

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WIDENER LIBRARY

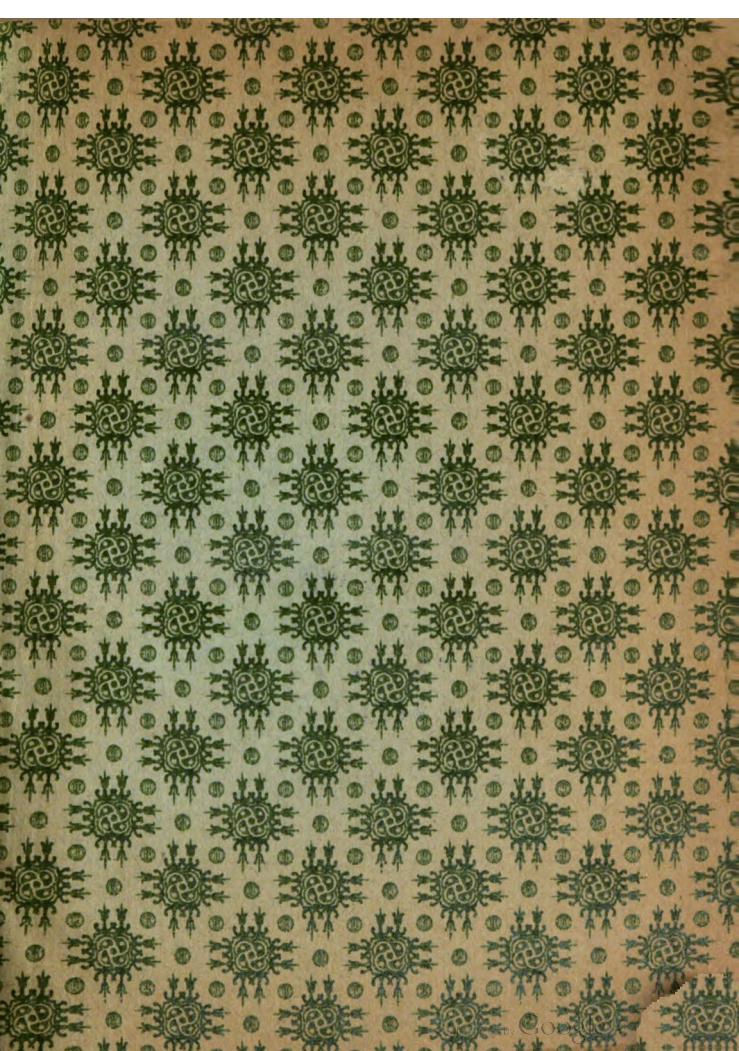

HX 7WB7 L

OL
45720
29.20

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

ԱՐՄԵՆԻԱ ԳՐԱԶԻՐՆԵ
ARMENIA BOOK STORE

P. O. BOX 62, STA. A
BOSTON, MASS.

Ա. 1
Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն. Բ. Մ. Ա. Յ. Ե. Ն. Ա. Դ. Ա. Բ. Ն.

ՊԱՏ. Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն
ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ

ԳՈՐԺ ՍՈՒՆՏՈՆԻՈՍԻ
ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ Ե. Մ. Ս.

ՅԻՐ ԵՒ ՀՐԱՑԱՐԱԿԻՉ
ՏԻԳՐԱՆ Յ. ՏԵՏԷԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՐՄԵՆԻԱ ԳՐԱՅՈՒՆ

ARMENIA BOOK STORE
P. O. BOX 62, STA. A
BOSTON, MASS.

ԶՄԻՐՈՆԻԱ
ՏԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՏԷԵԱՆ
1876

OL 45700.29.20

ԱՉԴ

Հայ ժողովրդեան ընթերցասիրութիւնը գոհ ընելու մտօք՝ Մաքիմադարան ընդհանուր անուամբ հետզհետէ օգտակար ու կըթական գործեր, որ այլ և այլ ազգաց պատմութեան, գրականութեան, բանասիրութեան կը վերաբերին, պիտի հրատարակենք։ Այս անգամ սկիզբ կ'ընենք այս ձեռնարկութեան՝ Երեւանի Կոմարտայ պարտիզանն ի լոյս ընծայելով թարգմանօրէն, և աներկմիտ եմք որ Հայ հասարակութիւնը, քաջ զգալով այս Մաքիմադարանին օգտակարութիւնը, պիտի փութայ արդեամբ քաջալերել մեզ որպէս զի աղին ձեռնարկութեան մէջ յաւատենք։ Վստահ եմք որ հրատարակուած և հրատարակելի երկասիրութեանց թէ՛ ընտրութիւնը, թէ տպագրութեան մաքրութիւնն և թէ գնոց աժանութիւնն այս քաջալերութեան պիտի արժանի ընին մեզ։

ՀՐԱՏԱՐԱՆԿԻԶ

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ

Ներկայ թարգմանութիւնս հասարակութեան մատուցած ժամանակնիս, հարկ էր հեղինակին վերայ քիչ մը բան գրել. դժբաղդարար պնքան քիչ տեղեկութիւն ունիմք անոր վարուցը վրայ, որ եթէ այս Պապմութիւնն Երեսնամեայ Վեհաբարքը ձեռքերնիս հասած չըլլար, թերեւս այն քիչէն ալ զուրկ պիտի մնայինք:

Սուետոնիոս քրիստոնէութեան երկրորդ դարուն սկիզբները կ'ապրէր. լէգէոնեան տրիրունի մը որդի էր, և Ադրիանոս կայսեր քով քարտուղարութիւն ըրած և ուրիշ հասարակաց պաշտօններու մէջ մասն ունեցած է. բայց յետոյ Վայսեր երեսէն ինկնելով, ամեն բանէ հրաժարած՝ ուսման միայն կը պարապէր: Ունեցած է բաւական երկասիրութիւնք, որոցմէ ներկայ գործն և ուրիշ մէկ քանի մանր երկեր միայն մեզ հասած են: Ասկէ անդին չանցնի Սուետոնի վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս:

Գալով անոր գրութեանցը արժէքին՝ բաւական կը համարիմք ի մէջ բերել լատինացի Գաղղիացւոյն քննադատութենէն մէկ քանի խօսք. «Սուետոնիոս, կ'ըսէ, արժանիքէ զուրկ հեղինակ չէ . . . : Եթէ ոչ պերճաբան մատենագիր, գէթ հետաքրքիր պատմագիր մ'է. կարգէ գուրս խղճահար և չափէն աւելի կարգաւորաբան է. մէկու մը վարքը նկարագրելու ատեն բան մը գուրս չ'ըողուր, ամեն բան կը զրուցէ, ոչ միայն այն անձին ըրածները, այլ նաեւ ինչոր կ'ըսեն անոր վրայօք . . . : Այն անձերը որոց վերայ կը խօսի, ոչ կը սիրէ և ոչ կ'ատէ. լոկ պատմիչի մը գործ կը կատարէ, և կը թողու որ ընթերցողն իւր ուզած դատաստանն ընէ անոնց վերայ . . . :»

Այս խօսքերուն վերայ մեր կողմանէ բառ մ'իսկ յաւելցընելու հարկ չ'մնալով, կը դառնամք խնդրել ընթերցողներէն որ ներողամտութեամբ կարդան թարգմանութիւնս, վասն զի չեմք հաւատար թէ ամեն թերութենէ ազատ ըլլայ աշխատութիւննիս:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ

ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ

ՅՈՒԼԻՈՍ ԿԵՍԱՐ

Ա. Յուլիոս Կեսար դեռ տասնուվեց տարեկան էր երբ իւր հայրը կորսընցուց: Հետեւեալ տարին Արափսզդի քահանայ կարգուեցաւ: Տղայութեան հասակը լրացուցած ըլլալով՝ նշանուած էր Կոստտիայի, որոյ ծնողքն ասպետ բայց խիստ հարուստ էին: Հարսնախօսութիւնն ետ ըրաւ, որպէս զի ամուսնանայ Կուռնէլիայի հետ, որոյ հայրը՝ Լիննա չորս անգամ հիւպատոս եղած էր: Կուռնէլիայէն աղջիկ մ'ունեցաւ Յուլիոս անուանեալ: Յայտնապէս դէմ կեցաւ Սիլլայի՝ այն ատենուան դիկտատորին, որ կ'ուզէր կնաթողութեամբ Կուռնէլիայէն զատուելու պարտաւորել զՅուլիա. եւ որ՝ չկրնալով յաջողիլ, զրկեց զանի քահանայութենէ, կնոջն ինչքէն եւ ընտանեաց մէկ քանի ժառանգութիւններէն, եւ այն ատենէն ժողովրդեան կուսակցութեանը բացարձակապէս նուիրեալ նկատեց զանի: Կեսար ստիպուեցաւ այլ եւս հասարակութեան մէջ չերեւիլ, եւ ամեն զիշեր՝ հիւանդ ըլլալով հանդերձ, ապաստան փոխել. մինչեւ անգամ ստակի զօրութեամբ կրցաւ փախչիլ զինքն հալածողներուն ձեռքէն: Հարկ եղաւ որ Յստեանք, Աւրելիոս Կոստա, եւ Մամերկոս Էմիլիոս, անոր ծնողքն ու անոր ազգականները միանան, որպէս զի անոր համար ներդրութիւն աւնեն: Իբրեւ ստոյգ համարուած է թէ Սիլ-

լա իւր լաւագոյն բարեկամացն ու Պետութեան բարձր-
աստիճան մարդոց աղաչանքը մերժելով, երկար ա-
տեն նեղութիւն չտուաւ. եւ թէ՛ անոնց անդու աղերս-
ներէն յաղթուելով, մարգարէութեամբ կամ խորատե-
սութեամբ, աղաղակեց. «Ներողութիւն կ'ուզէք, կու
տա'մ. բայց զիտցէ՛ք որ այդ երիտասարդը, որոյ
կեանքն այդչափ թախսնձամօք կը խնդրէք ինձմէ,
կարի արինուռւշտ թշնամի պիտի ըլլայ ա'յն կուսա-
կցութեան, զոր պաշտպանեցիք ինձի հետ ի միասին.
Եեսարի անձին վրայ Մարիոսէ մ'աւելի կայ:»

Բ. Յուլիոս իւր զինուց փայլն առաջին անգամ Ա.-
սիոյ մէջ ցուցուց, ընդ հրամանաւ Թէրմոս պրետորին,
եւ մի եւ նոյն վրանի ներքեւ բնակած: Նաւեր բերելու
համար Թէրմոսի կողմանէ Բիթինիա ղրկուելով, քիչ
մը ժամանակ Նիկոմիդէս թագաւորին քով կեցաւ, ուր
այս իշխանին հետ իբրեւ պոռնկական հաղորդակցու-
թիւն ունեցող ամբաստանուելէ զերծ չեղաւ. այս զրոյ-
ցին հաստատութիւն տուողն սա՛ եղաւ, որ քանի մ'օ-
րէն յետոյ դարձեալ Բիթինիա վերադարձաւ, որպէս
թէ իւր պաշտպանութեան ներքեւ եղող ազատագրեա-
լի մը առնելիքն եղած գումարն ձեռք անցունելու հա-
մար: Ասկէ յետոյ՝ աւելի նպաստաւոր համբաւ մը
ստացաւ. եւ Միթիլինի առմանն ատեն քաղաքային
թագով մը փառաւորուեցաւ:

Գ. Քիչ մը ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ ծառայեց ընդ
տեսչութեամբ Սէրվիլիոս Իզաւրիկոսի. բայց Սիլլա-
յի մահուան լուրն առնելուն պէս փութով ի Հռովմ վե-
րադարձաւ, լի ակնկալութիւններով զորս իրեն կու տա-
լին Լէպիտոսի գրգռած նոր խռովութիւններն: Սա-
կայն չընդունեց անոր կանխական խոստումները. եւ
ի՛նչ որ ալ ըլլային խոստացուած շահու առիթներն,

չուզեց կապուիլ ա'յնպիսի մարդու մը հետ, որոց հմն՝
ճարին տկարութիւնը հասկացաւ. ո'չ ալ զինքը վտան-
գի ենթարկել ա'յնպիսի ձեռնարկութեան մը մէջ, զոր
բարեյաջող չէր դատեր:

Դ. Այս խռովութիւնները խաղաղելէ՛ յետոյ, իբր
հարստահարիչ անբաստանեց զՅոլապելլա, որ հիւ-
պատոսական՝ եւ յաղթանակաւ մը նշանաւոր եղած
մարդ մ'էր: Ամբաստանեալն անպարտ արձակուե-
ցաւ, եւ Լեսար որոշեց ի Հռոդոս քաջուիլ Թէ՛ իրեն
ճշնամի ըրած մարդոցմէն պահուելու համար, եւ Թէ
այն տեղ ճոռոմաբանութեան ուսմանն եւ մեծանուն
հռետորին՝ Մոլոնի դասերուն պարապելու հանդարտ
ժամանակ ունենալու համար: Այս ճամբորդութեան
ատեն, զոր ձմրան մէջ կ'ընէր, Պարմակոսս անուն
կղզւոյ մը մօտ ծովահէնները բռնեցին զանի. Լեսար
իւր փրկանագ գինը բերել տալու համար իւր բոլոր
մարդիկն անմիջապէս ճամբայ հանել էր, եւ քովն ու-
նէր միայն բժիշկ մ'եւ երկու սենեկապան. ուստի ծո-
վահէններուն քովն ամիսէ մ'աւելի արգիլիւնա՛ծ մնալը
տեսնելով կը սրտմտէր: Յիսուն տահանդ վճարեց: Եւ
հագիւ Թէ ազատել էր, մերձակայ նաւահամգիստն
երթալով նաւեր գտաւ, հալածեց ծովահէնները, եւ
դուլ դադար չունեցաւ մինչեւ որ զանոնք բռնեց ու կա-
խել տուաւ. իբրեւ կատակելով՝ շատ անգամ նոյն
սպառնալիքն ըրեր էր անոնց: Այն ատեններն՝ Միհր-
դատ կայսրութեան դրացի երկիրները կ'աւերէր: Լե-
սար՝ Հռովմայ նիզակակիցներուն վտանգացն իբր
անզգայ չերեւելու համար Հռոդոսէն յԱսիա անցաւ,
զօրք ժողովեց, եւ Միհրդատի մէկ տեղակալը վանե-
լով, տատանող եւ անստոյգ ժողովուրդներն իրենց
պարտաւորութիւնները ճանչնալու բերաւ կապեց:

Ե. Հռովմ գալով վերստին, առաջին պատիւն զոր ժողովրդեան քուէովն ստացաւ, զինուորաց տրիբունի պատիւն էր. Եեսար իւր բոլոր իշխանութեամբն այս պատիւն ի գործ ածեց օգնելու համար անոնց, որոնք կ'ուզէին տրիբունական իշխանութիւնը վերահաստատել իւր բոլոր իրաւանցը մէջ, զորս Սիլլա շատ նուազեցուցած էր: Պլոտիա օրէնքը գործադրելի ըրաւ, որպէս զի ի Հռովմ բերել տայ իւր աներծագն, եւ Լէպիդոսի միւս կուսակիցները, որոնք անոր մահուանէն յետոյ Սերտորիոսի քով քաշուած էին. մինչեւ իսկ այս նիւթիս վրայ հրապարակախօսութիւն մ'ըրաւ:

Զ. Պանծապետ ըլլալով, իւր հօրաքեռ՝ Յուլիայի, եւ իւր կնոջն՝ Լուռնէլիայի, զոր նոր կորուստ էր, դամբանականն ինքն ստանձնեց: Իւր հօրաքեռ գովասանքին մէջ՝ շատ վեր բարձրացուց իրենց սերնդեան հասարակ ծագումը, զոր կը տանէր կը հասցունէր մէկ կողմէն՝ Հռովմայ առաջին թագաւորներէն միոյն՝ Անկու Մարկիոսի, եւ միւս կողմէն՝ Աստղիկ աստուածուհոյն: «Ուրեմն, կ'ըսէր, իմ ընտանեացս մէջ կը գտնուին թագաւորաց սրբութիւնը, որոնք մարդոց տէրերն են. եւ աստուածոց վեհափառութիւնը, որոնք թագաւորաց տէրերն են:» Լուռնէլիայի մահուանէն յետոյ Լ. Պոմպէիոսի դստեր եւ Սիլլայի քրոջ զուկին՝ Պոմպէիայի հետ ամուսնացաւ, որմէ նաեւս ետքէն զատուեցաւ՝ կասկած ըլլալով թէ շնացած է Լոդոդիոսի հետ, որոյ համար կ'ըսէին թէ տօնի մը առթիւ Լուռնէլիայի սենեակը մտեր էր կնկան հագուստով. եւ այս ամբաստանութիւնն ա'յն աստիճան հրապարակաւ կ'ընէին, որ ծերակոյտն սրբապղծութեան հարցափորձ մը հրամայեց:

Է. Պանծապետ էր Եեսար, անդրագոյն Սպանիոյ

վիճակն առաւ. եւ այս գաւառին մէջ հաստատուած Հռովմայեցի վաճառականաց ժողովները գումարելու պաշտօնով պրետորին կողմէն մինչեւ Նաղիբս գնաց: Ահա ա՛յն տեղ է որ Հերքիւլէսի մէկ տաճարին մէջ Սղէքսանդրի արծանը տեսնելով, կ'ըսեն թէ լացաւ. եւ ինքզինք կշտամբեց, թէ տակաւին յիշատակութեան արժանի բան մը չէր ըրած ա՛յն հասակին մէջ, յորում Մակեդոնիոյ դիւցազնը՝ արդէն հնազանդեցուցած էր տիեզերաց մէկ մասը: Անմիջապէս հրաման ուղեց ազատ երթալու. որպէս զի ի Հռովմ գայ աւմենալու պատեհութիւնն ու բաղդաշինութեան վայրկեանները լրտեսէ, գուշակներն անոր յոյսերն աւելի եւս զօրացուցին, երբ մեկնեցին անոր մէկ երազն որմէ հիացեր էր: Երազին մէջ տեսեր էր թէ կը լլկէր իւր մայրը. գուշակներն՝ աշխարհի կայսրութիւնը խոստացան անոր, ըսելով թէ այն մայրը՝ զոր իւր առջեւ խոնարհած տեսեր էր, ուրիշ բան չէր, բայց եթէ մեր ամենոն հասարակաց մայրն՝ երկիրն էր:

Ը. Ուստի նշանակեալ ժամանակէն առաջ ճամբայ ելաւ, եւ տեսաւ որ Լատին գաղթականութիւններն՝ Հռովմէական քաղաքացիութիւն ձեռք անցունելու կ'աշխատէին: Նեսար զանոնք ոտք պիտի հանէր, եւ թէ հիպատոմներն անոր ձեռնարկութիւնները խափանելու համար քիչ մը ժամանակ Հռովմայ մօտը պահած չըլլային Նիւիկիա երթալիք լեզէնները:

Թ. Սակայն արդէն աւելի մեծ խորհրդներու մտադիր էր, եթէ ստոյգ է (ինչպէս որ կասկած կ'ըլլուի) թէ՛ շինուածապետ ըլլալէն քիչ օր առաջ միացած է Նրատոսի՝ հիպատոսական անձին հետ, Պուրլի եւ Լ. Ատորոնիոսի հետ, որոց երկուքն ալ դաւադրութեամբ մեղապարտ ցուցուած էին եւ զրկուած էին ի հիւպա-

տոսութենէ որ շնորհուած էր անոնց. եւ Թէ՛ ամենքը մէկտեղ դաւակցած են՝ ի սկզբան տարւոյն զինու զօրութեամբ յարձակիլ ծերակուտին վրայ, ամոր մէկ մասն Թրէ անցրանել, դիկտատորութիւնը տալ Լորասոսի որ հեծելագօրաց հրամանատար պիտի ունենար զԼեսար, եւ, այս կերպով կառավարութեան տէր ըլլալնէն յետոյ զԲ. Սիլլա եւ զԼ. Աւտրոնիոս վերահաստատել հիւպատոսութեան մէջ որ անոնց ձեռքէն առնուած էր: Տանտսիոս Պէմինոս՝ իւր պատմութեանը մէջ, Մ. Բիբլոս՝ իւր հրովարտականքներով մէջ, եւ Լ. Լորիովն հայրն՝ իւր հրապարակախօսութեանցը մէջ այս դաւակցութեան վրայ կը խօսին: Լիկերոն՝ նամակի մը մէջ ար. Ակսիոս, կ'երեւի Թէ ասի կը յիշատակէ, երբ կ'ըսէ Թէ Լեսարի հիւպատոսութիւնը հաստատեց անոր շինուածապետութեան ժամանակ պատրաստուած բռնաւորութիւնը: Տանասիոս կը յաւելու Թէ Լորասոս՝ վսիմալով կամ զղջալով, գործադրութեան համար նշանակուած օրը չէր երեւցեր, եւ հետեւաբար Լեսար որոշեալ նշանը չըրաւ, որ էր՝ Լորիոնի ըսածին նայելով, պատմութեանը ուսերէն վար ընկնուլ: Նոյն Լորիոն՝ Ակտորիոս Նասոյի վկայութեամբն ոյժ առած, երիտասարդ Պիզոնի հետ ուրիշ դաւակցութիւն մի եւս կը ձգէ անոր վրայ, եւ կը պնդէ Թէ անոր առաջքն առնելու համար էր որ արտաքոյ կարգի յանձնարարութեամբ Սպանիոյ վիճակն այն երիտասարդին տրուեցաւ. Թէ՛ Պիզոն դարձեալ խօսք մէկ ըրաւ որ յայնկոյս Պոյի եղող ժողովուրդները եւ Լամբրայի եզերաց ժողովուրդներն ոտք հանէ, այն ատեն որ Լեսար Հռովմայ մէջ պիտի աղմկէր. եւ Թէ՛ Պիզոնի մահն այս դաւաճանութիւններն ի դերեւ հանեց:

Ժ. Կեսար իւր շինուածապետութեան ատեն, ո՛չ միայն հասարակաց հրապարակներն ու տաճարները գեղազարդել տուաւ, այլեւ Կապիտոլիոնի շուրջն կամարակապ սրահներ կանգնել տուաւ՝ ամեն տեսակ ընծաներ ՚ի տես ժողովրդեան դնելու յատկացեալ. խաղեր եւ զազանամարտութիւններ ընել տուաւ, ի սկզբան իւր պաշտօնակցին հետ ի մասին, եւ յետոյ իւր իսկ անունովն, եւ ասով՝ բոլոր փառքն իրեն մնաց Յէւ ծախքերուն միայն կէսն ինքը վճարած էր: Բիբլոսս եւ կ'ըսէր, Յէ՛ ինչպէս որ Կաստորի եւ Պոլլուքսի տաճարը Կաստորի տաճար կոչուած էր, այնպէս ալ Կեսարի եւ Բիբլոսի պերճութիւնը՝ Կեսարի պերճութիւն կը կոչուէր: Կեսար այս շոայցութեանց վրայ աւելցուց սուսերամարտ ըմբիշներու տեսարան մը, որոնք այնչափ բազմաթիւ չեղան որչափ կ'ուզէր: Այս մարդերէն այնչափ շատ բերել տուեր էր ի Հռովմ, որ իւր թշնամիներ կասկածի գացին, եւ յատկապէս օրէնք մը դնել տուին, որով բաղաբին մէջ մտնող սուսերամարտներուն թիւը կը սահմանափակուէր:

ԺԱ. Ժողովրդեան նպաստաւորութենէն ոյժ առած, Սգիպտոսի կառավարութիւնը ռամկին վճռովն իրեն տրուելու համար՝ տրիբուններուն ազդեցութիւնը ի գործ ածել փորձեց: Արտաքոյ կարգի հրամանատարութեան այսպիսի խնդիր մը՝ սա հիման վըրայ կայացած էր, որ Աղեքսանդրիոյ բնակիչք իրենց թագաւորը որ Հռովմայեցի ժողովրդեան բարեկամ եւ նիզակակից էր, վռնտեր էին, եւ այս բռնութիւնը Հռովմայ մէջ անհանդի եղած էր մեծամասնութեան: Մեծամեծաց կուսակցութիւնն անյաջող ըրաւ Կեսարի պահանջմունքը, որն որ իւր կողմանէ՝ անոնց հե-

դինակումինը տկարացնելու համար, Յոգորթայի, Տեւտոնից եւ Լիմբրացւոց կողոպուտներէն շինուած՝ Մարիոսի նուիրեալ յաղթանակները վերականգնեց. յաղթանակներ, զորս Սիլլա կործաններ էր: Աւելի եւս կսկծեցուց անոնց սիրտերը, երբ՝ վարժեալ մարդասպանից դէմ հարցափորձիչ դատաւոր եղած ատեն, նոյն այն Սիլլայի օրէնքներն առ ոչինչ համարելով, այն կարգին մէջ դասեց զանոնք, որ հասարակաց գանձէն դրամ ընդունած էին՝ տարագրեալ քաղաքացւոց գլուխներն առ դիկտատորն բերած ըլլալուն համար:

ԺԲ. Պարժեալ ինքն էր որ զխապարտ ամբաստանեց զԼ. Ռաբիրիոս, որ՝ քանի մը տարի առաջ, ամենէն աւելի նպաստած էր՝ Սատուրնինոս տրիբունին խռովարկու կատաղումինը զսպելու: Ըստ բաղդի՝ ամբաստանելոյն դատաւորներէն մին ըլլալու կոչուելով, այնպիսի կրիւք դատապարտեց զայն, որ Ռաբիրիոս բողոքեց առ ժողովուրդն, բայց իւր դատաւորին բռնութենէն լաւագոյն պաշտպանութիւն մը չկրցաւ գտնել:

ԺԳ. Իւր իննդրած կառավարութիւնը ձեռք անցունելու յոյսը կորսնցուցած, մեծ քահանայապետի բարձին հետամուտ եղաւ. եւ ա՛յնչափ շռայլաբար դրամ ցրուեց, որ նոյն ինքն իւր ծախքերէն եւ իւր պարտքերէն սոսկալով, ընտրութեան օրն իւր մօրը փարած առնէ՝ ըսաւ անոր, թէ ա՛լ այնուհետեւ մեծ քահանայապետ եղած պիտի տեսնէր զինքը. եւ արդարեւ երկու մրցակիցներու որոնք տարիքով եւ աստիճանաւ իրմէ վերագոյն էին, ա՛յն ատտիճան գերազանցեց, որ միայն անոնց ցեղերուն մէջ՝ Լեսար աւելի քուէ վաստըկեցաւ, քան թէ անոնք կրցան շահիլ միւս ցեղերուն բոլորին մէջ մէկէն:

ԺԳ. Պրետոր էր երբ Աատիլինայի դաակցութիւնն յայտնուեցաւ, եւ ծերակուտին մէջ համակամ ժայնիւ յանցաւորաց մահ որոշուած էր. Աեսար միայն կարծիք յայտնեց թէ անոնք ինքնօրէն բաղաբաց մէջ զատ զատ արգիլուին, եւ անոնց ինչքն 'ի պետութիւնն գրաւուին. անոնց որ աւելի անզուժ կարծիք յայտնեւ էին, բացատրեց ա'յն հետեւանքն զորս կրնար օր մը ծնանիլ այն ընթացքնին, որ Հռովմայեցի ժողովրդեան ատելի պիտի ընէր զիրենք. եւ ա'յնչափ վախ տուաւ անոնց՝ որ Սիդանոս, որ էր. հիւպատոս կարգեալ, չկրնալով առանց ամօթահար ըլլալու՝ իւր յայտնած կարծիքէն շիտկէ շիտակ դուրս ելնել, աւելի մեղմ մեկնաբանութիւն մը տալու ելաւ, եւ զանգատեցաւ թէ չափազանց խիստ մեկնաբանութիւն կու տային: Աերջապէս Աեսար՝ որ ամենամեծ մասն եւ մինչեւ իսկ Աիկերոնի մէկ եղբայրը վաստրկեր էր, պիտի յաղթէր, եթէ Աատոնի ատենաբանութիւնը սիրտ չտար երկիւղահար ծերակուտին: Այլ սակայն Աեսար չվհատեցաւ եւ իւր կարծեացը վրայ ա'յնչափ յամառեցաւ, որ պահպանութիւն ընող Հռովմայեցի ասպետներն թուրերնուն ծայրը դէպի անոր դարձուցին: Մօտն եղող ատենակալք քովէն հեռացան, այլք իրենց պատմութեաններովն զայն ծածկեցին. այն ատեն պարտաւորեցաւ զիջանիլ. եւ տարւոյն մնացեալ բոլոր ժամանակն՝ ա'յլ եւս ծերակուտին մէջ չերեցաւ:

ԺԵ. Իւր պրետորութեան առաջին օրն՝ ժողովրդեան առջեւ վէճի ենթակայ ըրաւ թէ արդեօք Աապիտոլիոնը նուիրագործելու պատիւը Աուինտոս Աատոլոսի թողուելո՞ւ էր. կ'առաջարկէր որ ուրիշի մը տրուի. բայց ծերակուտի անդամք որ այն օրն նոր հիւպատոսաց հետ ի Աապիտոլիոն կ'երթային, այն-

քան մեծ Թուով գտնուեցան ժողովոյն մէջ, որ Կեսար իւր ձեռնարկութենէն ետ կեցաւ:

ԺԶ. Աւելի եւս ջերմութեամբ պաշտպանեց զԵկեղիւիոս Մէտէլլոս՝ ժողովրդեան տրիբունն, որ նոր օրէնքներ կ'առաջարկէր՝ մէկգմէկէ աւելի խռովաւոր. եւ որ՝ նպատակ ունէր ջնջել ա'յն իրաւունքը, որով կրնար ամեն տրիբուն իւր պաշտօնակցաց ընթացքն արգելուլ: Եւրակոյտն անոնց երկուքն ալ իրենց բարձին պաշտամունքէն կախակաշեղու միջոցն ընտրեց: Կեսար՝ ծերակուտին վճռոյն հակառակ՝ իւր պաշտօնն ի գործ ամելէ չէր դադարիր: Բայց տեսնելով որ բռնութիւն պիտի գործածէին, արձակեց իւր սակբաւորները, մերկացաւ աստիճանին նշանները, եւ իւր տունը քաշուեցաւ՝ ծագած կասկածներուն առջեւ տեղի տալու պարտաւորուելով: Յրկու օր յետոյ, խումբ մը ժողովուրդ աղմկով անոր տունը վագեց, եւ ամեն տեսակ օգնութիւն խոստացաւ անոր՝ զանի իւր աստիճանին մէջ վերահաստատելու համար: Բայց նա ժողովրդեան ընծայումները չընդունեց: Եւրակոյտն որ այսպիսի համեստ վարմունք մը չէր ակնկալեր, եւ որ այն բազմութիւնը ցրուելու համար աճապարանօք գումարուեր էր, իւր գլխաւոր անդամներն ուղարկելով մեծ զոհութեան հաւաստիք յայտնեց Կեսարի: Եւրակուտին մէջ բերուեցաւ վերստին, ուր մեծամեծ գովեստներ ընդունեց, եւ ետ առնուեցաւ ա'յն վճիռն որ զայն կը զրկէր յատենակալութենէ:

ԺԷ. Բիշ մի ժամանակ ետքը՝ նորէն Թշնամանուեցաւ իրբեւ մեղսակից Կատիլլինայի. եւ Նովիոս Նիգէր գանձապետին առջեւ՝ Լ. Ալետտիոսէն, եւ ծերակուտին մէջ՝ Կորիոսէն ամբաստանուեցաւ: Այս Կորիոսին է որ հրապարակային վարձատրութիւններ

սահմանուած էր, դաւակցութեան վերայ ամենէն առաջ տեղեւորութիւն տուած ըլլալուն համար. սա կը պնդէր թէ նոյն իսկ Աստիլինա՝ դաւադիրներուն մէջ յիշած էր Աեսարի անունը: Աւետիոս աւելի հեռուն երթալով հաստատել կ'ուզէր, թէ Աեսար ստորագրութիւն տուած էր: Աեսար հարկ չհամարեց այսպիսի ամբաստանութիւններ հանդարտ կերպով ջրել: Ակայ կոչեց զԹիկերոն, թէ նոյն ինքն էր որ անոր մանրամասն տեղեկութիւններ տուեր էր այն դաւադրութեան վրայօք. եւ վերջապէս յաջողեցաւ զրկելու զԿորիոս ա'յն վարձատրութիւններէն, որ խոստացուած էին անոր: Աւետիոս՝ ըրած ամբաստանութիւնն ապացուցանել չկրնալուն համար, տուգանքի ենթարկուեցաւ, որոյ վճարմանն համար իր կարասիքը կողոպտուեցան. մազ մնաց որ հրապարակին մէջ պիտի բզկտէին, եւ եթէ ազատեցաւ, այն ալ բանտ մտնելու համար էր: Եովիոս գանձապետն ալ բանտ դրուեցաւ՝ զինքն իրմէ վեր ատենակալի մը դատաւոր ըրած ըլլալուն համար:

ԺԸ. Պրետորութենէ ելնելու ատեն՝ Սպանիոյ կառավարութիւնը Աեսարին ինկաւ վիճակաւ. բայց պարտատէրները թող չտալով, երաշխաւոր ցուցնելով միայն՝ կրցաւ ճանբայ ելնել. ուղեւորութիւնն ա'յն աստիճան փութացուց, որ չսպասեց որ ըստ սովորութեան՝ իրեն վիճակեալ երկրին վերաբերեալ բաները ծերակուտին մէջ կարգադրուին, անոր համար որ կը վախնար թէ իւր պաշտօնավարութեան լրմանն ատեն դատաստանի կ'ենթարկուի. կամ թէ անոր համար որ այնպէս կը հաւատար, թէ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու պէտք էր հասնիլ կայսրութեան նիզակակիցներուն, որոնք օգնութիւն կը խնդրէին ընդդէմ հռոկահարութեանց դրացի թագաւորաց ումանց:

Երբ Սպանիա խաղաղեցաւ, նմանապէս փութով վերադարձաւ ի Հռովմ, առանց սպասելու որ իրեն յաջորդ մը կարգուի: Հիւպատոսութիւն եւ յաղթանակ կը խնդրէր միանգամայն. բայց վերջինէն յոյսը կտրելու պարտաւորեցաւ, վասն զի հարկ էր իբրեւ պարզ որ քաղաքին մէջ մտնել, հիւպատոսութեան հետամուտներուն մէջ ներկայ գտնուելու համար: Ուզեց օրէնքէն ազատ ըլլալ, բայց չափազանց հակառակութիւն գտաւ:

ԺԹ. Իւր երկու մրցակիցներէն որք էին Լուկէիոս եւ Քիբոլոս, իրեն յարեց առաջինը, որ շատ ստակ եւ քիչ համարում ունէր, սա պայմանաւ որ անոր՝ Ժողովրդեան ցրուելիք ստակն Կեսարի ինչպէս եւ իւր անուամբ տրուի: Երակուտի անդամը՝ իմանալով այս սակարկութիւնը՝ որոյ հետեւանքէն կը վախնային, եւ համոզուած ըլլալով թէ Կեսար՝ հիւպատոսական իշխանութեամբ եւ կատարեալ անձնուէր պաշտօնակից մը ունենալովն իւր յանդգնութեանը սահման չափտի դնէր, պէտք եղածին չափ ստակ դիմացան Քիբոլոսին, որպէս զի գերազանցէ զԼուկէիոս. եւ ասի նոյն իսկ Կատոնի տուած խորհուրդն էր, որ խոստովանեցաւ թէ պետութիւնն կարօտ էր այն կաշառատութեան: Ուստի Կեսար հիւպատոս անուանեցաւ Քիբոլոսի հետ, եւ ծերակոյտը չկրցաւ ուրիշ միջոց ընտրել, բայց եթէ՝ թէ՛ անոր եւ թէ՛ անոր պաշտօնակցին՝ քիչ կարեւորութիւն ունեցող վիճակներ սահմանել, զոր օրինակ ճանապարհաց հարթումն եւ նորոգութիւնք: Այս թշնամանքէն սաստիկ վիրաւորուելով, իւր ոխերը Պոմպէյոսինին հետ միացընելու ժամանակն եկած համարեց: Այս զօրապետն՝ որ նոր յաղթեր էր Միհրդատին, ցաւօք սրտի կը տեսնէր որ

ծերակոյտը դժուարութիւն կը ցուցնէր իւր հրամանատարութեան գործերն հաստատելու: Աեսար՝ անոր հետ միանալով, զայն հաշտեցուց Արասոսի հետ. այս երկուքը Թշնամի էին՝ իրենց հիւպատոսութեան կռիւներէն ի վեր. Աեսարի հետ կապուեցան, եւ խօսք մէկ ըրին որ հասարակապետութեան մէջ ամեն բան իրենց համակամ հաճութեամբը կատարուի:

Ի. Աեսար՝ պաշտօնի գլուխ անցնելով, սա՛ հաստատեց ամենէն առաջ, որ ծերակուտին եւ ժողովրդեան բոլոր արարքին համար օրագիր մը բռնուի, եւ Թէ՛ այն օրագիրն հրատարակուի: Աերայարոյց ա՛յն սովորութիւնը, որով հիւպատոսին՝ ա՛յն ամսուան մէջ որ նորա պաշտօնակիցը խուրճերը կ'առնուր, կու տային բրաւոր մը որ նորա առջեւէն կը քայլէր, եւ սակրաւորներ որ նորա ետեւէն կ'երթային:

Նոր օրէնքներ հրատարակեց հողերու բաժանման վերայ. եւ չկրնալով իւր պաշտօնակցին ընդդիմութեանը յաղթել, զինու զօրութեամբ վանեց զանի հասարակաց հրապարակէն: Հետեւեալ օրն Քիրուս զանգատ ուղղեց ծերակուտին. բայց այն ընդհանրական ահաբեկութեան մէջ՝ չկրնալով եւ ո՛չ մէկն այն խիստ միջոցները ձեռք առնելու համարձակիլ, զորս առած էին երբեմն փոքրագոյն վտանգներու համար, հիւպատոսն յուսակտուր եղած՝ իւր տունը քաշուեցաւ, ուր իւր հիւպատոսութեան բոլոր ժամանակին մէջ ուրիշ բան չըբաւ, բայց եթէ Աեսարի բոլոր արարքին դէմ գործածել իւր դիմադրութիւնը: Այս վայրկենէս՝ Աեսար ա՛յնպիսի բացարձակ հեղինակութեամբ մը կառավարեց զհասարակապետութիւնն, որ շատ մը քաղաքացիք՝ կատակ ընելով, անոր անունն ու մականունն մէկգմէկէ զատելով, Յուլիոսի եւ Աե-

սարի հիպատոսուժեան թուական կը գործածէին: Այն ժամանակուան քերթուածներուն մէջ նաեւս սա խօսքը կը գտնուի. «Ոչ որ կրնայ յիշել թէ Բիբլոսի հիպատոսուժեան օրովն որ եւ է դէպք մը պատահած ըլլայ»:

Աստեղագարդ տափարակն զոր մեր նախնիք աստուածոց նուիրած էին, եւ Լամպանիոյ դաշտերն որոց հասոյթքն պետութեան պիտոյիցը սահմանուած էին, Լեսարի հրամանաւ՝ առանց վիճակ ձգելու բաժնուեցան քսան հազար քաղաքացւոց ա՛յն դասէն, որ առ նուազն երեք զաւակ ունէին: Հասարակաց ստակներն հաւարողներուն մէկ երրորդ շնորհեց, պատուիրելով որ այնուհետեւ պետութեան կալուածոց աճուրդը չափազանց չբարձրացնեն: Ահա այսպէս հասարակապետութեան ծախքովն ինքզինքն առատածնունցուց միշտ. եւ ոչ մէկու բան մը մերժեց: Ամեն որ անոր կամաց ներքեւ կը խոնարհէր յօժարութեամբ կամ բռնութեամբ: Լատոն միայն համարձակեցաւ անգամ մ'անոր հակառակելու. Լեսար՝ զայն իւր սակրաւորներուն ձեռօք ծերակուտէն դուրս հանել եւ բանտ դնել տուաւ: Լուկուլլոս բանի մը վայրկեան անոր յոխորտալէն ետքը՝ այնչափ վախցաւ անոր սպառնալիքէն, որ ծնգի վրայ եկած ներումն խնդրեց անկէ: Լիկերոն՝ պաշտպանողական պատասխանւոյ մը մէջ, երկարօրէն զանգատներ ըրաւ ա՛յն ցաւալի վիճակին վերայ, որուն հասեր էին. Լեսար մի եւ նոյն օրն վրէժը լուծեց. քանի մը ժամու մէջ յաջողեցաւ ռամկականաց թուոյն մէջ ընդունիլ զԼոդոդիոս պատրիկ, որ Լիկերոնի ծանուցեալ թշնամին էր: Աւերջապէս իւր բոլոր թշնամիները լաւ մը նեղը խոթել ուզելով, անոնց դէմ յարոյց Ալէտտիոս անուն մէկը, որ առած

ստակին սիրոյն՝ կ'ըսէր թէ զինքը շատ ստիպած էին Պոմպէոսն ու Լեսարն սպաննելու, եւ խոստացաւ այն դաւադրութեան հեղինակներուն անոմները զրուցել հրապարակաւ. բայց առանց ապացուցի շատ մը մարդոց անոմներ զրուցելով, սկսան կասկած ընել թէ խաբէութիւն մը կայ. սակայն Վէտտիոսի մահը, զոր կ'ըսէին թէ Լեսար թունաւորեց, ազատեց այս վերջինն այսպիսի անխոհեմ ընթացքի մը հետեւանքէն, որուն մէջէն դուրս ելնելու յոյսը չէր մնացեր:

ԻԱ. Այս ժամանակներն էր որ ամուսնացաւ ընդ Լադպուրնիոյ՝ դստեր Պիզոնի, որ իրեն յաջորդ նշանակուած էր ի հիւպատոսութիւն. եւ թէ՛ Պոմպէոսի ի կնութիւն տուաւ իւր Յուլիա դուստրը, զոր առաջ խոստացեր էր Սէրճիլիոս Լեպիդոսի որ Բիբուլոսի հիւպատոսութիւնն ոչնչացրնելու ամենէն աւելի աշխատողներէն մին էր: Պոմպէոսի հետ նոր խնամութիւն ունենալէն ի վեր, միշտ ամենէն առաջ անոր կարծիքը կ'ուզէր, երբ ծերակուտին մէջ ձայնից առաւելութեան դիմուէր, թէպէտեւ պէտք չէր որ Լարասոսէն ետ առնէր այս պատիւը, զոր անոր շնորհած էր ի սկզբան. վասն զի քուէից կարգն անգամ մ'որ հիւպատոսներուն կողմէն դրուէր, բոլոր տարին մի եւ նոյնն մնալ պէտք էր:

ԻԲ. Արդ՝ իւր փեսին եւ իւր աներոջ վարկն իրեն նեցուկ ունենալով, ա'յն ամեն գաւառաց մէջ զորս կրնար ընտրել, լաւագոյն համարեց Քադլիոյ երկիրները. որք իրենց ուրիշ օգուտներէն զատ՝ յաղթութեանց ընդարձակ դաշտ մը կը բանային անոր փառասիրութեանց առջեւ: Ի սկզբան Խլլիւրիայի հետ այսրալպեան Քադլիան ստացաւ. Վատինիոս տրիբունին օրինոքն, եւ ապա անդրալպեան կամ փարսա-

տր Պաղղիան, վճռաւ ծերակուտին, որ աներկբայ ըլլալով թէ ժողովուրդն զայն պիտի տար, լաւագոյն համարեց որ Լեսար զայն իրմէ ընդունէր: Լ'ըսեն թէ ուրախութենէն յափշտակուելով, ի ներկայութեան ատենակալաց սկսաւ պարծենալ թէ՛ իւր բաղձանաց հասած է իւր թշնամիներուն ատելութեանն հակառակ, որոց հեծել կը մնայր այնուհետեւ. թէ՛ մինչեւ իսկ ըսելու ելաւ թէ՛ իւր քաղաքակցաց զուխներուն վերայ պիտի քայլէր. եւ որովհետեւ իրեն զրուցեցին թէ «Ատի դժուար է կնոջ մը համար» կ'ըսեն թէ բաւական համարեց այս թշնամանաց սա պատասխանը տալ. «Շամիրամ Ասորեստանի մէջ Թագաւորեց, եւ Ամազոնք՝ Ասիոյ մէկ մեծ մասին մէջ»:

Ի՞նչ. Հազիւ թէ իւր պաշտօնէն ելած էր, Լայիոս Մէմփոս եւ Լ. Ռոմիտիոս պրետորներն խնդրեցին որ անոր հիւպատոսութեան գործերը ըննուին: Շեբակոյտն այս գործին նայիլ չուզեց. Լեսար՝ իւր խնդրանացն հակառակ եւ երեք օր անօգուտ վիճաբանութիւններով անցնելէ յետոյ, իւր գանձապետն արդարութեան ձեռքը թողլով ճանքայ ելաւ իւր կառավարութեան վիճակն երթալու: Ինքն ալ՝ ժողովրդեան տրիբուն Լ. Անտիստիոսի կողմէն դատաստանի հրաւիրուեցաւ երկրորդ անգամ. բայց տրիբուններուն դպրոցը խմբովին մէջ մտաւ, եւ ցուցուց թէ՛ մարդ չէր կրնար օրինաւորապէս ամբաստանել քաղաքացի մը, որ հասարակապետութեան շահուցը համար բացակայ կը գտնուէր:

Նմանօրինակ յարձակումներէ ալ այնուհետեւ ազատ մնալու համար յետին մտադրութեամբ աշխատեցաւ՝ ամեն տարուան ատենակալներն իրեն յանկուցանել. եւ իրեն օրէնք մ'ըրբաւ՝ իւր ազդեցութեամբը

չօգնել կամ մինչեւ իսկ պատուոյ հասնելու չթողուլ, բայց միայն անոնց որոնք Հռովմայ մէջ իւր բացակայութեան ատեն իրեն պաշտպան ըլլալու խօսք պիտի տային: Ընտրելի ներկայացողներէն երդումն եւ մինչեւ իսկ ստորագրութիւն կը պահանջէր:

ԻՊ. Նաեւ Լ. Պոմփտիոս, որ հիւպատոսութեան հետամուտ էր, արձակ համարձակ ըսած ըլլալով թէ հիւպատոսութիւնը ձեռք անցընելուն պէս՝ իւր պրետորութեան ժամանակն ի զուր փորձածը պիտի գործադրէր, եւ Լեսարի ձեռքէն պիտի առնէր այն լէգէոններն որոց նա կը հրամայէր, Լեսար ձեռով մը Պոմպէոսի եւ Լրասոսի հետ տեսակցութիւն ըրաւ Ղուկքայի մէջ որ իւր վիճակին մէկ քաղաքն էր. եւ անոնց հետ խօսք մէկ ըրաւ, որ Պոմփտիոսը դուրս ձգելու համար, երկուքնին ալ հիւպատոսութիւնն ուզեն, եւ իւր Պաղդիայի կառավարութեան պաշտօնը հինգ տարի երկարել տան. եւ ասի գործադրուեցաւ: Այս յաջողութենէ քաջալերուած, հասարակապետութենէն ընդունած խումբերուն վերայ յաւելցուց երկու նոր լէգէոններ, զորս իւր ծախքովն կազմեց, որոց մին ամբողջապէս Պաղդիացիներէ բաղկացեալ էր. եւ անունն իսկ Պաղդիարէն էր: Զանոնք Հռովմայեցոց պէս սպառազինեց, մի եւ նոյն կրթութիւնը տուաւ, ու իւր ժամանակին՝ զանոնք քաղաքացւոց կարգն անցուց:

Պատերազմի պատեհի առիթ մը՝ անիրաւ կամ վտանգաւոր ալ ըլլար, ձեռքէ չէր փախչընէր: Իր զարնէր հաւասարապէս նիզակակից ժողովուրդներն եւ թշնամի ու վայրենի ազգերը. այնպէս որ, բանիցս անգամ ձերակուտիլ մէջ խօսք եղաւ որ քնիւի ղրկեն ի Պաղդիա, եւ իրաց վիճակին վերայ տեղեկութիւն

առնուն. եւ թէ աստեանականներէն ոմանք կարծիք կը յայտնէին որ թշնամեաց յանձնեն զԼեւսար: Քայց ա՛յնչափ մեծ եղան անոր յաջողութիւնները, որ Հռովմայ մէջ առաջմանէ աւելի յաճախ եւ բազմաթիւ տօնախմբութիւններ կատարուելուն փառքը վաստակեցաւ:

ԻԵ. Ահաւասիկ համառօտ կերպիւ, ինչ որ նա ըրաւ իւր իննամեայ հրամանատարութեան միջոցին: Հռովմէական գաւառ ըրաւ ա՛յն ամեն երկիրը, որ կը տարածի Ռօմի եւ Ռէնի մէջտեղ, Ալպեան, Պիւրէնէ եւ Սէվան լեռներէն սկսելով, այսինքն իբր երկու հարիւր փարսախ երկիր, առանց հաշուելու հասարակապետութեան բարեկամ եւ նիգակակից քաղաքները: Քառասուն միլիոն սէստէրկ տարեկան հարկ դրաւ անոնց վրայ: Քոլոր Հռովմայեցւոց մէջ առաջին անգամ նա անցաւ Ռէնոսը՝ կամուրջով մը, զոր ինքն շինել տուաւ. զարկաւ Պերմանացիներն որ այս գետին անդիի կողմը կը բնակին, եւ մեծ յաղթութիւններ շահեցաւ անոնց վրայ: Վնաց արշաւեց մինչեւ Ռեետոններուն մէջ որք իրմէ առաջ մեզ անծանօթ էին. յաղթեց անոնց եւ հարկեր ու պատանդներ առաւ: Այսչափ յաջողութեանց մէջ, միայն երեք անգամ ձախողութեան պատահեցաւ. անգամ մը Մեծին Բրիտանիոյ մէջ, ուր փոթորկէն գրեթէ ջնջեցաւ իւր նաւատորմիդը. ուրիշ անգամ մ'ալ Վաղղիոյ մէջ, ուր իւր լէգէոններէն մին յաղթուեցաւ Լլերմոնտի մօտ. եւ վերջին անգամ Վերմանիոյ սահմանագլխոյն վերայ, ուր իւր երկու տեղականները՝ Տիտորիոս եւ Արոնկոլէոս, դարանի մը մէջ կորսուեցան:

ԻԶ. Այս Վաղղիական արշաւանաց ժամանակին մէջն էր որ Լեւսար կորոյս նախ իւր մայրը, ապա իւր

աղջիկը եւ քիչ մը յետոյ իւր քեռ զաւակն: Սակայն
 Լեդոդիոսի սպանութիւնը յուզմունք յարուցած էր
 Հռովմայ մէջ, եւ ծերակուտին միտքն էր միայն մէկ
 հիւպատոս մը դնել, եւ զՊոմպէոս ընտրել: Ժողո-
 վրդեան տրիբունները կ'ուզէին անոր պաշտօնակից
 տալ զԼեսար. բայց Լեսար պատերազմը չլմընցու-
 ցած վերադառնալ չուզելով, զանոնք սափաեց որ ի-
 րեն համար ժողովրդէն թոյլտուութիւն ընդունին՝ երկ-
 րորդ հիւպատոսութիւն մը խնդրելու ա՛յն ատեն, որ
 Պաղղիոյ մէջ ունեցած հրամանատարութիւնը վեր-
 ջանալու մօտենայ: Այս թոյլտուութիւնը ձեռք ան-
 ցուց. եւ այն վայրկենէն սկսաւ հասարակաց եւ մատ-
 նաւորական առատածեղնութեանց զօրութեամբ իրեն
 կուսակիցներ շահելու համար բան մը չխնայել: Թշնա-
 միներէն առնուած ստակով շուկայ մը շինել սկսաւ.
 միայն գետինը հարիւր միլիոն սէստէրկի գնուեցաւ:
 Տեսարաններ եւ խնջոյքներ հրատարակեց ժողո-
 վրդեան համար՝ ի յիշատակ իւր դստեր: Կսի նոր
 բան մ'էր. եւ խնջոյից պատրաստութիւններն աւելի
 շքեղ ընելու համար՝ այս գործին համար ընտրուած
 հոգաբարձուներուն միայն չկապուեցաւ, իւր գերի-
 ներն ալ ծառայեցին: Բռնութեամբ կ'ազատէր մե-
 ծահամբաւ սուսերամարտներն ա՛յն վայրկենին, երբ
 հանդիսատեսք անոնց մահու վճիռ տալու կ'ենէին.
 եւ աշակերտները՝ սուսերամրցութեան դասատուներու
 ձեռք կրթել չէր տար, այլ Հռովմայեցի ռասպետաց
 եւ մինչեւ իսկ ատենակալաց ձեռք, որոց կ'ըմտիպէր
 իւր նամակներովն որ դեռ ձեռքերնիս են, որ յանձն
 առնուն աշակերտաց իւրաքանչիւրն ի մատնաւորի
 կրթել, խնքին անոնց դաս տալ, եւ իրենց առջեւ
 հրահանգներ ընել տալ անոնց: Լէգէոններուն թոշակ-

ները կրկնապատկեց ցկեանս: Առատութեան տարիներն՝ ցորեանն առանց չափու եւ սահմանի բաշխեց. մինչեւ անգամ իւրաքանչիւր զինուորի՝ գերիներ եւ կալուածներ տուաւ, պատերազմի գերի ընկնողներէն առնելով:

ԻԷ. Անդառնալի կերպով զՊոմպէոս յինքն յանկուցանելու համար, Կեսար անոր առաջարկեց զՈկտաւիա՝ զքեռորդի իւր քրոջ որ ամուսնացեալ էր Կ. Մարկելլոսի հետ, սա պայմանաւ որ Պոմպէոս անոր տայ իւր աղջիկն որ խօսեցեալ էր Փաւստոս Միլլայի: Ամեն անոնք որ անոր հետ կը տեսնուէին, մինչեւ իսկ անոնք որ ծերակուտի անդամ էին, պարտական էին անոր. իսկ նա բնաւ տոկոս չէր պահանջեր, եւ կամ շատ չափաւոր տոկոս կ'առնուր: Ընծաներով կը յագեցընէր բոլոր քաղաքացիները՝ որ իրենց կամօքն կամ անոր հրաւիրանօքն քովն կ'երթային, չէր նայեր թէ ի՛նչ կարգէ են. իւր առատածեռնութիւնը կը տարածուէր մինչեւ անոնց գերիներուն եւ անոնց ազատագրեալներուն վերայ, համեմատաբար անոնց համարումին զոր ստացած էին իրենց տէրերուն քով: Ամբաստանելոց, պարտքի մէջ խեղդուողներուն, խառնագնաց երիտասարդութեան համար՝ ապահով ապաստան մ'էր նա. բաւական էր որ ամբաստանութիւններն ստիպողական չըլլային կամ կարօտութիւնն ին խիստ մեծ չըլլար. վասն զի այն ատեն մեծ ծայնով կ'ըսէր անոնց թէ միայն քաղաքական պատերազմ մը ըլլալու էր որ ազատէին:

ԻԸ. Նուազ ջանք չէր ցուցըներ թագաւորներն ու գաւառները յինքն յանկուցանելու համար: Ոմանց՝ հազարաւոր գերեալներ առանց փրկանաց ետ կուտար, այլոց օգնութիւններ կ'ընէր ուր որ ուզէին եւ

երբ որ ուզէին, առանց ծերակուտին կամ ժողովրդեան խորհուրդ հարցընելու: Հասարակաց հոյակապ յիշատակներով կը զարդարէր ոչ միայն Պաղղիոյ երկիրները, Խտալիա եւ Սպանիա, այլ նաեւ Յունաստանի եւ Ասիոյ մեծագոր քաղաքները: Աւերջապէս բոլոր աշխարհի սկսած էր սոսկալով նայիլ թէ՛ ի՛նչ կրնար ըլլալ այնչափ ձեռնարկութեանց նպատակը, երբ Մարկոս Լոդաղիոս Մարկելլոս հիւպատոսն, նախ եւ առաջ հասարակապետութեան փրկութեանը փութալու պէտքը հրովարտակաւ մը ծանուցանելէ յետոյ, ծերակուտին մէջ իւր կարծիքը յայտնեց թէ՛ նշանակեալ պայմանաժամէն առաջ Լեսսարին յաջորդ մը դրուի, վասն զի պատերազմը վերջացած եւ Պաղղիա խաղաղած էր, եւ թէ յաղթութիւն տանող բանակն արձակելու էր. եւ յաւելցուց թէ՛ հիւպատոսաց յառաջիկայ ընտրութեան ատեն՝ բնաւ Լեսսարը յիշել պէտք չէր. որովհետեւ Պոմպէոս՝ ռամկին վճռովն երբէք չէր ջրած այն օրէնքը զոր դրած էր, եւ որով բացականերն ընտրելեաց թուէն դուրս կը թողուր: Արդարեւ Պոմպէոս այն ընդհանուր օրէնքէն ազատ չէր ըրած զԼեսսար՝ վաւերական արարքով մը. բացառութիւնն միայն այն ատեն կը դրուէր, երբ օրէնքն արդէն փորագրուած ու դիւանին մէջ դրուած ըլլար: Մարկելլոս՝ Լեսսարի հրամանատարութիւնն ու առանձնաջնորդութիւնը վերցընելով զոհ չեղաւ. քաղաքացւոց թաւոյն մէջէն քնքեց զաղթականութեան մը բնակիչները, զոր Լեսսար հիմնած էր Պաղղիոյ մէջ, իբրեւ պատճառ, առարկելով թէ Հռովմէական քաղաքացութեան իրաւունքն ընդդէմ օրինաց տրուեր էր անոնց, եւ զօրապետ մ'ալ այդ իրաւունքը տալու իշխանութիւն չունէր:

ԻԹ. Կեսար այսչափ հարուածներ ընդունած, եւ համոզուած ըլլալով թէ աւելի դժուար պիտի ըլլար՝ ինչպէս որ յաճախ կ'ըսէր, զինքն առաջին աստիճանէն յերկրորդն իջեցընել քան թէ երկրորդէն ի յետինն գլորել, իւր բոլոր զօրութեամբը դէմ կեցաւ Մարկելլոսի, եւ անոր ընդդէմ հանեց ժողովրդեան տրիբուններն եւ զՍէրվիոս Սուլպիկիոս՝ երկրորդ հիւպատոսն: Հետեւեալ տարին՝ լոկ ստակի զօրութեամբ կրցաւ իրեն սլաշտպան շահիլ զՊողոս Լէմիլ՝ մին ի հիւպատոսից եւ զԼորիոն՝ տրիբուններուն ամենէն բոցեռանդն, ընդդէմ Կայիոս Մարկելլոսի որ յաջորդեր էր իւր հօրեղբորորդոյն՝ Մարկոսի, եւ որ մի եւ նոյն յատակագծին կը հետեւէր: Բայց Կեսար յամառ ընդդիմութիւն մը գտնելով, եւ տեսնելով որ կարգեալ երկու հիւպատոսներն իրեն դէմ էին, ելաւ ձերակուտին գրեց երդմանեցուցանելով որ Հռովմայեցի ժողովրդեան սեպհական եղող շնորհքէն զինքն չզրկեն, կամ գոնէ հրամայեն որ միւս զօրապետներն ալ հրամանատարութենէն հրաժարին իրեն պէս: Այնպէս կը կարծուի թէ Կեսար կը յուսար ուզած աւտենն իւր հինօրեայ զինուորները գումարել աւելի դիւրութեամբ, քան թէ պիտի կրնար Պոմպէոս նոր խումբեր կազմել: Թշնամի կուսակցութեանն խոստացաւ՝ ութ լէգէոն արձակել, անդրալպեան Քաղղիան թողուլ եւ երկու լէգէոն պահել ա'յն երկրին հետ որ յայսկոյս Ալպեան լեռանց, կամ մինչեւ իսկ Իլլիրիան պահել միայն մէկ լէգէոնով, մինչեւ որ հիւպատոս ըլլայ:

Լ. Բայց ձերակոյտն անոր նամակները բանի տեղ չդրաւ. եւ թշնամիները պատասխանեցին իրեն թէ՛ հպսարակապետութեան փրկութիւնը տակարկութեան

նիւթ չեն կրնար ընել: Այն ատեն անցաւ Ալպեան լեռները, եւ մեծ ժողով մը ընելով՝ կանգ առաւ Ռա-վէննայի մէջ, կազմ եւ պատրաստ՝ զինու զօրութեամբ վրէժ խնդրելու, եթէ ծերակոյտն որ եւ է բռնութիւն մը բանեցընէր ընդդէմ ժողովրդեան տրիքուններուն, որք զինքն կը պաշտպանէին: Այս եղաւ ահա քաղաքական պատերազմին պատրուակն. բայց կը պնդեն թէ ուրիշ պատճառներ կային: Եթէ Պոմպէոսի հաստացուէր, Աեսար ուրիշ բանի համար չէր ուզած հասարակապետութիւնը տապալել, բայց եթէ անոր համար որ կ'ըզգար թէ ա'յն վիճակին մէջ չէր, յորում կարենար ժողովրդեան համար ընել ինչ որ խոստացած էր, եւ թէ այնչափ ահագին ծախքերն իւր կարողութենէն վեր էին: Ըստ այլոց, վախսցաւ որ համար տալու կը կոչուի ա'յն ամեն բռնական, ապօրինաւոր եւ ամբարշտական բաներուն համար զորս ըրած էր այս առաջին հիւպատոսութեանը մէջ: Ատոնք երդմամբ կը յայտարարէր թէ՝ դատաստանի պիտի կոչէր զանի ա'յն վայրկենէն, որ նա իւր բանակն արձակէր. եւ յայտնապէս կ'ըսէին թէ Միլոնի ինչ որ եղաւ, անոր ալ նոյնը պիտի ըլլար, եւ զինեալ զինուորօք շրջապատեալ՝ պիտի ստիպուէր դատաւորաց առջեւ իւր դատը պաշտպանել: Այս վերջին կարծեաց հաւանականութիւն տուողը սա՛ է, որ Ասինիոս Պոլլիոն կը պատմէ, թէ Փարսալի պատերազմէն յետոյ՝ Աեսար իւր թշնամիները կամ ջնջուած կամ հալածական տեսնելով, սոյն սա խօսքերն արտասանեց. «Երեւնք այսպէս ուզեցին. այնչափ յաղթութիւններէ յետոյ՝ Աեսար պիտի դատապարտուէր, եթէ իւր զինուորաց օգնութեանը չդիմէր»: Աերջապէս ոմանք ալ կը կարծեն թէ հիւպատոսական իշխանութեան գործածու-

թեամբը վատթարացած էր. եւ թէ՛ իւր եւ իւր թշնամեաց զօրութիւնը կշռած ըլլալով, հարկ համարեց գերագոյն իշխանութիւնը յինքն կորզելու առիթը չփախցընել, որ իւր առաջին տարիներէն ի վեր իւր բաղձանաց առարկայն էր: Ա՛նքեւ թէ այսպէս էր Աիկերոնի կարծիքը, որ Յաւիտեանի երրորդ գիրքին մէջ կ'ըսէ թէ՛ Աստար միշտ իւր բերանն ունէր Սրիպիդեայ սա՛ երկու տող ոտանաւորը.

Պատուեալ զառարկանութիւն. այլ յորժամ հարկ է տիրել,
Շահն եւեթ զօրանայ եւ պարտի զայն յոչինչ գրել:

ԼԱ. Երբ Աստար իմացաւ որ տրիքոմներուն ընդդիմադրութիւնը բանի տեղ չէր դրուած, եւ թէ՛ աւոնք ալ Հոովմէն դուրս ելեր էին, քանի մը վաշտ զատեց ու առջեւէն զրկեց. եւ ինքն ալ իւր դիտաւորութեանցը վերայ կասկածի տեղի չտալու համար՝ հասարակաց տեսարանի մը ելաւ գնաց, սուսերամրցութեան սրահի մը յատակագիծը գծեց զոր սուսերամարտից համար շինել պիտի տար, եւ իբրեւ ըստ սովորականին՝ բազմամարդ խնջոյքի մը զօւարճութեանը տուաւ զինքն: Քայց՝ արեւուն մտնելէն անմիջապէս յետոյ, մերձակայ հացարարոցէ մը ջորիներ լծել կու տայ իւր տղայի մը, եւ քիչ մարդով անկոխ ճանքաները կը բռնէ կ'երթայ: Հետն եղող ջահերը կէս գիշերուն կը մարին. ճանքան կը կորսընցընէ. լուսնալու ատենն առաջնորդ մը կը գտնէ: Ար պարտաւորի քալելով անցնիլ նեղ շաւիղներէ որ գինքը կը տանին մինչեւ ի Քուբիկոն, ուր իւր վաշտերը կը գտնէ: Ս.յս գետն անոր հրամանատարութեան սահմանն էր: Աննգ կ'առնու այն տեղ, եւ իւր ձեռնարկութեան

յանդգնութեանը վերայ խորհրդածելով, կ'ըսէ. «Յակաին ժամանակ կայ, կրնանք ետ դառնալ. բայց թէ որ սա կամուրջն անցնինք, երկաթը պիտի վճռէ ամեն բան»:

Լ.Բ. Շուարեր էր, հմայական դէպք մ'անոր վարանումը ցրուեց: Հասակաւ եւ ծելով տարօրինակ մարդ մ'երեւցաւ յանկարծ գետեզրին վերայ որ սրինգ կը նուագէր: Պահանորդներ, փողարներ եւ մօտ տեղերէն հովիւներ ժողովեցան մտիկ ընելու համար: Եւ նա փողարներուն մէկուն նուագարանն առնելով գետին մէջ ցատկեց, եւ իւր բոլոր զօրութեամբը փողը հնչեցընելով գետին միւս եզերքն անցաւ: «Արի՛ր ուրեմն, ըսաւ Լեւսար, երթա՛նք ուր գմեզ կը կոչեն աստուածոց ծայնն ու թշնամիներուս անիրաւութիւնը. գործը կարգին է»:

Լ.Գ. Լեւսարի բանակը գետէն անցաւ անոր ետեւէն: Ընդունեց ժողովրդեան տրիբունները, որք Հռովմէն վռնտուելով անոր մօտն ապաստաներ էին: Ատենախօսեց իւր զինուորաց. լալով եւ իւր հանդերձները պատառելով անոնց հաւատարմութիւնն ու օգնութիւնը խնդրեց: Մինչեւ իսկ կարծողներ եղան թէ ասպետի իրաւունք եւ եկամուտ խոստացաւ ամեն զինուորի. բայց այս սխալ կարծեաց առիթն սպ էր որ Լեւսար՝ ջերմութեամբ ատենախօսած ատեն, ստէպ կը ցուցընէր ա՛յն մատն որ մատանին կը կրէր, ըսելով թէ զինքը պաշտպանողները գոհ ընելու համար մինչեւ իսկ այն մատանին պիտի տար. այնպէս որ, ա՛յն մարդերն որ հեռուն ըլլալով միայն կը տեսնէին ու ըսածը չէին իմանար, անոր խօսքերը դատեցին ըրած շարժմունքէն, որ զիրենք խաբեց. եւ զրոյց հանեցին թէ, Հռովմէական ասպետի եկամուտ ու մա-

տանին խոստացաւ անոնց: Այժմ համառօտիւ գրուցենք, ինչ որ նա ըրաւ քաղաքական պատերազմին մէջ:

ԼԴ. Պիկտոնի, Օմբրիոյ եւ Ստրուրիոյ տէր եղած, անպայման կը գերէ զՌոմիտիոս, որ առաջին վրդովմանն ատեն՝ անոր տեղն անցնելու կոչուած էր, եւ Լորփինիոնի մէջ փակուեր էր: Կ'ընթանայ ի Բրոնդիսիոն ընդ երկայնութիւն Ադրիական ծովուն. ահա այն տեղ քաշուեր էին Պոմպէոս եւ հիւպատոսներն եւ կ'ուզէին նաւ մտնել: Բայց չտալու համար ի զուր ամեն ջանք ընելէ յետոյ կը դառնայ դէպ ի Հռովմ, ծերակոյտը կը գումարէ ու կ'ատենախօսէ: Եռտով մը կը տիրէ Պոմպէոսի լաւագոյն խումբերուն, որք Սպանիոյ մէջ էին ընդ հրամանաւ երեք տեղակալաց՝ Պետրէոսի, Ափրանիոսի եւ Աարոնի: Ճանբայ ելած ատենն ըսեր էր. «Կ'երթամ կռուելու զօրապետ չունեցող Բանակի մը դէմ. պիտի դառնամ բանակ չունեցող զօրապետի մը դէմ»: Մարսիլիա որ իւր դռներն անոր դէմ փակեց, եւ ուտեստի պակասութիւնը՝ չկրցան զայն կասեցընել:

ԼԵ. Կը նուաճէ ամենքն եւ կը վերադառնայ ի Հռովմ. կ'անցնի ի Մակեդոնիա, շուրջ կը փակէ զՊոմպէոս, եւ ահագին ծախքերով շինուած պատնէշից անհուն ցանկի մը մէջ չորս ամիս պաշարեալ կը պահէ զայն. վերջապէս Փարսալի տափարակներուն մէջ զանի կատարեալ կը յաղթահարէ. կը հալածէ զանի յԱդիքսանդրիա: Ինքն Կեսար՝ տարւոյն ամենախիստ եղանակին մէջ եւ ամենաճախող դրից մէջ, ամեն բան իրեն պակսած ատեն՝ հզօր թագաւորի մը մայրաքաղաքին մէջ յանկարծակիի գալով, շատ դժուարութեամբ սլործաւ խորամանկ թշնամոյ մը թա-

կարողներէն: Յաղթող հանդիսացեալ, Եզիպտոսի թագաւորութիւնը կու տայ Լոէդպատրին եւ իւր եղբարց փոքրագունին, վախնալով որ եթէ այդ երկիրը Հռովմէական գաւառ մ'ընէ՝ օր մը չարամիտ կառավարչի մը ձեռք անցնելով ահարկու կ'ըլլայ: Եզիպտոսէն կ'անցնի ի Սիրիա, եւ անտի ի Պոնտոս, ուր զինքն կը կոչէին Փառնակի յաջողութեանց ստիպողական լուրերը: Միհրդատի այս որդին՝ պատեհ առիթէն քաջալերեալ, մէկ քանի յաղթութիւններ ըրեր էր, որք զանի շատ հպարտացուցեր էին. հիմա օր պատերազմ եւ չորս ժամ կռիւ բաւական եղան Լեսարի՝ զայն յաղթահարելու համար: Ուստի յաճախ զբօսնլով կը խօսէր Պոմպէոսի երջանկութեանը վերայ, որ այսպիսի տկար թշնամեաց վերայ տարած յաղթութիւններուն կը պարտէր իւր համբաւը: Սփրիկէի մէջ յաղթեց Սկիպիոնի եւ Յովասի, որք իրենց կուսակցութեան բեկորները կը վերակենդանացնէին:

Լ. Զ. Սպանիոյ մէջ ընկճեց Պոմպէոսի որդիքը. բոլոր քաղաքական պատերազմին մէջ երբէք ձախողութիւն մը չունեցաւ: Իւր տեղակալներէն շատերը դժբաղդ եղան. Լորիոն Սպանիոյ մէջ կորսուեցաւ.

Լ. Անտոնիոս Իլլիրիայի մէջ բռնուեցաւ. Տոլպակլա այն տեղ կորսընցուց իւր նաւատորմիդը, եւ Պոմիտիոս Լալվինոս իւր բանակը կորսընցուց Պոնտոսի մէջ: Իսկ ինքն միշտ յաղթող եղաւ. եւ միայն երկու անգամ վտանգի մէջ գտնուեցաւ. անգամ մը՝ Պուրպոյի մէջ, ուր՝ տեսնելով որ Պոմպէոս պատեհութենէն օգուտ չէր քաղեր, բացարձակ ըսաւ թէ նա յաղթել չգիտեր. անգամ մ'ալ՝ Սպանիոյ մէջ տրուած վերջին կռուոյն մէջ, ուր պահ մ'իւր քաղղէն յոյսը կտրեց, եւ սկսաւ խորհիլ որ ինքն զինքն սպաննէ:

ԼԷ. Պատերազմը վերջանալէն յետոյ՝ եօթն անգամ յաղթանակ տարաւ, որոց չորսն իրարմէ տարբեր միջոցներով, բայց մի եւ նոյն ամսոյ մէջ՝ Սկիպիոնի պարտութենէ յետոյ, եւ վերջինը՝ Պոմպէոսի որդւոց պարտութենէ յետոյ: Առաջին օրն՝ Պաղղիոյ յաղթանակը տարաւ, եւ արդարեւ ասի իւր յաղթանակաց ամենէն գեղեցիկն էր: Երկրորդ օրն՝ Սգիպտացւոցն, երրորդ օրն՝ Փառնակին, չորրորդ՝ Սիլիկէին, վերջինն՝ Սպանիոյ. եւ միշտ տարբեր, զգեստով եւ տեսարանով: Այս արարողութեանց միոյն ատեն, Սվանտին լերին բովէն անցնելու ատեն՝ կառքին լիսեսը կոտորելով գրեթէ ի վայր գլորեցաւ: Ի Կապիտոլիոն ելաւ ջահերու լուսով, զորս կը կրէին քառասուն փիղեր՝ աջ ու ձախ կողմը կարգաւ կեցած: Փառնակի յաղթանակը տուած ատեն, յաղթութեան պատկերին վրայ սա խօսքերը կ'երեւէին. «Սկայ, տեսայ, յաղթեցի» որք այն արշաւանաց արագութիւնը կը ցուցնէին, մինչդեռ յաղթանակողաց սովորութիւնն էր մանրամասն պատմութիւններ ընել:

ԼԸ. Իւր հինօրեայ զօրացը՝ մարդգլուխ քսանուչորս հազար սէստերկ տուաւ, բաց ի երկու մեծ սէստերկներէն զորս ընդունած էին ի սկզբան պատերազմին: Անոնց հողեր ալ տուաւ, բայց կտոր կտոր եւ մէկմէկէ հեռի, որպէս զի հողատէրերը չկապտէ: Փողովորդեան մարդգլուխ տասն կապիճ ցորեան եւ տնայափ լիտր ալ ձէթ բաշխեց, բաց ի երեք սէստերկներէ զորս խոտաւցեր էր անոնց, եւ որոց վերայ հարիւր եւս յաւելցուց իբրեւ մնացորդ պարտուց: Մինչեւ իսկ անոնց տուներուն վարձքը շնորհեց՝ Հռովմայ մէջ մինչեւ երկու հազար սէստերկ եղողնեւրը, եւ Իտալիոյ մէջ՝ մինչեւ հինգ հարիւր: Քոլոր

այս պարզեաներուն վերայ յաւելցուց հրապարակային խնջոյք մը, միս բաժնեց. եւ Սպանիոյ մէջ ըրած յաղթունէնէ յետոյ՝ մէկմէկու ետեւէ երկու հացկերոյթ եւս տուաւ. առաջինը՝ անոր ըսածին նայելով, իւր պերճութեանն արժանաւոր չէր. երկրորդին փառաւորութիւնը զեղխութեան կը հասնէր:

ԼԹ. Ստէպ կատարել տուաւ շատ մը տեսարաններ՝ ամեն տեսակէ, սուսերամարտութիւններ, թատերական ներկայացումներ՝ ամեն լեզուէ, քաղաքին բոլոր թաղերուն մէջ, եւ ամեն երկրի կատակերգուներով. կրկէսի խաղեր, ըմբշամարտութիւններ եւ նաւային կռիւ մը: Փորիոս Լէպտինոս՝ որ պրետորի մը որդի էր, եւ **Լ.** Կալպինոս՝ որ ծերակուտի անդամ եղած եւ ժողովրդեան առջեւ դատեր պաշտպանած էր, այս հասարակաց տեսարաններէն միոյն մէջ կուռեցան:

Սսիոյ եւ **Բ**իթիւնիոյ շատ մը իշխանաց որդիքն Պիւտինեան կաքառը պարեցին: **Դ**եկիմոս Լաբերիոս՝ Հռովմայեցի ասպետն իւր խեղկատակութիւնները կատարեց. հինգ հարիւր սէստէրկի պարգեւ մը եւ ոսկի մատանի մը ընդունեց **Կ**եսարէն. եւ տեսավայրէն դուրս ելնելով՝ երաժշտաց մէջէն անցաւ ու զնաց ասպետաց նստարաններուն մէջ նստաւ: **Կ**եսար կրկէսը մեծցուց երկու կողմէն եւ շուրջը փորելով բոլորշի լիւս մը շինել տուաւ որ զ**Ս**ւրիպէս կը ներկայացընէր: Հռովմայ ազնուականաց երիտասարդներն այս ցանկապատին մէջ կառքեր կը վազցընէին եւ ծիւրով կ'արշաւէին. եւ տարիքի տարբերութեամբ զանազանուող երկու խմբերու բաժնուած՝ կը կատարէին ա'յն խաղերը, որ **Տ**րոյական խաղեր կը կոչուին: Հինգ օր նուիրուեցան զազանամարտութեանց, եւ

վերջապէս ժողովրդեան տեսնել տուին տեսակ մը ճակատամարտութիւն՝ երկու փոքրիկ բանակաց մէջ, որոց իւրաքանչիւրը կը բաղկանար հինգ հարիւր հետեւեալներէ, երեք հարիւր ծիւրէ եւ քսան փիղերէ: Անոնց աւելի ընդարձակ տեղ ձգելու համար՝ վերուցեր էին կրկէսին վանդակապատրը, եւ տեղը շիներ էին՝ երկու ծայրը երկու ճակատատեղ, մէկմէկու դիմաց: Ըմբիշներ երեք օր նիզակախաղ ըրին՝ Արէսի դաշտին ծայրը յատկապէս պատրաստուած հողաբլուրի մը վրայ: Երկու, երեք եւ չորս կարգ թիակներով ցականաւեր, Տրոյական եւ Սգիպտական նաւեր, բազմաթիւ զինուորներով լցուած, լնին մէջ իրարու զարնուեցան: Ամեն կողմէն հանդիսատեսներ ժողովուած էին այնքան խուռն բազմութեամբ, որ շատերը՝ փողոցներուն մէջ եւ ճանքու կիցերուն մէջ շինուած վրաններու ներքեւ պառկեցան. եւ շատ մը մարդեր՝ ընդ որս եւ երկու ատենակալք խեղդուեցան բազմութեան մէջն:

Խ. Տեսարաններուն յաջորդեցին կառավարութեան հազատարութիւններն: Սրբագրեց տոմարն որ ա՛յն աստիճան խանգարած էր քահանայապետաց պակասութեամբն ու աւելեաց օրերուն զեղծումովն, որ հնձոց տօներն ամրան մէջ չէին գար, ոչ ալ այգեկութի տօներն՝ աշնան մէջ: Մերկեղոնիան կամ վարձավճարման ամիսը վերցուց, եւ կարգադրեց տարին ըստ ընթացից արեգական, այնպէս որ տարին երեք հարիւր վաթսուցուհինգ օր ունեցաւ, եւ ամեն չորս տարին նահանջ մը կ'ըլլար. եւ որպէս զի հետեւեալ տարւոյն յունուարի կադանդին ատենն ամեն բան կարգի դրուած գտնուի, այս կարգադրութիւնն ինչին ո՛ր տարւոյ մէջ որ եղան, անոր վրայ երկու ա-

միս աւելցուց, զորս նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր ամսոց մէջտեղն անցուց. այնպէս որ այն տարին տասնուհինգ ամիս ունեցաւ՝ աւելեաց ամիսն ալ հաշուելով, որ այն ատենուան մէջ տեղի ունենալ պատահեցաւ:

ԽԱ. Շերակոյսն ամբողջացուց. պատրիկներ ընդունեց ծերակուտին մէջ. պրետորներուն, շինուածապետներուն, զանձապետներուն եւ ստորակարգեալ ատենակալաց իսկ թիւն աւելցուց: Յանմեղադրութեան վերահաստատեց զանոնք, չորս բարոյաքնինք նշանակած էին կամ դատարաններն դաւաճանութեան մեղապարտ վճռած էին: Ժողովրդեան ժողովներն երկուքի բաժնուեցան՝ ժողովրդեան եւ իւր մէջ. որոշուեցաւ որ ատենակալաց կէսը Լեսար անուանէ, եւ կէսը ժողովուրդն: Հիւպատոսներն այս բաժանումէն հուրս էին: Յանձնարարելու համար այն անձերն որոց ընտրուիլը կ'ուզէր, այդ յանձնարարութիւնը՝ տախտակներու վրայ գրուած, ամեն ցեղերու կ'ուղարկուէր, եւ սա մէկ քանի խօսքը կը պարօնակէր. «Ես՝ Լեսար, դիկտատոր, առ այս ինչ ցեղն. Լը յանձնարարեմ ձեզ այս եւ այն անձերն, որ ձեր բուէովն ընդունին այն պաշտօնն որում կը բաղձան»: Յարագրեալներուն որդիքը պատիւներու մէջ մտցուց: Պատարաններն երկու տեսակ դատաւորներու մէջ ամփոփեց, այն է ատենակալք եւ ասպետք. եւ բարեկարգեց խնայութեան տրիբունները, որք երրորդ կարգ կը կազմէին: Ժողովուրդը համրել տուաւ՝ ոչ թէ Արէսի Պաշտին մէջ ըստ սովորական եղանակի, այլ թաղէ թաղ եւ տանտէրներուն ցուցակներուն վերայ: Հասարակապետութենէն ցորեան ընդունողներուն թիւը՝ երեք հարիւր քսան հազարէն հարիւր յիսուն հազարի վերածուեցաւ. եւ որպէս զի այնուհե-

տեւ ազգահամարի պատեհութեամբ որ եւ է վտանգաւոր գումարում չկազմուի, կանոն դրուեցաւ որ պրետորն ամեն տարի արժանագրէ զանոնք, որոնք մեռեալ եղողներուն տեղն համրուած չեն:

ԽԲ. Ութսուն հազար քաղաքացիք փոխադրուեցան զաղթականութեանց մէջ յայնկոյս ծովու. եւ որպէս զի քաղաքին բնակիչը չպակսին, օրէնք դրուեցաւ թէ՛ քսան տարեկանէն վեր կամ քառասուն տարեկանէն վար քաղաքացի մը չկարենայ՝ անընդհատ երեք տարիէ աւելի Խտալիայէն բացակայ ըլլալ, քանի որ իւր պարտաւորութեամբն ու երդմամբը ստիպուած չէ. թէ՛ ծերակուտի անդամոյ մը որդին չկարենայ ճանապարհորդել, եթէ ոչ ատենակալի մ'ընկերանալու համար. թէ՛ խաշինք պահողներն չկարենան իրենց հովիւներուն մէջ մէկ երրորդէն նուազ թուով ազատ մարդեր ունենալ: Եւսար քաղաքացիութեան իրաւունք տուաւ անոնց որ բժշկութիւն կ'ընէին Էռովմայ մէջ, եւ ազատական արուեստ կը սովորեցընէին: Նպատակն էր բնակութիւննին քաղաքին մէջ հաստատեց տալ, եւ ուրիշներ եւս հրապուրել: Պարտքի մասին գալով, ամենեւին ակնկալութիւն չթողուց կատարեալ սնանկութեան որուն վրայ դրուած էր ամենուն յոյսը. եւ որոշեց որ պարտապանք զոհ ընեն իրենց պարտատէրերը՝ անոնց գոյքը պատերազմէն առաջ ունեցած վիճակովնին գնահատելով. բայց թէ զլուխէն իջնեն ինչ որ իբրեւ տոկոս վճարուած կամ հաշիւն անցած է: Այս պայմանադրութեամբ պարտքերուն մէկ քառորդը կ'ոչնչանար: Եւսար վերցուց ամեն տեսակ միաբանական խումբերը, բաց ի անոնցմէ որք ի վաղուց հաստատուած էին: Զանազան ոճիրներու համար աւելի անաչառ պատիժներ դրու:

Եւ տեսնէին որ հարուստները մեծ յօժարութեամբ ոճիր կը գործէին, վասն զի իրենք իրենց յօտար երկիր պանդխտելով կ'ազատէին, առանց իրենց բարօրութիւնը կորսնցընելու: Եկեղեցիի պատմածին նայելով, Եսաար ուզեց որ հայրասպանի մը հայրենի ժառանգութիւնը՝ ամբողջ, եւ ուրիշ ոճրագործներուն՝ միայն կէսն ի պետութիւն գրաւուին:

ԽԳ. Մեծաւ մտադրութեամբ եւ անաչառութեամբ դատաստան կը կտրէր: Շերակուտէն վանեց զանոնք որ ստակ խորելու մեղապարտ եղած էին: Անվաւեր հրատարակեց հին պրետորի մը ամուսնութիւնը, որ կարգուեր էր կնոջ մը հետ՝ երկընէն զատուելէն երկու օր յետոյ. թէպէտեւ շնութեան կասկած չկար քնաւ: Օտար վաճառքներու վերայ տուրք դրաւ: Գահաւորակի, ծիրանայ եւ մարգարտի գործածութիւնն արգիլեց, ի բաց առեալ այս ինչ անձերն ու այս ինչ օրերը: Շախքի օրինաց պահպանութեանը մասնաւոր կը հսկէր. շուկաներուն մէջ լրտեսներ ունէր, որ արգիլեալ պաշարները կը բռնէին ու իրեն կը բերէին. մինչեւ անգամ երբեմն անոնց ետեւէն սակրաւորներ եւ զինուորներ կը պտըտցընէր, որք տուններուն մէջ անգամ մտնելով միսերը կ'առնէին, եթէ պահապաններուն աչքէն վրիպած ըլար:

ԽԺ. Քաղաքին գեղեցկութեանն եւ կարգ ու կանոնին համար, եւ կայսրութեան ապահովութեանն ու մեծութեանը համար մեծամեծ ծրագիրներ կը ձեւէր: Ամենէն առաջ, կ'ուզէր երկրիս վրայ եղող ամեն տաճարներէն մեծ տաճար մը կանգնել Սրէսի՝ լեցընելով այն լիճը յորում նաւային տեսարան մը տուած էր, եւ մեծատարած թատրոն մը շինել՝ Տարպիան լերին ստորոտը: Եւ ուզէր խմբագրել օրինագիրք մը,

որ զերծ ըլլար խել մ'անպիտան օրէնքներէ եւ կարեւորները միայն պարունակէր՝ մշտութեամբ բացատրուած: Կ'ուզէր հասարակաց մատենադարան մը կազմել՝ Յունարէն եւ Լատիններէն, կարելի եղածին չափ մօխ. եւ գրքերուն ու կարգադրութեան հոգը Վարդոնի պիտի տրուէր: Կ'ուզէր ճահիճները ցամքեցնել, լճի մը ծագում տալ, Ապէննինի զառիվայրին վրայ՝ Ադրիական ծովէն մինչ ի Յիբրա ճանապ մը շինել. Կ'որնթոսի պարանոցը ճեղքել. պատուարներ կանգնել ընդդէմ Ռակիացոց որ տարածուած էին Պոնտոսի եւ Թրակիոյ մէջ. Հայաստանէն անցնելով՝ Պարթեւաց դէմ երթալ պատերազմ ընել եւ անոնց վրայ լաւ մը տեղեկանալէ յետոյ միայն ճակատամարտիլ: Իւր մեծ խորհրդոցը պատրաստութեանցը մէջ տեղն մահը վերայ հասաւ: Բայց այս մահուան վերայ խօսելէ յառաջ, յարմար կը թուի ինձ համառօտ գաղափար մը տալ անոր կերպարանքին, անոր արտաքին տեսքին, զգեստին, բարուցը, բերմանցը, եւ քաղաքային ու զինուորական զբաղմանցը վերայ:

ԽԵ. Բարձրահասակ, սպիտակագոյն, հաստամարմին էր, դէմքը լեցուն, աչքերը սեւ ու վառվռուն, կազմուածքն ուժեղ, սակայն կենացը վախճանին մօտ՝ ենթակայ եղեր էր յանկարծական թալկացման եւ ա'յնպիսի խռովեալ քնոյ մը, որ շատ անգամ հարեկեալ կ'արթնար: Երկու անգամ լուանոտութեամբ բռնուեցաւ, երբ հրապարակաւ ընդունելութիւն կ'ընէր: Խնքինքը՝ տանջելու մօտ հոգ կը տանէր անձին. կը յանդիմանէին զանի թէ ամբիւնելէն յետոյ մագերը խլել կու տար: Միշտ հոգ կ'ընէր որ ճաղատ կ'ըլլայ. ա'յնքան որ անոր թշնամիներն ստէպէ կը կատակաբանէին ասոր վերայ. ինքն ալ սովորու-

Թիւն ըրեր էր ճակտին վերայ բերել՝ ունեցած քիչ մը մազը. եւ ծերակուտին ու ժողովրդեան կողմանէ ի պատիւ անոր տրուած որոշումներուն մէջ՝ անոր ամենէն հաճելի ա՛յն եղաւ որ միշտ դաքնեայ գլխարկ մը գնելու իրաւունք կու տար անոր: Հագուստը սե-
ծեւեմեալ էր. պատմունճանին վերայ ծոպեր կային վերջաւորօք որ մինչեւ ծեռքերուն վերայ կը կախուէ-
ին. գօտին պատմունճանին վերայէն կ'առնէր, եւ խիստ Թոյլ կը կապէր, եւ ասի տեղի տուաւ Միլլայի ա՛յն խօսքին որ կ'ըսէր մեծամեծաց. «Մի՛ վստահիք դա Թոյլ գօտուով երիտասարդին»:

ԽԶ. Ի սկզբան Սորոքբա անուանեալ Թաղին մէջ բնակեցաւ բաւական նեղ կերպով. քսցց երբոր մեծ քահանայապետ եղաւ, Նուիրեալ փողոցին մէջ բնակեցաւ հասարակապետութեան ծախքով: Այնպէս համարուած է Թէ մոլեբար կը սիրէր պերճութիւնն ու շքեղութիւնը:

Արիկիայի մօտ գիւղի տուն մ'ունէր, որոյ շինու-
թիւնը շատ առաջի նստեր էր իրեն. փղցընել տուաւ, որովհետեւ ճիշդ ու ճիշդ իւր ուզածին պէս չէր. սա-
կայն ունեցած հարստութիւնը տակաւին փոքրիկ բան մ'էր, եւ պարտքեր ունէր: Պունագիւղ փայտեր կը տանէր պատերազմի ատեն՝ իւր օճեամբ անով յա-
տակելու համար:

ԽԷ. Կ'ըսեն Թէ մարգարիտ բերելու համար էր որ յԱնգղիա գնաց. եւ Թէ անոնց մեծութիւնը բաղդատե-
լով եւ իւր ձեռօքը կշռելով կ'ըզբօսնուր. Թէ հին հո-
յակապ շինութիւնները, արձանները, պատկերները մոլիաբար կը փնտռէր. Թէ՝ գերիներուն երիտասար-
դացն ու զեղեցիկներուն ա՛յնպիսի չափազանց գին մը
կու տար, որ ինքն ալ կ'ամաչէր ու չէր թողուր որ

այդ առումախններն իւր արծանագրութեանցը մէջ անցնին:

ԽԸ. Իւր կառավարութեանցը մէջ՝ ամեն օր կերակուր կու տար երկու տարբեր սեղաններով, մէկն պատուաւոր անձանց համար՝ Թէ՛ իւր մարդիկն ըլլային եւ Թէ՛ գաւառացի, եւ միւսն ստորին կարգի մարդոց համար: Ընտանեկան կարգապահութիւնն ճիշդ ու անաչառ կը տիրէր անոր քով Թէ՛ ամենափոքր եւ Թէ՛ ամենամեծ բաներու մէջ: Եղթայի զարնել տուաւ գերիին մէկն որ իւր հացարարն էր, անոր համար որ իւր կերած հացէն չէր տար կոչնականներուն: Ինքն իրմէն զրգռեալ եւ առանց ուրիշէ գանգատ զալու, մահուան դատապարտեց ազատագրեալ մը զոր շատ կը սիրէր, անոր համար որ Հռովմայեցի ասպետի մը կիներ Թշնամաներ էր:

ԽԹ. Զգտնուեցաւ բան մը որ այնչափ աւելի գէշ զաղափար մը տայ անոր բարուցը վերայ, որչափ տուաւ Նիկոմիդէսի հետ ոմնեցած ընտանութիւնը. ասոր ամօժն յաւիտենական ու անջնջելի է. վկայ են Լիկինիոս Կալիոսի սա տողերը. «Բիթիանիոյ Թագաւորը Կեսարի սիրողն է» եւ այլն: Վկայ են Յուլիայեղայի եւ Կորիոն հօր ճառերը. Բիթոլոսի հրովարտակաները որոց մէջ Կեսար Բիթիանիոյ Թագուհի կոչուած է, եւ սա խօսքն ալ վերան աւելցած է. «Թագաւոր մը սիրելէն յետոյ, կը սիրէ Թագաւորութիւնը»: Եթէ Մարկոս Բրոտոսի հաւատամք, մի եւ նոյն ժամանակի մէջ է որ Հոկտաւիոս անուն մէկը (տեսակ մը խենթ որ ամեն բան ըսելու ազատ էր) բազմամարդ ժողովի մը առջեւ ողջունեց զՊոմպէոս՝ Թագաւոր կոչելով, եւ՝ զԿեսար՝ Թագուհի կոչելով: Եւ Մէմփոս կը յանդիմանէ զԿեսար՝ ըսելով Թէ Սեղու-

նի վերայ Նիկոմիդէսին ծառայութիւն ըրաւ, այս իշխանին գերիներուն եւ ներքինիներուն հետ 'ի միասին. թէ բաժակ ներկայացուց անոր՝ բազմաթիւ կոչնականաց առջեւ, ի ներկայութեան շատ մը Հռովմայեցի վաճառականաց, որ կերակուրի նստած էին եւ որոց անունները կու տայ: Կիկերոն բաւական չհամարիր իւր նամակներուն մէջ գրել թէ Լեսար պահապաններու առաջնորդութեամբ Նիկոմիդէսի սենեակը գնաց, եւ անոր հետ մէկտեղ՝ ծիրանեաւ ծածկեալ ոսկի անկողնոյ մը վերայ ընկողմանեցաւ, եւ թէ՛ Աստղկան որդի մը Բիթինիոյ մէջ պողնկեցաւ. այլ նաեւ, օր մը երբ Լեսար ծերակուտին մէջ Նիկոմիդէսի դստեր՝ Նիսայի դատը պաշտպանելու առնն զինքը շնորհապարտ կը ցուցնէր այն իշխանին, Կիկերոն երեսին ըսաւ. «Մէկդի՛ այդ շնորհապարտութիւնները. ամեն մարդ գիտէ ի՛նչ որ անոր տուիր, եւ ի՛նչ որ անկէ առիր»: Աերջապէս, Պաղղիացուց յաղթանակը տարած առնն, զինուորներն՝ իրենց շատ մը կառակներուն հետ զորս սովորութիւն ունին յաղթողի մը չառնն առնն ընելու, սա հանրածանօթ տուն մը խօսքն ալ ստէպ կը կրկնէին. «Լեսար հնազանդեցուց Պաղղիացիները. Նիկոմիդէս հնազանդեցուց զԼեսար. Լեսար կը յաղթանակէ Պաղղիացիները հնազանդեցուցած ըլլալուն համար. Նիկոմիդէս չյաղթանակեր Լեսարը հնազանդեցուցած ըլլալուն համար»:

Մ. Ամեն ոք միօրինակ կը հաւատայ թէ Լեսար շուայտութեան ինկեր էր եւ իւր հաճոյքը շատ թանկ կը գնէր: Մուրեցեցուց շատ մը առաջին կարգի կիներ. ինչպէս, Սէրվիոս Սուպիկիոսի կինը՝ Պօսթուրմիան, Աւլոս Պաթրինիոսի կինը՝ Լօլլիան, Մ. Կրա-

սոսի կինը՝ Յէրփուզդէսն, եւ մինչեւ իսկ Պոմպէլոսի կինը՝ Մոկիան: Եթէ ոչ ուրիշներն, զոնէ երկու Կսրիոններն՝ հայրն եւ որդին, յանդիմանեցին զՊոմպէլոս թէ «իւր փառասիրութեան շահերը պաշտպանելու համար մինչեւ Կեսարի աղջկան հետ ամուսնացաւ. թէպէտեւ միայն անոր պատմութեան էր որ արծակիք էր իւր կինը, որմէ երեք զաւակ ունեցած էր. եւ դարձեալ, շատ անգամ արտասուալից աչօք տրտնջած ալ էր այն չարեաց համար, զոր իրեն ըրած էր այս նոր Յգիսթոսը»:

Կեսար սիրեց նա մանաւանդ Բրուտոսի մայրը՝ Սէրվիլիան: Ահա անոր համար էր որ զնեց՝ իւր առաջին հիւպատոսութեան ատեն՝ մարգարիտ մը, որ վեց միլիոն սէստերկի եղաւ իրեն. եւ քաղաքական պատերազմին ատեն, շուայլաբար տուած մեծագին ընծաներէն զատ՝ աժան զնով անոր առնել տուաւ խիստ գեղեցիկ հողեր, որ ամուրդով կը ծախուէին: Սրբ ամուրդի ատեն սակարկութիւնը բարձր ծայնով կը զրուցէին, Կիկերոն ծաղրական կերպով մը ըսաւ. «Թերէկարծածէն աւելի աժան է տակաւին Սէրվիլիայի համար. վասն զի իւր աղջիկը կու տայ 'ի գեղջ հաշուի»: Կասկած կար թէ Սէրվիլիա, իր զստեր Յէրփայի եւ Կեսարի մէջ հաղորդութիւն մը գոյացուցած էր:

ԵԱ. Թէ որ զինուորական երգերուն նայինք, կ'երեւի թէ ինչպէս Հռովմայ նոյնպէս Պաղդիոյ մէջ, ամուսնական անկողնոյ պատիւը չպահեց: «Քաղաքացիք, պահեցէք կիներն իդ. ճաղատ լստի՛ն է բերածնիս, որ Հռովմէն փոխ առած. ստակովն Պաղդիոյ մէջ կին կը գնէր»:

ԵԲ. Անոր տիրուհիներուն մէջ Թագուհիներ կան,

ընդ որս եւ Մաւրիտանացի թագաւորին Ռոզուտէի կինը՝ Յնոյէ, զոր՝ ինչպէս նաեւ անոր ամուսինն ընծաներով լեցուց, Ակտորիոս Նաւոյի ըսածին նայելով. եւ մանաւանդ Լոյէոպատէ, որու հետ շատ անգամ կ'անցընէր գիշերները սեղանի վերայ: Ենդէր անոր հետ ի միասին Եգիպտոսի Թագաւորին մէկ նաւովն Նեղոսն ի վեր երթալ մինչեւ յԹոփպիա, թէ որ իւր բանակն ընդունէր իրեն հետեւիլ: Հռովմ բերել տուաւ զԼոյէոպատէ. եւ պարգեւներով ու պատիւներով յղփացուցած վերադարձուց. մինչեւ անգամ թողուց որ անկէ ունեցած մէկ զաւակն իւր անունովը կոչուի: Ոմանք գրած են թէ՝ անոր այս որդին կերպարանօք եւ քալուածքով իրեն կը նմանէր, եւ Անտոն՝ ծերակուտին մէջ, Լեսարի բարեկամաց՝ Մատիոսի եւ Ոպպիոսի վկայութիւնն ի մէջ բերելով հաստատեց թէ՝ Լեսար այն որդին ընդունել էր: Ոպպիոս այս իրողութիւնը շատ ծանր գտաւ եւ հերքուելու կարօտ. եւ ասոր համար գրութիւն մը հրատարակեց որոյ տիտղոսն էր. «Ապացոյցք առ այն թէ Լոյէոպատայ որդին Լեսարի որդին չէ»:

Հելվիոս Լիննա՝ ժողովրդեան տրիբունն, քանիցս անգամ խոստովանած է թէ օրէնք մը կար շինուած՝ պատրաստ, զոր ինքը պիտի հրատարակէր Լեսարի բացակայութեան ատեն եւ անոր հրամանաւն. այս օրէնքը թոյլտուութիւն կ'ընէր Լեսարի՝ ըստ իւր ընտրութեան ուզածին չափ կին առնելու, որպէս զի ժառանգորդներ ունենայ: Մէկ խօսքով, անոր բարքն այն առաջինն հրապարակաւ անուանարկեալ էր, որ Լորթոն հայրն՝ իւր մէկ ճառին մէջ կը կոչէ զայն «այլ ամենայն կանանց, եւ կին ամենայն արանց»:

Ենդ, Գինիի գալով, անոր թշնամիներն իսկ կ'ընդ-

ունին թէ խիստ քիչ կը գործածէր: Ամեն մարդ գիտէ Կատոնի այն խօսքը թէ՝ «հասարակապետութիւնը տապալողներուն մէջ՝ միայն Կեսար գինով չէր»։ Ոպպիոս մեզ կ'իմացընէ թէ կերակուրի մասին այնքան անտարբեր էր, որ օր մը մէկուն տունն ընթերլու հրաւիրուած ըլլալով, երբ արուած ծէթ բերին, Կեսար միայն չմերժեց. եւ մինչեւ անգամ նորէն այն ծէթէն ուզելու պէս ըրաւ, որպէս զի՝ այնպէս չերեւի թէ իւր կոշնատիրոջ վերայ անհոգութիւն կամ անբաղաքավարութիւն նշմարեց:

ԳԴ. Անշահասէր չգտնուեցաւ ոչ հրամանատարութեան մէջ եւ ոչ դատաւորութեան մէջ: Ապացուցուած թէ Սպանիոյ մէջ անթիհիւպատոսէն եւ նիզակակիցներէն ստակ առաւ. զոր ստիպմամբ խնդրեց իբրեւ հարկաւոր նսլաստ մը՝ պարտքերէն ազատելու համար: Աւարի տուաւ Լուսիտանիոյ շատ մը քաղաքները, թէպէտեւ ասոնք երբէք դիմադրութիւն չէին ըրած, եւ անոր գալատեանն աստե՛ն դռները բացեր էին: Պաղդիացւոց երկիրներուն մէջ կողոպտեց աստուածոց տաճարներն, որ նուէրներով եւ ընծաներով ճոխացած էին: Փլցուց հրապարակները՝ աւելի կողոպտելու համար. եւ նայելով որ ձեռքը շատ մը ժողովի ունէր, Իտալիոյ եւ գաւառաց մէջ ծախել տալով, կոխուած ստակ առաւ՝ մէկ լիտր ոսկին երեք հազար սէստէրկի հաշուով: Իւր առաջին հիւպատոսութեանն ատեն, Կապիտոլիոնի մէջէն երեք հազար լիտր ծանրութեամբ ոսկի առաւ, եւ տեղը նոյնչափ քանակութեամբ պղինձ դրաւ ոսկեզօծեալ: Հռովմացւոց նիզակակցութիւնը ստակով վաճառեց, Թագաւորութիւններ վաճառեց: Երբայն Պտղոմէոսէն՝ Եգիպտոսի Թագաւորութեանը հաւեսը առաւ իբր վեց

հազար տաղանդ, որով վճարեց իւր եւ Պտղոմէոսի պաշտպանութեան ծախսը: Աւերջապէս, ստակի եւ ամբարշտութեանց զօրութեամբ միայն կրցաւ քաղաքական պատերազմին, յաղթանակաց եւ տեսարաններուն ծախքերը հոգալ:

ԾԵ. Ճարտարախօսութեամբ եւ զինուորական տաղանդով մեծահռչակ ի՛նչ որ կար գիտցուած, անոնց ամենուն հաւասարեցաւ կամ գերազանցեց: Երբ Յուլայելլայի դէմ եղած ամբաստանութեանն՝ ատեն անոր խօսքերը լսեցին, ամենէն մեծ համարում ունեցող փաստաբաններուն կարգը դասուեցաւ՝ առանց ընդդիմութիւն գտնելու: Եիկերոն՝ առ Քրոտոս ուղղած գործոյն մէջ, յորում հրապարախօսաց անոմաները կը շարէ, կ'ըսէ թէ չգտներ անոնց մէջ այնպիսի մէկն որուն Եեսար խոնարհի. թէ՛ անոր զրուցուածքին մէջ վայելչութիւն, զարդ, պերճութիւն եւ կերպ մը վսեմութիւն կայ: Եը գրէ առ Խոռնելիոս Նեպոս. «Ո՛ր հրապարակախօսն նախամեծար քան զԵեսար կը համարիս, անոնց մէջ որոնք հրապարակախօս միայն եղան. անոնց ո՛րը Եեսարէն աւելի խորհուրդ եւ խորհրդոց աւելի նրբութիւն ունեցաւ. կա՞յ աւելի յստակ եւ աւելի զարդարուն ո՞մ մը»: Ե՛րեւի թէ պատանեկութեանն ատեն, իւր ազգականին՝ Ստրաբոն Եեսարի ճարտարախօսութեան կերպն ընդունեց. մինչեւ իսկ իւր Ը.Յ.Պ.Ի.ին մէջ՝ Ստրաբոնի Մարդիացոց համար ըրած ատենախօսութենէն շատ մը կտորներ մտցուց բառ առ բառ: Ե՛րսնն թէ յստակ ծայնով մը, վառվռոն եւ շնորհալի ձեւերով եւ շարժումներով կը խօսէր: Մէկ քանի ճառեր թողած է, զորս ընդ Օգոստոսի պէտք է նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ անոր կողմանէ հրապարակեալ գործեր, այլ

մանաւանդ իրքեւ ընդօրինակութիւններ՝ ճշգրտմանէ զուրկ, զորս անոր խօսած ատենն գրած են ասոնադպիրք ոմանք, որ անոր խօսուածքին արագութեանը չէին հասներ: Այս կարգին է բա՛ւ Մեհեմեդ-ըն, զոր քանի մը օրինակներու մէջ ուրիշ անունով կը գտնեմ, եւ որ կարծել կու տայ թէ այդ գրութիւնն ջատագովութիւն մ'է առ Մետեպուս ուղղուած, յորում Լեւոնար զինքն ու զՄետեպուս կ'արդարացնէ իրենց հասարակաց թշնամիներուն ամբոստանումեանցը դէմ: Օգոստոս երբէք չհաւատար թէ Արեւելոս... Ինչպէ՞ս ա՛յ Վենետիկէն ի՞նչ որ է Սպարտի գործերն են. որոց առաջնոյն համար կ'ըսեն թէ Սպարտոյ մէջ տրուած առաջին կռիւէն յառաջ խօսեցաւ, եւ միանվերջին կռիւէն յառաջ: Այս վերջնոյն գալով, Սպարտա Պոլիքս կ'ապահովէ թէ՛ թշնամեաց յարձակումն ա'յնչափ յանկարծական եղաւ, որ արդարեւ ատենախօսելու ժամանակ չունեցաւ:

Եւ. Անոր յիշատակագիրներն նաեւ ունեմք իւր ճակատամարտներուն վերայօք որ ի Գաղղիա. եւ ուրիշ յիշատակագիրներ քաղաքական պատերազմին վերայօք որ ընդդէմ Պոմպէոսի: Գաղղի Պարթենոնի տաճարէն, Աթենքէն եւ Սպարտային, անոր հեղինակին ո'վ ըլլալը չգիտցուիր. ոմանք Ուպիոնն է՝ կ'ըսեն. այլք՝ Հիրտիոս, որուն համար կ'ըսեն թէ Պարթենոնի Գաղղի վերջին գրոց յաւելուածն եւս գրած է: Սհապարիկ ի'նչ որ կ'ըսէ Լիկեերոն Բրոտոս անուանեալ զբքին մէջ՝ Յելոտիոնի վերայ: «Այսչեւ տաճարէն» ընտիր գործ մ'են. ոճը յստակ, սահուն, ատենաբանական պանծունքէ զերծ կամ սանկ ըսենք, մերկ է. կը տեսնեմք որ հեղինակն միայն նիւթոյ մասեր թողած է անո'նց որք մի եւնոյն առար-

կային վերայ ճառելու պիտի ելնէին: Երես ոմանք անմիտք պիտի կարծեն թէ պճնագարդօլ պէտք է այն խոշոր նկարը, բայց ճաշագիր տէր ճարդիկ պիտի զգնւշանան անոր դպչելու»: Հիրտիոս՝ մի եւնոյն գրութեան վրայ խօսելով, կ'ըսէ նաեւ. «Մենչափ զեղեցիկ յօրինուած է, ըստ վկայութեան բոլոր աշխարհի, որ պատմագրաց ճառայութիւն մը չկրնալ ընելէն զատ՝ անոնց գրիչը ճեղքեթէն ձգել կու տայ: Յկայ մէկն որ ինձի չափ տրամադիր ըլլայ՝ անոր վերայ զմայլելու, ընդհանրապէս ամեն մարդ զիտէ թէ ինչ յօտակութեամբ գրուած է. ես սա եւն գիտեմ թէ ինչ արագութեամբ եւ ինչ դիւրութեամբ շարադրուած է»: Մասինիոս Պոլլիոն կը պնդէ թէ Եսէյի յիշատակութիւնն ոչ ճիշդ են եւ ոչ հաւատարիմ. թէ՛ անոնց մէջ Խեսար երբ ուրիշներուն ըրածը կը պատմէ, քիչ հաւատ կ'ընծայէ. եւ երբ իւր վերայ կը խօսի, եղելութիւնները կ'այլալէ՝ կամ յիշողութեան պակասութենէն եւ կամ դիտմամբ: Եւ Մասինիոս համոզուած է թէ Խեսար իւր այս երկասիրութեան նորը շինած ու սրբազրած ըլլալու է:

Խեսար թողած է նաեւ երկու գիրք Վերաբանութեան վերայ. երկու գիրք ուլ Հալապի անունով. եւ բանաստեղծութիւն մը որուն սխաղոսն է Հալապի հարգութիւն: Այս գրութեանց առաջինն աջն ատեն շարադրուած է, երբ վաճառականաց ժողովներուն նախագահելէ յետոյ իւր բանակին երթալ միանալու համար՝ պարագոյն Գաղղիոն թողլով Մապեան լեւներէն կ'անցնէր. երկրորդն՝ սցն ժամանակներն յորեւմ Մոնդայի ճակատամարտն տեղի ունեցաւ. երրորդն, երբ Հռովմէն յանդրապոյն Մաքսիա գնաց քսանուչորս աւուր մէջ: Ունիմք անոր թուղթերն ուր

առ ծերակոյտն. թուղթերը՝ յիշատակագրի ձեւով խմբագրողներուն մէջ առաջինն է Կեսար. միւս հիւպատոմները միշտ նամակի ձեւով գրած են: Անոր ուրիշ թուղթերը կան առ Կիկերոն. թուղթեր՝ իւր բարեկամներուն, իւր առտնին զործոց վերայ: Նամակի մէջ գաղտնի բաներու համար տեսակ մը ծածկագրութիւն կ'ընէր, որ էր՝ պէտք եղած գիրին տեղնոյն զրէն յետեւ չորրորդն եղող գիրը գործածել, զոր օրինակ՝ -ի տեղ Գ. այսպէս եւ միւս գիրերը: Կը յիշեն մէկ քանի գործեր զոր պատանեկութեան ատենն երկասիրած է. ԴԻՄԻՏԻՆՈՍ ԶԵՖԻՐԻՆ, ողբերգութիւն մը ԵՔԻՎԵՐԻ վրայ, ՔԻՆԵՆԻՆԻ ԿԵՆԵՐԻՆ ԽԵՐՈՒՄԵՆԻՆԻ: Օգոստոս արգիլեց որ այս գործերէն եւ ոչ մին չհրատարակուի, ինչպէս որ զայս մեզ կը յայտնէ այն խիստ կարճ ու պարզ նամակը, զոր այս մասին գրած է նա առ Մագեր գրքապետն:

ԾԷ. Սքանչելի կերպով կը գործածէր զէնք եւ ձի: Անխոնջ աշխատասէր ըլլալով, միշտ իւր լէգէոններուն գլուխն էր, եւ շատ անգամ ալ ոտքով, գլուխը բաց, արեւին եւ անձրեւին ներքեւ: Արժու կառք մը բռնելով, առանց պատրաստութիւն մը ընելու, ամենէն երկար ճանքաները անհատապաշտ արագութեամբ մը կը լմնցընէր. այս կերպով երբ մինչեւ երեսուն փարսախս կ'ընէր: Երբ դիմացը գետ մը ելնէր, լողալով կամ տիկերով կ'անցնէր: Շատ անգամ իւր սուրհանդակներէն առաջ կ'անցնէր:

ԾԸ. Մարդ չկրնար ըսել թէ արդեօք իւր ձեռնարկութեանցը մէջ զգուշաւորութիւն աւելի ունէր թէ համարձակութիւն: Երբէք իւր բանակը կասկածելի ճանքէ չտարաւ, տեղերուն վիճակին վերայ լաւ մը կը տեղեկանար առաջուց: Երբ իւր լէգէոնները յԱնգ-

դիա անցուց, ինքն տռաջուց այդ ճանքորդութիւնը փորձեր էր, եւ գտեր էր ա՛յն նաւահանգիստները ուր կրնային կղզւոյն մօտենալ ապահովութեամբ: Սոյն այս մարդն որ այսչափ կանխագգոյշ էր, կը հաւկընայ որ իւր բանակը պատերազմի դաշտին վերայ պաշարուած է, Գերմանիոյ մէջ. կը ծպտի իբրեւ Գաղղիացի եւ կ'անցնի թշնամիներուն մէջէն: Նոյնպէս կ'անցնի, ծմբան մէջ, Բրունդիսիոնէն ի Ռուրացո՝ թշնամի նաւատորմիդի մը մէջ տեղէն. եւ որովհետեւ ա՛յն զօրքերը՝ որ իւր ետեւէն պէտք էր զայն, չեկան թէեւ ինքը քանիցս անգամ հրաման դրկեց, ուստի ինքն ալ գլուխը ծածկած, միայնակ նետուեցաւ փոքրիկ նաւակի մը մէջ. չճողուց որ զինքը ճանչեն, եւ միայն ա՛յն ատեն հաճեցաւ դէպ ի եզերքը դառնալ, երբ հարկ եղաւ հովին առջեւ խոնարհիլ եւ ալիքները զինքը պիտի կլանէին:

ԵԲ. Երբէք կանխագուշակ նշան մը չկրցաւ անոր խորհուրդները փոխել կամ յապաղեցընել: Թէպէտեւ զոհի կենդանին դանակէն ազատեցաւ, սակայն նա չդադարեցաւ Սկիպիոնի եւ Յովասի դէմ քայլելէ: Նաւէն ելնելու ատեն կ'ընկնի, եւ այս գուշակական դէպքն ի նպաստ իրեն դարձընելով՝ կ'աղաղակէ. «Կը բռնեմ քեզի, Ս. փրիկէ»: Եւ որպէս ղի զերծ ըլլայ ա՛յն տեսակ մը ճակատագրէն, որ այս երկրիս մէջ կապուած էր Սկիպիոններուն անուանը, որք միշտ յաղթող կ'ըլլային, բանակետդին մէջ իւր քովը շարունակ մարդ մ'ունէր Սկիպիոններուն ընտանիքէն, իսիստ անարգեալ. զոր ծաղրական անուամբ Բուրկ կը կոչէին:

Ե. Շատ անգամ սլատեհ առիթն էր որ անոր կռուիլ կու տար, մինչդեռ նա ծրագիր մը չունէր.

շատ անգամ չուէ մը յետոյ կամ շատ գէշ օգի յատեն կը յարծակէր, այն ատեն որ մարդ չէր յուսար: Կենացք վերջին տարիներուն ժամանակն է միայն որ պատերազմելու քիչ ցանկացող կ'երեւի, համոզուած ըլլալով թէ՝ ո'րչափ աւելի յաղթութիւններ ըրած էր շատ անգամ, նոյնչափ քիչ պարտաւոր էք զինքը քաղղին հետ վտանգի դնել. եւ թէ միշտ նուազ պիտի չահէր յաղթութեամբ մը, քան զոր պիտի կորսնցընէր պարտութեամբ մը: Երբէք չեղաւ որ թշնամի մը ցիրուցան ընէ եւ անոր բանակետղին չտիրէ. ժամանակ չէր թողոր որ անոր խելքը զլուխը զայ: Ճգնական վայրկեաններու մէջ կ'արծակէր ձիերք՝ նախ եւ առաջ իրենէն սկսելով, որպէս զի փախչելու միջոց չ'ողջով զինուորացը՝ յաղթելու հարկին մէջ դնէ զանոնք:

ԿԱ. Նշանաւոր էր անոր ձին. ոտքերը ճեղքուած էին այնպէս որ մարդու մատանց կը նմանէին: Այս ձին իւր տանը մէջ ծնած էր. եւ հմայողք՝ զայն կը նկատէին իբրեւ գրաւական աշխարհի կայսրութեան, զոր նորա տէրը պիտի ձեռք անցընէր. Կեսար ալ մեծ խնամով սնոյց զանի: Նա՛ առաջին անգամ եւ նա՛ միայն հեծաւ անոր վերայ: Ետքն ալ, անոր անագապդով արծանը դնել տուաւ Մայր Աստղկան տաճարին առջեւ:

ԿԲ. Ետ անգամ, երբ իւր զօրքը խոյս տալ կ'ըսկսէր, փախչողներն արգիլելով, որ մէկն իւր իսկ ձեռք բռնելով եւ երեսնին թշնամոյն կողմը դարձնելու բռնադատելով զանոնք ի մի կը ժողովէր: Ետներն այն աստիճան ահաբեկ կ'ըլլային, որ դրօշակիրին մէկը զոր այս կերպով կ'արգիլէր, նիզակին ծայրն անոր դարձուց. եւ ուրիշ մէկն ալ որոյ դրօշը բռներ էր, անոր ձեռքը թողուց դրօշը:

ԿԳ. Ուրիշ շատ մը պարագաներու մէջ, անվեհեր քաջասրտութեան աւելի եւս սքանչելի նշաններ ցուցուց: Փարսագի կռիւէն յետոյ իւր զօրքն առջեւէն ճանքայ հաներ էր ու յԱսիա կը դրկէր. ինքն ալ փոխադրութեան փոքրիկ նաւակի մէջ Հելլէսպոնտոսի նեղուցէն կ'անցնէր. Պոմպէոսի տեղակալներէն միոյն՝ Լ. Խալիոսի կը հանդիպի, որ հետը տապն ցոկանաւ ունէր. փախչիլ չխորհիր. յառաջ կը քայլէ, անձնապէս ըլլալու կը հրաւիրէ զայն, եւ հպատակութեան յայտարարութիւն կ'ընդունի անկէ:

ԿԴ. Աղեքսանդրիոյ մէջ, կամուրջի մը վերայ յարձակած ատենմին՝ Սգիպտացոց ձեռքէն ազատուլու համար կը պաշտաւորի նաւակի մը մէջ նետուիլ. բազմութիւնն ետեւէն նաւակին մէջ կը թափի. ծովը նետուելէն ուրիշ ճար չմնար: Սրկու հարիւր քայլ միջոցը լողալով կ'երթայ մօտագոյն նաւը կը համի, ծախ ձեռքը ջրէն վեր բարձրացուցած՝ որպէս զի բռնած թուղթերը չթրջէ, եւ ակումներովն իւր վերտ գրահը քարշելով՝ որպէս զի զայն կողոպտաւ թողող թշնամոյն:

ԿԵ. Զինուորը բարքէն կաւ բազդէն չէր գատեր, այլ միայն անոր զօրութենէն. եւ ըստ կարգին յետին խստութեամբ եւ յետին ներողամտութեամբ կը վարուէր հետերնին: Երբ Քշնամին մօտ գտնուէր, անաչառ կ'ըլլար ու յետին ճշդութեամբ կարգապահութիւն կը փնտռէր. ո՛չ չորեւու օրերն եւ ո՛չ կռուելու օրերը կ'իմացընէր. կ'ուզէր որ պատրաստ գտնուին. ամեն վայրկեան: Երբեմն իր բանակը կը քաղցընէր առանց նպատակի, մանաւանդ տօնի կամ անձրեւի օրերը: Խապսաբէր որ զինքն աչքերնէն չհեռացընեն ու ինքը յանկարծ կը հեռանար, թէ՛ ցերեկ ըլլար եւ

թէ գիշեր. եւ իւր քայլը կը շտապէր, որպէս զի ետեւէն եկողները յոգնեցընէ:

ԿԶ. Իրեն սկզբունքն էր իւր թշնամիներուն զօրութիւնը տկար կամ նուազ չցուցընել՝ իւր զինուորները խրախուսելու համար, այլ ընդ հակառակն կը մեծցընէր անոնց աչքին: Այսպէս, երբ տեսաւ որ իւր զինուորները Յովասի չուելը լսելով ահաբեկ կ'ըլլային, ժողովեց զանոնք ու ըսաւ. «Գիտցէք որ Մարիտանիոյ Թագաւորը քիչ օրէն դիմաքնիս պիտի ելնէ տասն լէգէոններով, երեսուն հազար հեծեալ մարդերով, հարիւր հազար թեթեւ զօրքով եւ երեք հարիւր փիղերով: Թո՛ղ ուրեմն դադրին սուտ խօսքեր հանողները, եւ ընդունին ճշմարտութիւնն որ ինձ բաջ ծանօթ է. ապա թէ ոչ զանոնք կը բռնեմ, նաւերուս յռեգունին մէջ դնելով կը թողում որ հովն առնու ու գած տեղը տանի»:

ԿԷ. Ամեն պակասութիւններու չէր նայեր. եւ պատիժներն աւելի անձամբ քան թէ յանցանաց համեմատաբար կու տար: Եւ փնտռէր ու սաստկապէս կը պատժէր ամեն տեսակ դասալքութիւն եւ անհնազանդութիւն. ուրիշ յանցանաց վրայ աչք կը խփէր: Սրբեմն՝ մեծ յաղթութենէ մը յետոյ, ազատ կը ձգէր իւր զօրքն ամեն ծառայութենէ, եւ կը թողուր որ բոլորովին զուարճութեամբ զբաղին, եւ կ'ըսէր թէ «իւր զինուորներն անուշահոտ խոնկերով զօծեալ եւս կարող էին կուռելու»: Զանոնք իրեն ընկեր կը կոչէր, որ զինուոր կոչելէ աւելի քաղցր է: Եւ սիրէր ոսկեղէն եւ արծաթեղէն շքեղ զէնքով զինեալ տեսնել զանոնք, որպէս զի փառաւոր երեւին եւ աւելի եւս սէր կապելով այն զէնքերուն, վախճան որ չըլլայ թէ կռիւի մը մէջ զանոնք կորսընցընին: Այն աստիճան զա-

նոնք կը սիրէր, որ երբ Յիտորիոսի պարտութիւնն իմացաւ, մօրուքն ու մագերը երկընցուց մինչեւ որ վրէժը լուծեց. եւ ահա այս կերպով է որ իւր զօրացը թէ՛ սէր եւ թէ քաջութիւն կը ներշնչէր:

ԼԵՃ. Ի սկզբան քաղաքական պատերազմին, ամեն լէգէոնի հարիւրապետները խոստացան անոր մէկ մէկ հեծեալ տալ, պէտքն իրենց կողմէն հոգալով. եւ բոլոր զինուորները խոստացան առանց կերակրոյ եւ առանց ռոճկի անոր ծառայել՝ հարուստները յանձն առնելով զաղքատները հոգալ: Պատերազմին բոլոր տեսողութեան ատեն անոնց եւ ո՛չ մէկը թշնամոյն կողմն անցաւ. անոնք որ գերի բռնուեցան, լաւ համարեցին մեռնիլ քան թէ անոր դէմ գէնք առնելու զիջանիլ. պաշարող եթէ ըլլային կամ պաշարեալ, անօթութեան եւ ուրիշ պիտոյից այնքան յամառութեամբ կը համբերէին, որ Պոմպէոս՝ Ռուրացոյի մէջ անոնց կերած խոտեղէն հացը տեսնելով, ըսաւ թէ կատաղի գազաններուն հետ էր կռիւր. եւ զգուշութեամբ պահել տուաւ այն հացը, որպէս զի անոնց այսչափ յամառ համբերութիւնը տեսնելով իւր զօրքը չվհատին: Թէ ի՛նչ ոգի էր որ զանոնք իյ կռիւ կը մղէր, ասի կը հասկըցուի սրկէ որ Ռուրացոյի պարտութենէ յետոյ՝ տասանորդաբար սպաննուիլ խնդրեցին: Զօրապետն աւելի եւս զբաղեցաւ զանոնք մխիթարելու քան թէ պատժելու: Ուրիշ ամեն պարագայից մէջ՝ յաղթութիւններ տարին թշնամեաց վերայ, որք զօրութեամբ իրենցմէ վեր էին: Աեցերորդ լէգէոնին միայն մէկ վաշտը քանի մը ժամ պաշտպանեց բերդ մը՝ ընդդէմ Պոմպէոսի չորս լէգէոններուն. գրեթէ բոլոր վաշտը հարուածն հրով վիրաւորեցաւ. պատուարներուն մէջ հարիւր երեսուն հազար նետ գտնուեցաւ.

այս գործն մեզ չգարժացըններ, երբ նկատողութեան առնուիք Սկէզմա հարիւրապետին եւ Ակիլիոս սոսկական զինուորին գործերը, զորս այս տեղ կը պատմեմ ուրիշները չյիշելու համար: Սկէզմա՝ աչքին մէկը կորուսած, բարձէն եւ ուսէն վիրաւորուած, վահանը հարիւր քսան տեղէ ծակած, չթողուց բերդին դուռն զոր իրեն հաւատացեր էին: Ակիլիոս, նաւային կռուի մը մէջ, աջ ձեռքովը թշնամոյ նաւ մը կը բռնէ. կը զարնեն թիւը կը կտրեն. կը նետուի նաւում մէջ, ծախ ձեռքով կը կռուի փահանով. օրինակ մը որ կը յիշեցընէ Լինեզիրի հոյակապ գործն որ առ Յոյնս:

ԼԹ. Քաղղիացուց պատերազմին քիչոր ժամանակն որ տասն տարի տեւեց, Լեսար իւր զօրացը կողմէն երբէք ապստամբութիւն չտեսաւ: Քաղաքական պատերազմներուն մէջ շատ պատահեցան. բայց շուտով, եւ առաւել եւս հեղինակութեամբ քան թէ ներդաւաճութեամբ, զսպուեցան. վասն զի երբէք իւր ապստամբեալ զինուորաց առջեւ չխոնարհեցաւ. ընդ հակառակն միշտ դէմերնին ելաւ: Պէզզանցի մէջ, նշաւակութեամբ ցրուեց բոլոր իններորդ լէգէոնը, թէպէտեւ Պոմպէոս տակաւին զինեալ էր. եւ շատ Թախանձական աղերսներ ըլլուելուն համար եւ յանցաւորները պատժելէն յետոյ էր որ զայն վերահաստատեց:

Զ. Հռովմայ մէջ, երբ տասներորդ լէգէոնն սպառնայեօք արժակուրդ եւ վարձատրութիւն կը պահանջէր, եւ քաղաքը վտանգի մէջ կը կարծուէր, եւ մինչդեռ մի եւ նոյն ժամանակին մէջ, յԱփրիկէ պատերազմը բորբոքեր էր, Լեսար՝ իր բարեկամաց իրատներուն հակառակ, այն լէգէոնին քովն երթալու:

եւ զայն արժակելու չվարանեցաւ: Մակայն միայն մէկ խօսքով մը, փոխանակ զինուորի՝ ++~++~++ կուշիով ապստամբները, ա՛յնքան դիւրութեամբ զանոնք փոխեց եւ ա՛յն աստիճան հստատակեցուց, որ սկսան տաղակել թէ զինուոր են, եւ անոր ետեւէն յԱփրիկէ գնացին թէպէտեւ նա չուզեց. բայց առով հանդերձ, զխաւոր խռովարկունները պատժուեցան եւ իրենց ընդունելիք աւարին եւ հողերուն երրորդ մասն զրկուեցան:

Ա.Ա. Իւր պաշտպանաւորաց հաճար ոնեցած փոյթն ու հաւատարմութիւնը նոյն իսկ երիտասարդութեան տոտն փայլեցան: Պաշտպանեց զՄասինժա որ պատուաւոր սերունդէ երիտասարդ մ'էր, ընդդէմ Հիլեմպսաղ թագաւորին. եւ այնքան ջերմութեամբ պաշտպանեց, որ վիճաբանութեան սաստկութեանն ասին՝ այս իշխանին որդւոյն՝ Յորայի մօրուքէն բռնեց. եւ մինչեւ անգամ, երբ զՄասինժա Հիլեմպսաղի հարկատու յայտարարուած տեսաւ, զայն՝ բռնել ուզողներուն ձեռքէն առաւ, իւր տանը մէջ պահեց. եւ որովհետեւ ի Սպանիա երթալու վերայ էր՝ պրետորութենէն յետոյ, շնորհիւ զինքը շրջապատող բազմութեան որ իւր պաշտպանաւորներէն եւ սակրաւորներէն կը բաղկանար, զանի իւր զահաւորակին մէջ առաւ ու հետը տարաւ:

Ա.Բ. Իւր քարեկամացը ճետ միշտ անսահման բարութեամբ եւ մտադրութեամբ կը վարուէր: Այսօրու Սպայիտս որ ամէկոյն նանքաներու մէջ անոր կ'ընկերանար, յանկարծ հիւանդանալով, Նեսար՝ նանքուն վերայ գտնուող միակ իշեւանն անոր թողուց, եւ ինքը չոր գետնի վրայ ու բաց օդին մէջ պառկեցաւ: Երբ կառաւարութեան գլուխն անցաւ, մեծ պատիւներու

հասցուց ա՛յն մարդերէն շատերը որք իրեն սէր կապած էին, եւ ցածագգի էին. եւ որովհետեւ զինքն յանդիմանեցին այս բանիս համար, նա ալ պատասխանեց. «Եւ որ աւագակներ ու մարդասպաններ լինձ մի եւ նոյն ծառայութիւններն ընէին զորս ասոնք ըրին, նոյնպէս պիտի վարձատրէի զանոնք»:

Ա. Երբէք չեղաւ որ՝ մէկու մը դէմ ա՛յն աստիճան քաթկանայ, որ՝ եթէ հարկ ըլլայ կամովին հանդարտելու պատրաստ չգտնուի: Այսիոս Մէմմիոս իւր ատենախօսութեանցը մէջ շատ կծու կերպով թշնամաներ էր զանի, եւ նա նմանապէս անոր պատասխաններ էր. բայց եւ այնպէս, հիւպատոսութեան հետամտութեանն ատեն անոր օգնեց իւր բոլոր ազդեցութեամբը: Ենքն գրեց առաջին անգամ Ալվուսի որ իրեն դէմ կսկծեցուցիչ պարսաւանքներ շինած էր եւ հետը հաշտուելու համար բարեկամաց ոմանց միջամտութեանը դիմեր էր: Ատտուլոս, ըստ ասութեանն նոյն իսկ Աեսարի «ընդդէմ Մամորայի գրած ոտանաւորներուն մէջ՝ յաւիտենական արատ մը դրոշմեր էր անոր վրայ». Աեսար անոր ջատագովութիւններովը գոհացաւ, զանի յիւր սեղանն ընդունեց մի եւ նոյն օրն, եւ ըստ առաջնոյն դարձեալ անոր հօրը հետ կը տեսնուէր եւ հետը կը ճաշէր:

Ա. Բնականէն քաղցր էր նա՝ մինչեւ իսկ վրէժ-իւնդրութեանցը մէջ: Երբ ձեռք անցուց ա՛յն ծովահէններն որ զինքը բռներ էին, որովհետեւ երդում ըրեր էր որ զանոնք խաչէ, զանոնք խաչը հանելէ առաջ խեղդել տուաւ: Երբէք չարիք մը չհասուց Աուլոնելիոս Փագիտայի, որ իւր պահւելտած ժամանակը Թակարդներ լարելով պիտի տանէր զինքը Սիլլայի յանձնէր, չնայելով որ հիւանդ եւ ծիրեալ էր.

եւ ստակ առնելով միայն թողուցեր էր որ փախչի: Մեռցընել տուաւ իւր բարտաւարը՝ զՓիլէմոն, որ զանի թոնաւորելու խօսք տուեր էր. բայց չչարչարեց: Ակայութեան կանչուելով ընդդէմ Պուրլիոս Աղողիոսի որ իւր կնոջ սիրողն էր եւ սրբապղծութեամբ ամբաստանեալ, պատասխանեց թէ տեղեկութիւն չունէր, թէպէտեւ իւր քոյրը Յուլիա եւ մայրն Աւրելիա արդէն ճշմարտութիւնը խօսած էին. եւ որովհետեւ հարցուցին իրեն թէ՝ ինչո՞ւ ուրեմն իւր կինն ւարձակեր էր, «անոր համար որ, ըսաւ, ի՞նչ որ ինձ կը վերաբերի, ինչպէս ոճիրէ նոյնպէս եւ կասկածէ պէտք է գերծ ըլլայ:»

Ա. Բայց ամենէն աւելի բաղաբական պատերազմին ատենն եւ յաղթութենէն յետոյ էր որ անոր գովութիւնն ու չափաւորութիւնը զմայլեցուց զամենքը: Պոմպէոս յայտարարեց թէ իբրեւ թշնամի պիտի նկատէր ամեն անոնք որ հասարակապետութեան կողմը չանցնին. ասոր դէմ Աեսար յայտարարեց թէ իբրեւ բարեկամ պիտի նկատէր ամեն անոնք որ չէզոք կենան: Այն ամեն զինուորները որ միայն Պոմպէոսի յանձնարարութեամբն իւր զօրացը մէջ մտած էին, թողուց որ անոր քով երթան: Ալէրիդայի զիծերուն վերայ իւր թշնամիները որ երկու բանակատեղեաց հեռու չըլլալուն հաճար իւր զօրացը մօտեցած էին, սկսան համաձայնութեան վրայ բանակցիլ. բայց Ափրանիոս եւ Պետրէիոս ամօթ եւ նսախօսինք ըրին անոնց, եւ թրէ անցուցին Աեսարի այն զինուորներն որ իրենց բանակատեղին մէջ գտան. այս նենգութիւնը վրէժխնդրութիւն ընելու չմղեց զԱեսար: Փարսաղի կռուոյն մէջ պռուաց որ ճանբայ թողուն բաղաբացուց: Իւր կուսակցութեան մարդերէն ո՛վ որ հակա-

ուակ կուսակցութենէ եղողներուն համար շնորհ մը ինդրեց, քնաւ չմերժեց: Իւր թշնամիներէն եւ ոչ մէկ սպաննուեցաւ բայց եթէ կոխներու մէջ, ի բաց առեալ զԱփրանիոս եւ զՓաւստոս եւ զԼուկիոս Կեսար: պատանին. եւ դարձեալ չեն հաւատար թէ ասոնք ալ անոր հրամանաւն սպաննուած ըլլան: Ափրանիոս եւ Փաւստոս ներողութիւն առնելէ յետոյ ապստամբեր էին. եւ Լուկիոս Կեսար՝ Կեսարի ազատագրեալներն ու գերիները հրով եւ սրով ջնջեր էր քարքարոսաբար. նաեւ սպաննել տուած էր այն գազանները զորս կը սնուցանէին՝ ժողովրդեան առջեւ ի տեսարան բերելու համար: Անքցապէս Կեսար՝ ամեն անոնց որոց ներումն չէր ստորագրած, ետքէն թոյլ տուաւ յԽտալիա վերադառնալու եւ առեմակալութեան եւ հրամանատարութեան հետամուտ ըլլալու: Միլլայի եւ Պոմպէոսի արծաթները վերականգնեց զորս ժողովուրդը տապալած էր: Աւելի եւս կը սիրէր արգելուլ այն չարիքը զոր իրեն հասցընել կ'ուզէին կամ իրեն համար կ'ըսէին, քան թէ պատժել: Երբ իրեն դէմ զաւազրութիւններ կամ գիշերային զումարումներ գտնէր, բաւական կը համարէր հասկըցընել թէ իմացած է: Անոնց որ իրենց ճառերուն մէջ զայն կը թշնամանէին, զոհ եղաւ հրապարակաւ ըսելու թէ՝ Թո՛ղ չշարունակեն: Համբերութեամբ տարաւ այն չարախօսութեանց զոր Աւղոս Կէկինա կծու եպերանաց գրութեան մը մէջ կ'ընէր եւ Պիթոլէոս իւր ոտանաւորներուն մէջ:

22. Սակայն զանի կը կշտամբեն ալնպիսի գործերու եւ խօսքերու համար, որք իշխանութեան զեղծումի կը նմանին, եւ կ'երեւի թէ կ'արդարացընեն անոր մահը: Պոհ չեղաւ տարապայման պատիւներ ընդու-

նելով, ինչպէս, երկարածգեալ հիւպատոսութիւն, մշտնջենաւոր գիկտատորութիւն, քննիչի պաշտօն, կայսր եւ հայր հայրենեաց անունները կրել, արժան մը՝ թագաւորաց արժաններուն մէջ, աթոռ մը՝ աւագավայրին մէջ. այլ մարդկային մեծութեանց սպիւմաններէն մինչեւ դուրս ելաւ. ծերակուտին մէջ եւ իւր դատարանին մէջ ոսկիէ աթոռ մ'ունէր. իւր արժանն ի Երկէս տարուեցաւ մի եւ նոյն ճանգնով զոր կ'ընէին աստուածոց համար. տաճարներ, խորաններ, քահանայներ ունեցաւ. տարւոյն ամիսներէն միոյն իւր անունը դրաւ. շնորհած եւ ընդունած պատիւ ճանները խաղալիկ ըրաւ իրեն: Իւր երրորդ եւ չորրորդ հիւպատոսութեանն ատեն՝ անունով միայն հիւպատոս եղաւ, եւ դիկտատորութիւն բանեցուց: Իւր տեղն երկու հիւպատոս անուանեց այն երկու տարիներուն վերջին երեք ամիսներուն համար, որոց մէջ տրիբուններէ եւ շինուածապետներէ ուրիշ ընտրութիւն չըրաւ: Պրետորներուն տեղն տեղապալները դրաւ՝ քաղաքն իւր հրամանաց ներքեւ կառավարելու համար: Հիւպատոսներէն մին՝ յունուարի կաղանդից նախընթաց երեկոյին մեռնելով, աւուր մ'նացորդին համար՝ հիւպատոս ըրաւ զԼանինիոս որ զայն իրմէ խնդրեր էր: Մի եւ նոյն ժպրհութեամբ եւ բոլոր օրէնքներն առ ոչինչ գրելով է որ ատենակալներ հրաժարեցուց տարիներով. հիւպատոսական զարդուց զգեստն շնորհեց տասն պրետորներու. քաղաքացուց եւ մինչեւ իսկ ծերակուտի անդամոց կարգն անցուց կէս—բարբարոս Պաղդիացիներ. հարկաց եւ դրամոց տեսուչ ըրաւ իւր գերիներուն շատերը, եւ Աղերսանդրիոյ մէջ թողած երեք լէգէոններուն հրամանատարութիւնը տուաւ իւր սիրականներէն միոյն, իւր

ազատագրելոյն Ռուսիինի որդւոյն:

ՀԷ. Եթէ Ամպիոսի պատմածին հաւատամք, Կեսար՝ իւր գործերուն չափ քիչ զգուշաւոր խօսքեր կ'ընէր հրապարակաւ: «Հասարակապետութիւնը, կ'ըսէր, անուն մ'է միայն՝ առանց իրականութեան: Միլլա խիստ քիչ տեղեակ էր ասոր. վասն զի դիկտատորութենէ հրաժարեցաւ: Պէտք է որ այսուհետեւ աւելի ակնածութեամբ խօսին ինձի հետ, եւ իբրեւ օրէնք նկատեն իմ խօսքերս»: Այն աստիճան ժպրհեցաւ, որ երբ զոհեալ կենդանւոյ մը սիրտ չունենալը տեսնուելով՝ հմայող մը ըսաւ անոր Թէ չար նշան մի էր անի, Կեսար ըսաւ Թէ ինքն կրնար ուզած ատենը նշանները բարիի դարձնել. եւ Թէ զարմանալի բան մը չէ, եթէ զազան մը սիրտ չունենայ:

ՀԸ. Բայց անոր դէմ անհաշտելի ատելութիւն յարուցանողը սա՛ եղաւ որ՝ օր մը Մայր Աստղկան տաճարին առջեւ նստած ըլլալով ընդունեց ծերակոյտը, որ խմբովին կու գար՝ ի նպաստ իրեն տրուած պատուաբեր վճիռները ներկայացընելու: Ոմանք կը կարծեն Թէ Կոռնելիոս Քալբոս չժողովց հրե Կեսար ոտքի կ'ելնէր. այլք կ'ըսեն Թէ՝ ոչ միայն տեղէն չեբերաց, այլ նաեւ ծուռ աչքով նայեցաւ Յրէքատիոսի, որ իմաց կու տար Թէ ոտքի ելնէ: Ասի կարի աններելի երեւեցաւ. որովհետեւ ինքն սրտմտեր էր, երբ տրիբուններուն միայն մէկ հատը՝ Պոնտիոս Ակուիլա ոտքի չէր ելեր՝ յաղթանակաւ անոր դատարանին առջեւէն անցած ատեն, եւ պողտեցեր էր «Յրիբո՛ւն Ակուիլա, ե՛ւ առ ուրեմն ինձմէ հասարակապետութիւնը»: Եւ օրերով մէկու մ'ալ բան մը չէր խոստացեր, բայց եթէ սա խօսքն աւելցընելով. Ի՞նչ Պոնտիոս Ակուիլա ոտքի չէր ելնէ:

ՀԹ. Այս Թշնամանաց վրայ զոր կ'ընէր ծերակուտին, աւելի եւս մեծ ամբարտաւանութեան գործ մը աւելցուց: Ժողովրդեան արտաքոյ կարգի ցնծութեան ծայներովն Լատինական տօներէն վերադարձած ատեն, բազմութեան մէջէն մարդուն մէկն անոր արծանին վրայ դաբնիէ պսակ մը դրաւ՝ ճերմակ ժապաւէնով մը կապուած: Մպիդիոս Մարուլոս եւ Լէսէտիոս Փլավոս որ ժողովրդեան տրիբուններ էին, ժապաւէնը վերցընել տուին. հրամայեցին որ այն մարդն ի բանտ տարուի: Կեսար ցաւեցաւ տեսնելով թէ այս փորձն սոսալէս չյաջողեցաւ, կամ լաւ եւս, ինչպէս որ նա քսաւ այն ատեն, չժողուցին որ Թագը չընդունելու փառքն ունենայ. դառնապէս կշտամբեց տրիբունները եւ իրենց պաշտօնէն զրկեց: Այս վայրկենէս սկսելով, չկրցաւ զինքը սրբել այն յանդիմանութենէն զոր կ'ընէին, թէ Թագաւոր կոչուիլ կը բաղձար: Թէպէտեւ երբ ժողովրդեան մէջէն այն անունը տուող ըլլար, կ'ըսէր թէ ինքն Կեսար է եւ ոչ թէ Թագաւոր. թէպէտ նաեւս գայլական տօնից օրն երբ Մարկոս Անտոնիոս քանիցս ստիպելով՝ ատենախօսութեան բեմին մէջ անոր զլուխը Թագ դնել ուզեց, Կեսար չընդունեց եւ Լապիտոլեան Մրամազդին նուիրեց: Զրոյց ելաւ թէ զօրածողովներով զԽտալիա ամայացընելէ եւ Հռովմայ մէջ հրամանատարութիւնն իւր բարեկամացը ձգելէ յետոյ, Հռովմէական կայսրութեան կեդրոնն ու զօրութիւնքն ի Յրովա կամ յԱդեքսանդրիա պիտի փոխադրէր: Մերակուտի ժողովոյն մէջ սա խօսքն իսկ պտըտեցաւ թէ հնգետամնապետն Լոտտա օրէնք մը պիտի առաջարկէր՝ Թագաւորի տիտղոս տալու համար Կեսարի. որովհետեւ Սիբիլայից գրոց մէջ գրուած էր թէ Պարթեւք միայն

Քաղաքորէ մը պիտի յաղթուէին :

Ք. Պաւսանիք՝ որպէս զի այս օրէնքին համար իրենց բռնները տալու չաքարտաւորին, փութացին իրենց ծեռնարկումինը գործադրելու : Ի սկզբան միայն երկու կամ երեք հոգի մէկունց ժողովուելու կարողանալով, ի մի զումարուեցան եւ ընդհանուր ժողով մ'ըրին : Ժողովուրդն էր զանոնք հրաւիրողը : Կառավարութեան վիճակին չհանելէ զատ, ժողովուրդը կ'ատէր քանաւորութիւնը եւ վրէժինդիրներ կը փնտռէր : Պաղգիացոց՝ Ժերակոտին մէջ մտնելուն տո՞թիւ, սա ծանուցումն փակցուցին . « Հասարակութեան իմաց կը տրուի որ Ժերակոտին ճանքան չցուցնեն նոր ատենակալաց » : Հռովմայ մէջ կ'երգէին . « Պաղգիացիները զորս Կեսար յաղթանակով բերաւ, Ժերակոտին մէջ ձգեցին իրենց զգեստը որ միջնածիրանի զգենուն » : Կուլինտոս Մաքսիմոս որ երեք ամսուան համար հիւպատոս անուանեալ էր, տեսարան եկած ատենն՝ ըստ սովորութեան իմաց տրուեցաւ ով ըլլալը . չորս կողմէն երեսին պողացին թէ հիւպատոս չէ : Կեստիոս եւ Մարուլլոս՝ տրիրոնումնէ իյնալնէն յետոյ, ժողովրդեան յառաջիկայ ժողովներուն մէջ շատ մը ծայն զատրկեցան հիւպատոսութեան համար : Առակիոս Բրոտոսի արծանին վերայ գրեցին . « Աստուածները տա՛ն որ ապրիս » եւ Կեսարի արծանին վրայ, « Բրոտոս հիւպատոս եղաւ՝ Քաղաքները վանած ըլլալուն համար . սա Քաղաւոր եղաւ՝ հիւպատոսները վանած ըլլալուն համար » : Ամենունէն առիթի քաղաքացիք դաւաճանեցան սնոր դէմ . իրենց գլուխն ոնէին զԿ. Կայիոս, զՄարկոս եւ զՊեպիմոս Բրոտոս : Ի սկզբան վարանեցան թէ ի՛նչ վերսլով զանի կորսընցընեն . թէ արդեօք Արէսի-

Պաշտին ժողովոյն ատեն՝ ա՛յն վայրկենին որ տրիրոմները քուէ տալու պիտի կոչուէին, մէջերնոմ մէկ քանին զանի կամուրջէն վար ձգե՞ն ու մէկն ալ վարը զայն սպաննէ՞, կամ թէ Նուիրական ճանրուն մէջ կամ Յատրոնին մուտքին վերայ յարձակի՞ն անոր վերայ: Սակայն երբ որոշեցաւ որ ծերակուտի ժողովն մարտի իղոսի ատեն՝ Պոմպէոսի շինած սրահին մէջ ըլլայ, ամենքն ալ համաձայնեցան որ ասկէ աւելի նպաստաւոր ժամանակի կամ տեղոյ չսպասեն:

ԶԱ. Հրաշալի բաներ Կեսարի իմացուցին իւր մերձեցեալ վախճանը: Քանի մ'ամիս յառաջ գաղ-ճականներ, որոց Կամպանիոյ մէջ հողեր տուած էր, տուներ շինելու վերայ ըլլալով՝ հին գերեզմանները կը պրպըտէին այնքան հետաքրքրութեամբ որ մերթ ընդ մերթ հինաւորց շիրիմներու պատահեցան. ա՛յն տեղն ուր՝ կ'ըսէին թէ Կապուի հիմնադիրը՝ Կապիս թաղուած էր, արուրէ սեղան մը գտան՝ վերան Յունարէն արձանագրութեամբ մը, որոյ իմաստը սա էր թէ՝ Սրբ Կապիսի աճիմները գտնուին, Յուլիոսի սերունդէն մէկը՝ իւր մերձաւորաց ձեռօքը պիտի սպաննուի, եւ Իտալիոյ թշուառութեամբ պիտի լուծուի վրէժը: Այս եղելութիւնը չենք կրնար իբր առասպելական կամ շինծու նկատել. Կոռնելիոս Քալ-բոս՝ Կեսարի մտերիմ բարեկամն է որ կը պատմէ ասի: Մի եւ նոյն ժամանակներն իմացաւ որ ա՛յն ժիւրը զորս Ռուբիկոնէն անցած օրը նուիրագործած էր եւ թողած էր ազատօրէն արածուելու, բան չէին ուտեր բնաւ, եւ առատ կ'արտասուէին: Սպորիննա հմայն զոհի մը մէջ իմացուց անոր թէ վտանգ մը կայ սպառնացող, որուն ենթակայ պիտի ըլլայ մարտի իղոսէն առաջ:

Մոյն այս իդոսի նախատօնակին զանազան տեսակ
Թռչուններ մերձակայ անտառէ մը հալածեցին եւ
բզկտեցին ցախսարեկ մը, որ ծերակուտին սրահին
վերայ Թառեր էր՝ բերանը դափնիի ճիւղ մը բռնած։
Նոյն այն գիշերն՝ որոյ հետեւեալ օրն սպաննուեցաւ,
քունին մէջ իրեն այնպէս կու գար որ ամպերէն վեր
կը Թռչէր, եւ Սրամագդի ծեռքին կը դաչէր։ Իւր
կինը՝ Նալպուրնիա երազին մէջ տեսաւ, որ տանը
գազաթը վար կ'իյնար, եւ Թէ ամուսինը հարուածնե-
րով վիրաւորուած էր իւր ըաղկացը մէջ։ Իւր սննե-
կին դռներն իրենք իրենց բացուեցան։ Քոլոր այս
պատճառներն եւ իւր առողջութիւնը որ տկար վիճակի
մէջ էր, սկսած զանի վարանեցընել, չէր գիտեր Թէ
արդեօք տունը մնա՞յ եւ ուրիշ ատենի ձգէ՞ ինչ որ
միտքը դրած էր այն օրն ծերակուտին մէջ ընել-
բայց Պեկիմոս Բրոտոս յարդորեց որ բացակայ չը-
լայ ծերակուտէն, որոյ անդամները մեծ Թուով եւ
երկար ատենէ ի վեր իրեն կ'ըսպասէին։ Ուստի ցե-
րեկուան հինգեքորդ ժամոյն ապենները զուրս ելաւ։
Յիշատակագիր մը ներկայացուցին որ դաւաճանու-
թեան վերայ մանքամասն տեղեկութիւն կու տար-
իսկ նա խառնեց ուրիշ գրութեանց հետ զորս ծախ-
ծեռքը բռներ էր, իբրեւ Թէ զայն կարդալն ուրիշ ա-
տենի ձգելով։ Շատ մը գոհեր մորթեցին, բայց եւ ոչ
մին բարի նշան մը ցուցուց. իսկ նա կրօնական այս
զարհուրանքն առ ոչինչ գրելով ծերակուտէն ներս
մտաւ՝ Սպուրիննան ծաղրելով։ «Բայց ահաւասիկ
մարտի իդոսն եկաւ առանց արկածից, ըսաւ։ —
Զանցաւ» սլատասխանեց հմայն։

ԶԲ. Երբ տեղը նստաւ, դաւաճանները զայն շրջա-
պատեցին իբրեւ իրենց յարգանքն անոր մատուցանե-

լու համար. եւ ահա Յովիոս Գիմբեր, որ յանձն առած էր սկիզբն ճանել, մօտեցաւ իբրեւ անկէ շնորհ մը խնդրելու համար. եւ երբ Լեւսար նշան տուաւ որ իւր խնդիրքն ուրիշ ժամանակի թողու, Գիմբեր բռնեց անոր պատմունանին վերէն. Բաւա-Ռէ-ն է Է-բ-Է-Դ, պողոտց Լեւսար: Այն ատեն երկու Լասկաներէն մին կը զարնէ զԼեւսար վզին քիչ մը տակէն: Լեւսար կը բռնէ Լասկայի բազուկը, եւ իւր ձեռքն եղող սլաքովն զայն կը հարուածէ: Յարձակիլ կ'ուզէ, դաշունի երկրորդ հարուած մը կ'արգելու. կը տեսնէ որ ամեն կողմէն երկաթ բարձրացուցեր են իւր վերայ. այն ատեն կը պատատէ իւր գլուխը, եւ ծախ ձեռքովը վար կ'իջեցընէ պատմունանը ու կ'իյնայ վայելուչ իմն կերպիւ: Բսաներեք հարուած ընդունեց: Առաջին հարուածին՝ հեծումեան ձայն մի արձակեց առանց խօսք մ'արտասանելու. ոակայն Բմանք կը պատմեն թէ՛ սա խօսքն ըսաւ Բրուտոսին որ յառաջ կու գար զարնելու համար. Դ-ն է, Է-բ-Է-Դ է: Բիչ մը ատեն գետինը փռուած մ'նաց: Ամեն մարդ փախեր էր: Ա.երջապէս երեք գերիններ զայն իւր տունը բերին պատգարակով մը, որմէ դուրս կախուած էր մէկ բազուկը: Այսչափ վէրքերուն մէջ միայն մէկ հատն զոր մահաբեր գտաւ անոր բժիշկը՝ Անտիստիոս, երկրորդ հարուածն էր զոր կուրծքին ընդունած էր: Դաւանաներուն դիտաւորումինն էր դիակը Յիբրայի մէջ ձգել, անոր լնչքն 'ի պետումիւն գրաւել եւ բոլոր գործքերն անվաւեր հրատարակել, բայց Անտոն հիւպատոսէն եւ հեծելոց զօրապետ Լ.էպիդէն վախճալնոն համար չկրցան:

ԶԳ. Ապա, նորա աներոջ՝ Ղուկիոս Պիսոնի խնդրանքն անոր կտակը բացին եւ կարդացին Ան-

տոնի տանը մէջ: Նախընթաց սեպտեմբեր ամսոյ մէջ շինած էր այս կտակը՝ Լավիկանոն անուանեալ գիւղական տան մը մէջ, եւ Սատեան կոաանաց առաջնոյն յանձններ էր: Եւ Յուրերոն կը պատմէ թէ՛ իւր առաջին հիւպատոսութենէն մինչեւ քաղաքական պատերազմին սկիզբը, սովորութիւն ըրած էր իւր կտակին մէջ իրեն ժառանգորդ ընել զՊոմպէոս, եւ թէ՛ ատենաբանութեան մը մէջ՝ այն պարբերութիւնն իւր զինուորացը կարդացած եւ էր: Քայց իւր վերջին կարգադրութիւններովը երեք ժառանգորդ կ'անուանէր, որոնք քրոջ թոռներ էին. Եւ Հոկտաւիոսին կու տար ժառանգութեան երեք քառորդը. Ղուկիոս Պիւնարիոսի եւ Լուինտոս Պէտիոսի՝ վերջին քառորդը: Եւ տակին վերջաբանութեանը մէջ որդեգիր կ'ընէր զՀոկտաւիոս եւ իւր անոմն անոր կու տար: Ձինքն սպաննողներուն շատերը խնամակալ կը կարգէր իւր որդւոցը՝ եթէ ունենար: Իւր հրիտակառոններուն երկրորդ դասին մէջ կը ընէր զՊեկիմոս Բրոտոս, Հռովմայիցի ժողովրդեան կու տար իւր պարտէզներն որ 'ի Յիբրա, եւ մարդ գլուխ երեք հարիւր սէստէրկ:

ԶԳ. Յուդարկաւորութեան օրն որոշուելով, Արէսի—Պաշտին վերայ՝ Յուլիայի գերեզմանին բով փայտակոյտ մը կանգնեցին, եւ ոսկեգօծ մատուռ մը ատենախօսութեանց բեմին դիմացն՝ ըստ օրինակի Մայր Աստղկան տաճարին, դրին այն: Կեղ փղոսկրեայ դագաղ մը, որուն վերայ ձգուած էին ոսկեղէն եւ ծիրանի կերպաս մը՝ որ զինու յաղթութեան նշան մը կը կրէր, եւ նոյն այն պատմութեանը զոր զգեցած էր սպաննուած ատենն: Եւ որովհետեւ տեսան որ եթէ յուդարկաւորութեան չուոյն կարգը պահել ուզեն, բոլոր օրը չպիտի բաւէ այն խուռն բազմութեան որ ըն-

ծանրեր կը բերէր փայտակուտին համար, ուստի յայտարարեցին որ ամեն մարդ առանց կարգի երթայ եւ ուզած ճանքէն, ու իւր նուէրները յԱրէսի—Պաշտը տանի: Յուդարկաւորումեան խաղերուն մէջ զՅուծին եւ սրտմտումին զրգուելու համար շինուած շատ մը երգեր երգեցին, ինչպէս են Այասիի մենախօսութիւնը՝ Պակովիոսի կտորին մէջ, որուն անունն է ԶԵՆԱԻՆԵՒ:

Սղէ նոցա փրկիչ զի զոհ եղէջ նոցա, եւ այլն.

եւ Աստիոսի ԵԼԻԷինը, որ զրեթէ առաջնոյն նման է: Փոխանակ դամբանական ճառի, Անտոն հիւպատոս, քարոզի մը բերնով կարողալ տուաւ վերջին ծերակուտին վճիռն որ Աստուածային եւ մարդկային բոլոր պատիւներն անոր կ'ընծայէր, եւ ա'յն երդումն որով իւրաքանչիւր ոք զինքն պարտաւոր կ'ընէր իւր կեանքը վտանգի դնելով զայն պաշտպանել: Բիչ իօսք աւելցուց այս ընթերցումին վերայ:

Պաշտօնի մէջ եղող կամ պաշտօնէ ելած ատենակալներ՝ հասարակաց հրապարակը տարին հանդիսական դազադը: Ոմանք կ'ուզէին Արամազդի սրբավայրին մէջ այրել զայն, այլք՝ ծերակուտին մէջ: Յանկարծ սուրով զինեալ եւ երկու գեղարդ կրող երկու մարդ կրակ տուին դազադին՝ ճրագնեով. եւ անմիջապէս ամեն մարդ փութաց հոն նետել չոր փայտ, նստարան, դատաւորաց աթոռ, եւ ինչ որ ծեռքերնուն կը հանդիպէր: Երինգ նուագողներ եւ հոպիտներ հոն կը նետէին յաղթական զգեստներին զոր հագած էին արարողութեան համար. լէզէնեան հին զինուորներն՝ զէնքերնին, որով զարդարուած էին ի-

րենց զօրապետին յուղարկաւորութեան համար. կանայք՝ իրենց եւ իրենց զաւակաց զարդերը: Օտարականք մամառիկից եղան այս հասարակաց սուգին. փայտակոտին շուրջը պտըտեցան, իւրաքանչիւրն իւր ցաւակցութիւնն ըստ իւր երկրին սովորութեան յայտնելով: Հրեաները գիշերներով ամոր անիւններուն բով հսկեցին իսկ:

ԶԵ. Յուդարկաւորութենէ անմիջապէս յետոյ ժողովուրդը Բրոտոսի եւ Կասիոսի տոմները վազեց, եւ շատ զժուարումեամբ ետ մղուեցաւ: Հելվիոս Կիմնա անունով մէկուն կը հանդիպին. կը կարծեն թէ Կոռնելիոս Կիմնա տրիրոմն է, որ Նախընթաց օրն Կեսարի դէմ առեւնախօսած էր խստութեամբ. կ'ըսպանեն զանի. եւ մէկն ալ ամոր գլուխը տիգի մ'անցուցած կը տանի: Ըստ կարգին, հասարակաց հրապարակին մէջ Սփրիկեան մարմարինէ սիւն մը կանգնեցին՝ վրան սա արձանագրութեամբ. Ա- Հ-յ-Է-Է-Է-Է-Է: Սրկար ասուն ժողովուրդը հոն կ'երթար զոհ կը մատուցանէր, ուխտեր կ'ընէր եւ վէճեր կը լմնցնէր՝ յանուն Կեսարի երդումն ընելով:

ԶԶ. Ռմանք կասկած ունին թէ Կեսար այլ եւս հոգ չէր ընէր որ երկար ապրի, եւ թէ այս պատճառաւ է որ չէր Նայեր իւր վատառողջութեանը, եւ բանի տեղ չէր դնէր չարագոյժ կանխատեսումիմներն ու իւր բարեկամաց կանխազգացումիմները: Շատերը կը կարծեն թէ ծերակոտին վերջին վճիռներուն վերայ եւ ա՛յն երդումին վերայ զոր յիշեցինք, Կեսար՝ զինքն այնքան ապահով կը հաւատար, որ ճանքեց Սպանիացի անճապահները որ զինքը կը շրջապատէին սուր ՚ի ծեփին: Այլք կը հաւատան թէ լաւ եւս կը սիրէր իւր Յշամեաց թակարդներուն մէջ ընկնիլ,

քան թէ միշտ վախ ունենալ անոնցմէ. եւ օմանք կը պատմեն թէ սովորութիւն քրած էր ըսել թէ «իւր անձին պահպանութիւնը՝ իրմէ աւելի հասարակապետութեան շահուն կը վերաբերէր, թէ ունեցած փառքն ու իշխանութիւնը բաւական էր. բայց, թէ իրմէն յետոյ՝ Հռովմ խաղաղութեան մէջ չմտալէ զատ քաղաքական պատերազմներու մէջ պիտի ընկնէր. եւ այնչափ քաղցր յաղթողներ չպիտի ունենար»:

ՁԷ. Գրեթէ ընդհանրապէս կը համաձայնին թէ անոր մահն գրեթէ աշխարհէն եղաւ, ինչպէս որ նա բաղձացած էր: Օր մը երբ Քսենոփոնի մէջ կը կարկար թէ՝ Կիւրոս իւր վերջին հիւանդութեանը մէջ իւր յուղարկաւորութեանը համար կարգադրութիւններ ըրեր էր, այս տեսակ մահուան համար արհամարհանք ցուցուց, եւ իւր մահուան յանկարծական ըլլալուն բաղձանք ցուցուց: Մարտի իդուսին նախընթաց իրիկունը, Լէպիդոսի տունն ընթրած ատեն, կը վիճէին թէ ո՞ր մահն է ամենէն քաղցր. Կեսար կարծիք յայտնեց թէ ամենէն յանկարծականն ու անմիջականն:

ՁԸ. Յիսունեւվեց տարեկան հասակին մէջ սպաննուեցաւ: Աստուածոց կարգը դասեցաւ ոչ միայն կրօնական արարողութեամբ, այլ նոյն իսկ ժողովրդեան ներքին համոզմամբ: Այն խաղերուն ժամանակն զորս նորա ժառանգորդը՝ Օգոստոս կը տօնէր նորա Աստուածացուցման համար, հերարժակ զխաւոր մը երեւեցաւ եօթն օր. ցերեկուան ժամը տասնութէկին ժամանակները կը տեսնուէր. եւ հաւատացին թէ Կեսարի հոգին էր որ յերկինս ընդունուած էր. ահա ասոր համար է որ անոր պատկերին մէջ՝ միշտ լիտն վրայ աստղ մը կայ: Պատով հիւսել տուին

Ժերակուտին ա՛յն սրահն ուր նա սպաննուեցաւ՝ Մարտի իդոսն Ա՛ռա՛ր Հայրապետա՛նի ա՛յն կոչուեցաւ։ Եւ արգիլուեցաւ որ այն օրն երբէք ծերակոյտն չգումարուի։

ԶԹ. Զայն սպաննողներէն եւ ոչ մին անկէ յետոյ՝ երեք տարիէն աւելի ապրեցաւ. եւ ոչ մին բնական մահուամբ մեռաւ. ամենքն ալ դատապարտուեցան, ամենքն ալ կորան, իւրաքանչիւրն տարբեր կերպով, ոմանք կռուի մէջ, այլք նաւաբեկութեան մէջ. շատերն ինքզինքնին սպաննեցին նոյն սոյն երկամբովն ուրով զարկին զհետար։

ՕԴՈՍՏՈՍ

Ա. Հոկտաւիա ընտանիքն Վէլէտրիի առաջին ընտանիքներէն մին էր ի վաղուց. բազմաթիւ յիշատակարաններ ասոր կը վկայեն: Քաղաքին բազմակոխ տեղերէն մին երկար ժամանակէ ի վեր Հոկտաւիոսի թաղ կը կոչուէր: Կը ցուցնէին պանդոկ մը որ նուիրեալ էր այս անոնով մարդու մը, որ հրամանատարութիւն կ'ընէր պատերազմի մը մէջ՝ ընդդէմ դրացի ժողովրդեան մը. եւ որ՝ Արէսի զոհ մատուցած միջոցին, թշնամեաց յանկարծական բորբոքման լուրն առնելով, զոհին միսերը կրակին վրայէն վերուց կէս խորովեալ, եւ ըստ սովորութեան բաժնելով, կոխին վազեց եւ յաղթանակելով վերադարձաւ: Կար նաեւ հասարակաց վճիռ մը, որ կը հրամայէր ամեն տարի Արէսին զոհ մը մատուցանել նոյն այն ձեւով, եւ որ զոհին մընացորդները Հոկտաներուն կը թողուր:

Բ. Այս ընտանիքն զոր Հինն Տարկուին ծերակոյտին ստորին դասուն մէջ մտցուց եւ ապա Սէրփիոս Տոլլոս պատրիական ընտանեաց կարգն անցուց, ետրին ռամկական եղած էր. եւ վերջապէս մեծաւ դժուարութեամբ իւր առաջին աստիճանին մէջ վերահաստատուեցաւ ի ձեռն դիկտատորին Յուլիոս Կեսարի:

Գ. Ռեփոս՝ Հոկտաներուն առաջինն եղաւ, որ ժողովրդեան բուէովն ատենակալութեան պատուոյն հասաւ: Գանձապետ եղաւ, եւ երկու որդի թողուց, Կնէոս եւ Կայիոս. որք Հոկտաւիա ընտանիքին երկու ճիւղերը

կազմեցին, բայց շատ տարբեր ճակատագրերով: Լնէոս եւ իւր սերունդը՝ բոլորն ալ մեծամեծ պաշտօններու բարձրացան: Կայիոս եւ բոլոր իւր յետնորդքն, բաղդին կամ միաուռեան ներքեւ, ասպետաց կարգին մէջ մնացին մինչ Օգոստոսի հօրն ատեն: Այս վերջնոյն մեծ համ իբրեւ տրիբուն զինւորաց ծառայեց Սիկիլիոյ մէջ, Էմիլիոս Պապպոսի հրամանաց ներքեւ: Անոր համ՝ Թադային գործոց տուաւ իւր փառասիրութիւնը, եւ առատութեան ու հանգստութեան մէջ ծերացաւ: Շատ մը հեղինակներ գրած են այս մանր տեղեկութիւնները: Նոյն ինքն Օգոստոս կը պնդէ, թէ ասպետական, հինեւ հարուստ ցեղէ է՝, եւ կը խոստովանի թէ իւր հայրը՝ իւր անունն ունեցողներուն առաջինն է որ ծերակուտին անդամ եղած է: Մարկոս Անտոնիոս զայն կը յանդիմանէ ըսելով թէ իւր նախնեացը մէջ Թորիոմեան Ռէստիոն անուն ազատագրեալ մը եւ սեղանատր մը կան: Ահա այս է ամենը զոր կրցայ զրտնել Օգոստոսի ծագմանը վրայօք՝ հօր կողմանէ:

Դ. Անոր հայրը՝ Հոկտավիոս, երիտասարդութեան ժամանակէն հարուստ էր եւ մեծարեալ, եւ շատ զարմանալի է որ կը պնդեն թէ դրամափոխութիւն եւ մինչեւ իսկ միջնորդութիւն ըրած է: Առատութեան մէջ յղփացած, դիւրութեամբ պաշտօններու հասաւ, եւ զովելի կերպիւ վարեց զանոնք: Պրետորութենէն յետոյ՝ Մակեդոնիոյ կառավարութիւնն առաւ, եւ հոն երթալէն յառաջ, իւր ճամբուն վրայէն ջնջեց ա՛յն աւագակաց մնացորդները, որք Կատիլինիոյի եւ Սպարտակոսի ետեւէն զացած էին, եւ որք Թորիոմի երկիրը կը գրաւէին: Ծերակոյտն անոր տուած էր այս յանձնարարութիւնը՝ արտաքոյ կարքի կերպիւ: Իւր զաւառը թէ՛ արդարութեամբ եւ թէ՛ քաջասրտութեամբ կա-

ռավարեց: Մեծ ճակատամարտ մը վաստկեցաւ ընդդէմ Բէռլինի եւ Թրակացւոց, եւ հռովմայեցի ժողովրդեան նիզակակիցներուն հետ ա՛յնքան լաւ վարուեցաւ, որ Աիկերոն՝ իւր նամակներուն մէջ որը դեռ կեցած են, անոր եղբայրը զԱուլմտոս՝ որ այն ատեն Ասիոյ անթիհիւպատոս էր եւ զորմէ դժգոհութիւն կ'ըլլար, կը յորդորէ որ հասարակապետութեան նիզակակիցներուն սիրցունէ զինքը՝ իւր զրացւոյն Հոկտաւիոսի պէս:

Ե. Մակեդոնիայէն վերադարձին, երբ ըստ ամենայնի պատրաստ կը ցուցնէր զինքն հիւպատոսութիւն խնդրելու համար, մահն յանկարծ եկաւ տարաւ: Իւր առաջին կնոջմէն՝ Սանքարիաէն թողուց աղջիկ մը Հոկտաւիա անունով. եւ երկրորդ կնոջմէն՝ Ատիայէն, ուրիշ Հոկտաւիա մը եւ զՕգոստոս: Ատիան, Մարկոս Ատիոս Բալբոսի՝ եւ Աեսարի քրոջ Յուլիայի դուստրն էր: Բալբոս հօր կողմանէ Արիկիայի ընկէ էր. եւ իւր ընտանեացը մէջ խել մը ծերակուտի անդամներ եղած էին. մօր կողմանէ, շատ մօտ ազգական էր Պոմպէոսի: Պրետորութեան պատիւն առած էր եւ Աամպանիոյ հողերը բաժնելու համար անուանեալ քսան զործակատարներէն մին եղած էր, Յուլիոս Աեսարի օրինաց զօրութեամբն: Սակայն Անտոն՝ զՕգոստոս ցած ազգի ցուցնելու համար յամառելով կը պնդէ, թէ նորա մօր հաւը ափրիկեցի էր, եւ Արիկիայի մէջ խանութ բռնելով երբեմն դեղավաճառութիւն եւ երբեմն հացագործութիւն ըրած էր: Բարմացի Աասիոս՝ իւր նամակներէն միոյն մէջ, հացագործ եւ սեղանաւոր նախահարց որդւոյ տեղ կը դնէ զՕգոստոս, եւ դեմ առնելով այսպէս կ'ըսէ. «Մայրդ Արիկիոյ ամենախորշելի մէջ ջաղացքին մէջ ալիւր կը վաճառէր, եւ հայրդ՝

Նէրոլոմի մէջ առած տուած ստակէն աղտոտած ձեռքերովը կը շաղուէր:»

Ջ. Օգոստոս՝ Կիկերոնի եւ Անտոնի հիւպատոսութեան ժամանակը ծնաւ, սեպտեմբերի 20ին, արեւու ծագումէն քիչ մ'առաջ, դէմյանդիման Պալատին լերին, Էլ-Է Էլ-Անունով տեղի մը մօտն, ուր հիմա մատուռ մը կայ որ անոր մահուանէն քիչ մը յետոյ շինուած է: Ծերակուտին գրութիւնները կը պատմեն, թէ Կ. Լէկտորիոս՝ երիտասարդ պատրիկն, շնուհեան մեղապարտ դատուած ըլլալով, իւր պատիժը մեղմացլնել տալու համար՝ իւր երիտասարդութիւնը եւ իւր նախնիքը ի մէջ բերելէ զատ՝ սա եւս կը յաւելուր, թէ Օգոստոսի ծնած տեղւոյն տէրն, եւ սանկ ըսենք՝ իբր փոխանորդ ժողովուրդապետի գտնուելու առաւելութիւնն ունէր. թէ, խնդրեր էր որ ներողութիւն պարգեւեն ի շնորհս ա'յն դից, որ նորա սեպհական եւ ընտանի էին. եւ թէ, ծերակոյտն հրամայած էր որ այն տեղն նուիրագործուի:

Կ. Տակաւին կը ցուցնեն անոր նախնեաց տունը ուր նա սնաւ. Ալէլէտրիի արուարձաններէն միոյն մէջ: Այն սենեակն յորում զայն դիեցուցին, չափազանց փոքր է եւ մառանի կը նմանի: Ալէլէդրիի մէջ՝ աներկբայ կը հաւատան, թէ այն տեղ է որ ծնաւ, կը խղճեն ու անկէ ներս չեն մտներ, բայց եթէ ի հարկէ ստիպեալ եւ ակնածութեամբ: Հին աւանդութիւն մ'է թէ առանց ակնածութեան այն տեղէն ներս մտնողներուն՝ վրան յանկարծական սոսկում մը կը տիրէ, եւ այս կարծեաց հաստատութիւն տուողը սա՝ է, որ անգամ մը մարդուն մէկն՝ որ այդ տեղը նոր գներ էր, ըստ դիպումոյ կամ ի'նչ բան ըլլալը հասկընալու համար՝ այն սենեկին մէջը պառկած ըլլալով, բանի մը ժամ

յետոյ յանկարծական եւ անգիտելի գորութիւն մը զայն այն տեղէն վերուց, եւ մարդն՝ իւր անկողնոյն հետ դրանն առջեւ զսնուեցաւ, գրեթէ կիսամեռ:

Ը. Յղայութեանն ատեն Թորինոս մականունն ունեցաւ, իւր սերնդեան ծագումը յիշելու համար, եւ կամ անոր համար, որ անոր ծննդնէն քիչ ժամանակ յետոյ, հայրը՝ Հովտաւիոս, Թորինոսի երկրին մէջ յաջողութիւններ ունեցաւ: Կարծեմ, կրնամ ըստ բաւականին իրաւամբ ապահովել թէ Թորինոս մականունը ունեցած էր՝ ա՛յն արուրէ շիգղին նայելով զոր ես գտայ, եւ որուն վրան անոր տղայական հասակին պատկերը կայ՝ այս մականունով, եւ գիրերը գրեթէ սուրուած են ժանգէն: Այս շիգղը կայսեր ընծայեցի, որ խնամով պահածներուն կարգը դրած է զայն: Անտոն իւր նամակներուն մէջ ստէպ Թորինոս կը կոչէ զայն՝ իբր արհամարհութեամբ, եւ Օգոստոս բաւական կը համարի անոր պատասխանել, թէ շատ զարմանալի բան է որ ժամանակաւ ալ ինչ մականունն ունեցած ըլլալուն համար զինքն թշնամանեն:

Յետ ժամանակի Կեսար մականուանեցաւ, եւ վերջապէս Օգոստոս, առաջինը՝ իւր հանւոյն եղբօրը կրտակին համաձայնելով, եւ երկրորդն՝ Մունատիոս Պլանկոսի խրատովն, որ կը ստիպէր այս անունը նախամեծար համարիլ բան զՌոմուլոս անունն զոր անոր տալ կ'ուզէին՝ իբրեւ երկրորդ հիմնադիր Հռովմայ: Օգոստոս անունը նոր էր եւ պատուական. միայն կրօնական եւ սրբազան բաներու կը գործածուէր, ինչպէս որ զայս կ'ապացուցանէ բառին ստուգաբանութիւնը եւ Մնէոսի մէկ խօսքը:

Թ. Զորս տարեկան էր երբ հայրը կորանցուց. տաան ու չորս տարեկան էր, իւր հանւոյն Յուլիայի

դամբանականը խօսեցաւ . տամն ու վեց տարեկան էր, այրական պատմութեանն առտ . եւ Կեսարի՝ Ափրիկեցւոց վրայ տարած յաղթանակին ատեն զինւորական պարգեւներ ընդունեց, թեպէտ եւ տակաւին իւր հասակը չէր ներեր պատերազմի երթալ: Բիշ մը ժամանակ յետոյ, իւր մօրեղբայրը՝ Սպանիայ երթալու եւ Պոմպէյոսի որդւոց դէմ կռուելու համար ճամբայ ելած ըլլալով, ինքն ալ ելաւ քիչ մարդով, եւ թշնամիներով լեցուած ճամբէ մը անոր ետեւէն գնաց, թէպէտ եւ նոր ազատած էր ծանր հիւսննդութենէ մը: Նաւաբեկութիւն եւս կրեց. բայց վերջապէս հասաւ Կեսարին քով, որն որ անոր այս նախանձախնդրութենէն սրտաշարժեցաւ, եւ որ լաւ նշմարեց անոր մեծօրոյս բնաւորութիւնը ինչպէս նաեւ այն ճարտարութիւնը զոր ցցուցած էր վտանգներէն ազատելու համար: Կեսար Սպանիոյ նուաճումէն յետոյ, Գալիացւոց եւ Պարթեւաց դէմ ընելիք բաներ ունենալով, Արեւելքի ճամբուն վրայէն զանի իրմէ յառաջ յԱպողոնիա ղրկեց, ուր նա ուսաւ գրագիտութիւն . այն տեղ է որ իմացաւ դիկտատորին մահը, որ զինքը իւր ժառանգորդն կ'անուանէր:

Ի սկզբան այնպէս խորհեցաւ որ մօտակայ լէզէոններուն օգնութեանը դիմէ. բայց այս միջոցն իբրեւ անխորհեմական եւ վաղվադուտ՝ մէկդի ձգեց: Սակայն ելաւ ի Հռովմ եկաւ, եւ իւր մօրն վարանմանցն ու իր աներոջ Մարկիոս Փիլիպպոս հիւպատոսական անձին խրատուցն հակառակ որ ամենայն զօրութեամբ կը ջանար անոր միտքը փոխել, նա վարուեցաւ իբրեւ ժառանգորդ Կեսարի: Սւահա բանակի մը գլուխը գտաւ զինքը. կառավարեց հասարակապետութիւնը Անտոնի եւ Լէպիդոսի հետ, յետոյ միայն Անտոնի

հետ տամն ու երկու տարի. եւ վերջապէս միակ եւ բացարձակ վեհապետ եղաւ քառսուն ու չորս տարի:

Ժ. Այս է ահա անոր վարուց համառօտութիւնը: Անոր իւրաքանչիւր մասը մանրամասնաբար պիտի պատմեմ ո՛չ ըստ ժամանակաց կարգի, այլ տարբեր առարկայներն զատ զատ դասերու բաժնելով, որպէս զի աւելի յստակ եւ որոշ կերպիւ մը ի տես բերեմ:

Հինգ քաղաքական պատերազմ ըրաւ. Մօտէնայի պատերազմն, Մակեդոնիայի, Պէրուզայի, Սիկիլիոյ եւ Ակտիոմի պատերազմները. առաջինը՝ եւ վերջինը Մարկոս Անտոնիոսի դէմ, երկրորդը՝ Բրոտոսի եւ Կասիոսի դէմ. երրորդը՝ երրորդապետին եղբօրն Անտոնի դէմ. չորրորդը՝ մեծին Պոմպէոսի որդւոյն Սէկստոսի դէմ:

ԺԱ. Բոլոր այս պատերազմներուն շարժառիթը սա էր, որ Օգոստոս զինքը պարտաւոր կը համարէր իւր մօրեղբօր մահուան վրէժը լուծելու, եւ անոր կըտակին ու դիկտատորութեան գործքերուն վաւերականութիւնը պաշտպանելու:

Ապօղոնիայէն գալուն պէս միտքը դրաւ, որ իրաւաբանական կերպով մը հարուածէ զԲրոտոս եւ զԿասիոս, որոնք երբէք չէին յուսար ասի. եւ որովհետեւ Հռովմէն դուրս ելեր էին ամեն վտանգէ ազատ ըլլալու համար, զանոնք իբրեւ մարդասպան ամբաստանեց՝ թէպէտեւ բացակայ էին: Նոյն ինքն տօնեց այն խաղերն, որ դրուած էին ի յիշատակ Փարսալի ճակատամարտին, վասն զի անոնք որոց պաշտօնն էր այդ, չէին համարձակեր կատարելու: Իւր ճնշարկութիւնները աւելի իմն զօրութեամբ րայլեցնելու համար, ուզեց ժողովրդեան մէկ տրիբունին տեղն սնցնիլ որ նոր մեռեր էր. եւ այս աստիճանը խնդրեց,

թէպէտ եւ ինքը պատրիկ էր. ճշմարիտ է թէ դեռ ծնարակութիւն անդամ չէր:

Բայց Մարկոս Անտոնիոս հիւպատոսի կողմէն շատ ընդդիմութիւն գտաւ. եւ որովհետեւ զայն իւր գլխաւոր նեցուկն համարած էր եւ նա իրեն համար մեծ բան մը չէր ընել, այլ ի՛նչ որ յանկ մէկու մը համար ամեն մարդ կ'ընէ նէ, ա՛յն էր ըրածը, եւ այն ըրածին ալ անդր բան զչափն արժէք մը կը դնէր, ուստի ինքն ալ ծերակութիւն կուսակցութեան մէջն մտաւ: Գիտէ՞ք որ այն տեղ Անտոն ատելի եղած էր, մանաւանդ այն ժամանակէն ի վեր, որ այսրալպեան Գաղղիայէն վանել կ'ուզէր եւ Մողինայի մէջ պաշարած կը պահէր՝ զԲրոտոս, որուն Լեսար տուած էր այն կառավարութիւնը՝ ծերակութիւն հաւանութեամբ:

Խրատ տուին որ Անտոնն սպաննել տայ. բայց այս դուր չկրնալով յաջողիլ, սկսաւ իր անձին համար վախճալ, եւ անսահման առատածեռութիւններ ըրաւ, որպէս զի յինքն յանկուցանէ Լեսարի հին զինուորները, զորոյ օգնութեան կանչեց իրեն եւ հասարակապետութեան: Սրբոր զօրք ժողովեց, հրամանատարութիւնն ինքն առաւ իբրեւ փոխանորդ Պրետորի, եւ պաշտօն տրուեցաւ որ Դեկիմոս Բրոտոսի օգնութեան երթայ Հիրտիոսի եւ Պանսայի հետ, որք հիւպատոս սնուանեալ էին: Այս արշաւանքն երեք ամսուան մէջ երկու կռիւով վերջացաւ: Առաջնոյն մէջ՝ ի փախուստ դարձաւ, եթէ Անտոնի ըսածին հաւատամք, եւ երկու օրէն յետոյ երեւան ելաւ՝ առանց ձիոյ եւ առանց զինու եւ զբահի: Ամենքը կը միաբանին ըսելու, թէ երկրորդին մէջ պետի մը եւ զինուորի մը պարտաւորութիւնները կատարեց. եւ թէ իւր դրօշակիրը չունին մէջ վիրաւորուելով, արծիւն իր ուսոցը վրայ առաւ եւ երկար ատեն կրեց:

ԺԲ. Հիւրտիւր եւ Պանտա պատերազմին մէջ կորսան երկուքն ալ մին կողմին մէջ եւ միւսն իր վերջերէն : Զրոյց ճանեցին թէ Օգոստոս անոնց մահուանը մեղապարտ էր , թէ Մնտոնի պարտութենէն յետոյ հասարակապետութիւնը առանց հիւպատոսի մնացած ըլլալով , յոյս դրած էր յազմող բանակին ժխակ գլխու տեսնել զինքը : Բայց սա ստոյգ է որ Պանտայի մահն աշխարհի կասկածներ յարոյց , որ իւր բժիշկն Դիւկոն քիչ մ'ատեն բանտարկուեցաւ , եւ անբաստանուեցաւ թէ նորա վէրքերը թոմատրեր էր : Ակուիլիոս Նիգէր կը հաստատէ , թէ նոյն ինքն Օգոստոս սպաննեց զՀիւրտիոս կռիւին մէջ :

ԺԳ. Ինչ ալ որ ըլլայ , երբ լսեց թէ Մնտոն իւր պարտութենէն յետոյ Լէպիդոսի բանակատեղին մէջ ընդունուեր էր , եւ թէ միւս զօրապետներն ինչպէս եւ իրենց լէգէոնները՝ ծերակուտին կողմը դարձեր էին , չվարանեցաւ այն կողմը ձգելու : Իր այս փոփոխութեանը իբր պատրուակ , ի մէջ բերաւ թէ անոնց խօսքերէն եւ անոնց գործերէն զանգատելու առիթներ ունէր , թէ՛ ումանք զինքը տղու տեղ դրեր էին . թէ՛ այլք ըսեր էին որ զայն վարձել ու կորանցունել պէտք էր , եւ ընդդիմութիւն ըրած էին այն վարձատրութեանց զորս իրեն եւ իւր հին զինտրացն ընել պարտ էր : Լաւ եւս ցուցնելու համար թէ ծերակուտին ծառայած ըլլալուն զղջացած էր , ծանր տուգանքի մը գատապարտեց Նորտիոմի բնակիչները , որք Մողենայի առջին սպաննուած՝ հասարակապետութեան զինտրներուն յիշատակարան մը կանգներ էին վրան սա արժանագրութեամբ . Ա- ՎԵՆԵԼԻ - ՎԵՆԵԼԻ . եւ որովհետեւ այն տուգանքը չէին կրնար հատուցանել , քաղաքէն վտնտեց :

ԺԴ. Անտոնի եւ **Լէպիդոսի** հետ միասնաշուք , **Փակեղոնիոյ** պատերազմն աւարտեց **Փիլիպպէի** դաշտերուն մէջ , **Սէպէտ** եւ **հիւանդութեամբ** ակարացած էր : **Երկու կռիւ ըրաւ** : **Առաջինն մէջ՝** իւր բանակատեղէն ետ մղուեցաւ , եւ պարտաւորեցաւ դէպ ի **յԱնտոն** դիմելով ապաստանիլ . երկրորդին մէջ՝ յաղթութիւնն իրն եղաւ , բայց չափաւորութեամբ չգործածեց : **Բրոտոսի** զլուխն ի **Հռովմ** դրկեց , որպէս զի յոռոս **Կեսարի** արծանին դրուի : **Գերեալներուն** ամենէն երեւելիներուն դէմ խստութիւն բանեցուց , եւ մինչեւ բանիւ զանոնք **Յշնամանելու** ելաւ : **Անոնցմէ** մին **Յախանձանօք** կը պաղատէր որ գերեզման շնորհէ իրեն . պատասխան տուաւ **Սէ** անգղերը պիտի հոգան զայն : **Հայր մ՝** եւ որդին կը խնդրէին որ կեանքերնին շնորհէ . հրամայեց որ վիճակ ձգեն կամ **Սէ** իրարու հետ կռուին որ յաղթողին կեանքը շնորհէ : **Հայրը՝** որդւոյն **Յուրին** դէմն վազեց , եւ որդին իւր **Յրով** ինքզինքն սպաննեց : **Օգոստոս** անոնց մեռնելուն հանդիսատես եղաւ : **Նաեւ** երբ **Փարոնիոս** , **Կատոնի** նմանողն , եւ ուրիշ բանտարկեալք երրորդապետաց դէմն ելան շարժայեկապ , յարգանօք ողջոյնեցին **ԿԱնտոն՝** կայսր **կոչելով**) եւ կծու **Յշնամանք** ըրին **Օգոստոսի** :

Յաղթութենէն յետոյ երբ կարգը բաժին ընելուն եկաւ , **Անտոն** **Արեւելից** գործերն ստանձնեց . իսկ ինքն **յԵտալիա** բերաւ հին զինւորներն , որպէս զի անոնց խոստացուած հողերուն տէր ընէ զանոնք : **Իրժպոհ** ըրաւ բոլոր աշխարհք . հաղատէրք կը զանգատէին **Սէ** կը կողոպտուին , եւ զնեւորք , **Սէ** ըստ բաւականին չեն վարձատրուիր :

ԺԵ. Սոյն այս ժամանակիս մէջ , **Լ. Անտոն՝** եր-

ըորդապետին եղբայրը , Հռովմայ մէջ խռովութիւն
յարուցանել ուզեց : Հիւպատոսութիւնը զոր կը վա-
րէր , եւ իւր եղբօրն իշխանութիւնը՝ կը մեծցունէին
իւր յոյսերը : Օգոստոս զանի նեղը խոթելով պարտա-
ւորեց ի Պէրուսա քաշուիլ , եւ այն տեղ զայն սովա-
ցնելով բռնեց . բայց այս պատերազմին մէջ եւ մին-
չեւ իսկ պաշարումէն առաջ , առանց մեծ վտանգներ
անցնելու չեղաւ ասի : Մյնպէս եղաւ որ հասարակաց
խաղերուն ատենն , զինւորին մէկը՝ ասպետաց յատ-
կացեալ տասն եւ չորս նստարաններէն միոյն վրան
նստեցաւ . Օգոստոս՝ սակրաւոր մը դրկեց որ զայն
քարշէ հանէ այն տեղէն : Վայրկեան մը յետոյ , իւր
Թշնամիները խօսք մը հանեցին , Թէ այն զինւորը
տանջանքի մէջ մեռեր է . ասի անոր ընկերներուն
մէջ ա՛յնպիսի յուզմունք մը յարոյց , որ մազ մնաց
Օգոստոս պիտի սպաննուէր . բարեբաղդութենէն ,
այն զինւորը որ մեռաւ կ'ըսէին , մէկէն ի մէկ երեւան
եկաւ ողջ առողջ : Ուրիշ անգամ մ'ալ Պէրուսայի
պարսպին քովն զոհ կը մատուցանէր , խումբ մը սու-
սերամարտներ շտապաւ քաղաքէն դուրս ելան եւ մազ
մնաց որ զայն պիտի սպաննէին :

ԺԶ. Մյս տեղին առնուելէն յետոյ , գրեթէ իւր բո-
լոր Թշնամիները ջարդել տուաւ , եւ անոնց խաւովա-
ռանքն ու աղերսները չլսած սա մէկ խօսքն ըսելով
լմնցուց . Կէրէ Ե Դէրէլ : Գրուած է Թէ անոնցմէ ե-
րեք հարիւր հոգի զատեց երկու կարգ , մարտի իդոսի
օրն՝ Կեսարի նուիրեալ սեղանին վրայ իբրեւ զոհ զա-
նոնք մորթելու համար . այլք կը հաւատան Թէ ինքն
միայն յարուցած էր այս պատերազմը , որպէս զի իւր
գաղտնի Թշնամիները եւ անոնք որ աւելի վախճանում
քան Թէ անոր միտած ըլլալնուն համար քաշուեր կե-

ցնւէին, Սնտուրն կողմը բռնելով՝ ճանդցուրէն, ձեռնաց կողպակոքը օգնէ իրեն՝ իւր հիւստեան՝ գլուխներուն Յոշակ տալու :

-Ա՜՛հ, Սկզաւ Սիկիլիոյ պատերազմը, որ բոլորեցած իսկ քանիցս անգամ ընդհատեցան, մերն անոր համար որ ժամանակ ունենայ դարմանելու այն կոթակները որք ամբաս մէջ երկու անգամ հրած նաւարկագործներէն պատճառեցան : մերն ծողովուրդը զոր լնելու համար, որուն ուտեստը կտրեր էր, եւ ծովէն նեղուելով մեծածոյն խաղաղութիւն կը խնդրէր : Աւրջմալէս անունելով որ նոր նաւեր ունէր եւ իսկուհիներ Կարապետեան վերիններ գորս նաւաստի լցած էր, Բարսի (ծովածոցից) քովն Յ—է— նաւահանգիստը շինել տուաւ, Լուկրայն լիմն եւ Ս. վերնոս լիմն միացնելով եւ ծովը հոն վազցունելով : Եւր զօրքը բոլոր մեծն այն տեղ վարժեցնելէ յետոյ : յաղթահարեց Եփեսոսարդ Դուկէոսին, Միւլայի եւ Վաւրկուայի մէջ տեղ : Լուիսի վայրկենին խորունկ քնացած էր, հարկ եղաւ արթնցունել որ իշամ տայ : Գարծնասի անոն տուաւ Սնտուրն զայն կշտամբելու, թէ ճակատամարտի մը վրայ նայելու չափ քաջանշաններն : յանէր, թէ ապուշ մարդու մը պէս դուռնորումացնէր էր՝ աչքերն նրկից վերուցած : եւ իջնայն այն ատեն իւր այս դիրքը թողլով գլխորներէն առջև երեցնէր էր, երբ Ս. գրիպուս Թշնամի ձառնիւր փախուստ դարձուցած էր : Այլը կ'ամբաստանեն թէ Կոնսթանդին խորտակուած նաւերը միտքը փակելով աւաւ, որ Եւստոնի բրածին հակառակ ինքն յանձնէր էր : եւ թէ այն անտուածին արձանը զոր հրկէսին խաղերուն մէջ կը բերէին, վերցունել տուաւ : -Այս անգամ պատերազմն է յորում եւս առաւել վը-

տանգներու մէջ խնկաւ : Իւր զօրքը Սիկիլիա անցունելն յետոյ , ինքն ելեր կ'երթար զօրաց մնացորդը բերելու որ դեռ Իտալիոյ մէջ էր . յանկարծուած վրան յարձակեցան Պոմպէոսին տեղակալները՝ Դեմոքարէս եւ Սպոլլուիան , եւ հազիւ թէ միայն մէկ նաւով մը կրցաւ ազատիլ :

Բայելով Նոկրէսի մօտ Հռէգա գացած ատենն , Պոմպէոսի երկու ցոկանաւերը տեսաւ , որոնք ընդ երկայնութիւն գետեզրին կ'երթային : զանոնք իր նաւերը կարծեց , եւ մօտենալով քիչ մնաց որ պիտի բռնուէր : Զարտուղի շաւիղներէ փախաւ : Սմէլիոս Պաւղոսի մէկ գերին որ անոր ընկերացած էր , յիշելով որ նա ժամանակաւ իւր տիրոջն հայրը տարագրել էր , վրէժխնդրութեան առիթը չփախցունելով զայն սպաննել ուզեց : Պոմպէոսի փախուստէն յետոյ , Լէպիդոս ա՛յն երրորդապետներէն մին զորս Հոլրտաւ իրենն օգնութեան կանչեր էր Սփրիկէէն , քսան լէգէոններուն հրամանատարութիւնն ունենալուն վրայ գոռոզացած , կ'ուզէր առաջին կարգն ինքն անցնիլ , եւ ամբարտաւանութեան ու սպառնալեաց կերպարանք առաւ . Օգոստոս հրամանատարութենէ հանեց զայն , կեանքը շնորհեց որուն համար ի ծոմը իջեալ կ'աղերսէր նա , եւ զայն ցկեանս աքսորեց Նիրկէի կղզին :

ԺԷ. Յաճախակի գծտութիւններէ եւ առ երեսս հաշտութիւններէ յետոյ , Մարկոս Սենտոնի հետ աւրուեցաւ վերջապէս . եւ ցուցնելու համար թէ որչափ այն երրորդապետն Հռովմայ զնացքին ընդդէմ կը գտնուէր , անոր ձգած կտակի մէկ յաւելուածն բանալ տալով հրապարակաւ կարդալ տուաւ , յորում նա իւր ժառանգորդացը մէջ անցուցած էր Նիդէոպատրի զաւակները սակայն զայն հետարականատութեան թշնա-

մի յայտարարեց յետոյ , անոր բոլոր ազգականներն
ու բարեկամներն անոր զրկեց , ընդ որս եւ զՆապիտո
Սոսիոս եւ զՅիւստոս Դոմիտիոս , որք այն տունն հիւ-
պատոս էին : Բուրնիացիները՝ որ Անտոնի ընտան-
եաց պաշտպանութեանը ներքեւ էին միշտ , Բոտալիոյ
մնացեալ մասին հետ ի միասին անոր ղէմ զէնք առ-
նելէ դուրս թողուց : Բիւ մը ժամանակ յետոյ , Ակ-
տիոմի քովն նաալին կռուի մը մէջ զայն յազմահա-
րեց , կռիւը մինչեւ իրիկուն տեսց , եւ Օգոստոս յազ-
մող հանդիսացեալ , զիշերն իր նաւուն մէջ անցուց :
Ակտիոմէն ելաւ Մամոս գնաց՝ ձմեռն հոն բանակելու
համար . այն տեղ իմացաւ , որ ա՛յն զինւորները զորս
ամեն զոմդի մէջէն անխտրաբար առնելով՝ յազմու-
թենէ յետոյ ի Բրոմնդիսիոն զրկած էր , ապաւաստեալ
էին եւ արծակուրդ եւ վարձատրութիւն կ'ուզէին : Ե-
տալիոյ ճամբան բռնեց , եւ երկու անգամ վնասուե-
ցաւ փոթորկէ , նախ Պէլոպոնէսի եւ Ստիպիոյ հրու-
անդաններուն մէջ տեղ , ապա Եւերաւեան լեռանց
քովն : Ստեւէն եկող թեթեւ նաւերուն մէկ մասն ըն-
կղմեցաւ , եւ իրն՝ բոլոր կազմածն ու ղէկը կորցաւ :
Եւր զինւորական կարգադրութեանցն համար քսան ու
եօթն օր միայն մնաց ի Բրոմնդիսիոն , եւ փոքր Ա-
սիոյ ու Միւրիայի վրայէն յՍգիպատոս եկաւ : Գալա-
րեց զԱղէքսանդրիա ուր քաշուեր էր Անտոն՝ Եղե-
պատրին հետ , եւ քիչ ատենէն տիրեց : Անտոն խա-
ղաղութեան համար բանակցիւ ուզեց , բայց սլլ եւս
ժամանակը չէր . ստիպեցին որ ինքզինքն սպաննէ ,
եւ Օգոստոս այն տեսարանովն զուարճացաւ : Ետ
կ'ուզէր որ Եղէպատրը իւր հետ բերէ յազմանակաւ ,
բայց օրովհետեւ Եղէպատր քարոյ մը խայնուեր
էր , Օգոստոս անոր վէրքը Մովսիսերու ծծել տուաւ :

Փոյլտուութիւն տուաւ որ Աղէոպատը Անտոնի հետ թաղուի , եւ հրամայեց իսկ որ լմնցունեն այն գերեզմանը զոր անոնք շինել սկսած էին : Յրիտասարդն Անտոն որ Սրբորդապետին՝ Փոլքիա կնոջմէն ունեցած զաւակներուն անդրանիկն էր , ի զուր շատ մը աղաչելէ յետոյ , զնաց Աեսարի արձանին բովն ապաստանեցաւ . մէկդի առին զայն եւ սպաննեցին : Աեսարիոն որ Աեսարի որդին համարուած էր , փախչելու ատենն բռնուեցաւ եւ ի տանջանս զրկուեցաւ : Օգոստոս խնայեց միւս զաւակներուն զորս Անտոն ունեցած էր թագուհիէն , իւր ազգականներուն պէս նայեցաւ անոնց , եւ զանոնք իրենց զարմին վայելուչ վիճակի մը մէջ դրաւ :

ԺԲ. Աղէքսանդրի գերեզմանը բանալով , մարմինը դուրս հանել տուաւ : Անոր գլուխը ոսկեղէն թագ մը դրաւ , ծաղիկներով պատեց եւ ամեն կերպ ուղերձ մատոյց , եւ երբ հարցուցին թէ արդեօք Պըտղոմէոսներն ալ տեսնել կուզէ՞ , պատասխանեց , Եւ ոչ : Եւ ի՞նչ Բէ Բէ : Սգիպտոս հռովմէական զաւառի մը փոխարկեցաւ . եւ զայն առելի բարեբեր եւ Հռովմայ համար մեծ հարստութեան աղբիւր մ'ընելու համար , իւր զինուորացի մաքրել տուաւ այն ջրանցները , որք Նեղոսի յորդեալ ջուրերն ընդունելու համար շինուած էին , եւ որք ժամանակ անցնելով ապականուեր էին լճացեալ սիկով մը : Ակտիոմի ճակատամարտի յիշատակը մշտնջենատրելու համար , նոյն այն ջրեզերքին վրայ շինել տուաւ զՆիկոպոլիս : Այն տեղ հաստատեց խաղեր զորս հինգ տարին անգամ մը տօնել կը պարտէին : Մեծցուց ակտիական Ապոլլոնի հին տաճարը , եւ այն տեղն ուր իւր ցամաքային զօրքերը բանակեր է-

ին, Արեօի, եւ Նեապոլիսի նովորուեցաւ եւ նաւապետ յաղթանակաւ մը զարգացողեցաւ :

Ի. Ապագամբումիւններ, յապարդումիւններ, զարգացող միաբանումիւններ որոնք իրեն դէմ ներթափեցան ուր եւ այլ ժամանակ, գտաւ, եւ զանոնք իրենց ծննդեանց մէջ խեղդեց. ինչպէս, երիտասարդ Լէպլորոսի գաւաղորումիւնը, Վարոն Մորէնայինը; Փաննիոս Լեպլինինը. Յգնատիրոսինը. Պղատիրոս Հոռփոսինը, իւր նիզակակցին՝ Ղուկիոս Յպիկադոսինը. Աւդասիոսինը՝ որ ստուծեամբ, ամբաստանեալ ու հասակաւ եւ հիւանդութեամբ տկարացեալ էր. Յպիկադոս աշնուն մէկու մը՝ որ կէս պարծեւ եւ կէս հոռվմայեցի էր. եւ վերջապէս Տելեփոսինը՝ որ հոռվմայեցի կնոջ մը անուանագրոյց գերին էր. վասն զի ամենէն անարգ մարդոցմէ իսկ վախնալու տեղ ունեցաւ : Անդասիոս եւ Յպիկադոս, կ'ուզէին անոր դուստրը. Յրալիան եւ քեռորդին Ագրիպպասը՝ իրենց արքորեալ կղզիներէն փախցունել : Տելեփոս՝ որ զինքը կայսրութեան նախասահմանեալ կը կարծէր, Օգոստոսն ու ծերակոյտը կորսնցունելու ծրագիր պատրաստեր էր : Մինչեւ անգամ Իլլիրիոյ բանակին մէկ ծառայն. այս մարդն ալ մէկուն աչքին չերեմալով գացեր անոր անկողնոյն քովը պահուրտեր էր, ու հոն գտան, վրան ալ որպի դանակ մ'ունէր : Կամ ա'յն որ ապուշ էր եւ կամ այնպէս կը կեղծէր. բայց բերնէն խօսք մը չկրցան առնել տանջանքներուն մէջ :

ԻՍ. Արտաքին պատերազմներուն գալով, միայն երկու անգամ բրաւ ինքնին. Ռաղմատիոյ պատերազմն՝ իւր առաջին երիտասարդութեանը մէջ. Կանտաբրացոց պատերազմը՝ Անտոնի պարտութենէն յետոյ : Երկու անգամ վիրաւորեցաւ Ռաղմատիոյ

մէջ , անգամ մը աջ ծոնկէն , քարի հարուածով մը .
անգամ մ'ալ երկու բազումն ու բարձր , կամուրջէ
մ'իջնալով : Ուրիշ ամեն անգամ իր տեղակալներուն
միջոցաւ կռուեցաւ : Սակայն , քանի մ'անգամ Պեր-
մանիոյ մէջ եւ Հոմազարիոյ մէջ զնաց , կամ հոն մըտ-
նելու փօռ տեղ մը կեցաւ : Հռովմէն մինչ ի Ռափէննա
կամ ի Եիլան կամ յԱկուիլեա երթալով :

ԻՎ. Ինքին կամ իւր զօրապետաց ճեռօք հնազան-
դեցուց Կանտարրացիները , Պասկունները Հոմազարա-
ցիները , Պաղմատացիները , Ելլիթիացիները եւ Ալ-
պնան լեռանց ժողովուրդները : Պակեացուց արշա-
ւանքները զսպեց , եւ անոնց զլուխներն երեքը հալա-
ծական վանեց : Պերմանացիները Մլբաէն մինչեւ անդին
բշեց : Սուէվներն ու Եիլկամբները իրաւախոհութեամբ
ընդունեց , եւ զանոնք Ռենոսի եզերաց վրայ՝ Պաղ-
ղոյ մէջ փոխադրեց : Ուրիշ անհանդարտ եւ կռուա-
սէր ժողովուրդներ հնազանդութեան պարտաւորեց :
Երբէք մէկու մը հետ պատերազմ չըրաւ առանց պատ-
հառի կամ առանց հարկադրուելու . որովհետեւ թէ
իւր կայսրութիւնը եւ թէ իւր զինւորական փառքն ա-
ւելցո՞ւնելու փառասիրութենէն ա՛յնչափ հեռու էր , որ
շատ մը բարձարոս թագաւորներ պարտաւորեց վրէժ-
լանդիր Երէտի տաճարին մէջ երդումն ընելու , թէ
հաւատարիմ մնա՞ն խաղաղութեան եւ նիզակակցու-
թեան զօր իրմէ կը խնդրէին : Պորձեց այս իշխաննե-
րէն մէկ քանին կիներ իրեն պատանդ տալու պար-
տաւոր ընել , որովհետեւ դիտեր էր որ երկկ մարդոց
կեանքի շատ հոգ չէին տաներ . սակայն ուզած ա-
տեննին իրենց պատանդներն եւ առնելու ազատ թո-
ղուց միշտ . եւ անոնց յաճախական ապստամբութիւն-
ներն եւ նենգութիւնները չպատժեց , բայց եթէ անոց-

մէ առած գերիները ետ տալով՝ սա պայմանաւ , որ հեռաւոր երկրի մը մէջ ծառայեն , եւ երեսուն տարիէն առաջ ազատ չլլան : Անոր այսչափ չափաւորութենէն եւ բարութենէն՝ Հնդիկք եւ Ակլիմացիք որ այն ատեն նոր ճանչցուած ժողովուրդներ էին , ստիպուեցան անոր դեսպաններ ղրկել՝ անոր , եւ Հռովմայ ժողովրդեան բարեկամութիւնը խնդրելու համար : Պարթեւք իսկ առանց վիճելոյ անոր թողուցին Հայաստանը զոր նա յետս կը պահանջէր , եւ ետ տուին Կրասոսէն եւ Մարկոս Անտոնէն առնուած արծիւները զոր նա ուզեր էր : Մինչեւ իսկ պատանդներ տուին , եւ իրեն թողուցին որ վեհապետ մը ընտրէ այն բազմամիւ մրցակիցներուն մէջէն , որոնք թագաւորութեան համար կը մաքառէին իրարու հետ :

ԻԳ. Յանոսի տաճարը , որ Օգոստոսէն առաջ միայն երկու անգամ փակուեր էր , անոր տէրութեան օրովն՝ քիչ ատենուան մէջ երեք անգամ փակուեցաւ : Խաղաղութիւնը հաստատուած էր ցամաքի վրայ եւ ծովու վրայ :

Երկու անգամ փոքր յաղթանակի պատիւներն առաւ . նախ Մակեդոնիոյ պատերազմէն յետոյ , եւ յապա Միկիլիոյ պատերազմէն յետոյ : Երեք մեծ յաղթանակ տոնեց , Պաղմատիոյ պատերազմին համար , Ակտիումի պատերազմին համար եւ Աղէքսանդրիոյ պատերազմին համար . երեքին ալ իւրաքանչիւրն երեք օր տեւեց :

ԻԴ. Մեծ ծախորդութիւններ եւ ամօթալի պարտութիւններ չկրեց , բայց եթէ Լոյլլոսին եւ Վարոսինը , որոց երկուքն ալ Պերմանիոյ մէջ եղան : Առաջինն՝ աւելի նախատինք մ'էր քան թէ կորուստ . երկրորդը քիչ մնաց որ աղետալի պիտի ըլլար կայս-

պայմանաւ որ զայն գիտի մը մէջ ազատօրէն խաղալու
 թողո՛ւ : Եւ առականեամբ ցրուեց երկրորդ լեզունը ,
 որ խռովարկութեամբ յանցաւոր եղած էին : Պրթալու
 հրաման տուաւ ուրիշներու որոնք լլրաբար արծա-
 կուրդ կ'ուզէին , բայց երկարժամանակեայ ծարապո-
 թեանց կապուած վարձատրութիւններէն զրկեց զա-
 նոնք : Տասանորդեց այն վաշտերը որ խոյս տալով
 փախեր էին եւ զաբիով սնոյց զանոնք : Երբեւ պարզ
 զինւորներ՝ մահուամբ պատժեց հարկաւարներ որ
 իրենց պաշտօնին տեղը չէին կեցեր : Ուրիշ յանցանաց
 համար զանազան պատիժներ կուտար . օրինակի հա-
 մար , պարեգօտը ծածանեալ թողլով . ծեղքը ձող մը
 կամ հողի կտոր մը , բոլոր օրը զօրապետին մըսնին
 պաշել ոտքի վրայ կենալ :

ԻԶ. Բազարական պատերազմներէն ի վեր , զին-
 ւորները չէին չլուծեց երբէք , ո՛չ առննախօսութեանցը
 մէջ եւ ո՛չ հրովարտականներուն մէջ : Զէր ներքեր որ խթ
 որդիքը , իւր թոռունքը՝ երբ հրամանաւարութիւն ա-
 դին , ուրիշ անուն տան զինւորաց , այլ կ'ուզէ որ
 զինւոր կոչեն՝ իրեն պէս : Ընկեր անունը՝ շողորոր-
 դութիւն մը կ'երեւէր իրեն . որն որ ո՛չ զինւորական
 կարգապահութեան եւ ո՛չ Խեսարաց փեռախառու-
 թիւնը կը վայլէր : (Հրդեհի դէպքն եւ ուսեստի թափ-
 գութեան աղմուկի դէպքն ի բաց առեալ) երկու միա-
 խառը պարագայից մէջ ազատագրեալներ զօրձածեց
 իբրեւ զինւոր . անգամ մը , Ելլիբիոյ վերձակայ գաղ-
 թականութեանց պաշտպանութեանը համար , անգամ
 մ'ալ , Ռէնսսի եզերքը պահապանելու համար : Այս
 ազատագրեալները գերիներ էին , զորս անախապէս
 գնել եւ ազապագրելու համար հրաման եղաւ երկու
 սկոի վեճաբարուստ անձանց : Առաջին գծին մաս

կեցողի մի քանիսն , ազատ մարդերէն որոշեալ : եւ տալ-
բեր կերպով զինեալ :

Յատ դիւրութեամբ կուտար զինւորական ընծայներ
որմաք , ոսկեղէն կամ արծաթեղէն բաներ էին , ինչ-
պէս , քառամանեակ , սպառազինութեան եւայն .
բայց զուտ տատառ զերարեւելալ վարձատրութեանց ,
ինչպէս պարսպապան , քաղաքական եւ այլն պատկ-
ներու մասին ջատ զգոյշ էր : Հետամուտ եղողներուն
կը վերժէր , եւ միայն արժանիքի նայելով կը շնորհէր
ջատ անգամ սոսկական զինւորներու : ծովագոյն զը-
րօշակ մը ընծայ տուաւ Մարիպասի՝ Սկիւիթոյ մէջ
տնոր ըրած յաղթութենէն յետոյ : Երբէք ստորգել մը
չտուաւ յաղթանակող զօրապետներուն , թէպէտեւ ճա-
կատարարից մէջ իր ընկերներն եզած էին . վասն զի
կը խորհէր թէ անոնք որ ինքնին զինւորական վար-
ձատրութեանն ընելու իրաւունքն ունէին , պէտք չէր
որ իրենք վարձատրութիւն ընդունէին :

Ըստ Օգոստոսի , չկար բան մը որ այնչափ բիւ վայ-
լէր ժեն զօրապետիսի մը , որչափ վաղվաղումն ու յան-
դգնութիւն . ստէպ կը կրօնէր սա յունական առաքել .
Փոթոթէր յաւաթար : զէտընթիւնն լաւագոյն էր
զ յունիստապոստոսիւն , սա եւս . բաւական գաղա-
ւաթեւ է որ ինչ բաւական լաւ աղբեւն է : Երբէր թէ
միայն ա՛յն քսոնն պատեքաղմի մը ժողոտրիկելու է կամ
կարսի ժը մտնելու է , երբ սպիլի շօն կայ՝ յաղթութիւն
ընելով , քան թէ կորուստ՝ պարտութիւն կրելով : « Ե-
նոնք , որ քիչը-շանկելու համար շատը վտանգի կը դնեն ,
կը նմանին՝ կ'ըսէր , մարդու մը՝ որ՝ ճակ կ'որոտայ ու-
կեղէն կարծով , որուն կորուստը չտրամադրէր մէկ որ-
սով մը , ի՛նչ որ ալ ըլլայ այդ որսը : »

Ինչ . Գանք աստեանկալութեան . այդ պաշտօնի-

րէն շատ վարեց ժամանակէն առաջ, եւ շատն ալ նոր
'ի նորոյ հաստատուած եւ ցլեանս էին : Բռնաւթեամբ
առաւ քան տարուան հիւպատոսութիւն . իւր լէզէոն-
ները քաղաքին մօտեցեր էին , եւ յանուն իւր քանա-
կին՝ մարդ ղրկելով իրեն համար հիւպատոսութիւն
խնդրեր էր : Երակոյտը կը վարանէր : Հարիւրա-
պետին մէկը՝ Խոռնելիոս , որ պատգամաւորաց զու-
խըն անցած էր , ձեռքը իւր թուրին դաստապանին
վրայ դնելով , համարձակեցաւ ըսել . « Եւ որ դուք
մերժէք զԽեսար հիւպատոս ընելու , ահաասիկ ո՛վ
որ ձեռ տեղ զայն պիտի ընէ : » Անոր առաջին հիւ-
պատոսութեանն ու երկրորդին մէջ տեղն ինն տարի
անցան . երրորդը միայն մէկ տարի միջոցէ մը յետոյ
եղաւ : Յետ այնորիկ մինչեւ ի տասնութեկերորդն զը-
նաց առանց ընդհատութեան . ապա , քանիցս անգամ
իրեն առաջարկուածները չընդունելէն յետոյ՝ ինքն
երկոտասաներորդ անգամ հիւպատոսութիւն ուզեց
տալն եւ եօթն տարիէն յետոյ , եւ անկէ երկու տարի
յետոյ երեքտասաներորդ մ'ուզեց , որպէս զի առաջին
աստիճանի պատու պերճութեամբ ընկերանայ իւր
Թոռանցը՝ Նայիոսի եւ Ղուկիոսի , զոր տղայութեան
հասակին լրացնեցուն առթիւ հռովմայեցի ժողովրդ-
եան ներկայացնել կ'ուզէր , եւ որոց առաջին պաշ-
տօնները կառավարել կ'ուզէր : Իւր հիւպատոսու-
թեանց հինգը՝ եօթներորդէն մինչեւ մետասաներորդը
ամբողջապէս վարեց , միաները , երեք , կամ չորս ,
կամ վեց , կամ ինն ամիս պահեց , շատերը մինչեւ
խսկ քանի մը ժամ միայն : Յունվարի կաղանդից օրն
էր , Նապիտոսեան Արամազդի տաճարին . առջեւ՝
պաշտօնական ասթուին վրայ նստաւ , եւ շուտով մը
պաշտօնէն ելաւ՝ իւր տեղը ուրիշ մէկն անուանելով :

Անոր հիպատոսութեանց բոլորին ալ վարչութիւնը հռովմայ մէջ չեղաւ . չորրորդը Ասիոյ մէջ եղաւ , հինգերորդը Սամոսի մէջ , ութերորդն ու իններորդը Ցարրագոնաի մէջ :

ԻԸ. Տասն տարի հասարակապետութեան զլուխը կեցաւ , երրորդապետի տիտղոսով : Սրբ իւր պաշտօնակիցները արսոր կը յայտարարէին , քիչ մ'ատեն դէմ կեցաւ , բայց յետոյ անոնցմէ աւելի խստութիւն դրաւ այդ մասին: Արդարեւ պաշտօնակիցները բարեկամաց կամ աղաչանաց շնորհիւ կակուղցան երբեմն , նա' միայն միշտ ա'յն մտքին վրայ էր , որ եւ ո'չ մէկու մը շնորհ ընէ . չիմայեց մինչեւ իսկ իւր խնամակալին՝ Տորանիոսի , որ իւր հօրը պաշտօնակիցն եղած էր շինուածապետութեան մէջ : Յունիոս Սատորնինոս կը պատմէ , թէ արսորներէն յետոյ , Լէպիդոս ծերակոյտին մէջ անցելոյն վրայ զինքը շատագովելով , եւ յոյս տալով թէ վերջապէս զթութիւնը պատիժներուն սահման մը պիտի դնէր , Հոկտաւիոս ըստաւ , թէ արսոր ընելէ դադրելովն , դարձեալ յարմար դատած ատենն պատիժ տալու կատարեալ ազատութիւն կը պահէր իրեն : Սակայն կ'երեւի թէ զոջաց այս անգթութեանը վրայ , վասն զի առպետաց կարգն անցուց Փիլոպէմէն անուն ազատագրեալը , որուն համար կ'ըսէին թէ արսորներուն ժամանակը իւր տէրը թագուցեր էր :

Ետտ մը դիպուածներ զայն ատելի ըրին իւր երրորդապետութեանն ատեն : Օր մը երբ իւր զինուորները կը կարգադրէր , եւ մերձակայ գիւղից բնակիչներուն թոյլտուութիւն ըրած էր մօտենալ , Պինարիոս անունով ասպետ մը տեսաւ որ տախտակի վրայ գիր կը գրէր , լրտես կարծեց ու սպաննել տուաւ : Տէղիոս

Մփեր որ հիւսկատոս նշանակեալ էր , կառավարու-
 թեան գործողութեանց ոմանց վրայ չարամիտ խօսքեր
 բրած էին . այնպիսի ատարկութեան առաջնախիշտեր ըրաւ
 անոր , որ նա ինքզինքն սպաննեց : Կռիւնտոս Գալլոս
 պրետոր՝ անոր յարգանք մատուցանելու գալով , մեծ
 տախտակներ պահած էր պատմունանքն ներքեւ :
 Հռիւտալիոս կապած ըրաւ թէ սուր էր , ի սկզբան
 վրան փնտռող չտուաւ , վախնալով որ թերեւս ան-
 հիմն վախ մը տիրած ըլլար իրեն . բայց քիչ մը յե-
 տոյ , զանի իւր դատարանէն դուրս հանելով իրքեւ
 գերի տանջանքի ենթարկել տուաւ . եւ որովհետեւ
 Գալլոս բան ժը չէր խոստովածէր , իւր լոյզ ձեռքովն
 անոր ւնջքերը հանելէ յետոյ ժահուան դատապարտեց :
 Սակայն ինքը գրած է թէ Գալլոս իրեն հետ մասնա-
 ւոր տեսակցութիւն մը ինդրելով , զանի տարմնել ու-
 ղեր էր . թէ իւր հրամանաւն ի բանդ տարուելով եւ
 յետոյ աքսորուելով , նաւարեկութեան մէջ կամ աւա-
 զակաց ոմանց ձեռք մեռեր էր :

Յրիբոնական իշխանութիւն գգեցաւ ցկեանս եւ
 երկու անգամ իրեն պաշտօնակից մ'առաւ , հինգ տա-
 րիէ հինգ տարի : Քարոց եւ օրինաց մշտնջենաւոր
 քննչութեան պաշտօնն ոմեցաւ , առանց երբէք քննչի
 անուն կրելու : Սրեք անգամ ժողովրդեան ազգահա-
 մարն ըրաւ : երկու անգամ պաշտօնակցի ժը հետ եւ
 անգամ մը միայնակ :

Ինք. Սրկու անգամ խորհեցաւ կառավարութենէ
 հրաժարիլ . նախ՝ յետ պարտութեան Յնտոնի , որ
 շատ անգամ զայն յանդիմանած էր թէ նա միայն հա-
 տարակապեռութեան վերահաստատութեանը արգելք
 վրիպար . եւ յետոյ , երկարատեւ իօթութիւններէ կրած
 մանկրոյթէն : Միջեւ անգամ-ատենակալներէն ու դա-

տառերները իր քով կանչեց, և կառավարութեան
 երկամսադրութիւններն անոնց տուաւ . թայց խորհր-
 դածելով թէ այսպէս ընելովն իւր կեանքը վտանգի,
 և կայսրութիւնը բազմամիւ ախոյեաններու փառա-
 սիրութեանը կ'ենթարկէր, վեհապետական իշխանու-
 թիւնը յինքն պահեց : Պիտաւորութիւնները բարի է-
 լին, և արդիւնքն քարեյաջող եղան : Պալով անոր
 դիտաւորութեանցը որոց վրայ ստէպ կը խօսէր,
 կրնանք դատել տա խօսքերէն որ անոր հրաւարտակնե-
 րուն մէկէն քաղուած են . « Աւր էր թէ կարենայի ա-
 պահով և փառաւոր վիճակի ժը մէջ ամբացնել հա-
 նարակապետութիւնը : Ըստ աղմուկայն վարձատրեալ
 պիտի ըլլամ, եթէ անոր քարեյաջողութիւնը՝ իմ գոր-
 ծըս եղած համարուի . և եթէ մեռնելու տոննս կա-
 րենամ յուսալ, թէ զայն տեւական հիւանց վրայ հաս-
 տատած եմ : » Եւր վիափազներն ընդունելի եղան .
 նորա ինծացին ա՛յնպէս եղաւ որ ոչ զք տեղի ջնեցաւ
 վարչութենէն զանգատելու : Կայսրութեան մեծափա-
 ռութեանը վայելուչ զաթղ և գեղեցիկութիւն տուաւ
 Հռովմայ, ջրոց յորդումեան և հրդեհից դէմ զայն ա-
 պահովեց . և իրաւամբ պարծեցաւ թէ աղիւսէ քա-
 ղաք մը գտաւ, և մարմարիոնէ քաղաք մը թողուց :
 Ապագային մէջ Հռովմայ ապահովութեանը նաեւ
 հոգ տարաւ, որչափ որ կրնար մարդկային խոհեմու-
 թիւնը հոգալ :

1. Բազմամիւ հոսսարակաց յիշատակաբաններ շի-
 նած է, որոց մէջ են գլխաւորեալէս հրապարակ մը ուր
 կային տաճար մը վրէժխնդիր Արէսի նուիրեալ Պալա-
 տինեան Ապողոնի տաճարն : Կապիտոլիոնի մէջի Որո-
 տացող Արամազդին տաճարը : Անկէ յառաջ երկու
 հրաւարակ կային հաւարակաց ուր դառաւստան կը

կտրուէր , բայց որովհետեւ դատ վարողներուն բազմութեանը չէին կրնար բաւել , երրորդ մը շինեց , եւ բացման հանդէսը կատարելու փութաց , մինչ Սրէսի տաճարը որ անոր մէկ մասը կը կազմէր , դեռ չէր աւարտած : Հրամայեց որ մասնաւորապէս պետական ոճիրներու ամբաստանութեանց եւ դատաւորաց ընտրութեանը պահուի այն : Պալով Սրէսի տաճարին , ուխտ ըրած էր զայն կանգնել , երբ իւր հօր մահուան վրէժը լուծելու համար Մակեդոնիոյ մէջ կը պատերազմէր : Ըստ այնմ , կանոն դրաւ որ ծերակոյտն աւագային միայն հոն գումարուի՝ պառնարազմի եւ յաղթութեան վրայ խորհրդակցելու համար , եւ կառավարութեան ու հրամանատարութեան պաշտօնները տալու համար . եւ թէ անոնք որ յաղթող հանդիսացեալ վերադառնան , իրենց յաղթութեան նշանները հոն բերեն : Ապողոնի տաճարը շինեց՝ Պալատին վերին վրայ ոմնեցած իւր տանը գետնին վրայ , որ կայծակէն զարնուեր էր , եւ ուր՝ հմայք ըսած էին թէ Ապողոն բնակութիւն մը կ'ուզէր , վրան յաւելցուց կամարակապ սրահ մը ուր յունարէն եւ լատիներէն մատենադարան մը դրաւ : Ահա այն տեղ է , որ իւր վերջին տարիներուն մէջ՝ ստէպ կը գումարէր ծերակոյտը , եւ տասնեակներով կը համըէր դատաւորները : Որոտացող Սրամագդի տաճարը՝ շնորհակալութեան յիշատակարան մ'էր որ շինուեցաւ . Հոկտաւիոս զայն անողբախտած էր իբրեւ իւր ազատարարին . որովհետեւ , Կանդարտացոց մէջ ըրած արշաւանքին ժամանակ , գիշեր ատեն կայծակն իւր զահնուորակին մօտն իջեր եւ անոր առջեւէն ջահ տանող գերլն ջախջախեր էր : Անոր գործերն են նաեւ ուրիշ շէնքեր , բրոնք , անոր անունը , այլ իւր ընտրողոց կամ իւր քրոջ

կամ իւր կնոջ անունը կը կրեն . ինչպէս Ղուկիոսի կամարակապ սրահն եւ Կայիոսի արքունականն . Լիվիայի եւ Հոկտաւիոյ կամարակապ սրահները եւ Մարկելլոսի թատրոնը: Կը հարկադրէր զլիաւոր բաղաքացիները , իւրաքանչիւրն ըստ իւր կարողութեան կա՛մ նոր շէնքերով կա՛մ նորոգութիւններով քաղաքը զարդարելու : Ահա այս կերպով կանգնեցան շատ մը շէնքեր . Հերթիւէսի տաճարը եւ Մուսայից տաճարը շինեց Մարկիոս Փիլիսպոս . Դիանայի տաճարը, Կորնիփիկիոս . Ազատութեան տաճարը՝ Ասինիոս Պոլլիոն . Կռնոսի տաճարը՝ Մոնատիոս Պղակոս . Կռնէլիոս Բալբոսի թատրոնը եւ Ստատիոս Տաւրոսի ամփիթատրոնը , եւ անհամար հոյակապ յիշատակարաններ՝ Ագրիպպաս :

ԼՍ. Հռովմայ թաղերն ու փողոցները նոր կերպով մը բաժանեց : Տարեկան դատաւորներուն յանձնուեցաւ թաղերուն լղահպանութեան պաշտօնին վիճակով ընտրութիւն ընել . եւ իւրաքանչիւր փողոց՝ ժողովրդեան մէջէն առնուած զործավարի մը հսկողութեանը յանձնուեցաւ : Հրդեհից համար պահապաններ սահմանեց , որ գիշերը կը հսկէին : Տիբրայի ջրոց յորդութիւնը արգիլելու համար, անոր փոսը ընդարձակեց եւ մաքրեց , որ ջուրերուն բերած շէնքի փլածոյքովն լեցուեր ու նեղցեր էր : Բաղաքը աւելի դիւրամատչելի ընելու համար , վրան առաւ Փլամինեան ճանապարհը նորոգել՝ Ռիմինիէն սկսելով . եւ ուզեց որ յաղթութեան պատիւ կրող իւրաքանչիւր քաղաքացի, թշնամիներէն առած ստակը մեծ ճամբայ մը քարով յատակելու գործածէ : Այն տաճարները որ այրած կամ ժամանակ անցնելով փլեր էին , վերականգնեց՝ եւ անոնց ամէնը՝ ընծայներով պերճացուց : Անգամ մը

հանայի) պաշտօնները , գաղափարն տօները , հարիւրամեայ խաղերը , նամբու կիցերու թափօրները : Արգիւնց որ յարթունս չհասած մէկը չվազէ գայլական տօներուն մէջ : Հարկաբանայ խաղերուն մէջ , արգիւնց որ երկու սեռի երիտաւարները գիշերային տեսարաններու ներկայ չգտնուին , քալց միայն՝ եթէ տարիքն առած մէկն ունենան հետերին : Հրամայեց որ տարին երկու անգամ պատիւ ընծայեն Խոնափապ աստուածներուն (նամբու կիցերու աստուածներուն) , եւ թէ՛ գարնան եւ ամրան ծաղիկներով ծածկեն անոնց արձանները : Անմահ աստուածներուն պատիւներէն յետոյ ամենաշքեղ պատիւները ա՛յն մեծ մարդոց յիշատակին ընծայեց , որք այնչափ մեծագոյր աստիճանի մը հասուցեր էին՝ այնչափ ակաբ սկզբնաւորութիւններ ունեցող հասարակապետութիւնը : Անոնց կանգնած բոլոր յիշատակաբանները վերահաստատեց , եւ հոգ տարաւ որ անոնց սնունդներն համ պահուին : Եւր շինել տուած հրապարակին սինազարդ զանաւոր մէջ դրաւ անոնց արձանները՝ յաղթական զգեստներով , եւ հրովարտակով մը յայտարարեց , թէ իւր դիտաւարութիւնն այն էր , որ իւր վրայ եւ իւր յաջորդաց վրայ քաղաքացիք գաւառաւորն ընեն՝ ըստ զոյնակի այն մեծ մարդոց : Պոմպէոսի արձանը վերուց ձեռքաւ կուտին սրահէն օր Խոնափ սպաննուեր էր , եւ տարաւ՝ նոյն այն Պոմպէոսի թատրոնին կից պաշտօնին մէջ Յանսի մարմարեայ արձանին վերեւն դրաւ :

ԼԳ. Ուղղեց շատ մը վնասակար գեղձոմաներ որք քաղաքական պատերազմաց սանձարձակութիւնն մը նացած էին , եւ զօրս խաղաղութիւնը իսկ չէր կրցած կործանել : Աւագակներ՝ խենց անձին պաշտպանութիւնը պատրուակ ընելով , զէնք կը կրէին հրապար-

րակաւ . մանապարհորդներն առանց ազատի կամ գերիի խտրութեան , յափշտակուելով կը տարուէին գիւղերը եւ կ'արգիլուէին ա'յնպիսի տեղերու մէջ , ուր հողի տէրերը զանոնք բռնութեամբ կաշխատցնէին . նոր ընկերութեան անունով՝ չարագործաց խումբեր կը կազմուէր : Հոկտաւիոս անգղանգները զսպեց , հարկ եղած տեղերը պահապանաց զոմողեր դնելով : Պերի- ներուն բանդերը աչքէ անցուց : Յրուեց բոլոր ընկե- րութիւնները , բաց ի հիններէն , որոնք օրինաց առջեւ ընդունելի էին : Այրեց այն արձանագրութիւնները ուր կ'անցնէին արքունի զանձուն հին պարտապանաց ա- նուանքն , որպէս զի առաջքն առնու ա'յն անիրաւ ամբաստանութեանց , որոց աղբիւր էին այն արձա- նագրութիւնները : Քաղաքին շատ մը թաղերը զորս հասարակաց կալուածոց տեսչութիւնը կը պահանջէր անստոյգ մուրհակներու զօրութեամբ , մասնաւոր ան- հատից տուաւ դատաստանաւ : Քացարձակապէս դա- տէ զերծ կացոյց ա'յն ամբաստանեալները , որոց դա- տաստանը կը բշբշուէր , եւ որոց թշնամիներուն նպա- տակն ուրիշ բան չէր , բայց եթէ անոնց նուզին եւ ա- նոնց անձկութեանը վրայ երկար ատեն ուրախանալ : Անոնք դրաւ որ եթէ մէկը զանոնք երկրորդ անգամ ի դատաստան կոչէ , եւ ապացոյց բերել չկարենայ , ա'յն պատիժը կրէ , զոր պիտի կրէր ամբաստանեալն , եթէ դատապարտուէր : Միւս կողմանէ , որպէս զի յան- ցաւորը պատիժէ չխուսափին , կամ գործերն չպիա- զանց երկար ժամանակ բշբշուելով չպիտտին , ուստի ինքեմ (խաղեր զորս պրետորք կը տօնէին) նու- իրեալ օրերուն մէջէն երեսուն հստէն աւելի աշխա- տութեան օրերուն մէջ անցուց : Պատաւորաց երեք տասնեակներուն վրայ յաւելցուց չորրորդ մը , որուն

համար ասպետներունէն նուազագոյն հասոյթ մը բաւական էր , եւ որ կոչուեցաւ Երէն-Հրէ-րէ , որ կը պարտէր փոքր գումարի դատերը տեսնել : Պատաւորները երեսուն տարւոյ հասակէն սկսելով ընտրեց . այսինքն հինգ տարի աւելի կանուխ քան զոր սովորութիւնը կը ներէր , եւ որովհետեւ շատ մարդիկ վատաւորի տաժանելի պաշտօնը չէին ընդուներ , թոյլ տուաւ՝ թէպէտ դժուարութեամբ , որ ամեն տասնեակ իւր կարգին տարի մը , եւ ամեն տարի երկու ամիս այսինքն նոյեմբեր եւ դեկտեմբերի , հանգիստ ունենայ :

Լ.Դ. Նոյն լինքն անխոնջաբար դատաստան կը կտրէր՝ երբեմն մինչեւ ի գիշեր , իւր դատարանին առջեւ դրուած զահաւորակի մը մէջ՝ եթէ հիւանդ ըլլար . կամ մինչեւ իսկ իւր տունը՝ անկողնոյն մէջ : Իւր դատաստաններուն մէջ ո՛րչափ ճշդութիւն նոյնչափ ալ քաղցրութիւն կը բանեցընէր , եթէ սա ճշմարիտ է , թէ տեսնելով մարդ մը որ յայտնապէս յանցաւոր էր հայրասպանութեամբ , բայց ըստ օրինաց իւր յանցանաց խոստովանութեամբն միայն կրնար տանջանքի դրուիլ , սա կերպով հարցում մ'ըրաւ անոր . Ճշմարիտ Ե՞րբ հայրերէն Ե՞րբ Թեոս-ցոյն : Ուրիշ անգամ մը , երբ կեղծ կտակի մը վրայ էր ինդիրը , եւ զայն ստորագրողներուն ամենքն ալ դատապարտութեան մէջ լինած էին Կրէն-Երէն օրինաց զօրութեամբ , արձակելու համար կամ դատապարտելու համար օրինական երկու տախտակիկներէն զատ՝ դատաւորներուն տախտակիկ մ'ալ բաժնեց , որ անոր զօրութեամբն կարենան ներել անոնց , որք սխալմամբ ստորագրութիւն տուած ըլլան կամ խաբէութեամբ տանուած ըլլայ ստորագրութիւնը : Ամեն տարի Հը-

ռոմմայ պրետորի՞ն էր իրկէր քաղաքին մէջ թնտկող
զատախազներուն շրած բողոքները , եւ զատուի բը-
նակչաց բողոքները էր դրկէր հիւպատոսակեան ատե-
նակալներուն որոց պաշտօնն էր այն :

ԼԵ. Քոյոր օրէնքները նորէն աչքէ անցուց , եւ ա-
նոնց որ մէկը նորոգեց , ինչպէս շնուեան , անպար-
կեշտութեան , գաւառաւորութեան , ամուսնութեան , եւ
ծախքերու վերաբերեալ օրէնքները : Ամուսնութեան
օրէնքին գալով , ասոր մէջ ժիւաներէն աւելի խստու-
թիւն դրած ըլլալով , այնքան ընդդիմութիւն գտաւ որ
չկրցաւ ընդունել տալ , բայց ե՞նչ սպառնական պա-
տիճներն նուազեցնելով կամ ըստ մասին ջնջելով , ե-
րբեք տարի ծառայութենէ ազատութիւն շնորհելով եւ
վարձատրութիւններն աւելցունելով : Այս ծոմնուն
հակառակ , հռոմմայեցի ասպետները տեսարանին
մէջ տեղն մեծածայն աղաղակաւ այն օրինաց ջնջումը
խնդրեցին : Օգոստոս՝ Պերուսիկոսի զաւակները
կանչեց , որոնք եկան , ոմանք իրեն եւ ոմանք իրենց
հօրը փրկը . զանոնք ցցուց ժողովուրդեան , է-ր շա-
նոնքն . եւ իւրեքսորովը յորդորելով զժողովուրդը ,
որ չգժկամակի կայսեր թոռան օրինակին հետեւելու :
Յետոյ նշմարելով որ կանխահաս հարմանախօսութեամբ
կամ միաբանական կնամողութեամբ օրէնքէն խոյս
կուտային , որոշեց թէ որչափ ժամանակ փիտի կրնար
անցնիլ ամուսնութեան խոստումին եւ հարսանեաց
մէջ տեղ . եւ պարտաւարձան տահմաններ դրաւ
կնամողութեան :

ԼԶ. Մերակոյտը չափէն աւելի քազմաթիւ եւ կազ-
մութիւնը յուր ըլլալով , իւր փայլը կորուսեր էր :
Հազարէն աւելի ատենակալ կար : Շատերը՝ առ ի
շնորհ կամ ստակի զօրութեամբ եղած էին Յուլիոս

Եւսարի մահուանէն յետոյ , եւ անարժան էին . --
 Եւսարի կը կոչէին զանոնք : Օգոստոս՝ առաջին
 փայլը տուաւ ծերակուտին , եւ անոր անդամոց թիւը
 սահմանեց ըստ հին օրինադրութեան : Սրկու ընտրու-
 թիւն դրուեցաւ . մէկն էր ա՛յն , որով իշխանէն պաշտ-
 պանեալ ատենակալաց իւրաքանչիւրն կ'ընտրէր ու-
 րիշ մը , երկրորդն էր ա՛յն , զոր իրեն եւ իր փեսին՝
 Ագրիպպասի պահեց : Ահա այս ժամանակիս մէջն
 է , որ կ'ըսեն , թէ զրահով եւ սուրով զինեալ , եւ ի-
 րեն բարեկամ ու ամենէն ուժեղ եղող ատենակալնե-
 րով շրջապատեալ նախագահեց իւր ծերակուտին .
 Եւրդոս Արէմոտիոս կը պատմէ , թէ այն ատենն ա-
 տենակալ մը չէր կրնար անոր քովն երթալ , բայց ե-
 թէ միայնակ եւ վրան նայուելէ յետոյ : Անոնց շատե-
 րոն պարտք դրաւ որ ինքնին դուրս ելլեն ծերակու-
 տէն , անոնք որ այս համեստութիւնը ցցուցին , կը
 պահէին ատենակալի զգեստն , աւագալայրին մէջ
 ունեցած տեղերնին , եւ հասարակաց խնջոյից մէջ
 սեղան մը դնելու իրաւունքը : Պալով անոնց որ ընտ-
 րուեցան եւ ընդունուեցան , որպէս զի ասոնք ալ աւելի
 պատուով եւ նուազ յոգնութեամբ իրենց պաշտօնները
 կատարեն , ուզեց որ ամեն անգամ ծերակուտին գու-
 մարմանն ատեն տեղերնին չանցած , իւրաքանչիւրն
 խնկով եւ զինով պատարագ մատուցանէ ա՛յն տաճա-
 րին աստուածոյն , ուր պիտի նիստ ընէին . թէ ծերա-
 կոյտն ամիսն միայն երկու կանոնաւոր ժողով ունենայ՝
 իղոսի եւ կաղանդի օրերն . եւ թէ՛ սեպտեմբեր եւ
 հոկտեմբեր ամսոց մէջ ո՛չ որ ներկայ գտնուի ժողով-
 ներուն բաց ի անոնցմէ , որք օրինաւոր թիւ կազմելու
 համար վիճակաւ ընտրուած պիտի ըլլային : Իրեն
 համար մասնաւոր խորհրդական մը կացոյց , որ վեց

աւուրեայ ժամանակաւ կը ծառայէր , եւ որուն հետ կը խորհրդակցէր այն գործոց վրայ , զոր ծերակուտիքն ախտի ներկայացումներ : Կարեւոր գործերու մէջ բուէ-
ները երբէք կարգաւ չէր հաւաքեր , այլ ըստ իւր հա-
մոյից . որպէս զի իւրաքանչիւր ոք մեծ ուշադրութիւն
ընէ , եւ պատրաստուի ո՛չ միայն իւր ճայնը տալու ,
այլ կարծիք մը ի մէջ քերելու :

ԼԷ. Շատ մը ուրիշ փոփոխութիւններ մտցուց :
Մրգիլեց որ ծերակուտին գործերը չհրատարակուին ,
մէ՛կ դատաւորը իրենց պաշտօնէն ելլելուն պէս ճամ-
բայ ելլեն ու իրենց կառավարութեանց տեղերն եր-
թան : Հրամայեց որ անթիհիւպատոսք իրենց բնա-
կութեանն ու սղասաւորացն յատկացեալ գումար մ'ու-
նենան , որոց ծախքն առաջ հասարակաց գանձէն
վարժք առնող հոգաբարձուներու յանձնուած էր : Սյա
գանձումն պահպանութիւնը յանձնեց պրետորներուն եւ
այն քաղաքացւոց որ պրետոր եղած էին : Առաջ քա-
ղաքին գանձապետներու ծեռքն էր : Տատարպետնե-
րու յանձնեց գումարել հարիւրապետ անուանեալ դա-
տաւորները . այն պաշտօնը մինչեւ այն ատեն անոնց
յատկացեալ էր , որոնք գանձապետ եղած էին :

ԼԸ. Յերութեան գործոց մատակարարութեանը
մէջ աւելի շատ քաղաքացի մտցունելու համար , շատ
մը նոր պաշտօններ ստեղծեց . ինչպէս վերատեսչու-
թիւն շինուածոց , մեծ ճանապարհաց , ջրմուղից , Յիւ-
րայի նորոգութեանց . վերատեսչութիւն պաշարաց ,
ռստիկանութիւն քաղաքին . երրորդապետաց պաշտօն ,
ծերակուտի անդամ ընտրելու համար . ներիշ պաշ-
տօններ , 'ի հարկին' ասպետաց համդէս ընելու համար :
Նստիւ գործադրելի ըրաւ գրաքննութիւնը որ երկու
ժամանակէ ի վեր ջնջուած էր . ընկններ տնտեսեց ,

եւ արեստորներուն Թիւն աւելցուց : Ուզեց նաեւ որ հրապատու եղած ատենն երկու պաշտօնակից ունենայ . բայց առի չունեցաւ . որովհետեւ բոլոր աշխարհի կ'աղաղակէր , Թէ արդէն իւր անձնական մեծ վայելչութիւնը ըստ բաւականին կը նուազեցնէր՝ ուրիշի մը ճեստ բաժնեկով տոյն պատին , զոր կրնար պահել միայն իրեն համար :

ԼԹ. Նուազ շուայլ չեղաւ զինուորական արժանեաց վարձատրութիւններ լինելու մասին : Երեսունէն աւելի զօրապետաց յաղթանակ շնորհեց , եւ աւելի շատերու՝ յաղթանակի զգեստը : Երակուտի անդամաց տղայքը՝ կանխաւ գործոց մատակարարութեան վարժեցնելու համար , Թոյլտուութիւն ըրաւ որ արդական պատմութեանին հետ մէկտեղ միջնածիրանին առնուն , եւ այն ատենէն ծերակուտին ներկայ գտնուին : Հազիւ Թէ ծառայելու սկսած կ'ըլլային , լէզէոնի մը տրիրոն կամ հեծելազօրաց զնգի մը հրամանատար կ'ընէր զանոնք . եւ որպէս զի շատ մարդ գործածէ անոնցմէ , շատ անգամ մէկ լէզէոնի հեծելոց հրամանատարութիւնը երկու անձանց մէջ կը բաժնէր :

Ստէպ հեծելոց հանդէս ըրաւ , եւ վերահաստատեց անոնց Թափօրի արարողութիւնը , զոր Ֆապետոյիոնի մէջ կ'ընէին , եւ որ երկար ժամանակէ ի վեր կիրառուենէ զազրած էր . բայց չնողոյց որ դատապալազ մը կարենայ ճամբոյն մէջ տեղն զանոնք ձիէ վար իջեցնել , ինչպէս որ սովորութիւն եղած էր : Անոնց որ ծեր եւ խաթարեալ էին , Թոյլտուութիւն ըրաւ , որ դատապալազ ունեցած ատեննին՝ իրենց ձին իւր հեծելարանն ուղարկեն , եւ իրենք ոտքով զան պատասխանելու . անոնց որ երեսուն եւ հինգ տարեկանին վեր էին , Թոյլ տուաւ նաեւ , որ եթէ իրենց ձին պահել չ'ուզեն , նա տան զայն :

Խ. Ցասն ընկեր ուզելով ծերակուտէն , առաւելագ
 իւրաքանչիւրին ընթացքը քննեց . պակասութիւն ունե-
 ցողները պատժուեցան կամ նշաւակեցան . շատերը՝
 քիչ կամ շատ խիստ ազդարարութիւն մը ընդունելով
 ազատեցան . ամենէն մեղմն այն էր որ անոնց կը
 տրուէր տախտակաց վրայ , զոր կրնային ցած ծայնիւ
 կարդալ : Ոմանք ալ՝ Թեթեւ տոկոսով փոխ առած
 ստակնին մեծ վաշխով փոխ տուած ըլլալուն համար ,
 ամօթապարտ նշանակուեցան :

ԽԱ. Երբ զինուորական տրիբունի պաշտօններուն
 համար ըստ բաւականին ընտրելի չգտնուէր , հռով-
 մայիցի ասպետներուն մէջէն կ'ընտրէր , եւ ծերակու-
 տի անդամ կ'ընէր , սա պայմանաւ որ երբ պաշտօնէ
 ելլեն , ուզեն ծերակուտի անդամ մնան , ուզեն աս-
 պետ : Եւ որովհետեւ այս վերջիններէն շատերը քա-
 ղաքական պատերազմի պատճառաւ աղքատացած ըլ-
 լաքնուն համար՝ հասարակաց խաղերուն ներկայ զրտ-
 նուելու չէին համարձակեր , վախճալով որ օրինաց
 սահմանած պատժոյն ներքեւ կ'իյնան . այս պատճա-
 ռաւ յայտարարեց , որ օրինաց իշխանութեանը ներ-
 քեւ չմնալու համար՝ բաւական էր ասպետի եկամուտ
 ունեցած ըլլալ , կամ ասպետի եկամուտ ունեցող հայր
 մ'ունենալ : Հռովմայեցի ժողովրդեան ազգահամարն
 ըրաւ Թաղ Թաղ՝ Յուլիոս Լեւսարին պէս . եւ որպէս զի
 ցորենի բաշխումը շատ անգամ ժողովուրդը իւր զբաղ-
 մունքէն ետ չկեցընէ , որոշեց որ տարին երեք ան-
 գամ բաժնուի չորս ամսուան համար . բայց տեսնելով
 որ ամեն ամիս բաժնեւու հին սովորութեան կարօտու-
 թիւն կը ցուցնէին , զայն վերահաստատեց :

Ընտրութեանց մէջ հին ուղղութիւնը մտցուց : Զա-
 նազան պատիժներով զսպեց հետամտական հնարք-

ներն : Ռամկաց ժողովին իւրաքանչիւր օրն մարդ-
գլուխ հազար սեստերկ կը բաժնէր ա՛յն երկու ցեղե-
րուն , որոց անդամ էր , որպէս զի բան մը չընդունին
ընտրելիներէն : Համոզուած ըլլալով թէ խիստ կա-
րելոր էր օտար արեան կամ ստրկական ցեղի խառ-
նումէն զուտ պահել հռովմայեցի ժողովուրդն , դուն
ուրեք հռովմէական քաղաքացութեան իրաւունք չը-
նորհեց , եւ ազատագրութեանց սահման դրաւ : Յի-
բերիոս իւր պաշտպանաւորներէն յոյնի մը քաղաքա-
ցոց կարգն դրուիլը աղաչած ըլլալով , գրեց անոր թէ
ա՛յն ատեն միայն կ'ընդունի , երբ Յիբերիոս իւր այս
խնդիրքն ընելուն իրաւացի պատճառները կենդանի
բարբառով իրեն յայտնէ : Լիվիա մի եւ նոյն շնորհը
կը խնդրէր հարկատու Փաղղիացոյ մը համար . մեր-
ժեց զայն , բայց սպահարկութիւն շնորհեց անոր . ը-
սելով , թէ լաւ կը համարի հասարակաց գանձէն բան
մը պակսեցնել , բան թէ հռովմէական քաղաքացոյ
մեծապատուութիւնը արատաւորել : Ազատագրու-
թեանց շատ մը արգելքներ դնելով , անոնց թիւը պայ-
մանները եւ տարբերութիւնը կանգնի տակ առնելով
զոհ չեղաւ . արգիլեց նաեւ որ գերի մը՝ եթէ փախած
կամ սլաւոթ կրած ըլլայ , երբէք չկարենայ քաղա-
քացոյ իրաւունք ոտանալ , ի՛նչ կերպով ալ որ ըլլայ :
Հռովմէական հին հագուստը պահելու յարեցաւ նա-
եւ , եւ օր մը ժողովրդեան ժողովրդի մը մէջ շատ մը
ուզոյ հանդերձ տեսնելով , սրտմտութեամբ աղաղակեց՝
« Լիրգիլիոսի մէկ ոտանաւորը զուրցելով , « Ահա՛ ,
այսոքիկ տիրողը աշխարհի . այսոքիկ յաղթողը ի
յամդան » Եինուածապետաց յանձնեց հսկել , որ կըր-
կէպն մէջ կամ հասարակաց հրադարակին մէջ ո՛չ ոք
խօս պատմութեան վրայէն հագուստ առած գտնուի :

ԽԲ. Պետութեան զանազան կարգի մարդոց նշկատմամբ ստէպ իւր առատածնունդովն ըցուց, քանի անգամ որ առիթ ունեցաւ: Սգիպտոսի զանծերը՝ ի Հռովմ բերուելով, այնպիսի առատութիւն մը տիրեց, որ ստակի տոկոսը շատ պակսեցաւ եւ հոգերան զինն աւելցաւ: Այս ժամանակէն ի վեր, քանի անգամ որ հասարակաց զանծը գրաւումներով կը ստուարանար, գրաւեալ գումարներն աւանց տոկոսի փոխ կուտար անոնց, որ կրնային կրկինը երաշխաւորել: Երբեկութի անգամներէն պահանջուած հասոյթը՝ ունի հարիւր հազարէն տասն ու երկու հարիւր ճազար սեստերկի հանեց: Անոնց որոց հարստութիւնը բաւական չէր, իր կողմէն՝ պակասը լեցնելու համար պէտք եղածն հոգաց: Ստէպ պարգեւատուութիւններ ըրաւ ժողովրդեան, մարդկուի երբեմն չորս հարիւր սեստերկ, երբեմն երեք հարիւր, երկու հարիւր, հինգ հարիւր. իւր պարգեւներէն զուրկ չէր թողուր մինչեւ իսկ տղայներն, թէպէտեւ բաւ սովորութեան, տառն ումէկ տարեկանէն փոքր մէկը բան մը չէր կրնար ընդունիլ: Սովի ժամանակները ցորէն տուաւ կամ ծրիւ ապէս կամ շատ ցած գինով, և ստակի բաշխումները կրկնապատկեց:

ԽԳ. Ժողովրդեան ծառայութիւն ընել կ'ուզէր եւ ոչ շողորորգել, եւ ասոր ապացոյց կրնայ համարուիլ սա, որ երբ զինիի Թանգութեան մասին զանգատ ըրին իրեն, պատասխանեց թէ իւր փեսան Սգրիպպաս: Հռովմայ մէջ մարդ ծարաւ չմնալու համար պէտք եղածին չափ ջուր գտնուելուն հոգ տարած էր: Աւրիշ անգամ ալ երբ հասարակաց պարգեւատուութիւն մը կը խնդրէին զոր ժողովրդեան խառնացած էր, բաւ թէ իր խօսքը պիտի պահէ. բայց նոյն այն ժողովուրդը:

որ՝ երբ խնդրեց ի՛նչ որ խոստացուած չէր, հրովարտակով մը յանդիմանութիւն ըրաւ, թէ ամօթ եւ ժպրհութիւն էր ըրածնին, եւ ապահովեց որ բան մը չպիտի տայ, թէպէտ եւ առաջ միտր ունէր տալու: Եոյնչափ անդրդուելի հաստատամտութեամբ մը յայտարարեց, որ այն խել մը նոր ազատագրեալները, զորո՞ք ըստ իւր եզրադարձութեան բաժնելիք ստակին մասնակից ընելու նպատակաւ քաղաքացւոց թուոյն մէջ անցուցեր էին, որոս պիտի ձգուէին, սա պատճառաւ որ բան մը խոստացած չէր անոնց, եւ որպէս զի ժողովրդեան համար սահմանած գումարն բաւական ըլլայ, փոքրագոյն բաժիններով քաշխեց:

Ռատեստի յետին նուազութիւնն ու միջոցներու պակասութիւնը զայն ստիպեցին ծախու եղող գերիները սուսերամարտերը, բոլոր օտարականները՝ բաց ի թփշկներէ եւ դաստիարակներէ, եւ մինչեւ իսկ ծառայ գերիները Հռովմէն դուրս ընելու. բայց առատութիւնը նորէն փրկելուն պէս, իր պատմածին նայելով՝ ծրի ցորեն բաժնելու աովութիւնը ջնջելու ծրագիր մը շինեց, որովհետեւ այս սովորութիւնը հողերուն մշակութեանը հոգ չապրուելու պատճառ կ'ըլլար. սակայն այս դիտաբարութիւնը ետ թողուց, վասն զի գուշակեց որ այս ձրիարար բաշխումները պիտի վերահաստատուէին եւ իբրեւ կաշառառութիւն պիտի գործածուէին: Յակայն այն ժամանակէն ի վեր մեծաւ ուշադրութեամբ հսկեց, որ հողագործութեան եւ արմտեաց առեւտրի հոգաբարձուները ժողովրդեան քաղմութեանն համեմատաբար պաշար միշտ ունենան ծեռքերնին:

ԳԵՂ. Անոր չափ տեսարաններու սիրահար մարդ չեղաւ. եւ ինքն մինչեւ այն ատեն տեսնուածներէն

աւելի սքանչելի եւ նոր գնորայն՝ տեսարաններ տուաւ չորս անգամ՝ իւր անունովն , իւր ըսածին նայելով , եւ քսան երեք անգամ կ'ամ բացակայ . կ'ամ աղքատատենակալաց տեղն : Յեսարանները ներկայացունել կուտար զանազան թաղերու մէջ , շատ մը թատրոններու վրայ , ամեն երկրէ դերասաններով , հասարակաց հրապարակին մէջ , ամփիթատրոնին մէջ , Երկէսին մէջ , ռամկաց ժողովոյ ցանկապատին մէջ : Գազանամարտումիւններէն զատ , քանի մ'անգամ ալ ըմբիշներ ի տեսարան հանեց՝ Արէսի-Գաշտին մէջ , ուր փայտէ նստարաններ շինել տուած էր : Նաւային կռիւ մը եւս ներկայացոյց՝ Յիբրայի բովն փորել տուած տեղի մը վրայ , ուր է այսօր Եսսարաց նուիրական անտառն : Այս միջոցին՝ քաղաքին մէջ պահապաններ կը դնէր , որպէս զի գողերը աւիթ մը չգտնեն այն պահուն , յորում գրեթէ բոլոր տունները մարդ չէր գտնուէր : Երկէսին մէջ , ոտքով արշաւանքներ եւ կառքով արշաւանքներ ընել տուաւ . եւ երբեմն՝ մեծատոհմ երիտասարդաց կռուիլ տուաւ կատաղի զազանաց հետ : Եւ սիրէր տեսնել որ Հռովմայեցի երիտասարդութեան ընտիր մասը ստէպ տօնէ տըրոյական խաղերը . վասն զի այնպէս կը կարծէր թէ հին սովորութեանց նայելով գեղեցիկ եւ արժանաւոր բան մ'էր որ երիտասարդութիւնը իւր ճարտարութիւնն ու բաջասրտութիւնը ցուցնէ ի կանուխ ժամանակաց : Այս խաղերէն միոյն մէջ՝ Ե. Նմիոս Ասպրենաս ձիէ ինկնելով վիրաւորեցաւ : Օգոստոս ոսկի բառամանեակ մ'ընծայ ըրաւ անոր . եւ արտօնութիւն տուաւ անոր ինչպէս նաեւ անոր զաւակացը Տ-իւս-իւս անունն կրելու : Սակայն Ասինիոս Պոլլիոն ատենախօսին որոյ եղբորորդոյն Ծանթիոսի սրտանք

կոտրեր էր , ծերակուտին մէջ իրեն դէմ դառն գան-
գատներ ընելուն վրայ , այս կերպ տեսարանը դադ-
րեցնել տուաւ : Ասպարէզին մէջ եւ թափոռնին վրայ
հռովմայեցի ասպետներ զործածեց , մինչեւ որ ծե-
րակոյտն վճիռով մ'արգիլեց ւստի . անկէ ետքը դար-
ձեալ , հասարակութեան ի տես հանեց զՆոկիոս պա-
տանին որ պարկեշտ ընտանիքէ էր , եւ սակայն շատ
հետաքրքրական էր զայն տեսնել . վաւն զի երկու
ոտնաչափ բարձրութիւն չունէր , եւ տաւն ու եօթն
լիտր կը կշռէր ու սքանչելապէս զօրեղ ծայն մ'ունէր :
Յեսարանի օր մը , Պարթեններէն առնուած պա-
տանդները ասպարէզին մէջէն անցնել տալով , իրմէ
վեր երկրորդ նստարանին վրայ նստեցուց . Պարթեն
ըլլալով այս մարդիկն էին որ առաջին անգամ Հռով-
մայ մէջ տեսնուեցան : Մէկ արտաքոյ կարգի բան մը
կամ հասարակութեան տեսնալուն արժանի բան մը
պատահէր , քաղաքին բոլոր տեղերուն մէջ անխորա-
բար տեսնել կուտար ժողովրդեան : Այս կերպով ի
տես դրուեցաւ ռնգեղջիւր մը՝ Արէսի-Պաշտին վրայ .
վագր մը՝ տեսարանին վրայ , եւ յիսուն զրկաչափ օժ
մը՝ ռամկաց ժողովոյն հրապարակին առջեւ : Օր
մը՝ յորում ուխտի մը կատարման համար Երկէսին
մէջ տեսարաններ կը տրուէր , հիւանդացած ըլլալով ,
քահանայապետաց կրօնական ուղեւորութեանն ե-
տեւէն գնաց զահաւորակով : Մարկիլլոսի թատրոնին
նուիրագործութեանն համար տրուած խաղերուն մէջ՝
իւր փղոսկրեայ աթոռը կոտրեցաւ եւ թիկանցը վրայ
ինկաւ . եւ իւր թոռանց տուած խաղերնուն մէջ՝ երբ
տեսաւ որ չէր կրնար հանդարտեցնել կամ ապահովել
զժողովուրդը որ ամփիթատրոնին փլշելէն կը վախ-
նար , ելաւ իր տեղէն ու գնաց նստաւ ա'յն տեղ որ
ամենէն աւելի վտանգաւոր կը կարծէին :

ԽԵ. Յեսարամներուն մէջ տիրող անկարգութիւններն ու շփոթութիւնները կարգի դրաւ, երբ իմացաւ որ 'ի Պուզգէս բազմամարդ ժողովի մը մէջ՝ ծերակուտի մէկ անդամոյն տեղ տուող չէ գտնուեր. ուստի ծերակուտէն վճիռ մ'ելաւ, որ տեսարաններուն մէջ առաջին տեղերը ծերակուտի անդամոց կը յատկացնէր: Արգիլեց որ ազատ եւ նիզակակից ազգաց պատգամաւորներն չկարենան աւագաւլայրին մէջ նըստիլ, որովհետեւ նշմարեր էր որ անոնց շատերը ազատագրելոց ցեղէ էին: Ժողովուրդը զինուորէն զատեց. նշանակեց ամուսնացեալ բաժնաց տեղերը. պատանեկաց տեղերը՝ որոնք կը պարտէին իրենց մեծերնին քովերնին ունենալ: Արգիլեց որ ժողովրդեան նստարաններուն մէջ սգազգեաց մարդ չերեւի: Կանանց հրաման չտուաւ սուսերամարտերը տեսնելու, բայց եթէ ուրիշներէն աւելի բարձր տեղէ մը առաջ, արք եւ կանայք խառն էին. միայն Սատկաններուն արտօնութիւն տուաւ թատրոնին վրայ գատ տեղ մը բռնելու, պրետորին զահուն քով: Ըմբիշներու կռիւները տեսնելն արգիլեց կանանց. եւ քահանայապետ եղած ատեն տուած խաղերուն մէջ, ժողովուրդն այս տեսակ կռիւ մը խնդրելով, հետեւեալ օրուան առաւօտը ժամանակ նշանակեց կանուխ, եւ խնացուց որ լաւ չափտի տունէն եթէ կանայք ցորեկուան ժամը հինգէն առաջ հոն գան:

ԽԶ. Իսկ ինքը սովորութիւն ունէր խաղերը դիտել մերձակայ տունէ մը, երբեմն տաճարէ մը՝ իւր կնոջի ու զաւակացը մէջ տեղ նստած: Երբ լնդ մերթ քանի մը ժամ եւ մինչեւ իսկ ամբողջ օրերով բացակայ կը գտնուէր, եւ այն ատեն գինքը դուրս ձգելով, իւր տեղը բարեհիւամտներէն մէկը կ'ուղարկէր՝ նախա-

գահեցու համար . բայց երբ ինքը ներկայ գտնուէր , ամենեւին ուրիշ բանի չէր նայեր , **Թէ՛** առիթ չտալու համար այնպիսի գանգատներու զորս տեսաւ Լեւսաը , որ տեսարանին մէջ շատ անգամ նամակներ եւ յիշատագիրներ կը կարդար ու անոնց պատասխան կուտար . եւ **Թէ՛** անոր համար որ իրօք մեծ զուարճութիւն կը զգար տեսարանէն , ինչպէս որ ինքն քանիցս անգամ խոստովանած է : Նաեւս շատ անգամ պսակներ եւ վարժատրուածիւններ կը շնորհէր , մինչեւ իսկ ա՛յն տօնախմբութեանց մէջ յորս ինք չէր հիւրընկալողը : Երբէք չեղաւ որ Յօնաց մարզանաց հանդիսատես զընուի , եւ մրցակիցներուն իւրաքանչիւրին ըստ արժանեացն շնորհ մը չընէ : Մանաւանդ ըմբիշներու նիգակախաղութիւններն ամենէն աւելի կը սիրէր տեսնել , եւ մասնաւորապէս Հռովմայեցիներունը . եւ ո՛չ **Թէ՛** վրայն Յօնաց դէմ վարժուած՝ արհեստիւ գօտեմարտիկներն անյազաբար կը դիտէր , այլ նաեւ զանոնք որք առանց արհեստի կամ կրթութեան , իրենք իրենց վը գօտեմարտէին փոզոցներուն մէջ : Հասարակաց տեսաբաններուն մէջ ի՛նչ որ կար աշխատող , տեսնն ալ իւր ուշադրութեանն արժանի կը գտնէր : Ըմբիշներուն արժօնութիւնները պահպանեց եւ զանոնք աւելցուց : Արգիլեց որ սուսերամարտները չկռուեցնեն առանց արձակուրդ տալու լիազորաց : Թատրոնի սահմաններուն մէջ փակեց ա՛յն զսպողական իշխանութիւնը , զոր ոմէին ատենակալք կատակերգօրաց վրայ մի եւ նոյն ժամանակի մէջ եւ ամեն տեղ . բայց ինքն խորին ուշադրութեամբ հսկեց , որ ըմբիշներուն եւ սուսերամարտերուն մէջ տեղ ամեն բան կարգով կանոնով կատարուի : Հտպիտներուն սանձարժակութիւնը զսպեց , մինչեւ սա աստիճան որ

երեք թատրոնի վրայ գաւազանով ծեծել տուաւ եւ յետոյ արտօրեց Ստեփանոս դերասանը, որ ամուսնացեալ կին մը՝ երիտասարդ տղու մը պէս հագուեցնելով եւ գերիի պէս զլուխն ածիլել տալով, սեղանի վրայ իրեն սպասաւորութիւն ընել տուած էր: Նմանապէս մնջկատակ Հիւլասը՝ որուն համար պրետորն գանգատներ ըրած էր, իւր տանը դրամն առջեւ հրապարակաւ ծաղկել տուաւ, եւ Հռովմէն ու Խտալիայէն վոնտեց Պիւլադոս կատակերգուն, անոր համար որ մատովը ցուցցեր ու ճանչցուցեր էր հանդիսատեսներէն մէկը որ իրեն համար կը սուլէր:

ԽԷ. Այսպէս Հռովմայ մէջ ամեն բան կանոնի մտնելէն յետոյ, Խտալիոյ մէջ բսան եւ ուն գաղթականութիւն բնակեցուց, եւ անոնց եկամուտներն ու աշխատութիւններն աւելցուց: Գաղթականները կերպով մը մայրաքաղաքին բնակչացը հաւասարցնելու համար, արտօնութիւն տուաւ, որ անոնց դատաւորները իրենց բուլները ռամկաց ժողովոյն օրուան համար՝ կնքելով ի Հռովմ ուղարկեն: Այս գաղթականութեանց պարկեշտ ընտանիքներուն աճումը կը բաջալերէր, ասպետի աստիճան տալով անոնց այն զաւակացը, որք զայն կը խնդրէին իրենց բաղաքին յանձնարարութեամբը: Եւ մարդ զլուխ հազար սեստերկ կը բաժնէր անոնց, որոնք՝ ազգահամար ըրած առեւնըն կը տեսնէր, որ շատ մը հարազատ որդի կը մեծցունէին:

ԽԸ. Իր վրայ առաւ շատ մեծ գաւառաց կառավարութիւնը, զորս տարելոր պաշտօնէից հաւատարմ ո՛չ ղիւրին բան էր եւ ո՛չ անպահով. իսկ միւսները թողուց որ վիճակի ձգուին անթիհիւպատոսաց մէջ: Սակայն երբեմն՝ փոխեց այս կարգադրութիւնը. եւ

շատ անգամ գրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ ելաւ զրնաց , թէ՛ իւր վիճակինն ըլլային եւ թէ՛ ոչ : Եւստ մը նիգակակից քաղաքներու ծեռքէն առաւ աղատութիւնն , զոր չարաչար կը գործածէին ի վնաս իրենց . այլոց՝ որ պարտեօք ծանրաբեռնեալ էին , ծեռքնտուութիւն ըրաւ . եւ վերստին կանգնեց այն քաղաքները որ կործանած էին յերկրաշարժէ : Լատինական կամ հռովմէական քաղաքացութեան իրաւունքը տուաւ այն քաղաքաց , որ ծառայութիւններ րրած էին : Հռովմէական կայսրութեան բոլոր երկիրներուն այցելութեան ելաւ , կարծեմ՝ բաց ՚ի Սպանիոյ եւ յԱփրիկէէ . հոն ալ երթալու վրայ էր , Սիկիլիոյ մէջ երիտասարդ Պոմպէլիոսի պարտութենէն յետոյ . ուժգին եւ անընդհատ փոթորիկներն արգելք եղան , եւ յետոյ այլ եւս պատեհութիւն չեղաւ :

ԽԹ. Նուաճած երկիրներուն գալով , զանոնք կամ իրենց տէրերուն վերադարձուց , կամ՝ օտարներու տուաւ . անոնցմէ քիչը պահեց , յաղթութեան իրաւանց զօրութեամբն : Ուզեց որ հռովմայեցի ժողովրդեան նիգակակից թագաւորներն՝ իրենց մէջ նաեւ սերտիւ նիգակակցին : Անոնց միութիւնը կը զօրացընէր ու կը նպաստաւորէր , եւ անոնց ամենքը՝ իբրեւ կայսրութեան անդամներն կը համարէր : Եթէ անչափահաս ըլլային կամ տկարամիտ , խնամակալներ կուտար անոնց , մինչեւ որ կանաժաբելու հասակին հասնէին , կամ կառավարելու կարող ըլլային . եղան նաեւ այնպիսիք , որոց զակերներն իրեններուն հետ մեծցուց եւ դաստիարակեց :

Ծ. Օժանդակ զօրքերն ու լէգէոնները նահանգներու բաժնեց : Նաւատորմիլ մը Բիսենայի մէջ , նաւատորմիլ մ'ալ Բալէնայի մէջ ունեցաւ միշտ , այն

երկու ծովերը պահպանելու համար : Յետ արծակելոյ իւր սպանիացի անձնապահներն զոր մինչեւ Անտոնի պարտութեան ժամանակն պահեց , եւ գերմանացի անձնապահները զոր ճամբեց . Աւարոսի պարտութենէն յետոյ , իւր անձին եւ քաղաքին պահպանութեանն համար զունդ մը զօրք ունեցաւ : Սակայն երբէք չթողաց որ Հռոմայ մէջ երեք վաշտէն աւելի զանուի , դարձեալ անոնք ալ մէկ դաշտի վրայ չէին կրնար վիանալ : Միւս զօրքերը՝ մուրաքաղաքին մերձակայ քաղաքաց մօտ , բանակատեղեաց մէջ բնակեցուց : Պատերազմի մարդոց թոշակն ու վաշտատրութիւնները կանոնի դրաւ . իւրաքանչիւր աստիճանի համար՝ ծառայութեան ժամանակն ու արձակման յատկացեալ շահերն սահմանեց , ա՛յնպէս , որ զլնաորութենէ քաշուելէ յետոյ՝ ուրիշի փառասիրութեանը ծառայելու ո՛չ բաղձանք ունենան եւ ո՛չ կարօտութիւն : Զլնաորական սնտուկ մը հաստատեց , որուն եկամուտներ յատկացուց՝ զլնաորաց պարէնին համար : Սուրհանդակներ եւ ետքէն՝ անոնց համար կառքեր կարգեց , բոլոր մեծ ճանապարհաց վրայ , մէկգմէկէ քիչ հեռաւորութեամբ , որպէս զի առելի շուրջով լուր հասնի ի՛նչ որ կ'ըլլայ գաւառաց մէջ , եւ նամակ բերդոններն ալ կ'պրենան իրաց վիճակին ճշդութեանը ի հարկին երաշխաւորել :

ԾԱ. Անիքն որով իւր նամակներն ու գրութիւնները կը ստորագրէր , սպինքս մ'էր նախ եւ առաջ . ետքէն Ազգեքսանդրի գլուխը եւ վերջապէս իւր կենդանագիրն էր , զոր Պիոսկոբիտոս փորագրեց : Ահա այս վերջինը գործածեցին անոր յաջորդները : Իւր նամակներուն վրայ կը նշանակէր այն ժամը յորում կը գրէր , եթէ ցորեկուան եւ եթէ գիշերուան :

ԾԲ. Շատ մը մեծապաշտ նշաններ ցցուց զՊո-
թեան եւ չափաւորութեան : Առանց խօսելու այն խնդ-
րէն թշնամեաց վրայ որոց ներեց եւ թողուց որ պա-
տիւններու ալ հասնին . շատ թեթեւ կերպով պատժեց
զՅունիոս Նովատոս եւ զԼասսիոս պատուացի . որոց
առաջինը՝ Ագրիպպայի անուան բողոքն ներքեւ խիստ
նամակ մը հրատարակեալ էր իրեն դէմ . եւ երկրորդը
խնջոյքի մը մէջ աղաղակեալ էր թէ ո՛չ քաջասրտու-
թիւնը եւ ո՛չ յօժարութիւնը պակասած էր զՕգոստոս
սպաննելու համար . մէկը արքայեց եւ միւսը տուգան-
քի դատապարտեց . եւ երբ դատաւորաց առջեւ կոր-
դուացի Մղիոս անուն մէկուն՝ արիշ ամբաստանու-
թիւններու հետ մէկ տեղ սա յանդիմանութիւնը կ'ը-
նէին , թէ սովորութիւն ըրած էր Լեսարի վրայ իւր
գէշ կարծիքը յայտնել . խռովեալ կերպարանօք դար-
ձաւ ամբաստանողին եւ ըսաւ . « Լուզեմ որ Մղիոսի
համար ըսածներդ ապացուցանես . անոր պիտի հաւ-
կըցնեմ թէ կրնամ զիս պաշտպանել . եւ իրեն դէմ ա-
ւելի գուրցելիք պիտի ունենամ քա՛ն զոր նա ըսած է
ինծի դէմ : » Եւ ա՛յլ եւս ասոր խօսքը չըբաւ : Յիւն-
իոս՝ իր նամակներուն մէջ շատ անգամ եւ զառնու-
թեամբ կը տրտնջար այն խօսքերուն համար , զոր
կ'ընէին Լեսարի դէմ . անոր գրեց այսպէս . « Յիւնիոս
Յիւսերիոս , քիչ անուագէք ձեր հաւակին ճշտողին ,
եւ մի վշտանար եթէ իմ վրաս չար կը խօսին . բաւա-
կան է որ ինձ չարութիւն մը չեն կրնար ընել : »

ԾԳ. ԶԹողուց որ ո՛ր եւ է գաւառի մը մէջ իրեն տա-
ճարներ կանգնեն , բայց եթէ սա պայմանաւ , որ ինչ-
պէս իրեն նոյնպէս Հռովմայ բաղդին նուիրեալ ըլլան .
եւ սակայն անտեղեակ չէր որ շատ մ'անթիհիւպատոս-
ներ տաճարներ ունէին : Հռովմայ մէջ երբեք չուզեց

մ'անոր ըսաւ . « Տեսնողը կը կարծէ թէ արծաթէ
ստակ մը կ'ընծայէ փղի մը : »

Ժողովքի օրերը , ատենակալները ողջունելու հա-
մար՝ կը սպասէր որ ծերակուտին մէջ եւ նստած ըլ-
լան . անոնց իւրաքանչիւրն իր անունովը կը բարեւէր ,
թէպէտեւ անոնց անուններն իրեն զրուցող չէր քլլար .
եւ ծերակուտէն դուրս ելլելու ատենն ալ նոյն կերպով
մնայք բարով կ'ըսէր :

Շատ մը քաղաքացիներու հետ հանապազորդական
յարաբերութիւն մ'ունեցաւ ընկերական պարտաւո-
րութեանց վրայ հիմնեալ . միշտ անոնց ընտանեկան
տօնախմբութեանց ներկայ գտնուեցաւ , մինչեւ ա՛յն
ատեն , որ տարիքը շատ առաւ եւ նշանտուքի օր
մ'անհանգիստ եղաւ բազմութենէն : Ծերակուտի մէկ
անդամն՝ Տերրինիոս Պալլոս որ իւր բարեկամներէն
չէր , աչքերը կուրցած ըլլալուն համար՝ ապրել ծան-
ժրանալով ուզեր էր որ անօթի կենալով մեռնի . Օ-
գոստոս զանի տեսնելու զնաց , մխիթարեց եւ կենաց
հետ հաշտեցուց :

ԵՆ. Օր մը ծերակուտին մէջ խօսած ատեն , մէկն
ելաւ անոր ըսաւ , « չեմ հասկնար ի՞նչ որ կ'ըսէք , » եւ
ուրիշ մէկն ըսաւ . « Թէ որ կարգն իմա ըլլար խօսելու ,
ձեզի հակառակ պիտի խօսէի : » Աւրիշ պարագայներու
մէջ , երբ ծերակուտին մէջ տեղի ունեցող վիճաբանու-
թիւններէն պարտասած՝ բարկացեալ կերպարանօք մը
դուրս կ'ելլէր , ըսին անոր , թէ « Ատենակալք պարտ-
էին ազատութիւն ունենալ հասարակաց գործքերուն
վրայ խօսելու : » Անտիստիոս Լաբէոյ՝ իւր ունեցած
իրաւանցը զօրութեամբ որով ծերակուտի վերակազմու-
թեան ատեն ատենակալ մը կ'ընտրէր , անուանեց
ՂԷպիդոս որ ժամանակաւ Օգոստոսի թշնամին էր եւ

այնատեն արտոքեալ էր : Օգոստոս հարցուց անոր թէ արդեօք աւելի արժանաւոր մէկը չէր ծանշնար, նա աջ պատասխանեց . « Են խոք էր խոքիս » : Եւ այս յանդուգն համարձակութիւնը՝ անոնց եւ ոչ միոյն վնաս չառնեց :

ԾԶ. Իրեն դէմ հրապարակուած թշնամաբից եպերանաց գրութիւնները՝ ծերակուտին մէջ կարդալու չվախցաւ . զանոնք հերքեց զգուշութեամբ, եւ անոնց հեղինակացը դէմ հարցափորձ չբացաւ . միայն սա կարծիքն յայտնեց, որ ուրիշներու անուանց քողին ներքեւ՝ անուանարկիչ ուսանաւորներ կամ գրութիւններ հրատարակողները փնտռուին այնուհետեւ :

ԾԷ. Երբ դառն կամ ամօթալի կատականքներ ուղղէին անոր, հրովարտակալ մը զինքը կ'արդարացունէր . եւ մինչեւ իսկ չէր թողուր որ ծերակոյտն՝ ըստօրինաց, կտակագրելու իրաւունքէն զրկէ զանոնք որ զինքը թշնամանած էին : Քանի անգամ որ ռամկաց ժողովոյն ներկայ գտնուեցաւ, իւր պաշտպանած ընտրելիներուն հետ մէկտեղ կ'երթար ցեղերուն մէջ կը շրջագայէր, եւ քուէ կը խնդրէր տվորական ձեւով, եւ ինքն ալ իրը կուտար իր կարգիմ իբր սոսկական քաղաքացի մը : Երբոր դատաստանի մը մէջ իբրեւ վկայ կը ներկայանար, յետին համբերութեամբ կը թողուր որ զինքն հարցաքննեն ու հերքեն : Եուկայ մը շինել տուաւ որ իր ուզածէն շատ աւելի նեղ եղաւ, վասն զի յհամարձակեցաւ ստիպելու որ քերձակայ տոմներուն տէրերը՝ իրենց տեղէն ելլեն : Երբէք ժողովրդեան բարեկամութիւնը չխնդրեց իւր զաւակացը համար, առանց սա խօսքն աւելցնելու, « Են խոք էր » : Ետա վշտացաւ, երբ օր մը՝ իւր որդիքն դեռ ծերանեղր պատմութեանն (տղայութեան պատ-

մոճան) հագած , Թատրոնէն ներս մտած ատեննին , ամեն մարդ ոտքի ելան եւ ծափահարեցին , ղժգոհութիւն յայտնեց այս բանին վրայ : Աւելց որ իւր բարեկամները զօրաւոր ըլլան հասարակտպետութեան մէջըն , բայց հաւասարութեան եւ օրինաց հնազանդութեան չվնասելով : Նոյնիոս Ասպրենաս որ իրեն հետ սերտիւ կապուած էր , իբրեւ Թունաւորիչ ամբաստանուեցաւ Կաասիոս Սեւերոսի կողմէն . Օգոստոս ծերակուտին խորհուրդ հարցուց Թէ ի՞նչ ընելու էր ինքը այս պարագայիս մէջ . եթէ անոր՝ զատաւորաց առջեւ ելած ատենն ինքն ալ քովը գտնուէր , կը վախնար որ կը կարծեն Թէ զայն օրինաց ձեռքէն ազատել կ'ուզէ , եթէ միմեակ Թողուր , իւր բարեկամը զատապարտելու կերպարանքն առած պիտի երեւէր : Աերջապէս , ծերակոյտն առաջին միջոցն յարմար դատելով , Օգոստոս զատաւորաց նստարանին վրայ բազմեցաւ քանի մը ժամ , բայց առանց խօսք մը զրուցելու , մինչեւ իսկ առանց համելու նշան մը ցուցնելու՝ երբ Ասպրենաս կը խօսէր :

Երբէք չթողուց իր պաշտպանաւորները , մինչեւ իսկ այն մէկ զինուորը զոր ժամանակով ինքը գրեթէ զինւորութեան , որն որ վնասուց հատուցման համար զատաստանին կոչուեր էր : Միայն մէկ ամբաստանեալ մ'ազատեց օրինաց ձեռքէն , եւ այն էր Կատարիկիոս . բայց ասոր համար ալ ուրիշ միջոց չէր գործածած , բայց եթէ ի ներկայութեան զատաւորաց , աղաչելով՝ ամբաստանողն իր դատախազութենէն ետ կենալու ստիպած էր :

Եւ . Այս ընթացքով , ղիւրին է երեւակայել Թէ որչափ զինքը սիրցուց : Զեմ յիշեր ծերակուտին կողմանէ ի նպաստ անոր տրուած վճիռները , զորս կըր-

նանք երկխաղի կամ ակնածութեան ընծայել . բայց բոլոր հոռվմայեցի ասպետք՝ կամովին եւ համաձայն միաբանութեամբ , երկու օր շարունակ կը տօնէին անոր ծննդեան տարեդարձը : Պետութեան բոլոր կարգի մարդիկ ամեն տարի արծաթի ստակներ կը ձգէին **Վարդէի մէջ** , **Կեսարի** անձին ~~պահպանու-~~ **թեանն** համար ըրած ուխտերնին կատարելով : Յոնվարի կաղանդին **Կապիտոլիոնի մէջ**՝ իւր թացակայ եղած ատենն իսկ , նուիրատուութիւն մը կ'ընէին : **Մյն** ստակով կը գնէր աստուածոց ամենագեղ արձաններ , որոնք ճամբու կիցերուն մէջ կը նուիրագործուէին . ինչպէս **Վարդէի Մպողոնն** , **Ողբերգակ Արամազդն** , եւ ուրիշներ : **Սրբ Պալատին** լերան վրայ անոր տունն այրեցաւ , հինօրեայ գինւորք , ցեղք , տասնեակք եւ խել մը մասնաւոր անձինք մէջերնին ստակ հաւարեցին , այն տունը շինելու համար պէտք եղած ստակը անոր մատակարարելու նպատակաւ : **Իրեն** ընծայուած գումարները մերժածի պէս չերեւալու համար , անոնց իւրաքանչիւրէն մէկ մէկ ղինար արծաթ առաւ , եւ անկէ աւելին չուզեց : **Պաւառներէն** վերադարձած ատենն , անոր անձին համար ուխտեր ընելով եւ դրուատիք երգելով զիմաւորելու կ'ելլէին . եւ ամեն անգամ որ քաղաք կը մտնէր , կը զգուշանային որ զխահառութիւն մը չկատարուի :

Եւ . **Իբր** յանկարծական եւ համօրէն ներշնչութեամբ մը **Հայր Կարէի** անունը տուին . ի սկզբան ժողովուրդն էր որ ասոր համար պատգամաւոր ղրկեց անոր յ**Ակտիոմ** , եւ որ անոր մերժմանն հակառակ՝ նորէն այն անունն անոր տուաւ , յաղթանակի մը ցընծութեամբ եւ շքով , երբ նա տեսարանէն ներս կը մտնէր . ապա ծերակուտին մէջ . ո՛չ վճիռով . եւ ոչ

ծափահարութեամբ, այլ Վաղերիոս Մէսսալայի բերնովն, որ ամենուրեքովն խօսելու ելլելով ըսաւ. « Հասարակապետութեան եւ թու երջանկութեան համար, վասն զի չեմք կարծեր թէ ատոնք իրարմէ կըրնամք զատել, բու տանդ երջանկութեանն համար, ծերակոյտն՝ հռովմայեցի ժողովրդեան հետ միաբանութեամբ գրեզ կ'ողջունէ Հայր հայրենեաց: » Օգոստոս՝ արտասուելով, պատասխանեց սոյն սա խօսքերը, զորս միտքս պահած եմ ինչպէս եւ Մէսսալայի խօսքերը. « Հասած ըլլալով ի կատար բաղձանացս, ո՛ր հարք միախումբք, ի՞նչ կը մնայ ինձ իւրնդրել աստուածներէն, եթէ ո՛չ սա, որ ինձ նկատմամբ սոյն օրինակ զգացմանց մէջ զօնեզ պահպանեն մինչեւ ի վախճան կենացս: »

Ե. Ժողովուրդն իր ծախքով՝ Էսկուլապի ժրձանին քովն արձան մը կանգնեց անոր բժիշկին՝ Անտոնիոս Մուսային, որ վտանգաւոր հիւանդութենէ մը բժշկեր էր զայն: Ետ մը ընտանեաց հայրեր կտակնուն մէջ պատուիրեցին իրենց ժառանգորդացը, որ մեռնելէն ետքը զիրենք ի Կապիտոլիոն տանիլ տան, եւ իրենց անունովն զոհ մատուցանեն ի նշան շնորհակալութեան զերկնից, որ մեռած ատեննին զՕգոստոս կենդանի թողած էին: Խտալիոյ քաղաքներէն ոմանք տարին ա՛յն օրէն կը սկսէին, յորում նա հոն եկեր էր: Քաւառաց շատերուն մէջ՝ տաճարներէն եւ խորաններէն զատ զորս կը կանգնէին անոր, ի պատիւ անոր՝ հինգամեայ խաղեր հաստատեցին՝ զրեթէ բոլոր քաղաքաց մէջ:

ԿԱ. Բարեկամ եւ նիզակակից թագաւորներուն իւրաքանչիւրն իր թագաւորութեան մէջ շինեց քաղաք մը որ անոր անունը կը կրէր, եւ ամենքնին մէկ-

տեղ իրենց ծախքովը լմնցունել առին Ալիմպեան Արամազդի տաճարն, որ ի վաղուց սկսուած էր Ամենքի մէջ, եւ զայն Օգոստոսի Ազոյն նուիրեցին: Իրենց երկիրները կը ծգէին, եւ առանց որ եւ է թագաւորական շքոյ՜ Հռովմայեցւոց զգեստով, եւ իբր անոր սաշտականաւորքն փութաջանութեամբ կուգային իրենց յարգանքն անոր մատուցանելու Հռովմայ մէջ կամ գաւառաց մէջ:

ԼԲ. Յետ նկարագրելոյ զայն այնպէս, ինչպէս որ էր նա դասաւորութեանը մէջ, բանակաց զլուին անցած ատեն, հասարակապետութեան կառավարութեանը մէջ, պատերազմի մէջ եւ խաղաղութեան մէջ ժամէ հիմա խօսիլ անոր ներքին եւ առանձինն կենացը վրաց, իւր բարուցը վրայ եւ անոր առտնին վիճակին վրայ, երիտասարդութենէն սկսելով մինչեւ տնոր մահը: Աւաջին հիւպատոսութեանն ատեն կորոյս իւր մայրը, եւ յիսուն ու չորս տարեկան հասակին մէջ՝ իւր քոյր Հոկաւափան: Միշտ խանդակամ խնամ տարած էր անոնց, եւ մեռնելէն յետոյ մեծամեծ պատիւներ ըրաւ անոնց:

ԼԳ. Իւր մատաղ հասակին մէջ նշանուած էր Սերվիլիոս Իսաւրիկոսի ազգական. բայց առաջին անգամ Անտոնի հետ հաշտուելէ յետոյ, զիջանելով երկու կողմանց թախանձանքին որք կ'ուզէին զՕգոստոս եւ զԱնտոն կապով մ'իրարու միացած տեսնել, ամուսնացաւ Լոդաւիայի հետ, որ Անտոնի խորթ դուստրն էր եւ Փուլվիայի ու Լոդոդիոսի աղջիկն էր. հազիւ թէ հարմնացու էր նա. քիչ մը ժամանակ յետոյ Փուլվիայի հետ աւրուելով, ետ դրկեց զԼոդաւիա՝ կոյս ըլլալով. եւ ամուսնացաւ Սկրիբոնիայի հետ որ այրի եղած էր հիւպատոսական երկու պրեթէ, եւ ոչ ա-

նոնց մէկէն զաւակներ ունէր: Անկէ ալ զգունեցաւ եւ արծակեց գէշ բարուցը պատճառաւ: Ապա իսկոյն ամուսնացաւ Լիվիայի հետ, զոր Յիբերիոս՝ Նեբոնի ձեռքէն առաւ թէպէտեւ յղի էր. միայն զայն սիրեց եւ մինչեւ ի վախճան իւր կենացն զայն մեծարեց:

ԼԳ. Ակրիթոնիայէն աղջիկ մ'ունեցաւ Յուլիա անունով: Լիվիայէն զաւակ չունեցաւ, թէպէտ եւ շատ փափագեցաւ, նա անգամ մը յղացաւ եւ ժամանակէն առաջ ծնաւ: Յուլիա ի սկզբան խօսեցեալ էր Հոկտաւիոսին որդւոյն՝ Մարկելլոսի, որ դեռ ծոր տղայուծեան հասակը լրացուցած էր. ասի մեռնելով, Օգոստոս ստիպեց քոյրը՝ որ իրեն տայ իւր փեսայն՝ Ագրիպպասը, որ այն ատեն ամուսնացեալ էր Հոկտաւիայի աղջկանց միոյն հետ, եւ անկէ զաւակներ ալ ունէր: Ագրիպպաս եւս մեռնելով, երկար ատեն իր աղջկանն համալր յարժար մէկը փնտռեց պետութեան զանազան կարգի մարդոց մէջ, մինչեւ իսկ ապետաց մէջ: Աւերջապէս իրեն փեսայ ընտրեց գծիբերիոս, եւ զայն ստիպեց արծակելու իւր կինը որ յղի էր, եւ որ արդէն հայր քրած էր գծիբերիոս: Մարկոս Անտոնիոս գրած է, թէ Յուլիա ի սկզբան իւր որդւոյն Անտոնին սահմանուած էր, յետոյ Պետացուցեց Թագաւորին՝ Լուսիոսի, որուն աղջկան հետ նաեւ Օգոստոս կարգուիլ կ'ուզէր:

ԼԵ. Երեք մանչ թոռն ունեցաւ Ագրիպպասէն եւ Յուլիայէն. Լայիոս, Ղուկիոս եւ Ագրիպպաս. եւ երկու աղջիկ թոռն, Յուլիա եւ Ագրիպպինա: Յուլիա ամուսնացաւ քննիչի որդւոյն՝ Լ. Պաւղոսի հետ. Ագրիպպինա ամուսնացաւ Օգոստոսի քրոջ Թուան՝ Պերմանիկոսի հետ: Օգոստոս որդեգրեց զԼայիոս եւ զՂուկիոս. ըստ սովորական կանոնի զանոնք ի-

րենց հօրմէն ծախու առաւ . զանոնք իրենց մատաղ հասակին մէջ կառավարութեան մէջ մտցուց , հիւպատոս կարգել , եւ բանակաց մէջ ու գաւառաց մէջ ներկայացնել տուաւ : Իւր աղջիկն ու թոռները յետին պարզութեան մէջ մեծցուց , մինչեւ իսկ մանել սորվեցնել տուաւ անոնց : Արգիլեց որ բան մը չգործեն կամ չխօսին բայց եթէ քովերնին մարդ գտնուած ատեն , եւ այն կերպով որ անոնց վրայ կարենան իրեն տեղեկութիւն տալ ամեն օր : Մարդոց հետ որ եւ է յարաբերութիւն ունենալէ զանոնք այնչափ կը հեռացընէր , որ Ղուկիոս Յուկինիոս երիտասարդն՝ որ մեծանուն կերպարանաց եւ համբաւոյ տէր էր , Բայաի ջուրերուն գալով իւր աղջիկը բարեւած ըլլալուն համար , գրեց անոր թէ վայելչութեան դէմ էր ըրածը :

Իւր որդեգիրներուն ինքնին կարդալ , գրել եւ ուրիշ կրթութիւններ սովորեցուց , եւ մանաւանդ հոգ տարաւ որ զանոնք իւր գրութեան ոճին նմանող ընէ : Սեղանի ատեն , զանոնք իրմէ վար մի եւ նոյն բազմոցի վրայ կը նստեցունէր , եւ ճամբորդութեան ատեն իր առջեւէն կ'երթային կառքով կամ ձիով :

ԿԶ . Այն վստահութիւնն ու ուրախութիւնը զորս ընտանեացը շատուրութիւնն ու կանոնաւորութիւնը իրեն կը ներշնչէին , դառնապէս վրդովեցան . պատաւորեալ տեսաւ զինքը՝ հեռացընելու երկու Յուկիաները , որք ամեն տեսակ ամօթով արատաւորած էին : Յասն եւ ունն ամսոյ միջոցի մէջ՝ Կայիոս եւ Ղուկիոս ձեռքէն ելան . մին՝ Լիւկիոյ մէջ , եւ միւսը Մարսիլիոյ մէջ : Որդեգրեց իւր երրորդ թոռը՝ Ագրիպասը , եւ իւր փեսայն՝ Տիբերիոսը . բայց քիչ մը ժամանակէն յետոյ Ագրիպասը հանեց որդեգրութենէ , իւր անարգ եւ վայրենի բարուցը համար . եւ

Սուրբէնտոյի մէջ փակեց : Իւր մարդոց լոնպատուութեանն աւելի զգայուն էր քան թէ անոնց մահուանն . Կայիոսի եւ Ղուկիոսի մահուան վրայ ընաւ սիրտը կոտրած չերեցաւ : Իւր աղջկան նկատմամբ բռնած ընթացքին պատճառները իմացուց ծերակուտին՝ յիշատակագիրով մը , զոր իւր բացակայութեան պատեն կարդալ տուաւ զանձապետին : Այնքան ամչցաւ այս բանիս վրայ , որ երկար պտեն մարդու երես չտեսաւ . մինչեւ անգամ խորհեցաւ թէ արդեօք իւր աղջիկը մեռցնել տալ չէր պարտեր : Սա ստոյգ է որ Երեւան անուն ազատագրեալ կին մը որ Յուլիայի անառակութեանցը մեղսակից էր , ինքզինքը կախած ըլլալով , ըսաւ թէ լաւ կը համարէր անոր հայրն եղած ըլլալ քան թէ Յուլիայի : Արգիլեց որ Յուլիա իւր աքսորին մէջ գինի եւ փափկասուն կենաց հաճոյքները չվայելէ : Արգիլեց որ եւ ոչ մարդ մը՝ եթէ ազատ եւ եթէ գերի , չկարենայ անոր բովն երթալ , բայց եթէ իրեն իմաց տրուի , եւ ինքը զիտնայ այն մարդուն տարիքը , հասակը , գոյնը , եւ մինչեւ իսկ անոր մարմնոյն վրայի նշանները՝ եթէ ոմի : Հինգ տարի յետոյ՝ գտնուած կղզիէն ցամաք երկրին մէջ փոխադրեց զայն , եւ աւելի անուշութեամբ նայել տուաւ . բայց երբէք չուզեց զայն ետ կանչելու զիջանիլ . եւ որովհետեւ հոռովմայնցի ժողովուրդն ատէպ եւ թախանձանօք անոր վերադարձը կը խնդրէր , մաղթեց որ ժողովուրդն ալ Յուլիայի նման աղջիկներ եւ կիներ ունենայ : Միւս Յուլիային՝ իւր թոռանը գալով , նա մանչ զաւակ մը ծնաւ՝ հեռանալէն քիչ մը ժամանակ յետոյ : Օգոստոս մերժեց այն տղայն նանչնալ , եւ արգիլեց որ զայն չսնուցանեն : Կղզիի մը մէջ փակեց զԱգրիպպաս , որ խելքը զլուխը չգալէն զատ օր ըստ օրէ աւելի ան-

ուղղելի կ'ըլլար . եւ զինորներով պահել տուաւ զայն . մինչեւ իսկ ծերակուտի վճիռ մը հանել տուաւ , որ կը դատապարտէր զայն . ցկեանս մեալ հոն , ուր էր . եւ քանի անգամ որ անոր վրայ եւ իւր աղջկանց վրայ խօսք ընէին իրեն , կ'աղաղակէր , Հոմերոսի սա ոտանաւորը գուրցելով . Երանի՛ որ եկեաց եւ մեռաւ առանց կնոջ , զաւակաց : Երեններուն երբէք ուրիշ անուն չէր տար բայց եթէ քաղցկեղ եւ վերք կը կոչէր :

Եւ. Անոր բարեկամութիւնը դուրսին չէր վաստկիլ . բայց տեսական էր : Պիտէր արժանիքն ու ծառայութիւններն արժեցնել , եւ փոքրիկ պակասութեանց ու թեթեւ յանցանաց ներել : Միայն երկու մարդ կ'ընտելէր յիշուիլ , որոնք անոր սէրը վայելելէ յետոյ , Թշուառ եղան . Սալվիդիկոս . Հռոփոս զոր ի հիպատոսութիւն բարձրացուցեր էր . եւ Լուտնելիոս Պալլոս , զոր Եգիպտոսի կառավարիչ ըրած էր . ասոնց երկուքն ալ ցածագիւղի մարդիկ էին : Առաջնոյն՝ ի պատիժ իւր ապերախտութեանն ու չարութեանն , արգիլեց որ ներս չմտնէ իւր տնէն եւ մինչեւ իսկ այն գաւառներէն , յորս հրամանատարութիւն կ'ընէր . իսկ երկրորդը որ խռովութիւն յարուցանել կ'ուզէր , ծերակուտին առջեւ դրկեց . եւ երբ նա իւր դէմ բացուած ամբաստանութեանց վրայ եւ իւր դատատրաց տրամադրութեանց նայելով ինքզինքն սպաննելու ելաւ , Օգոստոս զովեց այն նախանձախնդրութիւնը՝ որով վրէժնորութիւն կ'ընէին , բայց լացաւ , ըսելով թէ միայն ինքն էր ուրեմն որ չէր կրցեր իւր բարեկամացը դէմ ունեցած ռիւք զսպել : Անոնք , որ անոր բարեկամ եղան , բաց ի յիշեալ երկու անձերէն ամենքն ալ իրենց կարգին մէջ առաջին աստիճանն ունեցան , թէ՛ հարստութեամբ եւ թէ՛ իշխանութեամբ , մինչեւ իրենց կենսոյ :

վախճանը, Թէպէտ եւ իրենց բարեկամական կապակցութեան մէջ կապածներ ծագեցան: Թողունք ուրիշները, Ագրիպպաս խնամ մը անհամբերութիւն ըրաւ, եւ Մեկննաս անխոհեմութիւն, առաջինն՝ առերեսայթ պաղութիւն մը նշմարելով եւ Մարկելլոսն իրմէ նախամեծար համարուելուն համար ավենն բան թողուց եւ ի Միտիւլէն բաշուեցաւ. երկրորդն՝ Մուրենայի դատաւարութեան գտնուած ըլլալն իւր կնոջ Յերենտիայի իմացոնելովն, Օգոստոսի գաղտնիքն երեւան հանած եղաւ:

Իւր բարեկամացը կողմանէ նաեւ շատ խանդաղատանք կը պահանջէր, Թէ՛ իրենց կենդանութեանն եւ Թէ՛ յետ իրենց մահուանն. որովհետեւ, Թէպէտ եւ աչք չունէր ժառանգութեան, եւ իրեն հետ կապակցութիւն չունեցող մէկէ մը երբէք բան մը չէր ընդունած, սակայն եւ այնպէս իւր բարեկամաց վերջին կամեցողութեանցը շատ զգայուն էր, եւ չէր ծածկէր, ո՛չ սրտին կակիծը, երբ կարծածէն սրկաս առատածեռնութիւն եւ պատիւ ցուցնէին իրեն. եւ ո՛չ ուրախութիւնը, երբ երախտագիտութեան եւ խանդաղատանաց նշաններ կը յայտնէին: Իրեն կտակեալ ընչից, կամ ժառանգութեան մասնակցութեան բաժիններուն գալով, առվորութիւն ունէր զանոնք կտակագրին զաւակացը թողուլ. կամ Թէ որ անչափահաս էին, այրական պատմութեանն առած ատեննին եւ կամ ամուսնանալու ատեննին անոնց կուտար, եւ վրան ալ ընծայ մը կ'աւելցունէր:

ԲԸ. Գլխէր ըստ պարագային բողոք կամ անախտ ըլլալ իւր ազատագրեալներուն եւ գերիներուն: Աստահութեամբ եւ պատուով նայեցաւ իւր ազատագրեալներուն շատերուն. ինչպէս Լիկինիոս Ծնկելա-

դոսի եւ այլոց: Իւր գերիններէն մին Կողմոսը, որ շատ գէշ խօսեր էր իր վրայ, երկամի զարնելով գոհ եղաւ: Իւր գանձապահը՝ Պիոմնդոս, հետը շրջագայած ատեն՝ վրայինն եկող վարազի մը առջեւ ձգեց փախաւ: անոր վատութիւնը ոճիր չհամարեց անոր. վասն զի չէր կարծէր թէ չար դիտաւորութիւն մը եղած ըլլար բանին մէջ. եւ թէպէտ մեծ վտանգի մէջ գտնուեր էր, ամենէն առաջ ինքն սկսաւ անոր վրայ կատակաբանել: Մեռցունել տուաւ իւր ազատագրեալներէն մին՝ Պրոկիլոսը. զոր շատ կը սիրէր. որովհետեւ պարկեշտ պայմանի կանանց հետ շնական յարաբերութեան մեղապարտ ցուցուեցաւ: Իւր քարտուղարին՝ Թալլոսի սրունքը կոտրել տուաւ, անոր համար, որ նամակ մը հաղորդելու համար հիմզ հարիւր դենար ընդուներ էր: Իւր Թոռանը՝ Կայիոսի դաստիարակն ու գերինները՝ վիզերնին քար մը կապած, գետը նետել տուաւ, վասն զի անոր հիւանդութենէ եւ մահուանէն օգուտ քաղելով, անոր կառավարութեանը մէջ բռնաւորական եւ ազահական գործեր գործած էին:

ԿԲ. Երիտասարդութեան ատենն, քանիցս ամօթալի գործերով անունը արուեցաւ: Մէկոտոս Պոմպէոս՝ իզացեալ անուանեց զայն: Անտոն զայն յանդիմանեց թէ իւր վատանունութեան գնովն Յուլիոս Կեսարի որդեգրեցաւ: Անտոնի եղբայրն՝ Ղուկիոս պնդեց, թէ նա իւր երիտասարդութեան ծաղիկը Կեսարի տալէ յետոյ, Սպանիոյ մէջ դարձեալ պոռնկեցաւ Ալլոս Հիրտիոսի հետ՝ երեք հարիւր հազար սեստերկի. եւ թէ սովորութիւն ունէր վառած կաղինի կեղեւով՝ սրունքին մագերը այրել, որպէս զի աւելի կակուղ բուռնին նորէն: Օր մը երբ թատրոնին վրայ, Եիրեղի՝ տաւիղ նուագող մէկ քահանային վրայ խօս-

ուած ատենն տաղ մը զուրցունեցաւ , բոլոր ժողովուրդը զայն Օգոստոսի վերագրեց ցնծութեան աղաղակներով : Այն ոտանաւորը՝ երկսայրի իմաստով մ'առնուելով , կրնար նշանակել սապէս . Յետէք զայս վաւաշոտ որ իշխէ աշխարհի :

2 . Իւր բարեկամները՝ անոր շնացողական սիրահարութիւնները ուրիշ կերպով չարդարացուցին , բայց միայն ըսելով թէ կիրքէն աւելի քաղաքական ազդեցութիւն կար անոնց մէջ . եւ թէ անոր համար կիները կը գործածէր , որ անոնց արմնց զաղտնիքն իմանայ : Մարկոս Անտոնիոս բաւական չհամարիր զայն յանդիմանել , անոր՝ Լիվիայի հետ ամուսնանալու անվայել կերպով աճապարելուն համար . կ'ըսէ նաեւ , թէ կոչունքի մը մէջ , հիւպատոսական մարդու մը կիներ՝ ի ներկայութեան ամուսնոյն ճաշի սրահէն ուրիշ սենեակ մը տանել տուաւ . եւ թէ՛ այդ կիները դուրս բերած ատենն , ականջը կարմրած էր եւ մազերը տակնուվրայ էին . թէ՛ անոր համար արժակեց Սկրիբոնիան , որ սա՛ հարձի մը գողոցութեանցը չէր կըրցած համբերել . եւ թէ՛ իւր բարեկամները ստակ թռնելով , ամուսնացեալ կիներ եւ հարսնացու աղջիկներ կը գտնէին իրեն , զորս՝ Թորանիոսի վաճառած գերիներուն պէս , իրենց առջեւը կը մերկացունէին ու կը քննէին : Մարկոս Անտոնիոս նոյն իսկ Օգոստոսին ալ գրեց , մինչ դեռ անոր հետ յայտնապէս աւրուած չէր . « Ինչո՞ւ համար ինձ նկատմամբ փոխուած էք : Անո՞ր համար որ Թագուհի մը կը սիրեմ : Իմ կիներն է նա , եւ ո՛չ թէ երեկուրնէ , այլ ինն տարիէ ի վեր : Աւ դուք , միթէ միայն զԼիվիա՞ն կը սիրէք : Դժբաւ կը դնեմ , որ այս նամակս կարդալու վայրկենիդ , գէշ-չէք Յերատուլայի հետ , Թէրէնտիլլայի հետ ,

Հռութիւյի հետ, Սարկիայի հետ: Արդարեւ ի՞նչ փոյթ թէ ո՛ր տեղ եւ որո՞ւ հետ . . . : »

ՀԱ. Նաեւ շատ խօսք պատեցաւ ի ծածուկ տըրուած հացկերպի մը վրայօր, զոր ճշմարտեան կը կոչէին. որոն մէջ կոչնականք աստուածոց եւ աստուածուհեաց պէս հագուած էին, եւ նա զԱպողոն կը ներկայացնէր: Անտոն անոր գէմ գրած խիստ նամակներուն մէջ, կը զրուցէ այն անձանց անուններն, որք այն կոչունքին մէջ էին, որոն վրայ անանուն մէկն սա հանրածանօթ ոտանաւորը շինած է:

Այն ինչ ի յաղազակ, գայթակղանա եւ յեպեր ԶԱպողոնի պղծեալ վեհ եւ սուրբ ըզպատկեր, Կեսար եւ բարեկամքն ի խաղըս պատժականս Զքօսանս նկարէին զԱստուածոց եւ զյանցանս. Աստուածքն այն, պաշտպանողը Հռովմայ եւ Խալքոն Գարծուցին զայս ի յայս յամպարիշտ ի տեսլոյ. Եւ մեծին Արամազդ ցասուցեալ ի վայր էջ Ի գահէն, ուր եղ զնա Հռոմուլոս ի մեր մէջ:

Ուտեստի նուազութիւնն որ այն առեմբալաքին մէջ կը տիրէր, աւելի եւս գայթակղական երեւցուց այս շուայտութիւնը. հետեւեալ օրն ամեն մարդ բացարձակ կ'ըսէր. «Թէ՛ Աստուածքն Կեսար արդեամբ Ապողոն էր, իսկ Աստուածքն Կեսարն էր. այս անունը կը կրէր Ապողոն» քաղաքին մէկ թաղին մէջ: Մեղադրեցին նաեւ թէ Կորնթոսի անօթոց եւ զեղեցիկ կարասեաց սիրահար էր, եւ բաղդի խաղերու մոլի: Թարազրուեանց ժամանակն, անոր արձանին վրայ գրեցին տա. Հայր Կեսարեանքն:

ցինք . խազի սրահէն դուրս չիջանք : Մղբայրդ բարձրաձայն կը պողար , վասն զի կը կորսնցունէր : Սակայն բաղդը շուտով դարձաւ . եւ վերջապէս շատ նուագէ կորսնցուց քան զոր կը կարծէր : Քսան հազար սեւտերկի եղաւ ինձի , սովորական առատածեռնութեանցս աղագաւ . վասն զի թէ որ ուզէի որ պարտորենին ինձ վճարեն , կամ թէ որ կորսնցունողներուն քան մը տալ չուզէի , յիսուն հազարէն աւելի վաստրկած պիտի ըլլայի . չեմ գոչար ասոր վրայ , վասն զի իմ բարութիւնս փառք կը բերէ ինձ : » Աղջկանն ալ գրեց . « Հարիւր յիսուն դէնար դրկեցի ձեզ . կըլնէ կաններէս իւրաքանչիւրին նոյնչափ տուած եմ . որ իրենք իրենց քուէից խաղ կամ դար եւ ջոկոյ խաղան : »

ՀԳ . Ուրիշ ամեն բանի մէջ խիստ չափաւոր գրտնուեցաւ , եւ ամեն յանդիմանութենէ ազաւ : Գախ եւ յառաջ ընկեցաւ Հրէիւն շալին քուն : Ինչպէս որ ինչպէս վերն տան մը մէջ , որ ժամանակաւ Կալվոս ատենախօսինն եղած էր . յետոյ Հորտենսիոսի սունը նստաւ . Պալատին լերին վրայ : Տունը ո՛չ մեծ էր եւ ո՛չ զարդարուն . անդաստակները նեղ էին եւ հասարակ բարէ . դահլիճներուն եւ կերակրոյ սրբահներուն մէջ ո՛չ մարմարիոն կար եւ ո՛չ գունաւոր փայտէ յօրինուածներ : Քառասուն տարի՝ ամառ ձմեռ մի եւ նոյն սենեկի մէջ պառկեցաւ . եւ ձմեռը միշտ Հռովմայ մէջ անցուց , թէպէտ եւ այն եղանակին մէջ քաղաքին օդն իր առողջութեանը կը վնասէր : Երբ առանց իր քովը մարդ ունենալու եւ առանց ընդհատուելու աշխատիլ ուզէր , իւր տանը ամենաբարձր տեղին մէջ կը փակուէր , զոր Սէրէն եւ իւր Մարիա կը կոչէր . կամ թէ մերձակայ գիւղի մը մէջ՝ իւր ա-

գատագրելոց միոյն տունը կը բաշխէր : Եթէ հիւանդանար , Մեկենասի բոլը տանել կուտար զինքը : Առանձնանալու համար ամենէն աւելի ծովու մօտ տեղերը կը սիրէր , ինչպէս Լամպանիոյ կղզիները . կամ թէ Հռովմայ շրջակայից փոքրիկ քաղաքները , ինչպէս Լանուվիոմ , Պրէնէստ , Յիվուլի : Այս վերջնոյն մէջ , Հերբիւլէսի տաճարին կամարակապ սրահներուն ներքեւ շատ անգամ դատարարտան կը կտրէր : Խաթի մեծածախ եւ մեծատարած գիւղացի տուները չէր սիրէր քնաւ : Փլցունել տուաւ ա՛յն մէկ տունը , զոր իւր թոռը՝ Յուլիա շինել ծուռած էր մեծ Ժախքով : Իր տանը մէջ , բիշ հոգ կը տանէր արձաններու եւ պատկերներու , բայց կը նայէր մեմելիբի , պուրակի եւ քնական հետաքրքրական իրաց , ինչպէս ա՛յն ահագին մեծութեամբ գազանաց ոսկիւները որք Լուպրէաի մէջ կը տեսնուին , եւ զորս հսկայից ոսկրներ կը կարծեն . եւս եւ նախնի դիւցազանց գէնքերուն :

ՀԳ . Լուհ կարասեաց մէջ ցուցուցած խնայողութիւնը կրնանք դատել ա՛յն անկողիներէն եւ տեղաններէն , որք դեռ կեցած են , եւ որք հազիւ թէ բարեկեցիկ մարդու մը կը վայլեն : Եւտ ցած եւ շատ պարզօրէն ծածկուած անկողնոյ մը վրայ կը պառկէր : Գրեթէ ուրիշ հագուստ չհագաւ բայց միայն ի՛նչ որ իւր կիւնն , իւր բոյրն եւ իւր աղջկունք իրեն համար կը շինէին : Իւր ամդանն ու միջնածիրանն ոչ լայն էին եւ ոչ նեղ : Բիշ մը բարձրկեի կը գործածէր ոտքի ամանները , որպէս զի բարձրահասակ երեւի : Միշտ հագուած էր՝ իւր տանը մէջ եղած ատենն իսկ , այնպէս որ անտէնկալ դէպք մը պատահած ատեն , իսկոյն կրնար հասարակութեան երեւի :

ՀԱ . Խերափորները կանոնաւոր էին , եւ օտարա-

կաններն՝ ընտրութեամբ միայն կ'ընդունէր : Աաղե-
րիոս Մէսսալա կ'ապահովէ թէ երբէք ազատագրեալ
մը անոր սեղանին վրայ չճաշեց , բաց ի Պոմպէոսի
ազատագրեալէն՝ Մենասէն , որ այն ազատութիւնն
ունեցեր էր՝ իւր տիրոջ նաւատորմիդ յանձնած ըլ-
լալուն համար : Նոյն ինքն Օգոստոս կը պատմէ թէ
անգամ մ'իրեն հետ ճաշել տուաւ իւր նախկին անձ-
նապահներէն միոյն , որուն տունը կը գտնուէր գիւղին
մէջ : Երբեմն , ուրիշներէն աւելի ուշ սեղանի կը նըս-
տէր եւ աւելի շուտ կ'ելնէր , բայց առանց մէկն ան-
հանգիստ ընելու : Իւր կերակուրները սովորաբար ե-
րեք տեսակ էին եւ երբէք վեցէն աւելի չէին ըլլար .
ազատութիւնն կը տիրէր հոն աւելի , քան թէ զեղիւ-
թիւն : Խօսք կը բանար անոնց հետ որք կը լռէին
կամ ցած կը խօսէին . եւ հիւրերը զօսցունելու հա-
մար , նուագաւորան զարնաղներ , կատակերգուներ եւ
մինչեւ իսկ փողոցի ձեռնածոներ բերել կուտար , եւ
շատ անգամ ալ ~~էստրադա~~ : Այս տեղ Սուէտոնի
գործածած յոյն բառին ճիշդ նշանակութիւնն է ~~էստրադա~~ :

ՀԶ . Յմուական օրերը շրջութեամբ կը տօնախմ-
բէր , եւ երբեմն ցնծութեամբ միայն : Նոռնոսեան
տօնից ատեն , եւ ուրիշ ժամանակներու մէջ , ընծայ-
ներ կը զրկէր՝ կերպաս , ոսկի , արծաթ , կամ թէ կոխ-
ուած ստակ՝ ամեն տեսակէ հին ժամանակաց , Թա-
գաւորական եւ օտար շիգլներ : Երբեմն ալ դրկածն
էր խոշոր կերպաս , սպումգ , արցան , հացարաքի
երկժանի , եւ ուրիշ այնպիսի բաներ . եւ ասոնց կատա-
կութեան իմաստը գուշակելը շատ դժուար էր : Հա-
ւասարութեան մասին մէկզմէկէ շատ հեռու եղող բա-
ժիններ վիճակահանութեան կը դնէր կցմ թէ պատ-

կերներ ծախու կը դնէր երեսնին ի վայր դարձուցած , այնպէս որ անոնք որ բաղդերնուն կը քաշէին կամ կը գնէին , իրենց դրածին նայելով կ'ամ խիստ շատ կը շահէին կ'ամ խիստ շատ կը կոքսնցունէին . եւ կորուստըն ու շահը՝ մի եւ նոյն սեղանոյ կոշնականաց մէջ տեղն կը բաժնուէր :

ԱԷ . Քիչ բան կ'ուտէր (վառն քի յոյս կէտս ալ զսնց չեմ ընէր) , եւ կերակուրն ալ շատ պարզ էր : Պիսաւորապէս կը սիրէր սեւ հաց , մանր ծուկեր , կոլիւ կաթի պանիր եւ թարմ թուզ ա՛յն տեսակէն որ տարին երկու անգամ կուտայ : Սրբէք կերակուրին ժամուն չէր սպառէր , անօթութեանը կը նայէր միայն : Եւր նախախորհէ միոյն մէջ կ'ըսէ . « Հաց եւ թուզ կերաց կառքիս մէջ . » եւ ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ . « Նուիրական փողոցին պալատէն տուն վերադարձած ատենս , զտաւորակիս մէջ քնկի մը հաց եւ բանի մը հատ չամիչ կերայ : » Եւ գրէ Ֆիքերիոսին . « Յկայ հրեայ մը , որ աւելի խստիւ ծոմ պահէ շաքար օրն , քան զոր ես աջօր պահեցի . գիշերն սկսած էր , երբ երկու պատառ բան կուլ տուի բաղանեաց ատենս՝ մինչդեռ զիս չէին խնկած : » Այնպէս կ'ըլլար որ երբեմն ժամանակէն առաջ կամ յետոյ կ'ընթեր , եւ տանը մէջ կերակուրի ատեն բանի մը ծեռք չէր երկնցունէր :

ԱԸ . Ի ընէ գինի քիչ կը սիրէր : Մոտենայի առջեւ քանակած ատենն , ըստ պատմութեան Նուռնելիոս Նեպոսի , միայն երեք անգամ կը խմէր ընթերիւ ատեն . եւ վեցէն աւելի չէր խմէր՝ յետին չափազանցութեանցը մէջ . կամ , թէ որ անկէ անդին անցնէր , կը փսխէր : Ալպեանց գինին միա ամենքէն նախամեծար կը համարէր . քայց դուն ուրեք կը խմէր ցորեկ ատեն : Զովանալու համար՝ ջրոյ մէջ թրջած հաց կամ

կտոր մը վարոնկ , կամ հազարի ցօղոմ մը , կամ Թը-
նու եւ բարկահամ պտուղ մը կ'ուտէր :

ԷԹ . Ճաշելէն յետոյ , պահ մը կը հանգչէր , հա-
զուսաներն ու ոտքի ամաններն հագած ըլլալով , ոտ-
քերը երկնցուցած եւ ձեռքն աչքերուն վրայ դրած :
Ընթրիքէն յետոյ , զիշերուան մէկ ժառը կը հսկէր ,
եւ ցորեկընէ մնացած զբաղմունքներն ամբողջապէս
կամ ըստ մեծի մասին կը լմնցունէր , անկէ յանկողին
կը մտնէր , ուր երբէք եօթն ժամէ աւելի չէր բնանար ,
եւ դարձեալ ստէպ կ'արթննար : Թէ որ բունը փախ-
ցունէր , քան մը կարդալ կամ պատմութիւններ ընել
կուտար մինչեւ որ քունը տանէր , եւ արեւուն ելլելէն
յետոյ անկողնոյն մէջ կը գտնուէր : Երբէք զիշեր առնն
չհսկեց՝ առանց իր բովն մէկն ունենալու : Առտուն
կանուխ ելլելն նեղութիւն կուտար անոր . եւ կէջ զոհի
մը կամ ուրիշ տեղ մը առտուն կանուխ գանուիլը
հարկ ըլլար . ուր որ երթալու էր , ա՛յն տեղին մօտ
սենեկի մը մէջ կը պառկէր , որպէս զի աւելի ժամա-
նակ ունենայ քնանալու . եւ գարձեալ երբեմն փողոցի
մէջ զայն տարած ատեննին կամ զահաւորակը թիչ մը
կեցուցած ատեննին բունը կուգար :

Թ . Շատ զեղեցիկ էր կերպարանքը , զոր չկրցաւ
փարիքը փոխել , եւ սակայն ինքն հեռի էր ըստ ա-
մեկայնի սեթեւեթէ եւ զարգէ : Շատ մը սափրիչներ
միլանգաբայն աճապարանօք կ'ածիլէին , երբեմն Թե-
նու կերպով , երբեմն շատ տակէն . եւ այն պահուն ,
նա կը գրէր կամ կը կարդար : Դէմքն ա՛յնքան հան-
դարտ եւ ա՛յնքան զուարթ էր թէ՛ խօսած եւ թէ՛ լռած
ատենն , որ Դաղդիոյ գլխաւորներէն միմի խոստովա-
նեցաւ իր մարդոցը , թէ անոր հետ Ալպեան լեռներէն
անցնելու ատեննին միտքը դրեր էր , որ երբ Օգոստոս

ընթանալու և առանց զգուշութեան իրեն հետ խօսիլ սկսի, լեռներն ՚ի վայր գլորէ զայն, և թէ անոր դիմաց քաղցրութիւնը զինամասի բոլոր էր զինքը: Աչքերը պայծառ և փայլուն էին, և ինքն ալ կ'ազդեր որ հաւատալին թէ տեսակ մը աստուածային զօրութիւն ունէին աչքերը: Մէկու մը նայած ուտենն թէ որ այն մարդն արեւուն դիմացը կեցածի պէս աչքերը խոնարհեցնէր, մեծ փառաբանք ընել էր անոր: Ձախ աչքը տկարացաւ վերջին տարիներուն մէջ. Աղապները ժանր էին և միագոյն և ցանցաւ. մտքերը խաղաղեալ և սակաւ ինչ խարտիշազոյն. յօնքերը կցեալ. ականջները ո՛չ ճիշդ և ո՛չ պզտիկ. քիթն արծաթային և սրածայր, մորթն՝ գորշ և սպիտակ գունոց մէջ տեղ. հասակը փոքր, թէեւ Մարտնոս ազատագրեալն զրած է թէ հինգ ոտք և չորս մատնաչափ էր. բայց անդամոց համեմատութիւնն ա՛յնչափ լաւ էր, որ հասակին փոքրութիւնը կը ծածկէր. և միայն աւելի բարձրահասակ մէկու մը քով կեցած ատենն կ'երեւէր ինչպէս ըլլալը:

ՁԱ. Մարմինը խայտաբղէտ էր. կուրծքին և փորին վրայ նշաններ ունէր, Արջ աստեղատան եօթն աստղերուն դրիցը նման ցրուած. սոստիկ մարմաջիւններ ունենալուն համար կը պարտաւորէր ձեռքերը շփել տալ ուժով, որմէ բլիթէններ պատճառած էին. այս բլիթէնները տեսակ մը որբին դարձած էին: Ձախ սրունքը, զիստն ու ազդրը քիչ մը տկար էին. բայց ախտացեալ մասին վրայ, ճեղքած եղեգով տաք առագ զնելով կը կազդուէր: Մերթ ընդ մերթ աջ ձեռքի ցուցամատն այնքան կը թմրէր, որ եղջիւրի մէջ կ'անցումէր զայն, որպէս զի կարենայ գիր գրել: Առատուշտէն ալ զանգատ ունէր, և միայն

այն առնն կը հանգստանար երբ միզելու առնն մանր խլիմեր Թափէին :

ՁԲ. Մէկ բռնի ծանր հիւանդութիւններ կրեց . մանաւանդ անգամ մը՝ Կանտաբրացոյ պարտութենէն յետոյ : Երգին մէջ խցումներ տեղի ունենալով , ապրելուն յոյս չմնաց . այն առնն՝ Անտոնիոս Մուսայի խրատովն , հակառակարուծից վտանգաւոր եղանակին հետեւեցաւ : Յար գեղերն օգուտ մը չէին ըրած , պազ դիզերու զիմեց եւ բժշկուեցաւ : Ունէր նաեւ տարեկան եւ կանանաւոր խօթութիւններ : Միշտ տկարութիւն մը կ'ունենար այն ամսոյն մէջ յորում ծնած էր . Գարնան սկիզբին , սրտին առագաստը կ'ուռնար , եւ հիւճոց հոսումներ կը ծագէին երբ հարառային հողմը փչէր : Այսպէս՝ միշտ տկար , զիրաւ չէր տաներ ո՛չ ցուրտին եւ ո՛չ տաքին :

ՁԳ. Չմրան մէջ , չորս վեկնոց կը հագնէր ու վրայէն խոշոր ամդան մը . կուրծքը , զիստերն ու սրունքը տաքով մը պատուաբերած էին : Ամրան մէջ , բաց սենեկի մը եւ շատ անգամ՝ ջրոյ ցնցուղներով եւ հողմահարներով զովացնուլ սինազարդ սրահի մը մէջ կը պառկէր : Արեւին չէր դիմանար , ձմեռն անգամ : Սրբէք՝ իր տունն եղած առննն անգամ , զլուխը չծածկած չէր պտտեր բաց օդին մէջ : Գահաւորակով եւ օրական քիչ ճամբայ առնելով կը ճանապարհորդէր . երկու օրէն կ'երթար 'ի Պրինէստ կամ 'ի Տիրուր : Ծովով ճանապարհորդելը նախամեծար կը համարէր , երբ որ կարող ըլլար : Այս փափով առողջութիւնը կը պահպանէր՝ մեծ խնամք տանելով , մանաւանդ ղուն ուրեր բարձիր առնելով . լաւ եւս կը սիրէր ձէժով շիտիլ եւ կրակին բովն քրտնիլ . յետոյ՝ արեւուն ջերմութենէն պաղը կուտրած ջրով կը լուացուէր . եւ

երբ իւր ջիղերուն համար՝ ծովու ջրոյ կամ Ալպեան ջերմովներուն պէտք ունենար, կը նստէր փայտեայ տաշտի մը մէջ զոր տպանիական բառով մը **ԳՐԷՆ** կը կոչէր, եւ բաւական կը համարէր մէկ մը ձեռքերը՝ մէկ մը ոտքերը ջուրը խոթել:

ՁԳ. Բաւարական պատերազմներէն յիտոյ, հեծելական եւ զինուկան կրթութիւններէ, ետ կեցաւ: Եւ միայն ափում կամ օդագունտ կը խաղար: Շետ ժամանակի, ուրիշ բան չէր ըներ, բայց եթէ զահաւորակով կամ ոտքով պտտելու կ'իլլէր. եւ թեթեւ զգեստով մը բիչ մ'ատեն վազելով եւ ցատկելով, վերջ կու տար շրջագայութեանը: Եւ գրօնուրնաւս ուսկանով ծուկ որսալով, եւ քուէ եւ կուտ խաղալով՝ դէմքերնին ու զրոյցնին հաճելի եղող փորրիկ տղայոց հետ, զորս ամեն կողմէ մանաւանդ Մաւրիտանացւոցմէ եւ Սիրիացւոցմէ բերել կու տար. զաճաճներու կամ տգեղ տղայոց գալով, իբրեւ բնութեան հրէշներ եւ չարագոյծ իրեր, կ'ատէր զանոնք:

ՁԵ. Ի տղայութենէն, ճարտասանութեան եւ գեղեցիկ արուեստից ուսման լպարապեցաւ ուրախութեամբ եւ յարատեւութեամբ: Մօղենայի պաշարման ժամանակին եւ քաղաքական գործոց խառնակութեան մէջ, կը կարգար ու շարագրութիւն կ'ընէր ամեն օր, եւ ճարտարախօսութեան վարժութիւն կ'ընէր: Ետքէն բանի անգամ որ ձեռակուտիւ մէջ կամ ժողովրդեան առջեմ կամ իւր զինուորաց առջեմ ատենախօսութիւն ըրաւ, առաջուց աշխատած ու պատրաստած էր, թէպէտեւ անմիջապէս խօսելու համար յաջողակութիւնը չէր պակսեր: Որպէս զի յիշողութիւնը պակսելու վտանգի չենթարկէ, եւ որպէս զի գոց ընելու համար ժամանակ չկորսնցունէ, կը կար-

դար փոփոանակ բերնուց գրուցելու . եւ երբ մէկուն հետ ծանր բաներու վրայ խօսելու ըլլար , եթէ իւր կլինն անգամ ըլլար , Թղթի վրայ կը գրէր ինչ որ սիրտի ըսէր , որպէս զի ո՛չ աւելի գրուցէ եւ ո՛չ պակաս : Քաղցր եւ իրեն յատուկ արտասանութիւն մ'ունէր . եւ քաղցր հնչման համար վարժապետէ մը դաս կ'առնէր մեծաւ ուշադրութեամբ : Քայց երբեմն կոկորդիցաւ ունենալով , ժողովրդեան խօսելու համար բարոզ մը զործածելու պարտաւորեցաւ :

ԶԶ. Զանազան արծակ գլուծիւններ աշխատասիրեց , ընդ որոս եւ Պատմութիւն , Գրականութիւն , Գանոնք կը կարդար մէկ քանի բարեկամներու , որոնք ունկնդրաց տեղ կը բռնէին անոր առջեւ . բայց երբոր ծերացաւ , Տիրերիտն իրեն ընթերցիչ ըրաւ : Գրեց նաեւ Փիլոսոփայութիւն , եւ տասնութեք գիրք իւր վաղուց վրայ մինչեւ Լանտաբրացոյ պատերազմն . անկէ անդին չգնաց : Քանաստեղծութեան փորձ եւս ըրաւ . անոր մէկ փորրիկ երկասիրութիւնը կայ՝ վեցաչափ ոտանաւոր , որուն անունն է Մէլիս . եւ փորթիկ գիրք մ'ալ վերնատողից , զոր սովորաբար բաղանեաց մէջ կը յօրինէր : Մյասիսի մէկ ողբերգութիւնն սկսեր էր մեծ խանդիւ , բայց ո՛նք սիրտը չսիրելով սանգով սրբեց գրածը . եւ երբ բարեկամներն հարցուցին թէ Մյասիսին ուր տեղն հասեր է , պատասխանեց . « Մյասիսը ոչ ոք չէ » :

ԶԷ. Իրեն գրուածն համար ընտրած ո՛նք վսեմ եւ քաղցր էր , հեռի՝ վնոողական մեծաբանութիւններէ եւ խռոր զրոյցներէ , կամ իւր ըսածին պէս խօսելով , հինցած խօսքերու գէշ հոտէն : Գլխաւորապէս իւր խորհուրդը յառակ կերպիւ բացատրելու հոգ կը տա-

նէր : Եւ այս բանիս հասնելու համար , եւ թէ՛ ըն-
ծերցողն եւ թէ՛ ունկնդիրն երբէք չշփոթեցնելու հա-
մար , զանց չէր ընել որ ո՛չ նախադրումքները որ բա-
ռերուն իմաստին սահման կը դնեն , եւ ո՛չ շաղկապ-
ները որ պարբերութիւնները յիրար կը կապեն : Ա-
ստնք յապաւելով , խօսքին ոմբ աւելի շնորհք կ'առ-
նու , բայց յստակութիւնը կը պակսի :

Հաւասարապէս կ'արհամարհէր այն մատենագիրե-
րը որ անճահ ճոռումբանութիւններ կը գործածէին ,
եւ ասոնք որ հին ոմ մը կ'առնէին . ասոնց երկուքն
ալ՝ զատուպարտելի այլանդակութիւններ էին անոր
աչքին առջեւ : Եւ ծաղրէր զՄեկննա՝ տարօրինակ
առաջուածներու միտած ըլլալուն համար : Ամեն տեղ
անոր ետեւէն կը պնդի , եւ իբր գործածելու կ'ելլէ ա-
նոր ոմը զոր զանգրացեալ կը կոչէ : Զնոյն ինքն՝ զԹի-
բերիոս , այն մթին եւ հին խօսքերու սիրահարն ալ
պզատ չէր թողուր : Եւ մեղադրէ Անտոնը իւր մենա-
մոլութեանն համար , որով այնպիսի բաներ կը գրէ ,
որոց վնայ զմայլիլն աւելի դիւրին է քան թէ զանոնք
հասկնալն . եւ զայն կը ծաղրէ , թէ ամեն ոմ կը փոր-
ծէ ու չգիտէր թէ որո՛ւն վրայ կենայ . ու կը գրէ ա-
նոր . « Ահաւասիկ մեծ շփոթութեան մէջ էք ինկեր » .
չէք գիտեր թէ որո՛ւ նմանիք , Ամնիոս « Իմբերի » թէ
Աերանիոս Փլակկոսի . չէք գիտեր թէ այն հին բա-
ռերը գործածելու էք զոր Մալուստոս Լատոնի Պ-
-է-է-էն փոխ առած է , կամ թէ Ասիոյ տառնախօսից
ստայօղ կտրծիքներն ու շաղկապութիւնը մեր լեզ-
ուին մէջ մտցունելու էք : » Իւր քրոջ տղջկան՝ Մա-
րիպպինայի հանճարը գովելով , կ'ըսէ անոր . « Դը-
խաւորապէս զգուշացէր սեռեւեմօք գրելէ կամ խօ-
սելէ : »

ՔԸ. . . Եւր ըսն ծնագործերուն մէջ կը տննուին շատ մը նշանաւոր գոյցներ, որք անոր ընտանի էին խօսակցութեանը մէջ: Քախող պարտապահներու վրայ խօսած ատեն, Յոնայ խառնուի կը հայտնեցնեն, կ'ըսէր. հաւոքունելու համար թէ պէտք էր գոհ ըլլալ կառավարութենէն: Ինչպէս որ ալ ըլլար, կ'ըսէր. կոտորէ՛ եւտնի՛ պէտք է ընել: Գոյցներու համար թէ ինչ արագութեամբ կատարներ էին այս կամ այն բանը, կ'ըսէր. Ա՛յ ընելու համար՝ աւելի ժամանակ տոնորդէ՛, որոշ զէնքեր է ընելէ: Եկեալ համար: . . . Եւ թնձ յատուկ մէկ բանի գոյցներ եւ բառեր կը գործածէ. եւ մէկ բանի բառի աչա ինչ հորովն կամ քայի այս ինչ գէմքն տարբեր կ'ըսուի մը կը գրէ միշտ. բայց սկալմոնք չեն, այլ ավորութիւն: Եւր ծնագործներուն մէջ տեսած եմ նաեւ, որ բարեքն իրարմէ չգաւեր, եւ տողի մը վերջին բառէն աւերցած գիրերը: հնարեւալ տողին անցունելու տեղ, նոյն այն բառիկ ներքեւ կամ բոլորախոր կը ղնէ:

ՁԵ. . . Կապարեալ նշրութեամբ քերականից ուղղագրութեանը չհետեւիր. եւ կ'երեւի թէ անոնց կարծիքէն էր, որոնք կ'ուզեն որ խօսեալածին պէս գրուի: Եւ պիտի այն հնգերուն զորս կը փոխփխէ կամ զանց կ'ընէ, այս պակասութիւն մ'է զորածն մարդ կը գործէ: Այս դիտողութիւնը չպիտի ընէի, թէ որ մեծաւ զարմանօք չկարդայի ինչ որ կը պատմեն անոր համար. այսինքն, թէ հիւպատոսական մարդ մը պաշտօնէն հանեց՝ իրեն տգէտ եւ կոշտ մէկը, անոր համար որ էտ գրելու տեղ ի՛նչ գրեր էր: Ծածկագրութիւն ըրած ատեն, Բ կը գործածէ փոխանակ թ, Գ՝ փոխանակ Բի, եւ այսպէս վրա գրեցին ալ, եւ երկու « » փոխանակ ի:

Ք. Յոննիստանի զորութեանց համար նորա մարտկոմէր, յոր նշանակող հանդիսացող զինքը: Աւարժապետն էր Մարդոգողորոս Պերգամոնցին, զոր իւր ծերութեանը ընտելով, Մարդոնիայէն ի Հռոմ բերաւ: Հետագային շատ մը միւղեցուն մէջ վարժուած, սկսաւ Սփերոսի փիլիսոփայութենէն կամ առնել Մ. րեա փիլիսոփայէն եւ անոր որդւոցմէն՝ Վիոննիստէն եւ Նիկանոսիքն: Սակայն յոնարին լեզուն դիւրան խօսելու չափ յառաջ չգնաց, եւ այդ լեզուով երբեք բան մը զորեղ չելաւ: Ենէ անպատեալ հարկ ըլլար լատիններէն կը խորհրդէր եւ յունարէնի մարգմանել կուտար: Յոննաց բանաստեղծութիւնք՝ ոչ եւս որդրտիկն օգտար էր անոր: անոնց հին կատակերգութիւնները կը սիրէր եւ զանոնք հանդիսացնել կուտար: Երկին լեզուներուն հեղինակացք մէջ՝ ամենէն ասելի աս բանը կը փնտռէր. հրապարակային եւ տնայտաւ կան կենաց օգտակար ակզանքներ. բոլ առ բող կ'օրինակէր զանոնք եւ կ'ուղարկէր անոնց որ իրեն կը մարտնչէին, զօրապետաց, գաւառաւորաց, կառավարաց, իւրաքանիւրոց ըստ պիտոյից: Այս տեսակ գրութիւնները ծերակուսին մէջ անգամ կը կարգար տնտրուէին, եւ զանոնք իւր հղովարտակներուն մէջ կը հիմնադրակէր, ինչպէս՝ օրինակի համար Ճ. Մ. Մեհեղէտէ ի վերայ հանել, եւ Հռոմաիլիսի մարտըք ի վերայ շահաւորութեան յաղթել չեմարտել: Այսպէս ընկելով կ'աւելըր հետեցունել Թէ այս նիւթը ուր վրայ փար ղանցած պիտաւնները նոր չէին, եւ հին հոգւմարեցող միտքն ալ զբաղեցուցած էին: Ամեն տեղ անի բացակեցումիւն տուաւ իւր դարուն հանձնարող մարկոցը: Համբարանեամբ եւ բաղդուկեամբ ճոխ կ'ընէր ամեն երկամբրումեանց ընկերքման, քերթուած

ըլլար , պատճուհին , ճառ , զրուցաբանքին . բայց չէր ակորժէր եմէ 'ի գովեստ իրեն շինէին , բայց միայն , թէ որ շատ գեղեցիկ եւ մեծ վարպետներէ յորինուած ըլլային . եւ կ'ազդարարէր պրետորներուն որ չնողուն որ իր անունը անճահաբար բանաստեղծից բազմութեանը մէջ մտցնող ըլլայ :

ՂԱ . Եւ լսեն թէ շատ մ'աւերորդ ասպաշտութիւններ ունէր : Կայծակէն եւ որոտումէն վախ մը կ'ոռնենար որ տկարդութենէն էր : Միշտ ծովային հորմուկային տանել կուտար իրեն հկտ , եւ փոթորիկ մ'եղլել սկսելուն պէս , լաւ փակուած եւ ծագստի տեղերը կը քաշուէր . Սպս կրօնական ահն անոր ներշնչէր էր այն շանթը , որ ինչպէս առաջ ըսինք , անոր քովն ինկաւ :

ՂԲ . Նմանապէս կը սոսկար երազներէն . թէ իր տեսածներէն , եւ թէ ուրիշներունէն՝ եմէ իրեն կը վերաբերէին : Փիլիպպոսի ծակաստամարտին օրը միտքը դրեր էր իւր վրանէն դուրս չեցի , որովհետեւ անհանգստութիւն ունէր : Իր բարեկամներէն միոյն տեսած մէկ երազն անոր միտքը փոխել տուաւ , եւ աղէկ ըրաւ ասի , վառն զի թշնամիներն իւր բանականութիւն գոլին , իւր վրանին մէջ վազեցին . եւ գահաւորակը ծակեցին կարծեիով թէ նա մէջն էր : Դարն նան մէջ՝ շատ մը ահարկու եւ ցնորական տեսիլներ կը տեսնէր , իսկ ուրիշ ժամանակներու մէջ քիչ մնա՛գամ կը տեսնէր , եւ այնչափ եղջերուական չէին ըլլար : Եւ որովհետեւ ջերմեռանդութեամբ կ'երկար Ռոտացող Արամազդի տաճարն , երազին մէջ տեսաւ որ Կապիտոլիան Արամազդը կը զանգատէր թէ իր երկրպագուները կը հեռացունեն իրմէ , եւ ինքն ալ անոր պատասխանն կուտար թէ յանցանքը՝ Ռոր-

տաքող Մարմարդին է որ իրեն դճապանումին կ'ընէ : Ստոր համար , այս վերջնոյն տաճարին զազաններուն վրայ զանգակներ դրաւ , ինչպէս որ կը դնեն դռներու վրայ : Եւ արձեալ երազի մը տպաւորութեամբն էր , որ տարւոյն այս ինչ մէկ օրն՝ ձեռքը բաց ողորմութիւն կ'ուզէր ժողովրդէն :

ԴՊ . Մէկ քանի կանխազեկոյց նշաններ կային զորս անկրէպ կը կարծէր : Օրինակի համար , թէ որ ձափ ոտից ամանն աջ ոտքին անցունէր , Յշուսնութեան նշան էր . թէ որ ծովով կամ ցամաքով ծանապարհորդելու ելած ատենն , ցօղ իջնէր , բարեբաղդութեան եւ շուտ ու յաջող վերադարձի նշան էր : Գլխաւորապէս մէկ քանի օգնականներ անոր զննութիւնը կը զրաւէին : Եւր տանն առջեւ քարերուն մէջ տեղէն արմատենի մը ծլելով , զայն իր թերափխմենքուն արագադրին մէջ գրաւ ու մեծ խնամով մշակել տուաւ : Եւ արեւոյի կողմոյն մէջ , իրեն ա'յնպէս երեւցաւ , թէ հին կազնիի մը ոստերը որ չորցած ու 'ի գետին խորհարկած էին , իւր հասած ատենն վեր բարձրացան , ասոր վրայ տոյչափ ուրախութիւն գցաց , որ ստիպեց Եւստորոսիներն որ Թխարիոյ կողմն առնելով Եւստորոսի կողմն իրեն թողուն : Եղծաճարու կիները եւ ունէր մէկ քանի օրերու վրայ : Շնախանութի օրերուն Յետեւեալ օրն երբէք ճախաց չէր երթար , եւ իննեքորդից օրն ծանր գարծ մը չէր տկէր . եւ այդպէս ընդուն պատճառն ա'յն է՝ կ'ըսէր Յիսկրիտի . որպէս զի այս ինչ անուններէն անբաժ եղող չարագործ պատուհաններէն զերծ մ'նայ :

ԴԵ . Շտաբ ատուածապաշտութեան զաւրով . հին եւ Հռոմայեցւոց առջեւ ընդունելի եղող աստուածոց շատ յարգանք կ'ընծայէր . եւ բոլոր ուրիշները կ'ար-

համարդէր : Ամէնքի նորոնծադից կեդրին մէջ ընդունուած ըլլալով , ըստ ժամանակին պատահիւթիւն թանկացաւ նայելու ա՛յն առանձնաշնորհութեանց զորս թանէին Կերես Ելեւոթնոսի քահանայները , եւ անմեղ զաւատոր եղաւ Հռովմայ մէջ : Եւ որովհետեւ գնդաւորի բաներ կային բացատրելիք , բոլոր հանդիսականները յորդոս հանելով , այն կարգին մարդոց հետ միասին ուսկ մկաց : Քսոյց Եզրիպոտոսի մէջ , արժանի չհամարեց վայրկեան մ'իւր համբէն շնդելով Մաքսի տաճարին այցելութեան մ'ընել , եւ կը գովաբանէ իւր Թոռոկ Կայսրը , անոր համար որ Յրոտաւորդէնի մօտէն անցնելիւ տանին Հրէից աստուածոյն զոհ չըլ մատուցածը : Աւ . Մինչդեռ այս կէտիս վրայ կը խօսեմք , ամէ տեղի չէ յիշել տես տեղ ա՛յն կանխազգուշաց Նշաններն , որոնք կ'ընտելին թէ անոր ծննդնէն առաջ եւ շնորոյ , թոնադաւաղացայ մեծոթիւնն ու յարստեւ երջանկաւ իմեղ զեկրոցին : Եւ հետեւն , շանկն Վէլլեւորդի պարիսպաներով սրայ ինկած ըլլալով , պատգամն զրոնցած էր Թէ այն ջգտարէն քաղաքացի մը՝ որ մը վայարակինն պիտի ապամեղք : Ահապա վստահութեանք , քաղաքին բնակիչներն ա՛յն վայրկեանէն սկսեալ , լսաւով պատերազմէ մ'ըլլաւ . Հառնմայեցածց հետ , զորս քաղաքով ամբարմ ետրէն սկսան , եւ օր քիչ մնաց իրենց կորստեցանք պատանդութիւնի ըլլալով : Շատ ժամանակ կէն ետորդ հասկցանք որ այն կանխազգուշաց Նշանը գտարին իւր լիւրարեւելք : Թալիոն . Մնայութեան կը պարտաւորանէ տեղոր թնամեղէն լուսնի մեծութ . յառաջ Հռովմայ մէջ զրանչ եղիք մը պատահեցաւ , զոր բոլոր բնակիչք տեսնին , եւ Թէ հետք վնասութեան եղլիք Թէ բնութեանը Թալաւոր մը կը ծնանել . Հառնմայեցածց համար , Թէ ծերակոյտն անաբելք ըլլալով . վնիւ մը

հանելու էր՝ ապարտի մէջ ծնանելիք բոլոր տղայները ջարդելու համար, բայց թէ՛ այն աշտոյի որոնք նրանց յղի էին, իբրեքանչիւրն ի մասնաւորի յուսալով թէ պատգամն մերեւս իրեն կը վերաբերէր, արգելք եղեր էին որ այն վնիւն ի կիր չառնուի եւ գիւանսկան գրութեանց մէջ չանցնի: Եւս՝ Առաքելաբար Մեծաբար էր ի վերայ ասոնցման ինչպէս եւս միւս կիները. թէ՛ օժ մը անոր գահաւորակէն ներս մտեր եւ քիչ մը յետոյ դուրս ելեր էր, թէ՛ Ատիա՝ արմնացած հառնին, ելեր լուացուեր էր, որպէս թէ իւր ամուսինն իրեն մերձեցած ըլլար, եւ թէ՛ այն վաղրակեանն ի վեր մարմնոյն վրայ օժի դրալով մը ունէր զոր երբէք չէր կրցած ջնջել, այնպէս որ այլ եւս հասարակաց քաղանեաց մէջ չերեցաւ. թէ՛ Փգոստոս տապն ամիս յետոյ ծնաւ եւ որդի Ապողոնի համարեցաւ: Սոյն սա Ատեան, զՓգոստոս ծնանելէն յառաջ երազին մէջ տեսաւ, որ իւր աղիւրն չապար բարձրացնէր էին եւ երկինքն ու երկիրը կը լցունէին: Հոկտաւիոս ալ երազին մէջ տեսաւ, որ արեգակն իւր կնոջ կուշտերէն դուրս կ'ելլէր: Սոյն օրն որ Փգոստոս ծնաւ, ծնրակուտին մէջ Աատիլլուպի գաւաղրութեանը վրայ խորհուրդ կ'ընէին: Հոկտաւիոս՝ իւր կնոջ տղայաբերութեան հոգովն զբաղեալ ըլլալով, արիշներէն ուշ եկաւ եւ պատճառը զրուցեց: Ինչպէս թէ՛ քան մ'է որ Նեգիդիոս՝ տղուն ծնած ժամը հասկընալով, ապահովեց թէ աշխարհիս տէրը ծնէր էր: Հոկտաւիոս իւր բանակը Երակիոյ խիստ ներքեացոյն մասին մէջ տանելով, Նուիրական ան-

Կառի մը մէջ՝ բարձրագոյն թուր արարողութիւնները գործադրելով հարցում ըրաւ Քակեդոսի, ինք որդւոյն ճակատագրին վրայօր, քահանայները հարտաւելով լոյսն, Թէ Հովտաւոսի ըրած գինւոյ նուիրումներէն յետոյ, բոցը՝ խորանէն ելեր մինչեւ տաճարին կատարն բարձրացեր էր, եւ անտի մինչեւ յերկինս, եւ Թէ՝ այս բանս միայն Մեծն Աղեքսանդրի զոհին ատեն պատահած էր, մի եւ նոյն տեղին մէջ։ Հետեւեալ զիշերն, այնպէս կարծեց Թէ կը տեսնէր իւր որդին, որ գերմարդկային մեծութիւն մ'ունէր, շանթն եւ արքունի գաւազան ի ձեռին, Արամազդի զգեստներն հագած, ճառագայթներով պսակեալ, դափնեաւ զարդարեալ եւ երկոտասան ծիւղափայլ ծիւղ լծեալ կառի մը մէջ։ Այսիոս Գրոհոսի յիշատակագրոց մէջ կը կարդամք, Թէ անոր դայեակն իրիկունն զայն գետնապարկին վրայ օրորոցին մէջ դրած ըլլալով, հետեւեալ օրը չկրցան գտնել։ Եւ երկար ժամանակ փնտռելէ յետոյ, աշտարակի մը սարին վերայ գտան զայն՝ ծագող արեւուն գէմն դրուած։ Ետեւել կարենալուն պէս, իւր հատուն գլուխ տանը մէջ գորտերուն ըրած ւաղմուկէն նեղանալով, հրամայեց որ լռեն, եւ կ'ըսեն Թէ այն ժամանակէն ի վեր՝ այն տեղի գորտերն այլ եւս չեն կարկաչէր։ Հռովմէն չորս մղոն հեռուն, Աւամպանիոյ մամբուն վրայ անտառի մը մէջ ճաշ կ'ընէր, արծիւ մը՝ ուժգնութեամբ հասն առջեւէն յափշտակեց եւ թռչելով աներեւութացաւ, եւ յետոյ ետ դառնալով յուշիկ կերպով նորէն հացը բերաւ։ Ա. Աատուլոս՝ Ասպիրոտիոնի նախարար զործութիւնն ընելէն յետոյ, երկու երազ տեսաւ. առաջնոյն մէջ, խումբ մը տղայք տեսաւ որ Արամազդի խորանին բոլորաթիւր կը խաղային. Արամազդ

անոնց մէկ հոտոր մէկ դի առաւ , եւ հանձնարեալեալն տուածան զըծշակը որ իր ծնուն էր , անոր գիրկը կը բարաւ . երկրորդին մէջ , նոյն այն տղայն տեսաւ որ Արամադդի գիրկն էր , եւ որովհետեւ ինքն անոր գիրկէն առնել ուզեց , Արամադդը դէմ կեցաւ . ըսելով թէ այն տղուն անձին վրայ հասարակեալեալեանման նեցունքը կը մեծցունէր : Հետեւեալ օրն Կատողու Օգոստոսին պատահեցաւ , զոր երբէք տեսած չէր . եւ շատ զարմացաւ նայելով որ երազին մէջ տեսած տղուն կը նմանէր : Ոմանք ուրիշ կերպ կը պնտման Կատողուի առաջին երազը : Անոնց ըսածին նայելով , շատ մը տղայներ տեսաւ որ ինամտեղեալ մի կ'ուղէին Արամադդին . Արամադդ մէջերնոն մէկը ցցուց որ ամեն բանի համար անոր դիմեն . ծնուն անոր շրջանցը դպցուց ու իր բերին տարաւ : Կիկերին՝ Յովիհոթ Կեսարի հետ ի Կապիտոլիոն գացած ժամանակն , իւր բարեկամացը երազ մը կը պատմէր զոր Նախնեաց գիշերը տեսեր էր . շքեղ կերպարանօք տղայ մի տեսեր էր , զոր ոսկի շղթայով մը կ'իջեցանէին երկնքէն , եւ որոն խարազան մը տուած էր Արամադդ : Նոյն պահուն Օգոստոսը տեսաւ , զոր չէր ճանչնար ամենեւին ինչպէս որ հոն գտնուողներուն գրեթէ ամենքն ալ չէին ճանչնար , Կեսար բերել առեւոր էր զայն որպէս զի զոհի մը հանդիսատես ըլլայ : Կիկերոն սկսաւ պոռալ թէ երազին մէջ տեսած տղայն հոն էր : Յարկան պատմութեան զգեցած ատեն , իւր միջնածիրանին՝ երկու կողմի կարերը մէկէն ի մէկ քակուելով , ոտքերուն վրայ ինկաւ . եւ հոն գտնուող սէկ բանի անձինք ասկէ հետեւցուցին , թէ միջնածիրանի կրող մարդոց դասն անոր պիտի հնազանդէր : Յուլիոս Կեսար , Մունդայի մօտն իւր բանակաւորող-

ւոյն սահմանն զծելու ատեն , երբ անտառ մը կտրել կուտար , արմաւենի մը գտաւ , եւ զայն պահպանեց իբրեւ նշանակ յաղթումեան : Արմաւենին քիչ օրուան մէջ շառաւիղներ արձակեց , այնպէս որ ո՛չ միայն ցօղունը կը հովանաւորէին այլ նաեւ զայն կը ծածկէին . եւ աղանիներն որ սովորաբար այս ծառէն կը խորշին՝ տերեւները պինդ ըլլալուն համար , անոր վերայ բոյն շինեցին : Ա՛րսեն թէ այս տեսակ մը երեւոյթն ա՛յն պատճառներէն մին էր , որք մեծապէս զօրեցին Յուլիոս Կեսարին որոշում ընել տալու թէ իւր քրոջ Թուէն՝ Հոկտաւէն զատ ժառանգորդ երբէք չունենայ : Օգոստոս՝ յԱպօղոնիա առանձնացած աւտինն , Ագրիպպասի հետ Թէոգլինէս ուսողին դիտարանն ելլեր էր . դիւմն որուն նախ եւ յառաջ Ագրիպպաս հարցումն ըրեր էր , այնքան զարմացուցիչ եւ սքանչելի բարեյաջողութիւններ կը գուշակէր Ագրիպպասի , որ Օգոստոս մտիկ ընելովն՝ քիչ մը ժամանակ չուզեց իւր ծննդեան օրն ու պարագաները զրուցել , վախճալով որ ինքն անկէ շատ ստորին կը գտնուի . վերջապէս շատ մը վարանելէ յետոյ եւ գողգոդալով զրուցեց : Թէոգլինէս իսկոյն անոր ռարն ինկաւ ու սկսաւ երկրպագութիւն ընել իբրեւ աստուծոյ : Այն ժամանակէն ի վեր Օգոստոս իւր ճակատագրին վրայ այնպիսի վստահութիւն մ'ունեցաւ , որ իւր ախտաբորդ հրատարակեց եւ արծաթէ շիգդ մը կոխել տուաւ որ կը կրէր այծնդջեր պատկերը , որուն ներքեւ ծնած էր :

ԴԶ. Յուլիոս Կեսարի մահուանէն յետոյ , Ապօղոնիայէն վերադառնալով երբ ի Հւոլմ կը մտնէր , յանկարծ՝ մինչ հորիզոնը պարզ էր , տեսակ մ'աղեղ երեւցաւ յերկնքն , եւ շանթն ինկաւ Պիկատտորի դուռի՝ Յուլիայի կառուցուած մէկ յիշատակարանին

վրայ : Իւր առաջին հիւպատոսութեանն ատեն երբ հմայութեան նշանակներու կը նայէր , երկոտասան անգղ ինքզինքնին ընծայեցին անոր , ինչպէս որ ժամանակաւ պատահած էր Հռոմուլոսի , եւ բոլոր զոհերուն լերդերն մինչեւ յետին նեարդն ի յայտ բերին , ու պարզուեցան անոր աչքին առջեւ . եւ ասի , ըստ խոստովանութեան բոլոր ընդերահմայից , ուրիշ բան չէր իմացունէր , բայց եթէ մեծութիւն եւ երջանկութիւն :

ՂԷ . Իւր բոլոր պատերազմաց յաջողութեանը վրայ նախազգացում ունեցաւ : Սրբ եռապետաց զօրքերը Քուլոնիայի մօտն գումարուած էին , անոր վրանին վերեմն արծիւ մ'իւր վրայ յարծակող երեք ագռաններ գիշատեց , եւ անոնց մարմնոյն կտորները ցիր ու ցան ըրաւ . բոլոր բանակն իւր աչաց առջեւ զայս տեսնելով , կանխաւ իմացուց երեք պետաց մէջ ծագելիք անհամաձայնութիւնը եւ անոնց կուտին ելքը : Փիլիպպէի մէջ , Բեսաղոնիկեցի մը՝ յաղթելու անտիս բերաւ իրեն , Յուլիոս Կեսարի կողմէն , որ , կ'ըսէր թէ իրեն երեւցեր էր անկոխ մամբու մը մէջ : Սրբ Պէրուզաի մօտ մատուցած զոհն բարեյաշդող չէր գտած ու նոր զոհեր կը պատրաստէր , թշնամիներն յանկարծակաւ յարծակում մ'ըրին , եւ զոհին բոլոր պատրաստեալ բաներն առին տարին . հմայք համաձայնօրէն հաւատացին թէ գոժեալ թշուառութիւնները պիտի զան անոնց գլխուն , որոց ձեռքն ինկած են զոհի կենդանիները . եւ իրաց ելքն արդարացուց անոնց կարծիքը : Սիկիլիոյ մէջ տրուած նաւային կռուութիւն յորում յաղթող հանդիսացաւ , նախընթաց օրն երբ ջրեզերքին վրայ կը շրջագայէր , ծով մը ջրէն դուրս նետուեցաւ ու ոտքին առջեւ ինկաւ : Յակոբի մէջ

երբ համապատասխանելու կետին վրայ էր, իշու մը եւ
իշամարի մը հանգիպեցաւ. միոյն անունը ԲՅԻՔՂ-
ԵՐԻՔԻ էր, եւ միւրոն անունը ԵՐԻՔԻՔԻ էր. անագա-
պզնծով անոնց պատկերը քանդակել տուաւ տաճարի
մը մէջ, զոր շինեց այն տեղն ուր բանակեր էր:

ՂԵ. Անոր վահն գորմէ հիմա պիտի խօսիմ, եւ
անոր պատուածացումը կախալ ակներու նշանակներով
կանխապէս յայտարարուեցան: Քողովորդեան խումն
բազմութեամբ՝ Արէսի—Պաշտին մէջ ազգահամարի
ժողաբողոքինը կատարելու տեսնն, արծիւ մը՝ եր-
կալը պատեն անոր շուքը ճախրեց, եւ յետոյ ստրաղով
դէպ ի մերձակայ տաճարի մը ճակատն ուր Ազրիպ-
պաս անդնն փողազրեալ էր, այդ անուան փռաջնն
զրոյն վրայ թառեցաւ: Այն պտեն իւր պաշտօնակցին
Ֆիդերիկայի բերնով գալցել տուաւ այն մաղթանքն
զոր սովորութիւն է ընել՝ յառաքիծայ հինգամեայ ժա-
մակաւորին համար, թէպէտ եւ զայն պատրաստած եւ
իւր տախտակներուն վրայ գրած էր: «Քեմ ուզեր,
ըլաւ, պնակիւն մաղթանքներ զրուցել, որոց կատա-
րմանը եւ չափի տեսնեմ»: » Իսկ ժամանակուան
մէջ, կայմակը զարկաւ իւր արծաւիկն, եւ իւր անուան
ստորինը ցիրը տեղէն հանեց: Ասկէ ասնելով ըսին
անոր թէ տակաւին հարկը օր պիտի սարք. վառն զի
իւր անուան առաջին ցիրը ի, հարկը թիւ կը նշանա-
կէ խառնեղէնի մէջ. եւ թէ՛ աստուածոց կարգը պի-
տի ցտարե, վառն զի իւր անուան առաջին ցիրը վեր-
նայէն լիտոյ մ'նագածը է: Եւ, Երբեքուցույ յետուա
պատումն կը նշանակէ: Հաստ ուսմ, որովհետեւ տա-
րուածութեւն էր մին ի Բնեկանս երթալու Ֆիդերի-
կայի հետ ըր ճակատայ կ'էլէր լիտիցիա. եւ զանազան
պատկեր կ'ընէրու պատուարողութեւն միշտ եւ կը մ'նար,

պտուաց (որն որ դարձեալ գուշակութիւն մը համարուեցաւ ետքէն) Թէ ի՛նչ գործ ալ որ պատահի, այլ եւս Հռովմայ մէջ չպիտի մնայ: Ուստի ճամբայ ելաւ եւ գնաց մինչեւ յԱստուրիա: Այն տեղ, նպատակաւոր հովի մը պատեհութիւնը չկորսնցունելով, իւր սովորութեանն հակառակ գիշերանց նաւ մտաւ:

ԴԹ. Իւր վերջին հիւանդութիւնը թանչրով սկսաւ: Զղադրեցաւ Կամպանիոյ եղերքն ու առնձեռակայ կղզիները շրջագայելէ: Կապրէա քաշուելով հինգ օր անցուց ըստ ամենայնի դատարկ եւ զուարթ: Պուզուլէսի ծովածոցի մօտէն անցնելու ատեն, նաւահանգիստը կեցող աղերսանդրիական նաւու մը նաւաստիքն ու պետքն՝ անոր առջեւ եկած ճերմակ զգեստներով եւ ծաղիկներով պսակեալ, ըմպելիքներ նուիրեցին, բարեմաղթութիւններ ըրին եւ գովեստներով լըցուցին, ըսելով Թէ իրեն էր որ կը պարտէին իրենց փրկութիւնը, նաւարկութեան ազատութիւնն ու իրենց բոլոր ինչքը: Ասոր վրայ մեծապէս զուարճացաւ, եւ իւր բոլոր սպասաւորացը մարդգլուխ քառասուն ռսկի բաժնեց, սա պայմանաւ որ՝ երդմամբ խոստանաւ այդ ստակն ուրիշ բանին չգործածել, բայց եթէ Աղերսանդրիոյ վաճառքի: Հետեւեալ օրերն, ուրիշ ընծայներէ զատ՝ յունական եւ հռովմէական զգեստներ բաժնելով, Հռովմայեցոց՝ յունական զգեստ եւ Յունաց հռովմէական զգեստ հագցուց, նաեւս լեզուներնին անգամ փոխանակել տուաւ: Եւստ զուարճացաւ նայելով այն խումբ մը մատաղ պատանիներուն, որ հին զաղթականութեան մը մնացորդն էին Կապրէայի մէջ, եւ որ Յունաց կրթութիւնները կը կատարէին: Ճաշ մը տուաւ անոնց, եւ հրաման տուաւ եւ պահանջեց իսկ, որ իրենց մէջ խաղ խաղան, եւ իրարու ձեռքէ յա-

Ճ. Իւր մահուան օրն քանիցս սնգամ հարցուց, թէ արդեօք արտաւրոյ կարգի բան մը չէր տեսնուէր իր վրայ: Հայլի մը բերել տուաւ եւ մագերը սանտրեց, որպէս զի քիչ մը նուազ ծիւրեալ երեւի: Քարեկամները իր բովը գալով, ըստ անոնց. «Խնչ կ'ըսէք, սա կենաց խաղը ըստ բաւականին լաւ խաղացք»։ Եւ յաւելցուց յոմարէն լեզուաւ. «ՅՅէ զոհ էր, ծափս հարէք եւ դրուատիս կադդացէք:» Յետոյ իր բովէն դուրս հանեց ամենքը, տեղեկութիւն ուղեց Երեստար աղջկանը վրայ, որ հիւանդ էր Հռովմայ մէջ, եւ մէկէն ի մէկ հոգին աւանդեց Լիվիայի բազկացը մէջ, ըսելով. «Մնաս բարեաւ, Լէվիա. արդէ՛ եւ յիշէ՛ մեր միումիւնը:» Ահա ասոնք էին իւր վերջին խօսքերը: Իւր մահը քաղցր եղաւ, եւ ա'յնպէս ինչպէս որ փափագած էր. վասն զի երբ կը բէր որ մէկը մեռած էր առանց ցաւոց, յոմարէն գրոյց մը գործածելով կը մաղթէր, որ ինքն ու իրենները նաեւ նոյնպիսի բարեբաղդ կերպով մեռնին: Միայն վաղըկեանք մը խելայեղութիւն ունեցաւ մեռնելու պահին. ահաբեկութեամբ պոռաց թէ քառասուն երիտասարդ զինքը կը տանին: Այս խօսքը դարձեալ մարգարէութիւն համարուեցաւ. որովհետեւ իւր անմեղականութենէն քառասուն զինուորք իւր մարմինը տարին:

ՃԱ. Մեռաւ մի եւ նոյն սենեկին մէջ ուր մեռած էր իւր հայրն Հոկտաւիոս. ի հիւպատոսութեան Սեկստոս Պոմպէլիոսի եւ Սէկստոս Ապուլէիոսի, ի 19 օգոստոսի, յերրորդ ժամու յետ կիսաւոր, ի հասակի ետեանասուն եւ վեց ամաց՝ նուազ միով ամսով եւ հինգ ատուրբք: Քաղաքաց եւ գաղթականութեանց Թաղային ատենակալները մարմինը նուէն ի Քովիլէս ստարին գիշեր առին, որովհետեւ տար էր եղանակը.

ցնթեալք , հասարակաց շէնքերուն եւ ամենագեղեցիկ տաճարաց մէջ դրին զայն : Բովիլլէտի մէջ , ապաւտաց դասն եկաւ առաւ զայն ու ի Հռովմ տարաւ , ու իր տանը գտնուին մէջ դրաւ : Յերակոյսն անոր յիշատակըն ու անոր յուղարկաւորութիւնը պատուելու փութաց մեծաւ եռանդով : Կ'ուղէին յուղարկաւորութեան հանդէսը՝ յաղթական դռնէն անցունել , առջեւէն տանելով ծերագրութիւն մէջ եղող Յաղթութեան արձանն , եւ ետեւէն երկնալով արձանականութեան նրկու սեւի երիտեսարկները՝ դամբանական երգեր երգելով : Այլ կը խորհէին թէ յուղարկաւորութեան օրն՝ ոսկի մետաքսոյ տնդ երկամ մեանի դնեն , եւ թէ բարձրագոյն դպրոցաց քահանայներն հաւաքեն անոր ոսկրները : Թմամբ ալ տարւոյն ունեւորդ ամիսէն աւելի խներորդ ամսոյն տալ կ'ուզէին անոր անունը , վասն զի միոյն մէջ ծնած էր , եւ միւսոյն մէջ մեռած : Եւտերն ալ կարծիք կը յայտնէին որ անոր ծննդեմէն մինչեւ մահն անցած ժամանակի միջոցն Օգոստոսի Կոչուի , եւ տոնական արձանագրութեանց մէջ մտցուի այս անունով : Բնիոր այս պատիւներուն սահման դրին : Թիքերիոս անոր դամբանական ճառը խօսեցաւ Յուրիոս Կեստրի տաճարին առջեւ . եւ Դրուսոս , Յիւրիոսայ որդին ուրիշ մը խօսեցաւ ատենախօսութեանց հին ընթին ժօտն : Յերակոտի անդամք զայն ի վերայ հետց տարին յԱրէսի-Դաւան ուր փայտակոյսին վրայ դրին : Մարդուն մէկը՝ որ պրետորութիւն ըրած էր , անբաժովեց թէ տեսեր էր որ նա յերկինս կը վերանար : Ապաւտաց զխաւորները բոկոտն , առանց ամղանի եւ առանց գօտուլ , հաւաքեցին անոր դիակին մնացորդքը , ու ամփոփեցին շիրիմի մը մէջ , զոր յւր վեցերորդ հիւպատուութեանն ատեն կառու-

ցեր էր , Տիբրայի եղերաց ու Փլամինեան նամբուն մէջ տեղ : Բոլորտիքն անտառ մի եւս սնկիլ տրամ էր , զոր հասարակաց նմելիք բրած էր :

ՃԲ . Բացին կտակագրութիւնը : Սատեաններուն ծեռքն յանձնուած էր , եւ գրուած էր ըստ մասին իւր ձեռօք , եւ ըստ մասին երկու ազատագրելոց՝ Պողիքեայ եւ Իլարիանի ծեռօք , երկու տետրակի բաժնուած էր , եւ հետն կային ուրիշ երեք հատոյններ՝ մի եւ նոյն կնքով կնքուած : Բուականն էր ապրիլ 3 , իւր մահուանէն տարի մը եւ չորս ամիս յառաջ , Սիլիսոսի եւ Պլանկոսի հիւպատոսութեան ժամանակ : Բոլորն ալ ծերակուտին մէջ կարգացուեցան : Իրեն ժառանգորդ կը կարգէր զՏիբերիոս եւ զԼիլիա : մէկը՝ երկու երրորդին եւ միւրը՝ մէկ երրորդին , եւ կը հրամայէր անոնց որ իր անունը կրեն : Սրբորդաբար անոնց տեղն կը կոչէր զՌուսոս՝ Տիբերեայ որդին , մէկ երրորդին համար . եւ զՌեմանիկոս ալ իր երեք որդիքը , մնացորդին համար : Սրբորդաբար անոնց տեղը կը դնէր իւր ազգականներն ու իւր բարեկամները : Եւ կտակէր բառասուն միլիոն սեստերկ՝ հըռոմայեցի ժողովրդեան . երեք միլիոն հինգ հարիւր հազար սեստերկ , լատին ցեղերուն : հազարական սեստերկ , իւր անձնապահ զինւորներուն : հինգ հարիւրական , քաղաքին պահապան զինւորացը : երեք հարիւրական , լէգէոնեան զինւորներուն . եւ այս ստակըն անմիջապէս պիտի վճարուէր . զանձուն մէջ պատրաստ էր : Այլ եւ այլ պարգեւներ եւս կտակեց , որոց ոմանք ըսան սեստերկէն աւելի չէին : ասոնք վըճարելու համար տարի մը պայման կը դնէր , իւր հարստութեան չափաւորութիւնը պատճառ ցուցնելով : Յայտարարեց թէ հարիւր յիսուն միլիոն սեստերկ մի-

այն պիտի թողուր իւր ժառանգորդացը. սակայն քսան տարիէն ի վեր հինգ հազար մլլիոն սեստերկէ աւելի ժառանգութիւն առած էր. բայց զանոնք ինչպէս նաեւ իւր հօրենական երկու ժառանգութիւններն եւ ուրիշ ընտանեկան ժառանգութիւնները Պետութեան համար վատնած էր : Իւր կտակին մէջ կ'արգիլէր , որ մի եւ նոյն գերեզմանին մէջ իրեն հետ չթաղեն իւր աղջիկն եւ ո՛չ իւր թոռը : Կտակագրին հետն եղող երեք հատորներէն մին՝ իւր յուղարկաւորութեան համար հրքամաններ կը պարունակէր . միան՝ իւր վարուց համառօտութիւնը , որ իւր շիրմին առջեւ արոյրի վրայ փորագրուելու համար շինուած էր . երրորդը կը պարունակէր վիճակագրութիւն մը , որ կը ցուցնէր կայսրութեան զօրութիւնը , պատրաստ գտնուած զօրքերն , պետութեան գանձուն մէջ եւ կայսեր գանձուն մէջ գտնուած ստակն , պահանջելի տուրքերն ու հարկերը : Ասոր մէջ կը յաւելուր այն գերիներուն եւ ազատագրելոց անունները , որոյմէ կրնային այս մասին տեղեկութիւն ուղել :

Տ Ի Բ Ե Ր Ի Ո Ս

Ա . Կղատեանց պատրկական ընտանիքը (վաան զի ժամանակաւ հատ մ'ալ կար ռաժկական , որ անկէ ստորին չէր ո՛չ իշխանութեամբ եւ ո՛չ պատուով) Սարինացոց Թէկիլլէս քաղաքին բնիկ էր : Ըստ հրաւիրանաց Հռոմուլոսի պաշտօնակցին՝ Յիտոս Յատինոսի , բազմաթիւ պաշտպանաւորներով եկաւ հաստատուեցաւ Հռովմայ մէջ որ նոր շինուած էր . կամ որ աւելի ստոյգ է , թագաւորաց հալածումէն վեց տարի յետոյ՝ ծերակոյտն զայն պատրկաց կարգին մէջ , ընդունեց . եւ այն ատեն այս ընտանեաց գլուխն էր Ատտա Կղատոս : Հասարակապետութիւնը՝ Յրէվիրոնէն անդին հողեր տուաւ անոր՝ իւր պաշտպանաւորներուն համար , եւ Կապիտոլիոնի ստորոտը տեղ մը՝ գերեզմանատան համար : Իւր տիտղոսներուն մէջ կը հաշուէ քսան եւ ութն հիւպատոսութիւն , հինգ դիկտատորութիւն , եօթն քննչութիւն , եօթն յաղթանակ եւ երկու դրուատիք : Նշանաւոր էր զանազան նախնական անուններով եւ մականոմաններով . Ղուկիոս անունը ձգեց , վաան զի այդ անունն ունեցող իւր անդամներէն երկուքն մեղապարտ ցուցուեցան , մին՝ աւագակութեան եւ միւսն՝ մարդասպանութեան . եւ ուրիշ մականոմաններէ զատ , շատ անգամ Ներոն մականոման եւս առաւ , որ սաքինական լեզուաւ՝ քաշ ըսել է :

Բ. Աղաւտեանք շատ մը լաւ եւ գէշ ծառայութիւններ մատուցին Հոռովմայ։ Ահաւասիկ երկու տեսակին ալ խիստ նշանաւորները։ Աոյրն Ապափոս չՊողոց որ Պիւռռոսի հետ օգտագիրկ դաշնակցութիւն մը կ'ընեն։ Աղաւդիոս Աւատէս ամենէն առաջ նաւատորմիդով մը ծովէն անցաւ ու Աարթագիմեցիները Արկիլիայէն վանեց։ Աղաւդիոս Ներոն կոտորեց զԱսդրոպաղ, որ ահագին զսիրով Սպանեայէն կուգար իր եգիօրն Անիքաղին միանալու։ Միւս կողմէ, Աղաւդիոս Ապափոս Հռէզիլանոս, երբ տասնորդացեալ անուանեալ էր օրէնք խմբագրելու համար, յանդգնեցաւ ազատ մանկամարդ աղջկան մէկը՝ իբրեւ իւր գերին պահանջել, եւ իւր կիրքը յագեցունելու համար բռնութիւն բանեցունել. եւ ասի երկրորդ անգամ վճռութիւն պատճառեց ծերակոտիւն եւ ժողովրդեան մէջ տեղ։ Աղաւդիոս «Իրուսո» Ապափոսի շուկային քովն, իրեն ադամն մը կանգնել տուաւ զըլխուն վրայ թագով, եւ իւր պաշտպանաւորները զինեց՝ զՍտալիս ոտք հանելու համար։ Աղաւդիոս Պուլրեր որ Սիկիլիոյ մէջ հրամանատարութիւն կ'ընէր, տեսնելով որ նուիրական վաճառակներն բան չէին ուտէր, հրամայեց բոլոր խղճահարութիւններն ան ոչինչ գրելով զանոնք ծոգը նետել տուաւ, ըսելով. Անիքաղին, Անիքաղին, Անիքաղին, Անիքաղին։ Շատոյ ետևային կռիւ մ'ըրաւ եւ կորսնցոյց. եւ դիվտատոր մ'ընտրելու հրաման ընդունած ըլլալով, հասարակաց վտանգը այն աստիճան իրեն խաղաղիք ըրան, որ իւր վաքիցաւորներէն «Խիդի» անուն թէկն ընտրեց այն պաշտօնին։ Այս ընտանեաց մէջ կանայք եւս միմեանց հակառակ օրինակներ տուին։ Աղաւդիա անուն կին մ'էր որ, երբ Աիւքեղի արծանը կրող նաւն Տիբրայի

տառադրեալ մէջ խրեր էր, իր գօտիովն զայն իրեն քաջեց, բարձր ժայեիւ աղօթելով աստուածներուն որ իբր վկայութիւն իւր ողջախոհութեանն՝ ոյժ տան իրեն զայն շարժելու։ Դարձեալ Եղաւորաւ մ'էր, որ նոր իմն օրինակաւ ամբաստանուեցաւ սա՛ քրէական յանցանօք, թէ՛ օր մը երբ իւր կառքը բազմութեան մէջէն չէր կրնար յառաջ քալեցընել, բարձր ժայեիւ մաղթեր էր որ իւր եղբայրը՝ Եղաւորոս՝ նորէն յաշխարհ գար ու նաւատորմիդ մը ջնջէր նորէն, որպէս զի Հռովմայեցւոց թիւը պակսէր։ Քաց յայսմանէ, ըստ բաւականին գիտցուած է, թէ Եղաւորեան, բաց ի միակ Պ. Եղողիոսէն որ զԵիկերոն կորսնցընելու համար, տարիքով իրմէ փոքր ռամկի մը որդեգիր եղաւ, ամենքն ալ միշտ պատրկաց իշխանութեանն ու պատուոյն նեցուկ եւ պաշտպան եղան, եւ այնքան իշխանութեամբ եւ յամառութեամբ ժողովրդեան դէմ գտնուեցան, որ իրենց դէմ բացուած մահապարտական ամբաստանութեանց մէջ իսկ, եւ ո՛չ մէկերն ին սգոյ հանդերձն զգեցաւ, եւ ոչ ամենամեծեւ աղաչանք ընելու խոնարհեցաւ. եւ ոմանք կուրց սահակութեան ճիշոցին, մինչեւ անգամ ժողովրդեան տրիրոնները ծնծելու ելան։ Եղաւորաւ մը՝ որ եռտեան էր, ժիւնոյն կառքի մը մէջ նստաւ իւր եղբորն հետ որ ժողովրդեան կտրացն հակառակ էր յաղթանակէր, եւ հետն զնաց մինչեւ ՚ի Նապիտոլիոն, որպէս զի մարիալանքը փորձութիւն մը չհաճեն իր եղբորը դէմ։

Պ. Մհա այս ընտանիքէն է որ կու գար Յիւրբրիոս Եւտար, հօր եւ մօր կողմանէ։ Քեր հապական ծագումը կը հասնէր մինչեւ Յիւրբրիոս Ներոնին, եւ մայրական ծագումը՝ Մապիոս Պուլքէրի, որոց երկուքն ալ կոյրն Մապիոսի որդիքն էին։ Լիվիացի ընտա-

նեաց կապուած էր իւր հատան կողմանէ որ որդեգրութեամբ այն ընտանեաց մէջ մտած էր : Այս ընտանիքը՝ թէեւ ռամկական , ո՛չ նուազ երեւելի եղած էր իւր ունեցած ունիւն հիւպատոսութիւններուն , երկու քննչութիւնով , երեք յաղթանակով , եւ մինչեւ իսկ զիկտատորի եւ հեծելոց հրամանատարի պատիւներովն : Հուշակաւոր մարդեր ծնած է . զխաւորապէս Սալլինատորն եւ Պրուտոսները : Սալլինատոր՝ քննիչ ըլլալով , բոլոր Հռովմայեցի ցեղերը յանցաւոր նշանակեց իրբեւ թեթեւամիտ . անոր համար որ , իւր առաջին հիւպատոսութենէն ելլելու ատենն զինքը տուգանքի դատապարտելէ յետոյ , երկրորդ անգամ հիւպատոս եւ քննիչ ըրին զինքը : Պրուտոս՝ եզական կռուի մը մէջ թշուառի զօրապետն՝ Պրաւսոսն սպանելով , այս մականոման ստացաւ իրեն եւ իր յետնորդացը : Ե՛րսէն նաեւ թէ , փոխանորդ պրետորի եղած ատենն , Պազդիայէն ետ բերաւ ա՛յն ոսկին զոր Պաղդիացոց տուած էին , երբ ասոնք պաշարած էին զՆապիտոլիոն , եւ զոր Նամիլլոս չէր կրցած ետ առնուլ : Իւր քեռ-եղբօր թողը որ Պրակկացոց գէմ զծերակոյտն արիարար պաշտպանած ըլլալուն համար պարգևատրուեցաւ , թողուց որդի մը , որ նոյն օրինակ կռիւներու մէջ մտնալով եւ զանազան ճեղքարկութիւն կազմակերպելով , վերջապէս սպաննուեցաւ :

Պ. Յիւրբերայ հայրը Յուլիոս Նեսարի զանձապետն էր Աղեքսանդրիոյ պատերազմին ատեն , նաւատորմիդին հրամանատարութիւն կ'ընէր , եւ շատ նպաստեց յաղթութեան : Ի վարձատրութիւն , մեծ քահանայապետ կարգեցաւ ի տեղի Պուլլիոս Սկիպիոնի . եւ անոր յանձնուեցաւ շատ մը զաղթականութիւններ

տանիլ ի Պազդիա , ընդ որս եւ զանոնք որք հիմա Նարբոն եւ Արլէս կը կոչուին : Սակայն Նեսարի մահուանէն յետոյ , ծերակուտի բոլոր անդամք նոր խռովութեանց տեղի չտալու համար՝ սպաննողներն անպատիժ թողուլ որոշելով , նա ալ մինչեւ իսկ ինդրելու ելաւ որ բռնակալի մը սպաննիչներուն արժանաւայել վարձատրութիւններ սահմանուին :

Պրետորութիւն կը վարէր երբ զժողովին ծագեցաւ եռապետաց մէջ . ասի եղաւ պատճառ , որով սովորականէն աւելի երկար ժամանակ իւր պաշտօնին նշանները պահեց , եւ ի Պէրուսա զնաց եռապետի եղբոր՝ Անտօնի հետ , որուն յարեալ մնաց մինչեւ իսկ իւր բոլոր կուսակիցներուն լքումէն յետոյ : Նախ ի Պրէնէստ եւ ապա ի Նէապօլիս բաշտեցաւ , եւ չկրնալով գերիները որոց ազատութիւն կը խոստանար , ոտք հանելու յաջողիլ , փախաւ ի Սիկիլիա : Բայց սրտմտեցաւ որ Սէկստոսի հետ ռանձնալիք տեսակցութեան համար զինքն սպասցուցին , եւ խուրձի գործածութիւնը արգիլեցին իրեն , անցաւ յԱքայիոս ու Մարկոս Անտօնի բով զնաց : Բիչ ժամանակէն , երբ ընդհանուր ներողութիւն հրատարակուեցաւ , անոր հետ վերադարձաւ ի Հռովմ , եւ Յգոստոսի թողուց իւր Լիվիա կինը , որ այն ատեն յդի էր եւ սիրդէն Յիբերեայ մայր եղած էր : Բիչ ժամանակէն յետոյ մեռաւ , երկու որդի թողլով , Պրուսոս եւ Տրեբիոս :

Ս. Բաւսկան տկար փաստերու հաւատալով կ'ըսեն. Թէ Յիբերիոս Փոնդիի մէջ ծնած է . որովհետեւ իւր մօրը հաւն այն տեղ ծնած էր , եւս եւ ծերակուտին վնդովն արժան մը կանգնած էին այնտեղ Սրջանկութեան : Ամենէն հաւատարիմ մատենագիրք

կը համաձայնին ըսելու, թէ նա ի Հոռով ծնաւ, Պա-
լատին լերան վրայ, նոյեմբերի 18ին, յերկրորդ
հիւպատոսութեան Միլիտա Լեպիդոսի եւ Մոնա-
տիոս Պլանկոսի, յետ Մակեդոնիոյ պատերազմին,
գոնէ տօնական արձանագրութեանց եւ ճասարակաց
գրութեանց մէջ այսպէս աւանդուած է: Սակայն կան
հեղինակներ որք տարի մ'առաջ կը ցուցնեն նորա
ծնունդը, եւ Հիբոտիոսի ու Պանսայի հիւպատոսու-
թեան ժամանակին մէջ կը դնեն. կան ուրիշներ ալ
որ ետ ծգելով մինչեւ Մէրվիլիոս Խսարիկոսի եւ Մն-
տոնի հիւպատոսութեան ժամանակին մէջ կը ցուցնեն:

Զ. Իւր առաջին տարիներուն մէջ շատ մը նեղու-
թեանց եւ վտանգաց ենթարկուեցաւ: Սրբ իւր ծնողքը
զաղսնաբար նաւ մտնելով փախչելու վրայ էին ի
Նէպաոլիսէն ուր կը հասնէին թշնամիք, այն վայր-
կենին որ զայն մէկ մը իւր դայեակին ու մէկ մը իւր
մօրը գիրկէն առնելով՝ այսպիսի վտանգաւոր պարա-
զայի մը մէջ զանոնք այնպիսի բռնէ մը ազատել կ'ու-
զէին, երկու անգամ, մազ մնաց որ իւր ճիշե-
րովն իւր ծնողքը պիտի մատնէր: Ի Սիկիլիա իւր յԱ-
րայիա տարուելով, եւ Լակեդեմոնիացեաց յանձնա-
րարուելով որոնք իւր ընտանեաց պաշտպանութեան
ներքեւ էին, երբ գիշերանց անոնց քաղաքէն դուրս
կ'ուլէր, կեանքը վտանգի մէջ ինկաւ, անտառի մը
մէջ. իր եւ իր մարդոց շուրջն անտառն այնպէս յա-
կարծօրէն բռնկեցաւ, որ իւր հագուստն ու Լիվիայի
մազերը կրակ առին:

Քայասի մէջ տակաւին կը ցուցնեն այն ընծայնե-
րը, զորս Սեկստոս Պոմպէոսի բոյրը՝ Պոմպէան ը-
րաւ անոր՝ Սիկիլիոյ մէջ. այն է պարեգօտ մը, մար-
մանդ մը եւ ռսկի մատանիներ: Ի Հոռով վերադար-

ձած առնին, Պատրիարքն առնեմպան զայն քրդերեց
կտակադրութեամբ: Յիւրերիոյ անոր ժողովն գումբան
ընդունեց, ըսցանունը յարաւ. որովհետեւ Պաղ-
ղոս, Պզոյստոսին հակառակ կտակացութենէն էր:
Ինն ապրեկոյն հասակին, իւր հօրը դամբանական ճա-
ւը խօսեցաւ՝ առնեսրանումեանց ընտրին վրայ: Եւ ու
պատանի էր, երբ Ակտիւքի ճակատաժողովն յե-
տոյ, ծիռվ Պզոստոսի յաղթանակին ետեւէ զնոց.
ինքը կ'երեւոր կտրին ճախ կողմէն, եւ Հակոբակոյ
որդին Մարկելոս աջ կողմէն: Դաժտազանեց նորեւ
ակտիւական խաղերուն. եւ տրոյական խաղերուն մէջ,
առաջին խումբին գլուխն կեցած էր:

Է: Երբ սյրական պատմութեանն առաւ, գրեմէ պէ-
տէս անցուց իր երիտասարդութեան եւ բոլոր այն ժո-
ղանակն որ անցաւ մինչ յիւր ճաղատութեան: Երկու
տնգամ սուսերամարտի տեսարաններ տուաւ, մին ի
յիշատակ իւր հօրն, միւսն ի պատիւ իւր հաւում Պիո-
սոսի, տարբեր ժամանակներու եւ տեղերու մէջ: ա-
ռաջինը, հասարակաց հրապարակին մէջ: երկրորդը,
Երկէսին մէջ: Հինգերեւոյ սուսերամարտներ հանեց իւր
տեսարաններուն, եւ վարդ գլուխ հարիւր հազար ան-
տերկ վնասեց: Ետեւա, ինքը ըսցանկայ ըլլալով նորե-
ղերծ, խաղեր տուաւ՝ միւս շքեղութեամբ, իւր մօրն
ու իր աներոջն ծախիւր: Ամուսնացաւ Մարկոս Ազ-
րիպասի դստեր Մարիպպինայի հետ, որ բոլոր դուռնոր
էր Պոնապոնոս Մատիկոսի հռոմայեցի աստիճան, ո-
րուն Երկերուն նամակներ ուղղած է: Ասկէ որդի մը
ունեցաւ՝ Պրոսոս անունով զոր կործնցուց. եւ նա-
տաւորեցաւ զայն արծակելու, թէպէտ եւ զայն կը սի-
րէր, եւ նա յգի էր երկրորդ անգամ: Անոր ամուս-
նութեան տունն Պզոստոսի դուստրը Յուլիան. իսկ

շատ տխրութիւն պատճառեց անոր. վասն զի շատ յարեալ էր Ագրիպպինայի, եւ թիշ յարգանք կ'ընծայէր Յուլիայի. վասն զի սա, մինչդեռ իւր առաջին ամուսնոյն հետ կ'ապրէր, խոտաւմներ ըրեր էր իրեն հրապարակաւ: Մաստիկ կը ցաւէր Ագրիպպինայի համար. եւ անգամ մ'անոր հանդիպելով, պնայիսի եղանդուն եւ կարօտագին աչօք նայեցաւ անոր, որ այնուհետեւ զգուշութիւն ըրին որ այլ եւս անոր առջին չէր ընէր: Եւ սկզբան լաւ միաբանութեամբ ապրեցաւ Յուլիայի հետ. ըսցց թիշ մը յետոյ այնքան հեռացաւ անկէ, որ երբէք անոր անկողինը չէր մտներ: Զառակ մը ունեցեր էին որ Ակոսիէաի ժէջ ծնած էր: Նա ալ փոքրիկ հասակին մէջ մեռաւ: Յիբերիոս Դերմանիոյ մէջ կորանցուց իր Դրուսոս եղբայրը. եւ անոր յուղարկատրութեան հետ՝ ոտքով քայլեց մինչեւ 'ի Հռոմ, բռնոր ճամբան:

Ը. Արքեղայս Բազաւորը, Յրալլացիներն եւ Թեսաղոնիկեցիները, ամենքն ալ տարրեր դատերու մէջ պաշտպանեց Օգոստոսի առջեւ. ասի իւր առաջին փորձերն էին քաղաքական իրաւագիտութեան մէջ: Ծերակուտին մէջ բարեխօսեց ի նպաստ Աւուդիկէի, Ռիստոիի եւ Քիոյի ընակչաց, որոնք երկրաշարժ մը կրած ըլլալով, օգնութիւն կը խնդրէին: Յրէական յանցանօք ամբաստանեց եւ դատապարտել տուաւ զՓաննիոս Կեսարն, որ Օգոստոսի դէմ դաւադրեր էր Վապրոն. Մուրիանայի հետ: Նոյն ժամանակին մէջ, երկու տարրեր պաշտօններ առած էր վրան. հոգ տանիլ Յուսիւսաց որ պակսիլ սկսեր էին, եւ գերիները պատժելու սահմանեալ տեղերն աչրէ անցունել: Այս բանտերուն տէրերը ինքզինքնին ատելի բրած էին. եւ կ'ամբաստանուէին թէ ոչ միայն ձեռք անցուցած ճամբ-

բորոնքներն, այլ նաեւ զինւորական ծառայութենէ ազատելու համար այն տեղ պահուողները բանութեամբ վար կը գնէին:

Բ. Եր գէնքն առաջին անգամ Կանտաբրացոց դէմ գործածեց, զինւորաց տրիբունի աստիճանաւ. յետոյ Մարեւելից մէջ հրամանատարութիւն ըրաւ. Յիզրանին վերադարձոց Հայաստանի Թագաւորութիւնը, եւ ասոր գլուխը Թագ դրաւ, իւր զարմն մէջ նստած: Պարսիկներէն ընդունեց այն հռովմէական արծիւները զորս Երաստուի թեռքէն առեր էին: Ապա Կոչուած Պաղդիան կառավարեց իբր տարի մը. այս երկրն այն առնն բարբաբոսաց արշաւանօքն եւ մեծերուն կռիւներովն յաւան մէջ էր:

Հնազանդեցոց Մելանեց մէջ բնակող Ռեապան եւ Ալիստելիկեան ազգերը, Պերմանիոյ, Հոնգարիոյ շատ մը ժողովուրդներ եւ զՊաղմուրացիս: Պառասուն հազար Պերմանացի որք սրայմանազրումեամբ անմեատուր եղած էին, զաղղիական երկիրներուն մէջ փոխադրեց, եւ հող տուաւ անոնց՝ Ռեմուսի եզերաց վրայ: Այս քաջագործութիւններէն յետոյ, դրաւատեաց պատիւ ընդունեց. եւ կառք հեծած քաղաքէն ներս մտաւ մեծ յաղմանակի փառքով. եւ ասի տակալն մէկու մը շնորհուած բան չէր: Ե վաղ ժամանակաց, առաւ ամեն ասունակալութեանց պատրիւներն, եւ գրեթէ կարգաւ վարեց զանճապետութիւն, պրետորութիւն եւ հիպատոսութիւն: Պիչ ժամանակէն, երկրորդ անգամ հիպատոսս եղաւ, եւ հինգ տարուան համար տրիբունական իշխանութիւն զգեցաւ:

Ժ. Մելապի յաջողութեանց մէջ տեղ, տարիքին զօրաւոր ժամանակն եւ քաջատոյշ ըլլալով, յանկարծ առանձնանալոյ եւ հեռանալոյ միջոցին դիմեց, եւ՝ ե-

րիւթը մաշկեղու համար, իւր կնիքովն զոր ո՛չ ամբաստանեց զյրնար, եւ ո՛չ արձակեւ, զի սակայն չէր կրնար ալ տանիլ. եւ թէ՛ անոր համար, որ կը հաւատար թէ իւր արժէքն առկիւ պիտի մնն չցուէր բացառապէս ինն ժամանակն իրեն. կարծես մըսած ըստենին, բան թէ տագնապով կերպիւ իւր հանապազոտը իւրն: Անանք կը կտրժնէ: Թէ՛ Պզտաւոնի զառակաց Սիմեոնը տեսնեցա՞ր զիւր անգիտ երեսիկ: Թէ՛ երկրորդ աստիճանը զոր կիւրծաւ ժամանակ գրնաւած էր, իւր յոժարութեամբը կը ծփէր: Ըստ օրինակի Մեգրիսիայացի, որ, երբ Մարկեցիսը կ'աշտօնի կոշուեցաւ վարդափնում պէջ, ի Միլտիւրնն քաջուեցաւ մրցակցի մը կամ թնիչի մը դեք չխաղալու համար: Մայրն անհնարին մակտնձանքներ լինելով ուզեց մը չհեղու. Թզնետս ծերակուտին մէջ պրտեցած, թէ գինը լքեալ կը մողոն. բայց Յիրեթիոս Միտրը չփոխեց, եւ որովհետեւ յաւառումեամբ արգելի վերջոյնն երթալուն, չորս օր բան չկերաւ: Վերջապէս հրաման տուին մամբոյ ելելու: Թուրքինն որտեղն հառիմն, մէջ թաղուց, եւ մատիայի մամբան բռնեց: Թէկ քառ մ'անգամ չխօսեցաւ իրեն ընկերացոյններն. եւ բաժնուելու ասփնն ալ անմեղմէ խիստ րիչերուն հետ պակտուեցաւ:

Եւ Սատիայն Մինչ Կամպանիոյ եզերքը պտըտելով զ'երթար, իմացաւ որ Պզտաւոսի առաջոտն ինք կը ընկարանար: Գանի մ'որ կանգ առաւ. բայց որովհետեւ գրեց հանեցին թէ առկիւ վճողդական վայրկեաններն կը լրտապէ, ունի միջոցն շատ գեշ օգ մ'էր փութաց ի նաւ մանել դէպ ի մատրոս կիզկն երթալու համար, որուն մարտի օդը կը սթրէք: Եւ որուն զնայելի գեղեցկութիւնը գիտէր. հայտնաբերեց վերադարձած անեկն հան հեցած իլլակով: Մայն տեղ քա-

դարձին եւ գիտին մէջ ըստ բառաբանին նեղակերպով
օճեաւանած, պարզ բառաբանութեամբ պէս ստացուցաւ, ա-
ռանց սակրատորի եւ վարդապետի. մերձ բնութեան
հրապարակային կրթութեանց տեսին, մէջ կը գործա-
զայէր, եւ ամեն օր Յովնայ. ճեալ տեսանին. կ'ընէր
գրեմէ, ամենց ստախճանին. հաստապ մարդու պէտ-
ք. Առտու մը, իւր ճամբորդութեան պատարաստութեանցը
վրայ խօսելու ատենն, բերնէն սախօցցնէրաւ. եւ, ըս-
տովորէն բոլոր հիւանդները տեսնելէ չ'ուզէ. այս խօսքը
խոցները ծուռ մեկնութիւն տունն է. եւ մի եւ նոյն օրն
ատենակապաց հրամանաւ յորդա. ճիւղները հաստ-
րակաց սրահի մը մէջ տարին, աւագաւ դաս ջարեցին.
ըստ տեսակի հիւանդութեան: Այս անակնկալ տեսա-
րանէն զարմացած, ի սկզբան չէր գիտեր. եւ, ինչ լո-
նելու էր. բայց վերջապէս սկսաւ ճերգողութիւն խնդրել
անոնց ամենէն, մինչեւ իսկ անոնցմէ որ յետին տարի-
նանի մարդիկ էին: Միայն մէկ անգամ տղիքուն տղան
իշխանութեան իրաւունքն է գործ անեց, եւ ասի. զգա-
րոցներուն մէջ պատահեցաւ. ուր կը յամախէր հանա-
պագործաբար: Առեկատից մէջ տեղ կոխ մը ձագեր
էր. եւ երբ նա վէճը խաղաղեցընելէ չ'ուզէր, ամենցմէ
մէկը կարծեալ եւ իւր հակադրակորդին կը նպատա-
ւորէր. բերնէն թշնամական խօսքեր. փայտոց անոր
դէմ: Յիւրերիս արանց բան մ'ըսելու իր տունը գնաց.
խակոյն նորէն եկաւ վարդապետներով, եւ հապաղեցաւ
բարոզի մը բերնով, յիւր դատարանէ կողեց զայն. որ
գինըր թշնամաներ էր, եւ զայն ի բանտ տանել տուաւ:
Յետ ժամանակի իմացաւ որ իւր կինը Յուլիա իւր
անպառնկութեանցը համար քառապարտուել էր, եւ
եւ. Յովնայ. իւր իսկ ճեղքանակութեամբը լուծել էր ի-
րենց ամուսնութիւնը: Յետեւեւեւ այս բանը գտնելէ չ'ու-

բախացա՞նք, հարկ համարեց իւր տներոջը գրել ի նպատակ Յուդայի, եւ թախանձանք խնդրեց անկէ որ իւր աղջկանը թողու ինչ պարգեւներ որ ըրած էր անոր, թէ եւ նա անարժան էր անոնց: Երբ իւր տրիքունական պաշտօնին ժամանակն լրացաւ, վերջապէս խոստովանեցաւ թէ Պայիոսի եւ Ղուկիոսի հետ մըրցման կտակած չտալու համար չէր որ հեռացեր էր, այլ ուրիշ նպատակաւ էր. եւ յաւելուց, թէ, զանոնք երկրորդ պաշտօնին մէջ ըստ բաւականին ամրացած եւ զայն կատարելու կարող տեսնելովն, ա՛յլ եւս այն խղճահարումներն զերծ էր, ուստի եւ կը խնդրէր որ թոյլ տրուի իրեն՝ անխալու ա՛յն սիրելի անձերը, զորս Հռոմէայ մէջ թողած էր, եւ կարօտցեր էր: Եւսողիւրը մերժուեցաւ. մինչեւ անգամ անոր հասկցուցին, թէ այլ եւս եւ ո՛չ կերպով մը պէտք չէ միտքը բերէ զանոնք, զորս թողելու համար այնչափ փոյթ ցցուցեր էր:

ԺԲ. Յուստի ակամայ ի Հռոդոս մնաց. եւ իւր մօրն շնորհիւ, հազիւ թէ կրցաւ նա՝ ձեռք անցունել որ Շգոստոս, այս նախատինքը ծածկելու համար, Հռոդոսի մէջ զայն իրեն տեղակալ սահմանեց: Այն վայրկեանն ի վեր, ոչ թիայն իբրեւ առանձնական մարդ մը ապրեցաւ, այլ իբրեւ կասկածելի ու զանգիտելի մարդ մը: Եռվէն հեռի երկիրներու մէջ կը պահուրտէր, կարելի եղածին չափ իւր երեսը պահելով ա՛յն այցելութիւններէն, զորս, ամեն կողմէն կ'ընէին իրեն՝ հրամանատարութեան պաշտօնին ստանձնելու զացողները, որք զրեմէ առանց բացառութեան Հռոդոսի մէջ կամգ կ'աճեցին: Յակալին աւելի մեծ պատճառներ հանեցաւ հազարութեան: Մամոն փոխադրուեր էր՝ այցելութիւն ընելու համար Պայիոսի, որուն յանձնուած էր հրամանատարել Արեւելից մէջ. այն տեղ նշմարեց,

որ այն երեսասարդ եղիանը՝ իւր ընկերոջ եւ կառավարչին Լույիոսի ողորական խօսքերուն ազդեցութեամբը, իրեն դէմ դարձեր էր։ Ասական ըրին նաեւ Յէ երկսայրի խօսքեր ըրած էր հարիւրապետաց որոնք իրմէ առած էին պաշտօնին, եւ իրենց վեցամսեայ արձակուրդէն կը դառնային. եւ Յէ ուզած էր հասկընալ որ մեծերնին փոխուի նէ ինչ պիտի ընէիս . . . : Օգոստոսէն իմանալով այս մեղադրութիւնները, իսկոյն ինզորեց որ իրեն հսկող մը տան որ իւր խօսքերն ու գործերը դիտէ։

ԺԳ. Իւր սովորական զինական ու հեծելական կրթութիւններէն իսկ հրաժարեցաւ, ծգեց հռովմէական զգեստն ու յունական զգեստ հագնելու խոնարհեցաւ։ Երկու տարիի մօտ այս վիճակիս մէջ մնաց, որ օրի աւելի ատելի եւ աւելի անարգելի ըլլալով. այն ատիճան, որ Շիմոսի բնակիչներն անոր արձանները կործանեցին. եւ հացկերոյթի մը մէջ երբ՝ անոր վրայ էր խօսքը, երկուսասարդ Աայիոսի մէկ բարեկամն առաջարկեց այս իշխանին, որ ինքն երմայ ի Հռոդոս եւ իրեն բերէ արտօրեալին զլուխը (այս անունը կու տային անոր)։ Ուստի ճշմարտիւ զինքը փառնդի մէջ կարծելով, պարտաւորեցաւ իւր ազաւանքն միացնել իւր մօրն աղաչանացը, որպէս զի վերադառնալու արտօնութիւն առնու։ Բաղդն յաջողեց այդ արտօնութեան շնորհուելուն։ Օգոստոս յայտարարիր էր Յէ այս կէտիս վրայօր անպատճառ իւր որդւոյն կամացը պիտի դիմէ. Աայիոս այն ատենն Լույիոսի հետ աւերուած գտնուելով, ի նպաստ Տիրեբեայ հակամիտութիւն ցուցուց։ Ուստի Օգոստոս ետ կանչուեցաւ, բայց սա պայմանաւ որ կառավարութեան չպիտի խառնուի եւ ոչ բանի մը մէջ։

Թիք. Ամեն տարի բացակայում ենէ յետոյ վերադարձաւ ի Հոռովմ. արագային համար մեծ յոյսերով. որոնք հիմուած էին՝ երկտասարդումեան սկիզբէն իւր ուշադրութիւնը զգաւող նշաններու վրայ: Մայրը՝ անով յգի եղած արունն ուզելով գիտնալ, թէ արդեօք գտական արագ պիտի լըլար, հաւու մը հառկեմներէն մէկ հառն առաւ, եւ իւր ու իւր կիներուն ձեռօքը թխանց մկնչեւ որ հառկեմէն դուրս եկաւ ծագը, որ շատ զեղեցիկ բոլովով վառեալ մ'էր: Ակրիբանիսու ուսողն՝ անոր վրայօք շատ մեծ բաներ գուշակեք էր, մինչեւ իսկ խաղաղութիւնով թէ նա օր մը պիտի թազաւորէր, բայց տրանց թազաւորումեան նշաններն ունենալու ասի տեղեկութիւնը իշխանութիւն էր զօր ալն ատեն չէին գիտեր. բայց ետքէն վարեցին զայն Լեւաթոր: Եւր զինուորական առաջին արշաւանացը մէջ, Սիւրիա երթալու համար իւր բանակը Մակեդոնիայէն անցուցած ատենն, Փիլիպպեայ ճակատամարտին դաշտին մօտէն անցաւ. այն տեղ՝ յաղթող լէգէոններուն կանգնուած խորանները յանկարծ սկսան վառուած երեւիլ: Եւլլիբիա երթալու ատենն, Պատարկոնի մօտն. Թէրիովնի պատգաւմին խորհուրդ հարցուց. եւ նա ըսաւ իրեն որ ռաբեղէն քուէներ նետէ Ապոնայի աղբիւրին մէջ: Ասի կատարեց, եւ կատարեալ յաղթութիւն վաստակեցաւ: Դեռ այսօր ջրոյն մէջ այն քուէները կը տեսնուին: Մտ կանչուելէն քանի մ'օր յառաջ, արծիւ մը՝ այն տեսակէն որ տակաւին Հռոդոսի մէջ տեսնուած չէր, անոր տանը կատարին վրայ թառեցաւ: Այն օրն որոյ հետեւեալ օրն հրաման ընդունեց ի Հոռովմ դառնալու, երբ հագուաւոր կը փոխէր, իւր պարեգօտը բոլորովին կրակի մէջ երեւցաւ: Ահա գլխաւորապէս այս վայրկենիս մէջ էր, որ մեծ վատահումին

որա անբասխկոս աստգարաշխին հմտութեանց վերայ, զոր իւր քաւն առած էր իբրեւ դաւաճու փոխափայտութեան, եւ որ իմացուցեր էր իբրեւ, թէ այն նաւը որ կու գար, բարեկարգ լուրեր կը բերէր իրեն: Զի մը ժամանակ առաջ, սրովհետեւ իւր գործերն լաւ չէին երթար, խորհեր էր որ անոր հետ շրջագայելու ատեն զայն պատժելու համար ծովք նետէ, սա համոզմամբ թէ խաբերայ գիտութեամբ մը կը պարծենար, եւ այն պատրուակով՝ վառանգաւոր ին գաղանիքներ կ'լինանար:

Ժ.Ս. Հռովմէն վերադարձած պաւնն, իւր Դրուսոս որդին խօսնակաց ատելանք տալու հետն, ու անոր առաջին վարժութեանցը նախագահեց: Լարէնէսի Թաղն ու Պոմպէոսի տունը ծգեց ու Մեկենասի պարտիզացը մէջ Սակուլիլէսի Թաղը բնակեցաւ: Հասարակաց պաշտօններու մէջ չմանելով, անհատական մարդու մը սահմաններում մէջ փակուած, բոլորովին հանգստութեան տուաւ զինքը: Սրկու տարուան միջոցի մէջ Լալիոս եւ Ղուկիոս մեռնելով, Օգոստոս զայն որդեգրեց, բնդ նմին եւ վախճանեալ իշխաններում եղբայրն Ագրիպասը. եւ ինքն ալ պարտաւորուեցաւ իր բեռորդին Դերմանիկոսը որդեգիր առնուլ: Այն ժամանակէն ի վեր այլ եւս իբրեւ ընտանեաց հայր բան մը չըրաւ. ամեն բանի մէջ իբրեւ որդեգիր զաւակ վարուեցաւ: Բնաւ պարգեւատուութիւն, ազատագրութիւն չըրաւ. մինչեւ անգամ ժառանգութիւն չընդունեց բայց միայն իբր իւր սեպհական ստացուածք: Սակայն բան մը զանց չէին ըներ, զայն աւելի պատկառելի ցուցնելու համար, մանաւանդ այն ժամանակէն ի վեր որ Ագրիպաս՝ Օգոստոսէն մերժուելով եւ Հռովմէն հեռանալովն, կայսրութեան յաջորդելու յոյսն միայն անոր վրայ դարձեր էր:

ԺԶ. Յրիբունական իշխանութիւն տրուեցաւ անոր հինգ տարուան համար. պաշտօն տուին Պերմանիան խաղաղեցնելու. Պարթեւաց պատգամաւորները՝ Էռովմայ մէջ Օգոստոսի հետ տեսնուելէ յետոյ, հրաման ընդունեցին որ Յիբերիոսի կառավարութեան տեղն երկուով հետը տեսնուին: Ելլիրիայի պարտազանցութիւնը լսելուն պէս դուրս ելաւ: Մերք տարուան մէջ լմնցուց այն պատերազմը, որ Պարթագինեցոցմէն ի վեր բոլոր օտար պատերազմաց մէջ ամենէն դժուարինն էր. իւր հետն տաանուհինգ լէգէոն եւ նոյնչափ ալ օժանդակ զօրք ունէր, բայց ամեն տեսակ արգելքներով շրջապատուած եւ ուտեստի պակսութեամբ նեղուած էր: Յամառեցաւ ու ետ չդարձաւ, թէ եւ շատ անգամ զինքը ետ կանչեցին. վախցաւ որ չըլլայ թէ՛ իւր բաշտելուն վրայ, զօրանայ թշնամին եւ իւր վրայ քայլէ: Իւր անխոնջ յարատեւութեանն համար լաւ վարձատրուեցաւ, վասն զի հնազանդեցուց եւ կայսրութեան երկիրներուն վրայ յաւելցուց բոլոր Ելլիրիան, այսինքն Խտալիոյ, Նորիկէսի, Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ մէջ տեղն ու Պանուրի եւ Ադրիական ծոցին մէջ տեղն եղող երկիրները:

ԺԷ. Իւր փառքը շատ փայլուն եղաւ. որովհետեւ նոյն ժամանակուան մէջ Պարոս իւր լէգէոնները կը կորսնցունէր Պերմանիոյ մէջ, եւ տարակոյս չէին ընել, որ յաղթող Պերմանացիք պիտի գային միանային Պաննոնիացոց, եթէ Ելլիրիան՝ որոյ մասն կը կազմէին այս ժողովուրդները, զապուած չըլլար: Յաղթանակ եւ մեծ պատիւներ սահմանեցին անոր: Մերակուտի անգամներէն ոմանք կարծիք յայտնեցին, որ Վաննակն անունն տան անոր. այլք, Նյաւմէլէ աւետն, եւ ոմանք, Բուրու. բայց Օգոստոս ղէմ կե-

ցաւ, ըսելով թէ նա գոհ ըլլալ կը պարտէր ա՛յն անու-
նովն, զոր պիտի ունենար օր մը: Նոյն ինքն Յիբե-
րիոս իւր յաղթանակը ետ ձգեց, որովհետեւ բոլոր Հը-
ռովմ եզոյ մէջ էր այն ատեն՝ Վարոսի պարտութեանն
համար: Եւ սակայն յաղթական պատմութեանաւ եւ
դավենեայ պսակով քաղաքէն ներս մտաւ. ելաւ զահի
մը վրայ, զոր իրեն կանգնած էին Սրէսի դաշտին մէջ,
եւ Օգոստոսի քովը նստաւ՝ երկու հիպատոսաց մէջ
տեղն, ծերակոյտն ներկայ եւ ոտքի վրայ ըլլալով:
Ժողովուրդը ողջունելէ յետոյ, ելաւ այն տեղէն տա-
մարներուն աջեկումեան զնաց:

ԺԸ. Հետեւեալ տարին դարձաւ ի Պերմանիա: Եւ
որովհետեւ Վարոսի պարտութիւնը՝ անոր անհոգու-
թիւնն ու յանդձնութիւնը կ'ընծայէր, բան մը չըրաւ ա-
ռանց խորհուրդ հարցնելու ա՛յն ժողովքին, զոր այն
ատեն կազմեց առաջին անգամ ըլլալով. մինչեւ այն
ատեն ամեն բան միայն իր խելքովն ըրած էր: Աւշա-
ղրութիւնն ու արմնութիւնը կրկնապատկեց նաեւ: Թե-
նոսէն անցնելու պատրաստուելով, ի՞նչ պաշար եւ աղիս
որ հետերնին պիտի առնէին, կարգադրեց. եւ ինքն
գետեզրին վրայ կեցաւ, որ սայլերը քննէ ու չնոգու որ
անպիտան կամ արգիլեալ բան դնեն անոնց մէջ: Յոր
Թենոսի անդիի կողմն անցաւ, սովորութիւն ըրաւ միշտ
միայն դալարեաց վրայ կերակուր ուտել, եւ շատ ան-
գամ ալ պառկիլ. հետեւեալ օրուան համար տալիք
հրամանները, ինչպէս նաեւ անապնկալ զէպքի մը հա-
մար հարկ եղած կարգադրութիւնները զրուցեամբ կ'ի-
մացունէր. սա եւս կը յաւելուր, որ եմէ զժողովրդեան
մը հանդիպին, միշտ միայն իրեն դիմեն ե՛րբ որ ալ ըլ-
լայ, զիշերն անգամ:

ԺԹ. Ետտիւ կը նայէր կարգապահութեան, եւ հին

կարգ ու կանոններ ու անսովոր պատիժներ դրաւ. ամօթապարտ նշանակեց լէգէոնի մը մէկ տեղակալը, որ ոմանց զինուորաց թղթաւուծիւն ըրեր էր իւր մէկ տաղատադրին հետ գետին միւս եզերաց վրայ որսի երթալու: Թէպէտ եւ զոմն ուրէր կոխ կըմպէր՝ տասկգրդներով, թէ կարելի երթո՞՞ր չափ քիչ բաժն բաժողին ենթարկելու է, անկայն յաճարուեալ իր պատերազմէր, երբ գիշերներն հսկած տառնէ՞ իւր նորակն ինքնին մարէր. նշանակ մը, որ ըստ նորա քննի, երբէք չէր խաբած ո՛չ գինըր եւ ո՛չ իւր նախնիրը: Յաղթող հանդիսացաւ. բայց քիչ մնաց որ Յրուկտեր անգնով մէկը գետն պիտի ապամներ. այս մարդը, միւրերիոսի բոլորտիրը ցորում բազմութեամ մէջն նշմարուեցաւ խը յուզաներէն, եւ տանջանաց մէջ խոստովանեցաւ այն ոհնոր զոր միտքը որքեր էր գործել:

Եւ, Երկրէ տարի մերմանիոյ մէջ մնալէն յետոյ նոր վերադարձաւ, տունց յաղթանակը զոր ետ ծգեր էր. իւր տեղակալներն ետնէն կ'երկնային յազմական զգեստներով, որ իւր խնդրանքն շնորհումս էին անոնց: Կապիտուլիոն ելնելէ յետոյ կառքէն իջնելով լիարեցաւ Օգոստոսի ծնգերուն որ կը նախազանէր այն արագողունին: Մնալէնոյի մէջ տեղաւորեց ու ընծայներով յղիւթոց քնդտուն, որ Մաննոնացի գորտալեռ մ'էր. չափն զիսա թողոցեր էր իրեն որ փախի կիրնէ մը շուր իւր լեզունկ ետով. զնակեղ մնացեր էր: Հազար տղայն պարտաւել տուաւ հաղարկաց իջնոցք. ինչ մնաց, եւ զմիւսացոց մարդ զուր երկը հեթեթ տխտել, տնայաւ: Յաղթանակներն ասնոցս աւայնելէն զոմննք մը նախնեց, իրապարտութեաւ եւ տաճար մը Կաստորի եւ Պոլլուքսի իւր եւզոր իրոր մարմնակն:

ԻԱ. Քիչ մը ժամանակ յետոյ, հրապատումները հորոշեցին, որ նա՝ Օգոստոսի հետ մէջտեղ կառավարէ զառաւանները, եւ թէ ազգահամար նա ընէ։ Այս տրամադրութիւնը կատարեց, եւ ճամբայ ելաւ յԵրուսաղէմ։ Յովիջապէս ետ կանչուելով, եկաւ Օգոստոսը յետին աստիճանն նուազեմով վիճակի մէջ գտաւ, բայց դեռ կենդանի. եւ ստիպողք որ մը անոր հետ միայնակ փակուեցաւ։ Քիտեմ որ ընդհանրապէս կը հաւատանայ թէ այս զանգստի խօսակցութենէն յետոյ, երբ Յիսուսի տեսնելէ, Օգոստոսի օրհնելէն մէջն եղող գերիւնները տա՛ խօսքը լսեցին։ Տեսաւ կը մեղմանամ հոգս մայելի մողաւորութեան որ ասանկ ծանր խառն մարդուն մի ծեղքը կ'իյնան։ Քիտեմ նաեւ ինչ որ կը պատմեն ոմանք. այսինքն թէ Օգոստոս յայտնապէս կը մեղադրէր, որ նա այն աստիճան խիստ բարձր մ'ոնի, որ տեղ մը՝ ազատօրէն եւ զուարթ խօսակցութեամբ տեղեւծատեն ներս մտնէ նէ, աքզելք կ'ըլլայ։ Թէ Էրիզմայի սիրոյն համար էր որ զայն որդեգրուեանէ չարտաքսեց. կամ, թէ անձնապիտումին մասած էր ըրած յնգրութեանը մէջ. եւ թէ, սեզեթ էր որ գինքը փնտռեն։ Բայց չեն կրնար գիտ համոզել, թէ այնչափ խոհեմ եւ այնչափ զգուշաւոր իշխան մը՝ հարեւանցի կերպով բան մ'ըրած ըլլայ այն աստիճան կարեւոր եղող գործի մը մէջ, կը հաւատամ, թէ Յիսուսի տեսնելէ յետոյ յայտնուեցան իրենց կշռ եղով, բան տեղի գտաւ։ Հաստատապէս կը հաւատամ անոր նայելով, որ հրաշքարակային ատենախօսութեան մը մէջ երդուաւ, թէ հաշարակնապետութեան բարոյն համար միայն որդեգրեւ էր զՅիսուսի տեսնելէ, եւ նախկինընէ մէջ կը տեսնեմ, որ զայն կը նկատէ իբրեւ փորձառու զօրապետ, իբրեւ միակ ներշնչող հասարակապետութեան։ Ահա անոնց մէկ բանի

օրինակները. «Ողջ լեր, ամենասիրելիս Յիրերիոս. ամեն տեսակ երջանկութիւն կը մաղթեմ քեզ . յիշէ՛ որ դու մեր ամենուս զօրապետն ես. բաղդիս վրայ կ'երդնում որ դու զօրապետաց ամենէն քաջն ու ամենէն խելացին ես: Ողջ լեր:» — «Ամառուան բանակելու տեղդ հոգա՛ . . . Միրելիս Յիրերիոս, համոզուած եմ որ այդչափ փափուկ դիրքի մը մէջ, եւ աշխատութեան պղպշտի քիչ վարժուած զօրքով, կարելի չէ քեզմէ աւելի խոհեմութեամբ վարուիլ: Բովդ եղողներուն ամենքն ալ քեզ կ'ընծայեն Մանէոսի սանմանական քերթուածը. Մի՛ ոք հսկելով կանգնեաց զպետութիւն: Երբ ծանր գործ մը կամ հոգ մը ունենամ, սիրելի Յիրերիոսս կը փնտռեմ, եւ Ելիականին սա երկու տողերը կը յիշեմ.

Յառաջագին այս խոհեմ հեռեւելով բայց ստից,
Ընդ հիւ հոց իմ կարեմ գտանել ելս անցից:

«Երբ կ'իմանամ որ չափազանց աշխատութիւնն զքեզ կը տկարացնէ, բոլոր մարմնովս կը դողամ: Ա՛աղաչեմ, ինքզինքիդ նայէ. Թէ որ հիւանդնալու ըլլաս, մայրդ եւ ես կակիծնուա կը մեռնիմք, եւ կայսրութիւնը փտանգի մէջ կ'իջնայ: Եւ առողջութիւնս բան մը չէ՛, Թէ որ քուկզ լաւ չըլլայ: Ա՛աղօթեմ աստուածներուն որ զքեզ պահեն, եւ միշտ պաշտպան ըլլան քեզի, Թէ որ հեռվմայեցի ժողովուրդը կը սիրեն:»

Եւ. Օգոստոսի մահը յերեւան չհանեց, մինչեւ որ երիտասարդ Մարիպպասին մահը չիմացաւ ստուգիլ: Միս իշխանին անմահապահներուն վերակեցու զինտրական տրիբուն մէր, որ իւր ընդունած հրամանը անոր ցուցնելէն յետոյ՝ զայն սպաննեց: Ձգիտցոյիլ Թէ ար-

դեօք Օգոստոս մեռնելու ատենն՝ խռովութեանց առաջն առնելու համար այդ հրամանն ստորագրեց, կամ թէ Լիվիան տուած էր անոր անունովն այդ հրամանն՝ Յիբերիոսի գիտութեամբը կամ չգիտնալովը։ Ենչպէս որ ալ ըլլայ, երբ այն տրիբունն Յիբերիոսի իմացուց թէ իրեն տրուած հրամանը կատարած է, Յիբերիոս ըսաւ, թէ որ եւ է հրաման մը տուած չէ. եւ թէ ծերակոյտն պիտի դատէ զայդ։ Բայց անոր համար այսպէս վարուեցաւ, որպէս զի այս տպանութեան ատենի գործն իւր վրայ չձգուի հրապարակաւ, որովհետեւ հարէն երբէք ասոր խօսքը չեղաւ։

Ի՞նչ. Եւր տրիբունական աստիճանին զօրութեամբ ծեփակոյտն ի ժողով հրաւիրեց. եւ խօսելու սկսելով, յանկարծ սրտին կսկիծէն չդիմանալու եւ հեծկլտանօք խեղդուելուն պէս լռեց։ Խօսելու կարողութիւնս կորսնցունելուս հետ կեանքս ալ կորսնցունէի, ըսաւ. եւ ատենաբանութիւնը՝ իւր որդւոյն Դրուտոսի տուաւ որ կարդայ։ Յետոյ Օգոստոսի կտակագրութիւնը բերին։ Անոր վրայ ստորագրութիւն ունեցողներուն մէջէն միայն ծերակուտի անդամ եղողներուն թողութիւն մօտ գալ. միւսներն իրենց ստորագրութիւնը հեռուէն նայելով հաստատեցին։ Ազատագրեալ մը կարդաց կտակը որ կըսկսէր սա խօսքերով. «Որովհետեւ անգում բաղդն մեռլէս առաւ Լայիոսն ու Ղուկիոսն, Յիբերիոս Կեսարը ինձ ժառանգորդ կ'անուանեմ ժառանգական ընչիցս երկու երրորդին համար։» Առի նաեւ նպաստեց այնպէս կարծել տալու, թէ՛ որովհետեւ այս կերպով կը բացատրէր միտքը, չէ թէ ընտրութեամբ այլ ի հարկէ ստիպեալ իւր աչքերը Յիբերեայ վրայ դարձուցեր էր։

Ի՞նչ, Թէպէտ եւ Յիբերիոս չվարանեցաւ եւ ոչ

վայրկեան մը՝ կատախարութիւնն առանձնելու հետ վատ
 լեւուց, Թէպէտ եււարդէն այս մասին պէտք եղած պատ-
 րաստութիւնն ու գորութիւններն ունէր, սակայն անօ-
 րինակ անաւօժուածեամբ մը երկար ժամանակ մերժել
 ծեւացուց, իւր բարեկամաց Թախտնձանացը պաշտօն-
 խանելով։ Եւ Երեմիայի Թէ Եւրոպէ հրէշ Բ' Կապուտիանը,
 եւ խորամանկ պնտուգութեամբ մ'ու երկապրի պա-
 րաստաններով՝ Կախակայեալ փնակի մը վէջ բռնե-
 լով բարդ ծերակայութեւ, որ աղերսելով անոր օտքերուն
 ինկած սիրտերնին կը հատցունէին։ Եւ ան ապօքան ե-
 դաւ, որ ոմանց հաւմբեղութիւնը հատաւ, եւ անոնց մէկն
 բազմութիւնն մէջէն ազազակեց։ Կ' Բ' Եւրոպէ, Կ' Բ'
 Եւրոպէ Եւրոպէ Եւրոպէ մէկն ալ երեսին ըսաւ, Թէ շատ ան-
 զամ մարդս իւր խոտացածը կատարելու համար կը
 նեղուէր։ Եւ սակայն ինքը կը նեղուէր խոտանալու ինչ
 որ աբդէն վատարած էր։ Արջապէս իբրեւ ակամայ
 ընդունեց կապուտութիւնը, լալով ա'յն Թշուառ եւ ծանր
 ծաղայութեամբ վրայ, զոր իրեն կը յանձնէին, եւ զօ-
 րութեամբ հապկցովելով Թէ օր մը այդ պաշտօնին մէ-
 ջէն զինքը պիտի ազատէր։ Այս մասին իւր զուրցած
 խօսքը լսաւ էր։ «Երապասեմ ա'յն վայրկեանին, յորում
 իրաւացի պիտի զտնէր իմ ծերութեանս հանգիստ շնոր-
 հեպ»։

Եւ Եւրոպէն եւ պատճառներ ունէր. շատ մը վը-
 տանգներ վրաստունային իրեն. եւ ստէպ կ'ըսէր Թէ
 շատ զօտարին պիտակի մէջ էր։ Եւրոպէս անոմով Ագ-
 րիպպասի մէկ գերին իւր տիրոջ մահուան վրէժը լու-
 ծելու համար բաւական շատկեկ զօրք ժողկեր էր. եւ
 Եւ. Սկրիթնիոս Լիթոյ՝ ազնուական, մարդը գաղտնի
 դիտումներ ունէր ու յեղափոխութիւն մը յարուցանել
 կը խորհէր։ Եւ Եւրոպիոյ մէջ եւ Եւրոպիոյ մէջ զօրքերը

զլուխ վերուցեր էին, եւ շատ մը արտաքոյ կարգի պահանջումներ կ'ընէին. գլխաւորապէս կ'ուզէին մի եւ նոյն թոշակն ռանկալ զոր ունէին պրետորական զինուորները: Ոմանք կը մերժէին ու չէին ճանչնար իշխան մը, զոր իրենք չէին ընտրած. եւ կ'ըստիպէին իրենց հրամանատարն Պերմանիկոսը որ տիրէ զահուն. բայց նա ետ կ'եցաւ անդորդուելի կերպով: Պլխաւորապէս ա'յս կողմէն էր Յիբերիոսի ունեցած վախը: Խոստովանելով թէ կառավարութեան բեռն ամբողջապէս տանելու անկարող էր, եւ թէ այդ բեռը մէկ կամ աւելի պաշտօնակիցներու հետ բաժնելու կը կարօտէր, առաջարկեց հր միայն այնչափ պաշտօն առնու վրան, որչափ որ իրեն տայ ծերակոյտն: Նաեւ հիւանդ ըլլալ կեղծեց, որպէս զի Պերմանիկոս աւելի համբերութեամբ սպասէ կա'մ մերժեցեալ յաջորդութեան կա'մ վեհապետութեան բաժանման ակնկալելով: Ապստամբութիւնները խաղաղեցան. Լոքսէս մատնուելով բրոնուեցաւ. գալով Լիբոյի, Յիբերիոս իր Թագաւորութիւնը խստութիւններով սկսիլ չուզելով, տաքի մը սովասեց՝ ծերակոյտին մէջ զայն դատաւարտելի ցուցանելու համար, եւ մինչեւ այն ատեն ոնոր դէմ զգուշութեամբ վարուեցաւ: Յոր մը որ քահանայապետաց հետ մէկ տեղ զոհ կը մատուցանէին, կապարէ դանակ մը տալ տուաւ Լիբոյի՝ փոխանակ երկամէ կացիութի, զոր կը զործածէին սովորաբար: Ուրիշ անգամ մը, Լիբոյ խնդրելով որ մասնատր տեսակցութիւն մ'ընէ, հասնեցաւ բայց եթէ ի ներկայութեան իւր որսոյն Պրուտսի, եւ խօսակցութեան մինչեւ վերջն շրջապայելով անոր ձեռքը բռնեց որպէս թէ վրան կ'ընելու համար:

ԻՋ: Ամեն վախէ զերծուելով, ի սկզբան շատ չա-

փառորութեամբ եւ գրեթէ սոսկական մէկու մը պէս վարուեցաւ։ Այն շատ մը մեծափառ պատիւներուն մէջէն զորս անոր կ'ընծայէին, փորձիկներն ու քիչերն ընդունեց։ Եւր ծննդեան օրը Երկէսի խաղերուն օրուան դիպելով, չուզեց որ իրեն համար բան մը աւելցունեն, բայց եթէ նրկու ձիով կառք մը։ Ձէր ուզեր ո'չ տաճար, ո'չ քահանայ, եւ ո'չ իսկ արծառն եւ պատկեր, բայց միայն, եթէ մասնաւորապէս արտօնութիւն տուած ըլլար. եւ այն՝ սա՛ պայմանաւ, որ առտուածներուն արժաններուն մէջ չդրուին, այլ իբրեւ կարասի եւ զտրդ նկատուին։ Գէմ կեցաւ որ նրդում չընեն իր գործերուն վրայ, եւ թէ սեպտեմբեր ամիսն Յէփէթ-- եւ հոկտեմբեր ամիսն Լէփէթ-- չկոչուի։ Զընդունեց ինքնակալ անունը եւ Հայր հայրենեաց մականունը, եւ քաղաքական պսակն որով իւր պալատին անդատուսիլը զտրդարել կ'ուզէին։ Օգոստոս անունը որ ժառանգարար իրեն կը վերաբերէր, չգործածեց, բայց եթէ առ թագաւորս եւ առ վեհապետս գրած նամակներուն մէջ։ Միայն երեք անգամ հիւպատոս եղաւ. առաջին անգամ, քիչ օրուան ժամանակ. երկրորդ անգամ, երեք ամիս. երրորդ անգամ, Հռովմէն բացակայ ըլլալով, մինչեւ մայիսի իդոսին։

Իէ. Այն աստիճան թշնամի էր փաղաքշանաց, որ, չէր ներէր որ ծերակուտի անդամ մը՝ իր զահաւորակին քովէն երթայ, թէ՛ յարգանք ընծայելու հաճար եւ թէ՛ գործի վրայ խօսելու համար։ Հիւպատոսական անձ մը երբ հատուցում մ'ընելու ատեն անոր ծունգերուն փարիլ ուզեց, Յիրերիոս այնպէս խուճապելով ետ քաշուեցաւ որ կռնկի վրայ ինկաւ։ Թէ՛ խօսակցութեան մէջ եւ թէ՛ հրապարակախօսութեան մը մէջ թէ որ իր վստի ողորական կերպիւ մը խօսէին, կ'ընդուն-

ջէր խօսողը, եւ կըստիպէր որ իւր գրողներուն ձեւը փոխէ: Բաղաքացի մը, Յէ՛ր իմ ըսաւ անոր. իմաց տուաւ որ անգամ մ'ալ այդ թշնամանքը չլնէ իրեն: Ուրիշ մէկը՝ անոր գրադմունքը չտէր-տէր կոչեց. յանդիմանեց զանի, եւ չտէր-տէրին տեղ ուղարկել տուաւ: Ուրիշ մէկն ալ ըսաւ թէ տէր հրահանգ ծերակուտին ներկայացած էր. տէր իր-տէր ըսել տուաւ:

ԻԸ. Նախապատկան գրողներու եւ եպեքական գրող-թեանց անզգայ կենսալով, ստէպ կ'ըսէր թէ ազատ քաղաքի մը մէջ, լեզուն եւ միտքը պէտք է ազատ ըլլան: Երեւակոյտն այս տեսակ ամբաստանութեանց դատերը տեսնել ուզելով, ըսաւ անոնց. «Առանց այդ հոգն վերայնիս առնելու, տակաւին ըստ բաւականին կարելոր գործեր ոնիմք. թէ որ անգամ մ'այդ մանր բաներուն մէջ մանէք, ալ ուրիշ բան չպիտի կրնանք ընել. եւ այս պատրուակով, ամեն մարդ իւր ատելութիւնը գոհացընելու պիտի գործածէ զձեզ:» Յակաւին միտք պահուած է անոր տա խօսքերը որ քաղաքացւոյ մը կը ժայլեն. «Թէ որ մէկը չար խօսի իմ վրայօք, պիտի ջանամ գործերովս անոր պատասխանել. թէ որ տակաւին զիս ատէ, ես ալ զայն պիտի ատեմ:»

ԻԹ. Անոր այս չափաւորութիւնը աշխատի աւելի նշանաւոր էր, որչափ որ աւելի էր առ հասարակ ամեն մարդու նկատմամբ ցցուցած անհաճողութիւնն որ մեծարանք կրնար համարուիլ: Երեւակուտին մէջ Հատիրիոսի հակառակ խօսած ըլլալով, «Ներեցէ՛ք՝ ըսաւ, թէ որ իբրեւ անդամ ծերակուտի՝ ազատութենէն կարծեաց դէմ խօսեցայ:» Եւ ամբողջ ծերակուտին ուղղելով խօսքն, ըսաւ. «Ետտ անգամ ըսած եմ, եւ դարձեալ կ'ըսեմ, Հարց համախումբք, պէտք է որ քառի իշխան մը՝ որ ընդհանուրին բարօրութեան հա-

մար կը թագաւորէ, եւ այսչափ մեծ, ու այսչափ քիչ սահմանափակ իշխանութիւն մ'առած է ձեզմէ, զինքը նկատէ իբրեւ ենթարկեալ ծերակաւոտին, բոլոր բաղաբացոց ընդհանրապէս, եւ իւրաքանչիւրին ի մասնաւորի. ասի ըսած եմ, եւ չեմ զոջար. որովհետեւ մինչեւ հիմա տեսայ որ դուք արդարասէր եւ բարեբար տէրեր էք:»

Լ. Ծերակաւոտին եւ արեւնակալութեանց առանձնաշնորհութիւններն ու մեծափառութիւնը պահպանելով, առ երեսոյթս ազատութիւն մը պահեց իրեն: Ձեռքաւ թնաւ գործ մը՝ փոքր կամ մեծ, հրապարակային կամ մասնաւորական, որուն համար հաշիւ չտուաւ ծերակաւոտին: Խորհուրդ կը հարցունէր ծերակաւոտին՝ հարկերուն վրայ, մենավաճառութեանց վրայ, կառուցունքի կամ նորոգելի շինութեանց վրայ, զորաժողովի եւ զյնւորաց արձակուրդի վրայ, հրամանատարութեանց երկարումի վրայ, լէզէոնից եւ օժանդակ զօրաց վիճակին վրայ, ծոար պատերազմաց ընթացքին վրայ, Թէ ինչ պատասխան տալու էր թագաւորաց եւ ինչ ձեւով: Լէզէոնի մը հեծելոց հրամանատարն որուն համար յափշտակութեամբ եւ բռնաբարութեամբ ամբաստանութիւն կ'ըլլուէր, ստիպեց որ ծերակաւոտին առջեւ զինքն արդարագոյնէ: Միշտ միայնակ ներս կը մտնէր ծերակաւոտին մէջ. օր մը՝ որ՝ հիւանդ ըլլալուն համար գահատրակով ներկայացեր էր, քովի մարդերը դուրս հանել տուաւ:

ԼԱ. Արքէր չէր տրտնջար երբ իւր կարծիքին չհետեւէին: Դարգեալ պրետոր մը հրաման առաւ բացակայ գտնուելու, թէպէտ եւ Յիւրեթիոս ըսաւ որ կարգեալ ատենակալներն կը պարտէին իրենց պաշտօնին պատուին համար բաղարին մէջ մնալ: Բատրոն մը

շինելու համար ստակի գումար մը Յերեիոյ բնակչաց կտակուած ըլլալով, ուզեց որ այն ստակը մեծ ճամբու մը շինութեան գործածուի. բայց անոր հակառակ կտակողին կամբը փաւերացուցին: Օր մը երբ ծերակոյտն կարծիքով երկուքի կը բաժնուէր, փոքրագոյն մասին կողմն անցաւ, եւ ո՛չ որ անոր կտեւէն չեկաւ: Ամեն բան օրինաց սովորական ընթացիցն համեմատ կը գործուէր. եւ հիւպատոսաց հեղինակութիւնն ա՛յնպէս եղած էր, որ Ափրիկէէն պատգամաւորներ անոնց քով երթալով սկսան զանգատող, թէ Նեսար՝ որուն դիմելու պաշտօնով եկեր էին, իրենց գործը կ'երկարածէր: Ինքն ալ ժիշտ հիւպատոսաց առջեւն ոտքի կ'ելէր, եւ անցնելու ատենն ին ճամբուն վրայ կը կայնէր:

Լ.Ք. Բանակաց գլուխ կեցող անթիհիւպատոսները կշտամբեց, անոր համար որ երբէք հաշիւ չէին տար ծերակոտին. եւ իրմէ խօսք կ'ուզէին զինուորական վարձատրութիւններ շնորհելու համար, որպէս թէ իւրենք կատարեալ իշխանութիւն ունեցած չըլլային: Գովեց պրետորին մէկը, որ պաշտօնի անցնելու ատենն, ըստ հին սովորութեան, ներքող կարդացեր էր իւր նախնեաց: Շատ մը քաղաքացւոց յուղարկաւորութեանը ընկերացաւ, մինչեւ ի փայտակոյտն:

Մասնաւորաց նկատմամբ եւ փոքրիկ բաներու մէջ եւս նուազ չսփաւոր չցցուց զինքը: Հռոդոսի դատաւորները որ առանց ստորագրութեան նամակներ դրած էին, ի Հռովմ բերել տուեր էր. ասոր համար ըսաւ յանդիմանութիւն չըրաւ անոնց: Բաւական համարեց իրենց տեղը զրկել, հրամայելով որ իրենց նամակները ստորագրեն: Գիտցինէս քերականն որ Հռովմոյ մէջ ամեն շարքն օր դաս կու տար, մերժեր էր անոր մասնաւոր դաս մ'առնելու խնդիրը, եւ գերիի մը յիշմով

գրուցել տուեր էր որ եօթն օրէն գայ . այս քերականն զայն ողջունելու համար անոր պալատին դրան առջեւ եկեր էր . ըսաւ անոր որ եօթն տարիէն գայ : Պատառաց հրամանաւսն երոմ որոնք հարկերն աւելցունելու կը յորդորէին զինքը , զրեց թէ «Քարի հովիւ մ'իր ոչխարները կը խուզէ , եւ ո՛չ թէ կը կեղեքէ : »

ԼԳ. Կամաց կամաց , սկսաւ վերջապէս ինքնակալի դեր կատարել , երբեմն լաւ , երբեմն գէշ , բայց ընդհանրապէս՝ Պետութեան լաւ ծառայելու եւ զեղծումներն արգիլելու կերպով : Պերակուսին շատ մը վճիռները ջնջեց : Մերթ ընդ մերթ , զինքը խորհրդատու կ'առաջարկէր դատաւորաց , իրենց գահին վրայ նըստած ատեննին . անոնց կա՛մ քովը կա՛մ դէմներնին կը նստէր աւելի բարձրկեկ տեղի մը վրայ . եւ թէ որ հակընթաց թէ յանցաւոր մ'ազատելու համար աշառութիւն ընել կ'ուզէին , կա՛մ հրապարակին մէջ կա՛մ դատաւորաններէն միոյն մէջ երեւան կ'ելլէր իսկոյն , եւ դատաւորաց կը յիշեցնէր իրենց երդումը , օրէնքը եւ պատժելու համար ըրած պակասութիւննին : Եւր բոլոր գորութեամբք զէմ կը կենար հասարակաց բարուց ապականութեանը :

ԼԴ. Պերասանից վարժքն ու սուսերամարտից թիւր սահմանափակելով , խաղերու եւ տեսարաններու ծախքը բարեկարգեց : Պառնապէս զանգատեցաւ թէ Կորքնիճոսի անօթներուն տարապայման զին մը կը տրուէր եւ թէ երեք հատ մօրեաճով երեսուն հազար սեւտերլիէ աւելի ծախուեր էին : Կարծիք յայտնեց որ կառավարաց գեղխութեան սահման դրուի , եւ թէ ծերուկոյսն ամեն տարի ուտելեաց զինեքուն վրայ կանոն դնէ : Երկուածապետներն՝ կապելանոցներն եւ անառակութեան տեղերը գոյելու համար այնչափ խիստ

հրաման ընդունեցին, որ ծաղարարութեան խանութներուն անգամ Թոյտոուծին չէին ընէր: Յիբերիոս ինայտոութեան օրինակ տալու համար, աճեռէն փառաւոր հացկերոյններուն մէջ, առջի օրընէ մնացած միս բերել կու տար իրեն ըսելով թէ «Վարազին կէսը ամբողջ վարազին չափ լաւ է:» Վերցուց այն տեսակ մը սովորութիւնը, որ պարտաւորութիւն կը դնէր մարդուն՝ ամեն օր իւր պաշտպաններն ու բարեկամները ընդգրկելու. եւ յունվարի կաղանդէն յետոյ կաղանդէր տալն ու առնելն արգիւցց. Եւ կաղանդէր որ բերէին իրեն, անմիջապէս անոր քառապատիկը տալու սովորութիւն ունէր. բայց տեսնելով որ տարեգլխոյն օրն զինքը տեսնել չկրցողներն՝ ժիջոց չտալով ամիս մը զինքը կ'ընդժիջէին, նեղացաւ, եւ ա՛յլ եւս բան մը չտուաւ:

Եւ Վերահաստատեց այն հիւն սովորութիւնը, որով շնացեալ կնոջ մը ազգականները գումարելով զայն դատել կու տային, եթէ յայտնի ամբաստանող մը չըլար: Մրդումէն լուծեց հռովմայեցի ասպետին մէկն որ երդում ըրեր էր երբէք իւր կինը չարձակել, եւ որ իւր փեսին հետ մեղապարտ յարաբերութեան մէջ գտնուած ատենն վրայ գտցեր էր. Մուրեսալ կիներ՝ յանցանաց մէջ ինկնող մանկաբարձից համար դրուած պատիժն ազատ ըլլալու համար, ամօթալից առեւտուրի հրապարակաւ ծանուցումներ փակցունելու ժիջոցին կը դիմէին. եւ երկու կտրգէն երիտասարդ անառակներ՝ դատաւորաց երթալով, զիրենք ամօթապարտ նշանակել կու տային, որպէս զի իրաւունք ունենային անպատիւ ներկայանալ Թատրոնին վրայ կամ ասպարէզին մէջ, իբրեւ կարգակորոյս քաղաքացի: Յիբերիոս զանոնք ամենքն ալ տարագրեց, որպէս զի չկարենան օրինաց

ծեռքէն փախչիլ: Ծերակուտի մէկ անդամին միջնո՞ւ
ծիրանին առաւ, անոր համար որ Յուլիսի կաղանդից
ժամանակները զեղը քնակեր էր սա նպատակաւ, որ
ժամանակակէտն անցնելով ետքէն արժան զինով վար-
ժէ տուն մը՝ քաղաքին մէջ: Պանծապետութիւնն առաւ
ուրիշ մէկէ մը, անոր համար որ իւր ամուսնութեան
հետեւեալ օրն արձակեր էր կլինը, զոր նախընթաց օրը
ընտրեր էր վիճակ ձգելով:

ԼԶ. Օտար արարողութիւնները, հրէական եւ ե-
գիպտական ծէսերը արգիլեց. զանոնք պահողները
պարտաւորեց՝ այն կրօնքներուն զգեստներն ու զոր-
ծիքներն այրելու: Հրէից սրիտասարդները ցրուեց զա-
ւառաց մէջ, ուր օղն վատառողջ էր: Եւ զանոնք այն
տեղ պահեց տեսակ մը զինտրական երդումով. այս
ազգին մնացորդն ու անոր աղանդապետները Հռովմէն
սարտաքսեց, պատիժ դնելով որ եմէ նորէն գան, զերի
ըլլան: Արքորեց նաեւ աստղաբաշխները. բայց կրք
խոստացան որ իրենց արհեստը քնաւ չգործածեն, թող
տաւաւ նորէն գալու:

ԼԷ. Պլխատրապէս հոգ տարաւ որ իւրադարձութիւնը
վերգովի հաղկահարութեամբ եւ խռովարկութեամբ.
Իտալիոյ մէջ պահապան դորքեր զրաւ ստաջպնէ ա-
ւելի բազմաթիւ: Հռովմայ մէջ բանականեղի մը հաս-
տատեց, ուր ժողովեց պրետորական վաշտերը որ ա-
ռաջ քաղաքին ու շրջակայրիցը մէջ ցրուած էին: Ժո-
ղովրդական աղմուկները խստիւ զսպեց, եւ անոնց ա-
ռաջքն առնելու հոգ սարաւ: Քատրոնին մէջ ծագած
կռուի մը առնն մարդասպանութիւն մը գործուեցաւ.
Հռովմէն հեռու արքորեց կուսակցութեանց գլուխներն
ու զերասանները որ անոր պատմաւորներն էին, եւ չու-
զեց հրբէք զանոնք ետ կանչել: Թէւ ժողովուրդն չար

Յախանձեց։ Պալէնկացի բնակիչները հարիւրապետի մը յուղարկատուութիւնը կ'եցուցեր էին, մինչեւ որ ժողովագորդներէն տասկի գումար մը առեր էին, ստանաւարտութիւն տեսարանի մը համար, զոնկաղան պարտութեամբ վաշտ մը ձուովմէն վաշտ մ'ալ Գաղղիոյ մէջ Կոտարուս երկրներէն բերել տուաւ, որոնք յանկարծ քաղաքին բոլոր դռներէն ներս մտան, զէն բերնին բարձրացողցած, փողերու ձայնով, եւ երկամի գարկին բնակչաց եւ տաննակալաց մեծագոյն մասը, որը յաւիտեան չազատեցան։ Ապաստանելու բազմաթիւներ ջնջեց ամեն տեղ։ Կիզկկայի բնակիչները մէկ քանի բռնութիւններ, գործեր էին հեղփեցակրան քաղաքացւոց դէմ, ազաւ անոնցմէ ա'յն ազատութիւնը, զոր արժանացեր էին։ Միմիողապի դէմ զոռած պատերազմնուն մէջ։ Եւր տերութեան բոլոր ժամանակին մէջ երբէք զինուորական արշաւանք մը չըրաւ, իր տեղակալաց ժողովարար միայն փանեց թշնամիներու քայց միշտ ուշ եւ իբրեւ ակամայ։ Զօրութենէ աւերի՝ շարանգամ զանգատ եւ սպառնալիք գործածեց իւրորդութեան թշնամի թագաւորները զսփելու համար։ Եզնուանօր եւ խոստունքով, անոնց շատերը պարտաւորեց իր քովը գալու, եւ զանոնք վար դրաւ, ասոնց մէջ էին Մարոքոդուս, գերմանացի թագաւորն, Լոնկուպորիս, Կապաղովկիոյ թագաւորն։ Այս վերջնայն թագաւորութիւնը հռովմէական գաւառի վերածեց։

Լ. Կայսրութեան զահակալելուն հետեւեալ տարիս երկու տարիներուն մէջ, Լոսպէն գոլքո Կոթիսեց, եւ Եարն աբ, մերձակայ քաղաքները միայն գնաց, եւ երբէք Անտիոմէն անդին չփաց, եւ որոնք երբ ու թիւ օր քաղաքայ գտնուեցաւ, սակայն շատ անգամ յայտարարեց թէ զաւանդներուն եւ քանակներուն

րոն ալցելանին պիտի ընէ: Պանն տարի, ծամբորդութեան պատրաստութիւն կ'ընէր. ծամբուն վրայ հանգոյցներ եւ պաշարներ դնել կու տար, վերջապէս թողուց որ իւր ծամբորդութեանն համար եւ իւր վերադարձին համար մեծահանգէս ուխտեր ընեն, այնպէս որ, ալ կարտակելով սկսան Եւլէլէր կոչել զայն. ապի յոյն հոգիտի մ'անքանն էր, որն որ թափառանք վրայ միշտ կը վազէր, ու երբէք կանգուն մը տեղէ աւելի առաջ գացած չունէր. եւ ապի առակի կարգ անցած է:

Եւ. Ներմանիկոսի եւ Նորուսոսի մահուանէն յետոյ, որոց մին Յիւրիոյ մէջ կորսուեցաւ եւ միւսը Հըռովմայ մէջ մեռաւ, Յիւրիոս քաշուեցաւ ի Կամպանիա. բոլոր աշխարհի այնպէս համոզուած էր թէ երբէք ի Հռովմ չափաք վերադառնար, եւ թէ չափաք կրնար երկար ժամանակ ապրիլ. ժողովրդեան խօսքն էր ապի, որ ըստ մասին շիտակ ելաւ. արդարեւ, երբէք նորէն ներս չմտաւ Հռովմէն. բայց քիչ օրէն յետոյ, երբ կ'ընթերէր Յէրաքլինի մօտ տան մը մէջ գոր իւր դիրքին նսցելով «- կը կաշէին, խոշոր քարեր բազմութեամբ թափել սկսելով, տանը գագաթը վար եկաւ, եւ կոշնականներէն ու ծառայող գերիներէն շատերը մեռան: Յիւրիոս ամեն ակնկալութեան հակառակ ազատեցաւ:

Եւ. Կամպանիոյ մէջ շրջագայելէ եւ Կապուտի մէջ Կապիտոլիանն ու Նոլի մէջ Պոնտոսի տաճարը նուիրաբործելէ յետոյ, գոր իւր ծանապարհորդութիւնն պատրուակ ըրած էր, քաշուեցաւ ի Կապրէա: Եւ սիրէր այս կողին, վասն զի միայն մէկ կողմէն կրնային մօտենալ անոր. եւ դարձեալ մօտենալու տեղն ալ շատ նեղ էր, եւ միւս բոլոր տեղումներն ահագին բարձրու-

Յեւաճր սեպանցեալ ժայռերը եւ ծղղոց անդունդը՝ գեմատշկի ըրած էին զայն։ Եստ չանցաւ, ազաչանքներով զայն հրաւիրեց ժողովուրդն, որ ահաբեկ եղեր էր Փիդինէսի մէջ պատահած աղետքէ մը, ուր սուսերամարտից տեսարանի մ'ատեն անկիրճատրոն մը փլչելով քսան հազարէն աւելի մարդ սպաններ էր։ Նորէն ցամաք երկիրն անցաւ, եւ ա'յնչափ աւելի յոժարումեամբ թողուց զինքը տեսնել, որչափ որ հրովարտակով մ'արգիլած էր՝ Հռովմէն դուրս ելլելու աւտն, որ մարդ չմտենայ իրեն եւ ճամբուն վրայէն հւռացուցեր էր բոլոր մարդիկ։

Եւս. Նորէն յիւր կզգին դարձած աւտնն, հասարակապետութեան հոգն ա'յն աստիճան մէկը թողուց, որ այն ժամանակէն ի վեր, մեռնող ասպետաց եւ ո'չ մէկուն տեղը մարդ անցուց. ո'չ զինուորական տրեքուն մը, ո'չ զաւառի հրամանատար մը փոխեց։ Սպանիան ու Սիրիան առանց անկիրճիւպատոսի թողուց տարիներով. Հայաստանը Պարսեւաց որս թողուց. Մէսսիան, Իսկիացուց եւ Սարմատացուց. Դաղդիական երկիրները, Դերմանացուց. առանց հոգ ընելու կայսրութեան անպատուութիւնն ու վտանգը։

Եւս. Ի շնորհք իւր առանձնականութեան, եւ մայրաքաղաքին աչքէն ճեղք, մէկանց ինքզինքը տուաւ ամեն մոլութեանց, զորս մինչեւ այն ատեն ծածկեց էր ո'չ լաւ կերպիւ։ Եւր. երիտասարդութեանն սկիզբէն թանակաց մէջն ճանչցուեր էր իւր ստատիկ գիմնականեամբն։ Փոխանակ Պէթիւի, Բէթիւի կը կոչէին. փոխանակ Սեւոպիւի, Եւգլիւի. Նեւոպիւ ալ Մեւոյ կ'ըսէին (այս անուններ յողի բառիներէն մէջ ռեթիւ կը նշանակեն)։ Եմբնակալ ըլլալով, երկու օր եւ երկու գիշեր արեւոյնեամբ անցուց Պոմպոնիոս

Քաղկեդոնի և Լուդիոս Պերտիկի հետ, ծայն վտկայն ժամանակին մէջ որ քարուց վերանորոգութեան կ'աշխատէր: Եւ անմիջապէս յետոյ, միայն տուաւ Սիրիայի կառավարութիւնը, եւ միայն, Զոտիկայ քաղաքապետի պաշտօնն, զամենք իւր տիրեցեալներն ու ամեն ժամաւ բարեկամներն կոչելով՝ տոմսակիւմը մէջ: ԶՍեստիոն Պապուս շուայլ ու գայթակդի ծերունին զոր ժամանակաւ Օգոստոս ամօթադատաւ նշանակած էր, ծերակոտին մէջ կշտամբելէն յետոյ, անկէ ընթրիք մ'ուզեց, սա պայմանաւ որ իւր ուտելիքի սովորական եղանակին մէջ ամենեւին վտիոխութիւն չընէ: Եւ Թէ մերկ աղջիկներ պաասալորութիւն քնն կերակուրի առնէ: Պատմապետութիւն համար ներկայացող շատ մը երեւելի հետաքրքրանքաւ մէջէն ամենէն անծանօթը նախամեծաւ հաճարեց, ամոր համար որ, նա սեղանին վրայ լսեք էր փարչ մը գինի զոր ինքը լեցուցեր ամոր տաբեր էր: Պորս հարիւր հազար սեստերկի տուաւ Ստիլիս Մարմինսի, անոր համար որ զրուցաւորութիւն մը յորինեք էր, յորում ստնկը Թզկերուկը, իստրէն եւ տարիկը կը վիճաբանէին իրարու հետ: Լեռնապէս նոր աստնակապութիւն մը հաստատեց, զոր կարելի էր հելլենիս և Եւրոպայի կոչել, եւ զոր Կեստիոն Պրիպիոս հռովմայեցի առաջնորդ յանձնեց:

Եւ Զանալիւայի մէջ առանձնացած տեղն, իւր իրան թագոմ տեստակաւ եանց համար խորշեալ որջեկ տնէր: Եւնա մ'ն. անդէ, որ անակամեմրդ աղջիկներ Ստիլիսաւորդ տղաքներ՝ այլանդակ հաճոյքներ երեսակեց իրիկ, անտեպրդ շղթայ մը կը ծեւացմէին իրենց մէջ: Եւ քայալէս յիշաթ ինձունաւ, ամէկզմէկու հետ կը պոննէին անոր աչքին առջեւ, որպէս զի ծկ:

րունիի մը մարած ցանկութիւնները բորբոքեն այս տեսարանովս։ Ամենալկտի նկարներով եւ Նլեփանտիսի գրքերով շատ մը սենեակներ ունէր զարդարուած, որպէս զի ամեն կողմ հետաւորեալներու համար եւ օրինակներ գտնուին։ Պուրակներն ու անտառներն ա՛յլ եւս ուրիշ բան չէին, բայց եթէ Աստղկան նուիրեալ ապաստաններ, ուր ամեն կողմ երկու սեռի երիտասարդներ կը տեսնուէին, ժայռից խողովի մէջ եւ քարայրներու մէջ, մարմիննին հեշտասիրական դիրքեր առած եւ իրենք յաւերժահարսից ու շահապետաց պէս հագուած։ Տիբերիոսը Լուրէնս կը կոչէին, իւր կղզոյն անունէն առնելով։

Եւ Լուրենսն թէ անելի եւս առաջ տարաւ զագրութիւնը. եւ ա՛յն կէտին հասուց որ դժուարին է թէ հաւատալ եւ թէ՛ պատմել։ Պնդելով կ'ըսեն թէ, հաստակազմ բայց դեռ սանդեաց փոքրիկ տղայներ՝ քաղնիք առած ժամանակն, մանր ձուկերս ըսելով. երկու սրունքներուն մէջ տեղը առնելով խաղալու, խածնելու եւ ծծելու կը սովորեցունէր. ասի զուարճութիւն մ'էր իւր տարիքին եւ հակամիտութեանցը համեմատ, եթէ սա հետեւեալն ստոյգ է. քաղաքացի մը կտակաւ անոր ծգեր էր Պառասիոսի մէկ պատկերն, յորում Ատալանտ՝ Մէլէագրի հետ ա՛յնպիսի դրից մէջ կը ներկայանար, ինչպէս փոքրիկ տղայներն Տիբերիոսի հետ. եւ սա պայմանաւ կտակեր էր, որ եթէ պատկերն անհաճոյ երեւէր իրեն, անոր տեղն մէկ միլիոն սեստերկ կընար առնել։ Տիբերիոս պատկերը նախամեծար համարեց եւ զայն իւր տանը նուիրական տեղոյն մէջ դրաւ։ Լուրենս նաեւ թէ զոհի մը ժամանակ, խոնկն իրեն ներկայացնողին զեղեցկութենէն իսկոյն յափշտակուելով, հագիւ թէ արարողութեան աւարտե-

լուն սպասեց, ու բռնաբարեց այն երիտասարդն ու անոր կզբայրքը, որ պղնձ կը նուագէր. եւ թէ, ետքէն անոնց ոտքերը կ'աւարել տուաւ, անոր համար որ իրենց ամօթոյն վրայ կ'ոգբային:

ԽԵ. Պարկեշտ կանանց կեանքը եւս խազալիկ քրած էր իրեն, ինչպէս որ տեանուեցաւ Մալլոնիայի մահուամբը. զոսպարտիչներու միջոցաւ ամբաւստանել տուաւ այս կինը, որ միշտ անոր փափաքները մերժեր էր. եւ ամբաստանութեան ժամանակն շարունակ հարցուց անոր թէ արդեօք զոջացն' է. իսկ կինը իւր դատին վճռոյն չսպասելով, քաշուեցաւ իր տունն ու ինքզինքն սպաննեց, պիղծ եւ գարշելի ծերունի կռչելով զայն՝ բարձր ծայնիւ: Դաքճեալ, մանր թատերախաղերու վէշ, ընդհանուր ծափահարութեամբ Յիբերիոսի պառշտանեցուցին այն լկտի նկարագիրն, յորում ծեր նոխագ մը կը լիզէր այծ մը:

ԽԶ. Արծաթասէլ էր: Պատերազմի առեմ կամ իւր ճամբորդութեանցը վէշ հետն զայցողները կը կերակրէր. բայց երբէք բան մը չէր վճարեր: Իւր կենացը վէշ միայն մէկ անգամ առաւտածնունութիւն ըրաւ, եւ այն, Օգոստոսին ստակովք: Իր հետի բոլոր հարդերը երեք կարգի բաժնեց ըստ նոցա աստիճանի. առաջին կարգին վեց հարիւր սեստերկ բաժնեց, երկրորդին, չորս հարիւր, երրորդին երկու հարիւր: Այս վերջինը Քունաց կարգ կը կոչէր, եւ միւս երկուքը՝ իր քարեկանացը կարգերն:

ԽԷ. Իւր տէրութիւնը եւ ո՛չ մի հոյակապ շինութեամբ նշանաւոր եղաւ: Ճատ մը տաիներէ յետոյ դարձեալ Թերակաւար թողուց զանոնք որոց միայն ծեփաբկած էր. այն է, Օգոստոսի տաճարն ու Պոմպէյոսի Թատրոնին նորոգութիւնները: Բնաւ տեսարան

մը չտուաւ, եւ ուրիշներու տուածին ալ զան ուրեք հանդիսատես եղաւ. այն ժամանակէն թ վեր որ մոդովրդեան թախանձանօրն պարտաւորութիւն էր Անկէնոս կատակերգուն ազատագրել, կը վախճար որ տեսարանի ներկայ գտնուած վայրկեանը պատեն հումին համարեղով իրմէ բան մը կը խնդրեն: Երակուտին անդառնոց ոմանց աղքատութիւնը թեթեւցուց. բայց որպէս զի ասով օրինակ մը տուած չլլայ, յայտարարեց թէ ալ այնուհետեւ վիայն անոնց նպատակ արհաւիրելը, զորս ծերակոյտն արժանի դատէր. այնպէս որ շատերը ամչնալնուն կամ քաշուելով լռեցին. ընդ որս եւ մերտապէս՝ Հորտէնսիոս ատենախօսին եղբորորդին, որ խիստ փոքրիկ հարստութիւն մ'ունենալով ամուսնացեր էր՝ Օգոստոսին հաճելի ըլլալու համար, եւ չորս զաւակաց հայր կը գտնուէր:

Եւ. Երբեւ ինքնակալ միայն երկու անգամ առաջ տաճեռնութիւն ըբաւ. անգամ մը, հարիւր միլիոն սենտերկ փոխ տուաւ ժողովրդեան, երեք տարուան համար եւ առանց տոկոսի. անգամ մ'ալ, Եելիոս լերին վրայ պրած տուններուն տէքերուն վնասը տուաւ: Այս երկու առաջաճեռնութեանց վերջինը ժամանակին ճշուառութեանը շնորհուեցաւ. եւ միւսը՝ ժողովրդեան աղաղակներովը որպէս թէ կորզուելով առնուեցաւ: Առակի նուագութիւն տիրեր էր: Յիբբիոս ծերակոյտին որդեմամբը հրաման հաներ էր, որ փոշխառութեամբ հարստացողները՝ իրենց ընչից երկու երրորդը կալուածի պառկեցունեն. եւ թէ պարտականներն իրենց պարտուց երկու երրորդը առնեն անակով վճարեն. առանց իւր օգնութեանն, այս վճարն գոթադրութիւն անկարելի կ'ըլլար: Դաւով այն ժառայութեանը գոր ըբաւ Եելիոս լերին բնակչացը. ինչպիսիք

բարձրաճայն ճշգրտեց ասիոր, ուզեց որ այն լերին անունը փոխուի ու Թեոֆանի Եփեսոսի: Յեա հաստացանելոյ այն պարգեւները զորս Օգոստոս կտակեր էր զինուորաց, երբէք իր անունովը բան մը չտուաւ անոնց, իրաց արեւելի հազարական սեփեթին զոր պրնտորական զինուորաց բաժնեց: Մեյանք անձնատուր չըլլալնուն համար, եւ մէկ քանի պարգեւներն զոր տուաւ Միսիոյ լեզեղներուն, անոր համար որ վրայն անոնք իրենց զինուորական դրոշներուն մէջ չէին դրած Մեյանի կենդանացիրդ: Խիստ քիչ արծակուրդ տուաւ հինօրեայ զինուորաց, քաւ եւս կը սիրէր, որ ծառայութեան մէջ մեղման, տրաքազի ինքն ժառանգորդ ըլլայ այն վարձատրութեանց, որ անոնց կ'իյնային: Երբէք եւ ոչ տառապանեմունքին մ'ըրաւ գաւառաց, բայց եթէ Փոքր Ասիոյ, որոնք շատ մը քաղաքները կործաներ էին կրկնաշարժէ մը:

Խեղճ Ապարտեմենէ միշտ յափշտակութիւն գնաց ճշմարիտ է, թէ ինքն էր պատճառը որ Լուէոս Լէնտուրոս հմայմ, այն մեծահարուստ մարդը սրտին ցաւէն մեռաւ, եւ թէ զանի պարտաւորոյ որ զինքը միակ ժառանգորդ չապարարէ, թէ՛ զԼէպիդա այն բարձրաստիճան կինը որ փութը էր կընէն թողուելէն քսան տարի յետոյ ամբաստանուեցաւ թէ իր ամուսինը Լուիւրինիոսը թոնաւորել ուզած էր, անոր համար մահուան դատաւարոյնց, որ ինքը աչք տնկած էր նոյն այն Լուիւրինիոսի ժառանգութեանը, որն որ հիւպատոսական անձ մ'էր հարաւաք եւ անգաւակ. թէ, Փաղղիոյ, Ապանիոյ, Միսիոյ եւ Յունաստանի շատ մը իշխանաց ինչքը գրաւեց սմենաթեթեւ եւ հաւանականութենէ հեռի պատարուակներով. օրինակի համար, ըսելով թէ ունեցած ինչքերնուն կէսը պատրաստ ստակ է:

Յէ՛ շատ մ'անհատք եւ շատ մը քաղաքներ հանք հանելու եւ ուրիշ արտօնութեանց իրաւունքէն կապտուեցան. Յէ՛ վերջապէս, Վոնոն՝ Պարթեւաց թագաւորն որ իւր մարդերէն հալածուելով կայսրութեան պաշտպանութեանն ներքեւ Յնտիոքի մէջ ապաստաններ էր իւր գանձերովն, մատնութեամբ սպաննուեցաւ եւ բոլոր հարստութիւնը յաւար առնուեցաւ:

Եւ իւր մերձաւորաց դէմ ունեցած ատելութիւնը ցցուց, նախ իւր եղբոր Երուստոի նկատմամբ, որուն մէկ նամակն յերեւան հանեց, յորում զՕգոստոս կայսրութենէ հրաժարելու պարտաւորել կ'ուզուէր. եւ յետոյ, բոլոր միւսներուն նկատմամբ: Իւր կնոջ Յուլիայի արտօն իւրք մեղմացունելէ ա'յնչափ հեռի գտնուեցաւ, որ արգիլեց անոր՝ իւր տնէն դուրս ելլել եւ ո՛ր եւ է մէկու մ'երես տեսնել, թէպէտ եւ Օգոստոս ամբողջ քաղաք մը տուած էր անոր իբրեւ բանտ. մինչեւ անգամ վերցուց ա'յն ստակը, զոր նորա հայրն ամեն տարի անոր կը շնորհէր մանր կամայական ծախքերու համար, սա պատրուակաւ Յէ կտակին մէջ այնպիսի բան մը չկար գրուած: Իւր մայրը Լիվիան ատելի եղաւ իրեն. իւր իշխանութեանը նախանձընդդէմ կը կարծէր զայն: Անոր համապագորդական այցելութիւնները չէր ընդունիր, եւ երկար ժամանակ անոր հետ միայնակ մնալէ կը զգուշանար: Վախճալով որ չըլլայ Յէ այնպէս երեւի, Յէ անոր խորհուրդներովը կը վարուի. այլ սակայն երբեմն անոնց հետեւեցաւ, բայց զժուարութեամբ: Երակուտին գրութեանցը մէջ Լէւէոյ «բէ ինչպէս նաեւ Օգոստոսի «բէ կոչուելուն համար անձկութեամբ կը նեղսրտէր: Երբէք չուզեց թոյլ տալ որ Լիվիա Մայր հայրենի կոչուի կամ մեծաշուք պատիւ մ'ընդունի հասարակութեան մէջ:

Մինչև իսկ, շատ անգամ ազգարարեց անոր որ չխառնուի կարեւոր գործերու մէջ, որոնք՝ կ'ըսէր թէ իւր սեռին համար շինուած բաներ չէին. մանաւանդ ա՛յն ժամանակէն ՚ի վեր, երբ Ծստայի տաճարին թովն հրդեհի մ'ատեն զայն տեսաւ, որ ժողովրդեան ու զինուորաց մէջն մտեր ու օգնութեանց կը նպաստէր, ինչպէս որ սովորութիւն ունէր ընելու իր ամուսնոյն կենդանութեանն ատեն:

ԾԱ. Շատ չանցաւ, անմիաբանութիւն ծագեցաւ մէջերնին: Լիվիա աղաչեց Տիբերիոսի որ ազատագրեալին մէկը ասպետաց կարգն անցունէ. Տիբերիոս ըսաւ անոր թէ կը կատարէ, բայց սա պայմանաւ որ իւր արձանագրութեանց մէջ անցունէ թէ իւր մայրը բռնութեամբ իրմէ առած է այդ շնորհը: Լիվիա՝ վիրաւորելով, ցցուց անոր՝ Օգոստոսին մէկ տոմսակը զոր երկար ժամանակէ ի վեր պահած էր. անոր մէջ Օգոստոս՝ Տիբերիոսի խիստ ու բռնաւորական բնութեանը վրայ կը խօսէր: Տիբերիոս զայրացաւ որ այնչափ երկար ժամանակ այնպիսի գրութիւն մը պահեր էր ու այսչափ դառն կերպով իրեն կը ցուցնէր. կը կարծուի թէ մէկզմէկու հետ գտնելուն զխաւոր պատմառններէն մին ալ այս էր: Ինչ որ ալ ըլլայ, Տիբերիոս՝ երեք տարի բացակայ եղած ատեն, միայն մէկ անգամ եւ բանի մը ժամ տեսաւ իր մօրն երեսը. անկէ յետոյ, տեսնելու երբէր չգնաց անոր՝ հիւանդցած ատենն, եւ անոր մահուանէն յետոյ, անոր յուղարկւորոյթեան համար երկար ժամանակ իրեն սպասել տուաւ. այնպէս որ դիակն փայտակոյտին վրայ դրուած ատենն, արդէն փտեր ու հոտեր էր: Տիբերիոս արգիլեց որ աստուածային պատիւներ չընծայեն անոր, եւ պնդելով կ'ըսէր թէ իւր մօրն վերջին կամին այնպէս

էին : Անոր կտակը ջնջեց, եւ քիչ ժամանակի մէջ կործանեց ու թշուառութեան հասուց անոր բոլոր բարեկամները եւ անոր շնորհիւ մեծացողները, մինչեւ իսկ զանոնք որոց յանձնած էր իւր յուղարկաւորութեան հոգն : անոնցմէ մին՝ որ հռովմայեցի ասպետ էր, ջրհանի աշխատութեան դատապարտուեցաւ :

ԾԲ. Երբէք հօր սիրտ չունեցաւ, ո՛չ իւր հարազատ որդւոյն Պրուտսի համար եւ ո՛չ իւր որդեգրին Պերմանիկոսի համար : Ա՛տուէր Պրուտսը՝ իբրեւ տկար բարուց տէր եւ թուլամորթ կեանք վարող. նաեւ անոր մահուանն անզգայ գտնուեցաւ ըստ ամենայնի. եւ հազիւ թէ անոր յուղարկաւորութիւնը լմացեր էր, գործի նայիլ սկսաւ, եւ արգիլեց որ դատարաններն ա՛յլ եւս երկարօրէն փակուած չմնան : Յրոյիայէն դեսպաններ Պրուտսի մահուան վրայ ցաւակցութիւն յայտնելու ուղովհետեւ քիչ մ'ուշ եկեր էին, ասի բոլորովին մտքէն հանած մարդու մը պէս պատասխանեց անոնց, թէ ինքն ալ իւր ցաւակցութիւնը կը յայտնէ Հեկտորի մահուան վրայ. այս անձն անոնց լաւագոյն քաղաքացիներէն մին էր : Նախանձելով Պերմանիկոսի վրայ, կը ջանար իր խօսքերովն այնպէս ցուցնել, թէ ինչ փառաւոր գործ որ ըրած էր նա, ամենքն ալ բացարձակապէս անպիտան բաներ էին. եւ թէ՛ անոր ըրած յաղթութիւններն անգամ վնասարեւր էին կայսրութեան : Երեւակուտին մէջ զանգատեցաւ, թէ Պերմանիկոս իրմէ հրաման չէր առած յԱղէքսանդրիա անցնելու համար. եւ սակայն, յանկարծակաւ եւ սաստիկ սովի մը դարման տանելու համար էր որ նա հոն գացեր էր : Մինչեւ իսկ կը հաւատան, թէ Յիբերիոս զՊերմանիկոս կորսնցունելու համար, Միւրիոյ մէջ իւր տեղակալը՝ Անէոս Պիսունը գործածեց. եւ թէ, Պիսոն, ա-

նոր մահուանն համար ամբաստանուած ատենն, Տիբերիոսին հրամանագիրները պիտի ցուցնէր, թէ որ ձեռքէն չյափշտակէին. բայց ասի չկրցաւ խափանել այն ցոյցը, որով զհշեր ատեն կայսեր պալատին շուրջն սկսան ստէպ պողալ. «Յո՛ւր մեզի Պերմանիկոսը:» Աւորովհետեւ ռիսերիմ հալածող եղաւ այս դիւցազմն որը: զաւակաց ու կնոջը, ուստի այս կասկածներն ըստ այնմ զօրութիւն ստացան:

ԵՊ. Ագրիպպինա՝ իւր ամուսնոյն մահուանէն յետոյ, քիչ մը համարձակ տրտունջներ ընելով անոր, Տիբերիոս անոր ձեռքէն բռնեց ու յունարէն տող մը ոտանաւոր զուրցեց որ կը նշանակէր, Ո՛հ. թէ ոչ տիրէք, ընդ միշտ գանգատիք. եւ այն ժամանակէն յետոյ երբէք անոր հետ չխօսեցաւ: Օր մը սեղանի վրայ պտուղ ներկայացուց Ագրիպպինայի, եւ նա չկերաւ. այն ատենէն սկսելով այլ եւ զայն ճաշի չհրաւիրեց, պատճառ ցուցնելով թէ Ագրիպպինա կը կարծէր թէ զինքը թոնաւորել կ'ուզէ: Բայց ասի առաջուց կարգադրուած բան մ'էր. լաւ գիտէր որ պտուղ ներկայացուցած ատեն պիտի մերժուէր, որովհետեւ անոր ականջն հասուցեր էր որ զգոյշ կենայ, վասն զի մեռցունել կ'ուզեն զինքը: Բիչ մը ժամանակ յետոյ զայն ամբաստանեց թէ մերթ յոտս Օգոստոսի արծառնին մերթ լէգէոնից բով ապաստանիլ ուզած էր. եւ Պանդատարիա կղզւոյն մէջ աքսորեց: Աւորովհետեւ նա այս բանիս համար թշնամանօք խառն յանդիմանութիւն կ'ընէր, ծեծել տուաւ հարիւրապետի մը ձեռօք որ անոր մէկ աչքն հանեց: Ագրիպպինա միտքը դրաւ որ ինքզինքը ձգէ անօթութեամբ մեռնելու. բայց Տիբերիոս բռնութեամբ ուտելիք կլլել տուաւ անոր. եւ սակայն նա զարծեալ մեռաւ: Տիբերիոս ա-

նոր յիշատակն զարշելի ամբաստանութեանց ներքեւ ձգեց, եւ խորհեցաւ որ անոր ծննդեան օրը վատախտար աւուրց կարգը դասուի: Պնդելով իսկ կ'ըսէր. թէ չուան ի պարանոցի զայն ընդ բարշ ի մահարան չածելն՝ մեծ շնորհ մ'էր սնոր. եւ հաճեցաւ որ այս գնութեանն համար իրեն շնորհակալ ըլլան վճիռ մը տալով, եւ այս բանիս համար ոսկի ընծայեն Ապախտուլեան Արամազդի:

ԾԳ. Տիրքերիոսի որդւոց կորստենէն յետոյ, երեք թոռները մնացեր էին, այսինքն Պերմանիկոսի զաւակները. Ներոն, Պրուսոս եւ Ապիոս. նաեւ Տիրքերիոս, Պրուսոսի որդին: Մերակուտին յանձնարարեց Պերմանիկոսի երկու անդրամիկները՝ Ներոնն ու Պրուսոսը. եւ այն օրն յորում այրական պատմութեանն առին, նշանաւոր եղաւ ժողովրդեան տրուած առատածեռնութիւններով: Ռայց երբ ի սկզբան տարւոյն լսեց որ անոնց անձին պահպանութեանն համար հրապարակաւ ուխտեր կ'ընէին, ծերակուտին ըսաւ որ այնպիսի պատիւներ միայն հասուն հասակի եւ մեծ ծառայութեանց կրնան շնորհուիլ: Ասի բաւական եղաւ ցուցնելու, թէ ինչ տրամադրութիւն ունէր անոնց նկատմամբ. եւ այն ժամանակէն սկսելով, անոնք թակարթներու նպատակ եղան. կը զրգռէին զանոնք՝ տրտնջալու, որպէս զի պատժելու առիթ գտնուի: Տիրքերիոս ծերակուտին մէջ զանոնք ամբաստանեց դառնութեամբ ի նամակաւ մը. անոնց վրայ զանազան ուժիւրներ ձգեց եւ զանոնք հայրենեաց թշնամի յայտարարեց: Անոնց երկուքն ալ անօթութենէ մեռան. Ներոն Պոնտիա կղզւոյն մէջ եւ Պրուսոս Պալատին լեռին վրայ: Առաջինը կամովին որոշեց այդ մահը. վասն զի դահիճ մը զոր իբրեւ ծերակուտին հրամա-

Դեռ անոր ղրկեցին, սցուց անոր իւր չարչարանաց գործիքը՝ գալով Դրոնասի, այնչափ անգթութեամբ անոր ուտելիք չտուին, որ նա իւր պաստառն ուտել փորձեց: Այս երկու երիտասարդ իշխանաց դիմաքերն ցիր ու ցան եղան որ հաղիւ թէ կրցան ամիսփութիլ:

ԾԵ. Յիբերիոս իւր հին բարեկամներէն զատ, գլխաւոր քաղաքացիներէն քսան հոգի իրեն ընկեր ըրած էր, որպէս թէ իրեն խորհրդականի պաշտօն կատարելու համար: Անոնց երկուք կամ երեքն ի բաց առեալ, ամենքն ալ մահացոյց զանազան պատրուակներով. ընդ որս եւ զՅէյան, որուն կործանմամբն շատ քաղաքացիներ կործանեցան: Իշխանութեան մինչեւ գերագոյն աստիճանն բարձրացուցած էր զայն, ոչ այնչափ փառն բարեկամութեան, այլ մանաւանդ անոր խորամանկութիւններովն Պերմանիկոսի որդիքը կորսնցունելու եւ կայսրութիւնը իւր Յիբերիոս թոռան, Դրոնասի որդւոյն ապահովելու համար:

ԾԶ. Քաղցր չէր եւ ո՛չ առ յոյն գրագէտս, որոնց հետ շատ ընտանեբար կ'ապրէր: Օր մը հարցուց Ջենոնի որ իւր խօսքերուն մէջ սեթեւեթ կը գործածէր, թէ ինչ բարբառ էր իւր գործածած դժուարին լեզուն. Ջենոն պատմութիանց թէ Դորական բարբառն էր. այս լեզուն Հռոդոսի մէջ գործածական էր: Յիբերիոս անոր այս պատասխանը համարեց կսկծեցուցիչ ակնարկութիւն մը որ իրեն կը յիշեցնէր Հռոդոսի մէջ կեցած ըլլալը. հասի. Ջենոնը արքորեց ի Ֆինարա կղզին: Սպիրութիւն ունէր սեղանին վրայ առաջարկել զանազան խմիչիւրներ որք իւր օրական ընթերցանութեանց շարունակութիւնն էին: Սելեւկոս քերականն անոր գերիներուն միջոցան՝ ամեն օր անոր ինչ գիրք կարդալը կը հասկընար, եւ այս կերպով անոր

ընելիք հարցմանը պատրաստ կը գտնուէր. Յիբերիոս հասկցաւ ասի. զանի իւր պաշտպանն հեռացուց, եւ յետոյ մեղցոնել տուաւ:

ԾԷ. Իւր ոգւոյն վայրենութիւնն ու ծանրութիւնը ի տղայութենէն ճանչցուեցան: Իւր նարտարախօսութեան դասատուն՝ Բէդդոր Պաղարէտս զայն կանխաւ դատեց եւ լաւ նշանակեց անոր բնութիւնը, ըսելով թէ **Տէր է Ես**՝ **Երեւն Դէլ Երեւն**: Անգթութեան գործեր փախուց, նոյն իսկ իւր թագաւորութեանն սկիզբներուն մէջ, ուր կը ջանար չափաւորութեան առերեւոյթս նշաններ ցուցնելով, ժողովրդեան համարումը վաստակիլ: Օր մը երբ քաղաքացւոյ մը յուղարկաւորութեան բազմութիւնը կ'անցնէր, խեղկատակին մէկը զայն տեսնելով, բարձր ձայնիւ ըսաւ մեռեալին, որ երջայ իմացունէ Օգոստոսի, թէ իւր առ հռովմայեցի ժողովուրդն կտակած պարգեաները տակաւին վճարուած չեն. Յիբերիոս բռնել տուաւ խեղկատակը. անոր ինչ բաժին որ կ'իյնար, վճարել տուաւ, եւ զայն ի տանջանս զրկեց պատուիրելով որ նշմարաւորութիւնը զրուցէ Օգոստոսին: Պոմպէոս անունով հռովմայեցի ասպետ մը՝ ծերակալտին մէջ բան մը մերժեց Յիբերիոսի. Յիբերիոս բանտարկութեան սպառնալիք ըրաւ անոր, ըսելով նաեւ թէ ա'յնպէս պիտի նայէր անոր ինչպէս Պոմպէոսի մը. ասի դառն կառակ մ'էր յայն ասպետին անուանը վրայ, որ նորա ընտանեաց թշուառութիւնները կը յիշեցնէր անոր:

ԾԸ. Նոյն ժամանակին մէջ, պրետոր մը հարցուց անոր, թէ արդեօք հա'րկ էր արքունական ամբաստանութեանց լռել: Յիբերիոս պատասխանեց թէ օրէնքը պահել պէտք է, եւ բարբարոսաբար պահեց ալ: Մարդուն մէկը՝ Օգոստոսի մէկ տրժմանին զլուխը վե-

րուցեր էր, ու տեղն ուրիշ մը դրեր էր. ասոր խօսքն եղաւ ծերակուտին մէջ. եւ որովհետեւ եղելուծինը ապացուցուած չէր, մարդը հարձափորձի ենթարկուեցաւ ու դատապարտուեցաւ: Բանն այն տեղ հասաւ, որ զխապարտութեան ոճիւր մը կը համարուէր գերի մը ծեծելը կամ Օգոստոսի արձանին առջեւ հագուստ փոխելն, Օգոստոսի պատկերը կրող մատանի կամ ստակ մը հետն ունենալով բաղնիք կամ զեղխութեան տեղ մը գացած ըլլալն, անոր խօսքերուն կամ գործերուն միայն մէկ հատին վրայ մեղադրուծին մ'ընելու համարձակին: Մեռցուցին քաղաքացիին մէկը, աւետոր համար որ իւր գաղթականութեան երկրին մէջ թողուցեր էր որ իրեն պատիւներ ընծայուի այն օրն, յորում Օգոստոսի պատիւներ մատուցած էին ժամանակաւ:

ԵԹ. Տիրերիոս ուրիշ չափ մ'անագորոյն եւ անդորմ գործեր գործեց, անաչառութիւնն ու օրինաց պահպանութիւնը պատրուակ ընելով. բայց արդեօք իւր անգթութեան միտութիւնը գոհացնելու համար: Իրենն դէմ ոտանաւորներ հանեցին այն թշուառութեանց վրայ զորոք կը կրէին, եւ այն թշուառութեանց վրայ որոց տակաւին ակնկալել պարտ էր:

Զինչ ապա գու Կեօար, արիւնարբուդ անգութ,
Ո՛չ ընաւ գու առպետ, գու ոչ քաղաքացի,
Դու չես, բայց տարագիր, ում Հռոդոս ապառառն:
Հռովմ ետես զտեղեղար ծընանիւ ի ծոց իւր.
Ընկելիք անհամ է վասըն քոյ արդ գինի,
Եւ այս արեւցութիւն զբօսանք նոր քեզ հաճոյ:
Ըզնեղիչն հայրենեաց՝ յանձին շահ մեղաւոր.
Զմահ առեալ կարապետ, ի պատուարդ մըտանէր:

ԶԱնժութիւն գաժան կանգնել յիւր ձայնս ուժգին .
 Որ ի կարգ յառաջին յաքսորէն բարձրանայ,
 Ատեցեալ Հռոմացւոց, ատեցեալ ի մօրէդ .
 Այնց չունիս զիրաւունս, ոչ ըզբարս, ոչ զբարի .
 Ընդ Օգոստեայ տէրութեամբ, յաղթանակս յոգնակոն,
 Բայց դար է պըղընծի, տէրութիւն քո տըխուր .
 Գու արեան Թըշուառից ես սաստիկ ծարաւի .
 Ո՛վ դու Հռովմ, արդ յիշեա ըզԱիւլա, գդահիճ քոյ,
 ԶՄարիոս անգութ, որ, ի շարիսն հողահոր,
 ԶԱնտոն, որ ի Բաղդէն քեզ ընդդէմ յարձակէր,
 Հռովմ, նոյն են և շարիքն որ արդ քեզ պատրաստին :
 Նա տիրէ յահ յերկիւղ և արեանց հեղուլ տայ :

Տիրերիոս կը կեղծէր այնպէս խորհիլ թէ այն տաղերը՝ մտքերնին անհանգիստ եղող անձանց ոմանց գործ էին, որոնք մեծերնին չէին կրնար քաշել. եւ թէ, առեւութեան եւ ո՛չ թէ նշմարտութեան արտայայտութիւնն էին :

Է. Ի Կապրէա ըրած սակաւօրեայ ճանապարհորդութեան մը մէջ, ծկնորս մը յանկարծ բովը մօտեցաւ այն վայրկենին որ նա միայնակ ըլլալ կ'ուզէր, եւ արտաքոյ կարգի մեծ մօրուածուկ մ'անոր առջեւ ձգեց : Տիրերիոս՝ վախնալով ծկնորսին յանկարծակտն երեւումէն, որ ժայռերուն վրայէն մագլելով մինչեւ իրեն եկեր էր, անոր երեսը շփել տուաւ իւր ծուկովն : Զկնորսն ինքն իրեն ուրախացաւ որ իւր բռնած մեծ խառնիճը եւ չէր ընծայած անոր. Տիրերիոս բերել տուաւ խառնիճը, եւ անով ծկնորսին երեսը պատառլտել տուաւ : Մտհուամբ պատժեց պրետորեան զօրքերէն զինուոր մը, որ ծառաստանի մը մէջէն սիրամարգ մը զողցեր էր : «Խաղաւորակը մացառքի մէջ

կառչելով, յարձակեցաւ ճամբան դիտելու պաշտօնն ունեցող հարիւրապետին վրայ. զարկաւ գետինը, եւ քիչ մնաց որ հարուածներուն ներքեւ զայն պիտի մեռցունէր:

ԵԱ. Ահա քեզ պէս ամեն տեսակ բարբարոսութեանց տուաւ զինքը. առիթ չէր պակսեր. հալածելու համար ունէր իւր մօթը, իւր քնոորդւոցը, իւր հաքսին, Սէւանի բարեկամները, եւ մինչեւ իսկ անոնց միայն ծանօթութիւն ունեցողները: Սէյանի մահուանէն յետոյ է որ անոր անգթութեան առաւելուն երեւցաւ. ասով հասկցուեցաւ որ զայն արիւնահեղութեան գրգռողն այն պաշտօնկայն չէր. այլ նա պատրուակներ կ'առնէր այն բռնաւորին, որուն փնտռածն ալ այն էր: Սակայն Տիրբերիոս իւր վարուց վրայ եւ իւր թաղութեան վրայ գրած համառօտ յիշատակարանաց մէջն կը համարձակի ըսել, թէ զՍէյան անոր համար պատժեց, որ Գերմանիկոսի զաւակաց դէմ անոր ունեցած դիտաւորութիւնները հասկցեր էր: Ճշմարիտը սա է որ Տիրբերիոս այն երկու երիտասարդ իշխանաց մին այն ատեն մեռցունել տուաւ, երբ Սէյան արդէն կասկածելի եղած էր իրեն. եւ միւսը, այս սիրեցելոյն մահուանէն յետոյ:

Անոր բոլոր անգթութիւններն մտերաժաանաբար պատմելն շատ երկար կ'ըլլայ. բաւական պիտի համարիմ ընդհանուր գաղափար մը տալ անոր վրայ: Տօնի օրերը եւ մինչեւ իսկ տարեգլխոյ օրն ի միասին առնելով, չեղաւ օր մը, որ նշանաւոր չըլլայ չարարանաց գործասրդութեամբ: Ամբաստանելոց կէիներն ու զաւակները մի եւ նոյն դատապարտութեան կ'ենթարկէր. անոնց մերձաւորացը արգիլեալ էր անոնց համարքսլ: Մեծ վարձատրութիւնները ամբաստանողաց նա-

եւս վկայից իսկ կը տրուէին: Ամեն բանասարկուի խօսք ընդունելի էր. ամեն յանցանք, լոկ խօսարով եղածն ալ, մահապարտական էր: Ամբաստանութիւն եղաւ բանաստեղծի մը համար, թէ տղերբզումեան մը մէջ թշնամանք զրուցել տուեր էր Ազամեմեռնի դէմ, եւ պատմագրի մը համար, թէ զԲրուտոս եւ զԿասսիոս հռովմայեցոց վերջինքն կոչած էր. ասոնց երկուքն ալ պատժուեցան, եւ զրումիւններն ջնջուեցան, թէ եւ շատ տարի յառաջ շարադրուած եւ Օգոստոսի առջեւ կարդացուած էին: Բանասարկելոց մէջ եղան ոմանք, որոց ո՛չ միայն գիրք չէին թողուր, այլ նաեւ ամեն հաղորդակցութիւն եւ ամեն խօսակցութիւն կ'արգիլուէին: Շատերը, դատի կոչուած ատեննին, իրենց դատապարտութիւնը անկասկած գիտնալնուն հաժար, Թանջանքէ եւ նշաակութենէ պարծելու նպատակաւ ինքզինքնին մահացու կերպիւ կը վիրաւորէին. այլք ծերակուտին մէջ, թոյն կը կրէին. բայց անոնց վերքերը կը կապէին, եւ զանոնք ընդ բարձ ածելով ի բանտ կը տանէին կիսամեռ եւ հեւալով: Մահացեալներուն ամենքն ալ քարշելով ի մահարան եւ անտի ի Յիբրա կը տարուէին: Այս կերպով միայն մէկ օրուան մէջ միւշել եւ քսան հատ ի ցոյց բերուեցան, որոց մէջ կը զըտնուէին կանայք եւ տղայք: Սւ որովհետեւ սովորութիւն չկար կոյտերը խեղդամահ ընելու, ուստի դաժիճը զանոնք առաջուց կը լլկէր: Ապրելու կըստիովէին զանոնք որ մեռնիլ կ'ուզէին. որովհետեւ Յիբրիտո մահն այնքան թեթեւ պատիժ մը կը համարէր, որ երբ իմացաւ թէ Լարդիլիոս անուն ամբաստանեալ մը ինքզինքն սպաններ էր, պոռաց. «Լարդիլիոս ազատեցաւ ձեռքէս:» Օր մը բանտաբալեաները նայելու գացած ատենն, երբ մէջերնուն մէկը կ'աղերտէր անոր որ

իւր սլատիժը փութացունէ, պատասխանեց: «Տակաւին ըստ բաւականին չբարեկամացանք իրարու հետ:» Հիւպատոսական մարդ մը իւր յիշատակագրութեանցը մէջ կը պատմէ, թէ Կապրէայի մէջ բազմամարդ հացկերոյթի մը գտնուեր էր. Տիբերիոսի թզուկն որ ուրիշ խեղկատակներու հետ հոն էր, բարձր ծայնիւ հարցուց թէ ինչո՞ւ համար Պակմիոս՝ որ արքունական յանցանօք ամբաստանեալ էր, տակաւին կ'ապրէր. Տիբերիոս լռել հրամայեց. բայց քանի մ'օրէն յետոյ գրեց ձեռակոտին որ շուտով գատէ զՊակմիոս:

ԿԲ. Իւր կատաղութիւնը կրկնապատկուեցաւ, երբ լսեց որ իւր Պրուտոս որդին զոր իւր անառակ կեանք վարելէն մեռած կը կարծէր, իւր կնոջ Լիվիլայի եւ Սէլյանի ձեռօք թոնալորուեր էր: Պատիժներն ու չարչարանքները բազմապատկեց. բակը զործը միայն ասի ըրած էր. մինչեւ ա՛յն աստիճան, որ իւր ասպընջականն եղող Հուդոսցին՝ որ իւր հրաւիրանօրն ի Հռովմ եկեր էր, իսկոյն բռնել ու հարցափորձի դնել տուաւ, որպէս թէ ա՛յն դաւադիրներէն մին եղած ըլլար զորս կը փնտռէին. եւ երբ սխալանքն յայտնուեցաւ, սպաննել տուաւ զանի՝ զործին վրան ծածկելու համար: Կապրէայի մէջ տակաւին կը ցուցնեն սպանութեանց տեղն. ժայռ մ'էր այն, ուրկէ վար ի ծով կը գլորէին այն թշուառները, որոց երկար եւ քստմեռի տանջանքներ կրել տուած էին. եւ վայրն, նաւաստիներ կը բռնէին զանոնք եւ ակիշներով ու թիակներով կը զանակոծէին զանոնք ի մահ: Շատ տեսակ անգթութիւններէ զատ, սա եւս մտածեր էր. վարպետեամբ շատ մը զինի խմցունել կու տար մարդու մը, եւ յետոյ այն մարդը կապել կու տար այն կերպով որ անկարելի կ'ըլլար մեղել:

Եթէ մահը վրայ չհասնէր, եւ եթէ Թրասիլլոս գուշակն զանի չհամոզեր թէ երկար կեանք ունենալու համար իւր վրէժխնդրութեանց ո՛ր մէկն ետ ձգելու էր, տակաւին շատ մարդ պիտի զոհէր. իւր թողանց եւ ո՛չ միոյն չպիտի ողորմէր: Կայիտն կ'ասկածելի եղեր էր իրեն. եւ երիտասարդ Յիւրբիոսը կ'արհամարհէր իբրեւ շնութեան ծնունդ: Շատ անգամ զարմացմամբ երջանիկ կը կոչէր զՊրիամ, որ բոլոր ընտանիքը մեռեր էին եւ ինքն տալեր էր:

ԿԴ. Բայց այսչափ անհնարին չարագործութեանց մէջ տեղն, եթէ ատելութիւն եւ նգովք կը ներշնչէր, ինքն ալ ոճրին արհաւիրքն ու ամօթը կ'իմանար: Արգիլեց որ առանց վրէժներ գտնուելու մարդ-բան չհարցունէ հաւահմայից. Հռովմայ մօտերն եղող սրտզամները ջնջել ուզեց, բայց վախը կ'ապսեցուց զանի. վասն զի Պրէնէտի գիրքերը գործ կ'ընէին արկղիկի մը մէջ դնելով բերել տուած էր՝ տեսան որ չկած արկղիկին մէջ, եւ երեսան ալ չեղան ժիւղել որ արկղիկը տաճարին մէջ տարուեցաւ: Աղաւ որ գաւառաց ոմանց կ'առավարութեանն համար ամերիկիւպատոմներ անուանեց. բայց չհամարձակեցաւ զանոնք զրկել. վար կը դնէր քանի մը տարի ու չետոյ անոնց յաջորդներ կը կարգէր. անոնց հրամանատարութեան տիտղոսն եւ պաշտօններն իսկ վրանին կը թողնէր, բայց տեղակալներու ձեռօք վարել կու տար պաշտօնին:

ԿԵ. Երբ իւր հարսն ու թոռները դատապարտել տալու ելաւ, զանոնք շղթայակապ տանել տուաւ զահաւորակի մը մէջ՝ պահապաններով, որը հրաման առած էին արգիլելու որ անցորդներն չնային կամ ճամբան չկենան:

ԿԶ. Երբ որոշեց կորսնցունել զԱէյան որ դաւա-

զրուծիւն կ'ընէր իրեն դէմ, աւելի խորամանկութիւն գործածեց քան թէ իշխանութիւն, որովհետեւ Յէյսան այն աստիճանն քարձումեան հասած էր, որ կը տօնէին անոր ծննդեան օրն եւ անոր պատկերները կը մեծարէին: Պատուաւոր պատրուակաւ մը զայն իրմէ հեռացունելու համար, իւր հինգերորդ հիւպատոսութեանը մէջ, զոր այս խորհրդով խնդրեց չորրորդ հիւպատոսութենէն շատ ժամանակ յետոյ թէպէտ եւ բացակայ էր, զայն իրեն պաշտօնակից ըրաւ. ապա, իրեն խնամենալու եւ տրոգունական իշխանութիւն առնելու յուսադիր ըրաւ զայն. եւ յանկարծ զայն ամբաստանեց առ ձեռակոյտն: Քայց զրած նամակն շատ անարդ եւ գժուծ էր. անոր մէջ կ'աղաչէր ծերականտի անգամներուն, որ հիւպատոսներէն ժին իրեն դրկեն, որպէս զի ինքզինչն միայնակ անոր ճեղքը յանձնէ. եւ իւր ծերութեանն հակառակ, պահապաններով զայ անոնց առջեւ ներկայանայ լի աճիւ եւ դողութեամբ. եւ վարձնալով որ յեղափոխութիւն մը կ'ելլէ, հրաժան տաւիր էր, որ իւր Պրուտոս Թոռը որ այն ատեն ըսնաւորդեալ էր, եթէ պարագայն պահանջէ, ազատ Թողուն եւ գործերուն գլուխն անցունեն: Նաւեր բարարասն կեցուցեր էր, բանակներէն միոյն քով ապաստանելու համար. եւ ժայռի մը վրայէն անհամբերութեամբ կը նայէր Նշանի զոր ուզած էր, աւելի շուտով տեղեկանալու համար: Սրբ Յէյսանի դաւադրութիւնը խեղդուեցաւ, Յիւրերիոս ո'չ աւելի ազահով եւ ո'չ աւելի հաստատուն կրցաւ ըլլալ. ինն ամիս փակուած թնակեցաւ իւր Նապրէայի տանը մէջ, զոր Եւն Սարգստայ կը կոչէին:

ԿԶ. Ամեն վայրկեան նախատինքներ կ'ընգոմէր. որ կը տիրեցնէին զինքը: Պատասխարտեալ քաղա-

քացիք Թշմամանք կ'ընէին անոր երեսին, կամ եպե-
րական գրութիւններով որք թատրոնին մէջ կը գըտ-
նուէին: Ասոնք տարբեր տպաւորութիւններ կ'ընէին
անոր վրայ. երբեմն կ'ամէնար ու ծածկել կը ջանար.
երբեմն ալ արհամարհել կը կերպարանէր, եւ ինքն
կը հրառարակէր զանոնք: Ձեզաւ բան մը որ աւելի
կսկծեցուցանէ զայն, քան Պարթեւաց թագաւորին՝
Սարտաւանի մէկ նամակն, յորում կը յանդիմանէր
զայն իւր մարդասպանութեանցն, վատութեանն, ա-
նառակութեանցը, եւ ազգականացն սպանութեանցն
համար, եւ կը յորդորէր փութով իւր արժանաւոր պա-
տիժը կրել եւ ինքնայոժար մահաւամբն քաղաքացւոց
ատելութիւնը գոհացունել: Աւերջապէս, իւր իսկ ա-
ռաքն ատելի ըլլալով, չկրցաւ ինքզինքը բռնել, եւ
իւր հոգւոյն թշուառ վիճակն նշմարել տաւաւ նամակի
մէջ մէջ, գոր գրեց առ ծերակոյտն, եւ որ կըսկէր
այսպէս. «Ի՛նչ գրեմ ձեզ, հարք ժխտումք. կամ,
ի՛նչպէս գրեմ ձեզ. կամ ի՛նչ չգրեմ ձեզ. Թող տեսուած-
ներն ու աստուածուհիք զիս կորսնցունեն աւելի զառն
կերպիւ, քան զոր ես կըզգամ ամեն օր Թէ կը կոր-
սուիմ, եմէ ըսածս գիտեմ:»

Եւէ. Ոմանք կը կարծեն, Թէ ապագային վրայ ու-
նեցած գլտութեամբն շատ կանխաւ հասկցեր էր, Թէ
ի՛նչ ամենապարտութեան եւ ի՛նչ աղետից սահմա-
նուած էր. եւ Թէ, ասոր համար է որ զահակալու-
թեանն ատեն այնչափ յամառութեամբ դէմ կեցեր էր,
որ զինքը հայ հայերէն չկոչեն, եւ իւր գործերուն
վրայ չերդնուն, վախճալով որ այդ պատիւներէն շատ
ստոր գտնուելուն համար առաւելագոյն եւս յանար-
գութիւն չիջնէ: Պոնէ այսպէս կը մակարերուի անոր
խօսքերէն, զոր ըրաւ այս երկու նիւթերու վրայ.

«Սա միշտ ինքզինքիս նման պիտի ըլլամ, կ'ըսէր. եւ բնաւ բարքս չպիտի փոխեմ, քանի որ խելքս զուխս ըլլայ. բայց պէտք է որ ծերակոյսն մտածէ, թէ վտանգաւոր օրինակ մը տուլ է աշխարհի մէկու մը գործերուն վրայ երդումն ընել, որ կրնայ փոխուիլ,» եւ կը յաւելուր. «Եթէ երբէք ձեզ նկատմամբ իմ բարեսրտութեանս վրայ տարակուսիր (եւ կը մաղթեմ որ ադի չպատահած ժեռնիմ), Հայ Գրեթէ տիտղոսն ինձ պատիւ մը չպիտի ըլլայ. եւ արժանի պիտի ըլլար կամ սա յանդիմանութեան թէ Թեթեւամտութեամբ այդ տիտղոսն ինձ տուեր էք, եւ կամ սա յանդիմանութեան թէ առանց իրաւացի պատճառի փոխուեր էք ինձ նկատմամբ:»

ԼԷ. Զօրեղ էր եւ հաստանդամ. հասակը՝ սովորականէն քիչ մը բարձր. ուսերը եւ կուրծքը՝ լայն. բոլոր անդամները՝ լաւ համեմատական էին: Զախ ճեռքն աւելի յաջողակ եւ աւելի ուժով էր քան թէ աջը, եւ յողումներն այնպէս զօրաւոր էին որ մատովն կը ճմլէր տհաս խնձորն. եւ մէկ պոնդով մը տղու եւ երիտասարդ մարդու իսկ միսն կը ցաւցունէր: Մարմնոյն գոյնն սպիտակ էր. մազերը քիչ մ'երկայն էին գլխուն ետին, եւ վզին վրայ կը Թափէին, եւ ասի իւր ազգատոհմին գծագրութեանն մէկ մասն էր: Գէմըրը գեղեցիկ էր, բայց մէկ քանի փորքիկ այտումներ ունէր աստ եւ անդ: Աչքերը խոշոր էին. եւ սա մասնաւոր յատկութիւնն ունէր, որ գիշերն արթնցած ատեն՝ քիչ մը ժամանակ ցորեկուան պէս կը տեսնէր, եւ յետոյ աչաց տեսութիւնը կամաց կամաց կը մնանար: Քայլած ատենը վիզը ձիգ կը բռնէր եւ քիչ մը ետեւ գացած: Կերպարանքն խիստ էր, միշտ տխուր եւ անծայն: Գրեթէ բնաւ չէր խօսեր բոլորտիքն եղող-

ներուն հետ. կամ թէ որ խօսէր, տեսակ մը զգածեալ եւ անդամոց անախորժ շարժումով կ'ընէր, որ ամբարտաւանութիւն եւ դաժանութիւն կը ցուցնէր: Օգոստոս բոլոր այս պակասութիւնները տեսաւ. եւ քանիցս անգամ զանոնք ջատագովելու ելաւ ծերակուտին եւ ժողովդեան առջև, այնպէս ցուցնելով թէ անոր բարքէն չէին այլ բնութիւնն այնպէս ըրած էր: Եւրթագաւորութեան գրեթէ բոլոր ժամանակին մէջ անայլայլելի առողջութիւն մ'ունեցաւ, թէպէտ եւ երեսուն տարեկան հասակէն ի վեր միակ լնքն եղաւ իւր անձին բժիշկ:

ԿԹ. Այնչափ քիչ կրօնատէր էր, որ քաղէութեան կը պարապէր եւ ճակատագրի կը հաւատար. սակայն զարմանալի կերպով մը կը փսիմար ամպոց որոտումէն. եւ մրրիկի ժամանակներն՝ զլուիը դափնեայ պսակ մը կը դնէր, սա ընդհանրացեալ կարծիքին հետեւելով, թէ շանթն երբէք չզարներ դափնիի տերելին:

Հ. Մեծ խնամով մշակեց յունական եւ լատինական գրականութիւնները: Աերջնոյն մէջ դաս կ'առնէր Գեսալա Կորովինսկն, որուն յարած էր յերիտաւարդութենէն ի վեր. բայց արուեստակութիւն ու խրատութիւն բանեցնելովն կը մթացունէր իւր ոճը. եւ երբեմն, անվրջապէս գրուցածը՝ մտածելով գրուցածէն լաւագոյն կ'ըլլար: Յուլիոս Կեսարի մահուան վրայ քնարեքշակ բերթուածներ յօրինեց: Եւր յունարէն բանաստեղծութեանցը մէջ, նմանող եղաւ Մափորիոնի, Հուլիանոսի եւ Պարթենիոսի: Այս բանաստեղծները կըզմայլեցնէին զինքը. անոնց գրութիւններն ու կենդանագիրերը հասարակաց գրքատուններուն մէջ՝ երեւելի հին հեղինակաց կարգին մէջ մնիլ

տուաւ. եւ ասի պատճառ եղաւ որ շատ մը գիտնականներ ծանօթութիւններ ուղղեցին իրեն: այն երեք մատենագրաց վրայօք: Այնչափ հոգ տարաւ առասպելաց ուսմանն, որ ծաղրելութեան կը հասնէր: Իւր հարցումները զորս սովորաբար կ'ընէր քերականից, որոց հետ՝ ինչպէս որ ըսինք, շատ կը սիրէր ապրիլ և գրեթէ սա կերպ բաներ էին. «Ո՛ր էր Հեկուբայ մայրը. ի՞նչ անուն ունէր Աքիլլէս՝ Լիկոմեդայ արքունեաց մէջ. ի՞նչ էին յուշկապարիկներուն երգերը:» Աւերջապէս, այն օրն որ Օգոստոսի մահուանէն յետոյ առաջին անգամ ըլլալով ծերակուտին մէջ մտաւ, կրօնից միանգամայն եւ որդիական գորովոյ պարտաւորութիւնը կատարած ըլլալու համար, հարկ համարեց այն կերպով զոհ մատուցանել ինչպէս որ ըրած էր Մինոս՝ իւր որդւոյն մահուանէ յետոյ. այսինքն ա գինւով եւ խնկով, բայց առանց նուագարանի զոհ մատուցանել:

Ա. Թէպէտ եւ դիւրաւ կրնար խօսիլ յոնարէն, սակայն ամէն պարագայի մէջ չէր գործածեր, մանաւանդ ծերակուտին մէջ կըզգուշանար. եւ անգամ մը յոնարէն բառ մը գործածելով, ներում խնդրեց այնուիսի օտար բառ մը զրուցելուն համար. եւ ծերակուտին մէկ վճռոյն մէջ լսելով՝ այն յոնարէն բառն որ ԲՅԵ ԻՆԵՐՈՒՆԵՐԻՆ ԿՐԵՆԱՆԿԷ, կարծիք յայտնեց որ այն բառը փոխուի ու տեղը լատիներէնը դրուի. կամ թէ որ լատիներէնը չկայ, խօսքն ուրիշ ծելով մը զրուցուի: Աւարտներէն լեզուաւ պատասխանելու պարտաւորեց զինորին մէկը, որմէ վկայութիւն կ'ուղէին յոնարէն լեզուաւ:

Բ. Կապրէայի մէջ առանձնացած ժամանակն, երկու անգամ ի Հռոմ վերադառնալ փորձեց: Առա-

ջին անգամուն, եռամի նաւով մը եկաւ մինչեւ Լե-
սարի պարտէզներուն մօտն. զինւորներ շարուեր էին
Յիբրայի եզերաց վրայ, եւ հրաման առած էին որ
չթողուն եթէ դիմաւորելու զալ ուզող ըլլայ: Արկրորդ
անգամուն, Ապպեան ճամբէն յառաջ քալելով եկաւ
մինչեւ որ եօթն մղոն մնաց ի Հռովմ. բայց անոր պա-
րիսպները տեսնելուն վրայ զոճ ըլլալով, ետ դարձաւ:
Եւ ըսեն թէ հրաշք մը այսպէս ընել տուաւ անոր. (ո-
րովհետեւ չգիտցուիր թէ ինչ էր առաջին ճանապար-
հորդութեանն ատենն ետ դառնալուն պատճառը:)
Օձ մ'ունէր զոր զբօսանք ըրած էր մեծցումել, եւ իւր
ձեռօք կը սնուցանէր. տեսաւ որ մրջիկները կերեր
էին զայն. եւ պատգում մ'ալ իրեն իմացուց որ բազ-
մութեան ոյժէն վախնայ: Աւտի ետ դարձաւ, եւ հի-
ւանդացաւ Եամպանիոյ մօտն՝ Աստուրայ կղզոյն մէջ.
յետոյ, ինքզինքը քիչ մ'աղէկ գտնելով, զնաց մինչեւ
Կիրկէի կղզին. եւ իւր առողջութեան տկարութիւնը
ծածկելու համար զինւորական խաղերու ներկայ
գտնուեցաւ, եւ մինչեւ իսկ գեղարդներ նետեց վարա-
զի մը վրայ զոր ստպարէզին մէջ թող տուեր էին. բայց
այս աշխատութիւնը կուշտի ցաւ մը պատճառեց. եւ
մարմինը տաքնալէն յետոյ մսեցուցած ըլլալուն հա-
մար, վտանգաւոր կերպիւ հիւանդացաւ: Սակայն տա-
կաւին քիչ մը ժամանակ ինքզինքը բռնեց. եւ զինքն
ի Միսենա տանել տալով, մինչեւ իսկ իւր շուայտան-
քը չընդհատեց, անբարեխառնութիւն համարէ կամ
թէ կեղծ կերպաւորութիւն: Իւր բժիշկը՝ Կլարիկլէս,
կերակուրէ մ'եթելու ատենն մեկնելու պատրաստուե-
լով, անոր ձեռքը բռնեց համբուրելու համար: Յիբե-
րիոս՝ կարծելով թէ նա իւր բազկին զարկը նայիլ կ'ու-
զէր, կեցուց զանի եւ հացկերոյթը երկարածեց: Մին-

չեւ անգամ տեղը տարաւ իւր ա՛յն սովորութիւնը, որ էր կերակուրէն յետոյ ճաշի սրահին մէջ տեղն ուտքի վրայ կենալ, քովը սակրաւոր մ'ունենալով. եւ այսպէս բոլոր կոշնականաց մնայք բարեաները ընդունիլ, եւ անոնց երթայք բարեաւ զրուցել իր կողմէն:

ՀԳ. Սակայն ծերակուտին գրութեանցը մէջ կարդարով, որ շատ մը ամբաստանեալներ որոց մասին թեթեւ կերպով եւ իբր լոկ նշաններէն խոնելով գրած էր, արծակեր էին առանց զանոնք գոնէ խօսեցնելու, հաւատաց որ զինքն արհամարհել կրնակէին. սրտմտեցաւ ասոր վրայ, եւ որոշեց որ, ինչ որ ալ ըլլայ, ի Լապրէա վերադառնայ. որովհետեւ չէր համարձակերանի մը ձեռնարկելու, բայց եթէ իւր ապստամբներուն մէջ ապաստանելէ յետոյ. բայց ծախսող հողմեր եւ իւր հիւանդութեան սաստկութիւնը զինքն ճամբէն վար դրին, եւ Ղուկուղղոսի գիւղի տանը մէջ կեցաւ, եւ հոն մեռաւ եօթանասոմն եւ ութն տարեկան հասակին մէջ եւ իւր տէրութեան քսաներեքերորդ տարին, ի **16** մարտի, ի հիւպատոսութեան Լնէոս Ակերրոնիոս Պրոկոպոսի եւ Լայիոս Պոնտիոս Շիգրինոսի: Ոմանք կարծեցին թէ Լայիոս Լալիգուլա յամրաբար ազդող թոյն տուեր էր անոր. այլք, թէ այն պահան յորում ջերմը թողեր էր, ուտելիք չտուին. վերջապէս ոմանք ալ, թէ պաստաղներով զանի խեղդեր էին, երբ նա իւր մատանին կ'ուզէր գոր առեր էին մարած պտեն: Սենեկայ գրած է, թէ իր վախճանին մօտեանալն զգալով, մատանին մատէն հաներ էր որպէս թէ մէկու մը տալու համար. թէ քիչ մ'ատեն ձեռքը բռներ էր, եւ թէ յետոյ նորէն մատն անցուցեր էր եւ անշարժ ու ձախ ձեռքը գոց մնացեր էր. թէ յանկարծ իր գերիները կանչեր էր, եւ թէ որովհետեւ պատասխան

առողջ չկար, ոտքի վրայ ելեր էր. բայց թէ, ուժը հատնելով, մեռած ինկեր էր անկողնոյն քովն :

ԷԳ. Ա. երջին անգամ երբ իւր ծննդեան օրը կը տօնէին, իրեն այնպէս եկաւ թէ երագի մէջ կը տեսնէր Յեմենեան Աստղոյն մը, որ անսովոր մեծ հասակ եւ գեղեցկութիւն ունէր, զոր Միրակուսայէն բերել տուեր էր՝ նորաշէն տաճարի մը գրքատանը մէջ դնելու համար: Եւ թէ այն Աստղոյնն իրեն կ'ըսէր որ արդարեւ զայն նուիրագործողը Տիրբերիոս չպիտի ըլլար: Անոր մահուանէն քանի մ'օր յառաջ, Կապրէայի կղզոյն մէջ փարոսի աշտարակը փլաւ երկրաշարժէ մը. եւ Ախսնայի մէջ, անոր սննեակը տաքցունելու համար բերուած մոխիրներն պաղել եւ մարելէ յետոյ, իրիկուան դէմ յանկարծ նորէն բռնկեցան ու վառեցան մինչեւ լոյս:

ԷԵ. Անոր մահուան լուրն իմացուելուն պէս, այնպէս ուրախութիւն եղաւ Հռովմայ մէջ, որ ամեն մարդ սկսաւ փողոցներուն մէջ վազել ու պոռալ, թէ Տիրբայի մէջ զայն նետելու է. կ'երդմնեցունէին երկիրն ու աստուածները որ անոր ոգւոյն տեղ չտան, բայց եթէ ամբարշտաց մէջ տեղն ու Տարտարոսի մէջ. այլը կըսպառնային զայն ընդ քաիշ ածել ի մահարան: Անոր անցեալ բարբարոսութեանցը յիշատակին վրայ կ'աւելնար նոր վայրենութիւն մ'ալ. ծերակոյտն կանոն դրած էր որ դատապարտեալ քաղաքացոց պատիժը տասներորդ օրն գործադրուի միշտ, մէկ քանի թշուառներ ճիշդ այն օրն սպաննուիլ կը պարտէին, յորում Տիրբերիոսի մահն իմացուեցաւ. թողութիւն կը խնդրէին մեծածայր պաղատանօր. բայց որովհետեւ Կայիոս դեռ բացակայ ըլլալով, չկար մարդ որուն կարենային դիմել, պահապաններն՝ կանոնի դէմ բռն մը գործած

չըլլալու համար, խեղդամահ ըջին զանոնք եւ ի տես դրին անոնց դիակները: Ատելութիւնն կրկնապառկեցաւ այն բռնաւորին դէմ, որոնք բարբարոսութիւնը մեռնելէն յետոյ տակաւին զգալի կ'ըլլար: Երբ անոր մարմինը Միսենայէն փոխադրուեցաւ, կը պոռային թէ պէտք էր զայն Քատելլայի ամփիթատրոնին մէջ պրել ինչպէս որ կարելի էր. բայց, զինւորներ զայն ի Հռովմ բերին եւ սովորական արարողութեամբ այրեցին:

ՀԶ. Իւր կտակը շինած էր երկու տարի առաջ, երկու օրինակ էր, մին իւր ծեռօք, միւսն ազատագրեալի մը ծեռօք գրուած. քայց երկուքն ալ կատարեալպէս իրարու նման էին. եւ իւր գերեաց վերջիններէն ստորագրեալ: Իրեն ժառանգորդ կ'ընէր իւր թոռները Կայիոսն ու Յիրերիոսը, կէս առ կէս. եւ զանոնք մէկգմէկու փոխանակ կը կարգէր: Շատ մը պարգեւներ կը կտակէր եստեանաց, զինւորաց, իւրանքանչիւր քաղաքացւոյ, եւ իւրաքանչիւր թաղի գլխաւորաց:—

ԿԱՅԻՈՍ ԿԱԼԻԳՐԻԱ

Ա. Գերմանիկոս, Կայիոս Կեսար, Կալիգուլայի հայրն եւ Ռոմսոսի՝ ու Սնտոնի աղջկանց փոքրագունին Անտոնիայի որդին, որդեգրեցաւ իւր մօրեղբորն՝ Տիրերիոսի. օրինաց պահանջած հասակէն հինգ տարի առաջ զանձապետութեան պաշտօն, եւ անմիջապէս յետոյ հիւպատոսութեան պաշտօն վարեց: Դերմանիոյ մէջ բանակաց հրամանատար ըլլալու ղրկուած ըլլալով, այնչափ աներկիւղութեամբ եւ նախանձաւորութեամբ բռնեց լէգէոնները, որ Օգոստոսի մահուան լուրն իմացուելուն պէս, յամսոօրէն կը մերժէին զՏիրերիոս իբր ինքնակալ մանչնալ, եւ կ'ուզէին իրենց զօրապետը թագաւորեցունել: Յաղթեց. թշնամեաց եւ յաղթանակեց: Սրկրորդ անգամ հիւպատոս կարգուեցաւ. բայց պաշտօնի անցնելէն առաջ, Հռովմէն գրեթէ վռնտուեցաւ Տիրերիոսի կողմանէ որ Արեւելից գործերն անոր յանձնեց: Հայաստանին թագաւոր մը տալէ եւ զԿապադովկիոյ հռովմէական զաւառի վերածելէ յետոյ, Անտիոքի մէջ մեռաւ ի հասակի երեսուն եւ չորս ամաց, նուաղական հիւանդութեամբ մը, որն որ կասկած կ'ըլլուէր թէ Թոյնէ

պատճառած է: Արդարեւ մարմնոյն վրայ տեսնուած կապուտակ բիծերէն, եւ բերնէն ելլող փրփուրէն զատ, անոր աճիւններուն եւ այրած ոսկրներուն մէջ տեղն՝ ամբողջապէս մնացեր էր սիրտը. եւ առ հասարակ ա՛յնպէս կը հաւտացուի, թէ թոմով թրծուած սիրտը կրակին դէմ կը դնէ:

Բ. Անոր մահը՝ Տիրերիոսի ատելութեանն ու Կնէոս Պիսոնի հնարքներուն կ'ընծայէին: Այս Պիսոնն, որ Գերմանիկոսի Արեւելից մէջ հրամանատարութիւն ըրած ժամանակն Սիւրիայի կառավարիչ էր, չծածկեց թէ զինքը պարտաւորեալ կը համարէր հօրն կամ որդոյն թշնամի ըլլալու. խօսքով եւ գործով թշնամեանց Գերմանիկոս որ հիւանդ էր եւ կը մաշէր, եւ դառն կսկիծներ պատճառեց անոր: Շահեալ ի Հռովմ՝ վերադարձած ատեն, քիչ մնաց որ ժողովուրդը զանի պիտի բզկտէր. եւ ծերակոյտը զայն ի մահ դատապարտեց:

Գ. Գերմանիկոսի մարմնոյն եւ մոռին բոլոր յատկութիւնները ա՛յնպիսի բարձր օտտիճանի մը մէջ էին, որոն եւ ո՛չ որ երբէք հաւասարեցաւ. ոնէր աննման գեղեցկութիւն մը եւ արիութիւն մը. յոյն եւ յատին՝ զրակահունութեանց համար եւ այս երկու լեզուաց ճարտասանութեանն համար՝ հոյակապ հանճար՝ մը, զմայլելի բարեսրտութիւն մը, սիրցունելու եւ սիրուելու մեծ փափար մը, եւ ասոնց մէջ յաջողելու համար՝ մեծ տաղանդ: Ըստ մարմնոյն միակ պակասութիւն մ'ունէր. այն է, օրունքները քիչ մ'աւելի բարակ էին. բայց կերակուրէ յետոյ ձի հեծնելու սովորութեամբն՝ անոր դարման ըրաւ: Խօնակաց ատեանին մէջ դատեր պաշտպանեց, մինչեւ իսկ յաղթանակի պատիւներն առնելէ յետոյ: Եւր ուսմանցը շատ մը

հոյակապ յիշատակարաններէն զատ, ունինք ձեռքերնիս անոր յունարէն կատակերգութիւնները: Թէ՛ առ սնին եւ թէ՛ հրապարակային կենացը մէջ միօրինակ քաղցր էր: Ազատ եւ նիզակակից քաղաքներէ ներս առանց սակրաւորի կը մտնէր: Հոյակապ մարդոց գերեզմանները կը պատուէր: Աարոսի պարտութեամբն ատենն սպաննուած զինուորաց ոսկերոտին իւր ձեռօքը ժողվեց ու շիրմի մը մէջ ամփոփեց: Իւր նախանձորդներէն եւ թշնամիներէն ինչ թշնամանք եւ ընդունէր, փոխարէն քաղցրութիւն կը ցուցնէր: Սրբէք չարդողեցաւ Պիսոնի՝ որ իւր վճիռներն արհամարհեւ եւ իւր պաշտպանատրոնները նեղեւ էր, բայց միացն ա՛յն ատեն երբ տեսաւ որ անոր կախարդանացն ու անոր ծուղակներուն նշաւակ եղած էր. եւ այն ժամանակ դարձեալ բաւական համարեց՝ ըստ հինաւորց սովորութեան, հրապարակաւ անոր բարեկամութենէն հրաժարիլ եւ իւր մարդոցն յանձնել որ իրեն համար վրէժխնդիր ըլլան եթէ իրեն աղէտը մը հասնի:

Դ. Այսչափ առաքինութիւն անվարձ չմտց: Այնչափ կը սիրուէր ու կը յարգուէր իւր ազգականներէն, որ՝ (Յողոմը ուրիշները) Օգոստոս երկար ժամանակ վարանեցաւ խորհելով որ զայն իրեն յաջորդ ընէ, եւ զայն Տիբերիոսի որդեգրել տուաւ: Ժողովրդիան առջեւ ա՛յն աստիճան շնորհ գտած էր, որ ամեն անգամ դուրս ելլելուն՝ անհամար մարդիկ բոլորտիքը կը ժողովուէին; եւ բանի մ'անգամ ալ բազմութեան շառու-թենէն կեանքը վտանգի մէջ գտնուեցաւ: Ապստամբութեան խաղաղելէն յետոյ, Պերմանիայէն վերադարձած առեմն, բոլոր սրբատոբեան վաշտերն դիմաւորելու գացին, թէ եւ անոնց միայն երկուքն հրաման

ընդունած էին. եւ Դոկմայեցի ժողովուրդն, ամեն սեռէ, ամեն հասակէ եւ ամեն աստիճանէ, անոր ճամբուն վրայ տարածուեցաւ Զոովմէն մինչեւ քսան մղոն հեռի:

Ե. Աւելի մեծ սիրոյ նշաններ նաեւ երեւան եկան անոր մահուան օրն եւ հետեւեալ օրերը. քարեր նետեցին տաճարներուն մէջ, աստուածոց արձանները կործանեցին. շատ մարդիկ փողոց նետեցին իրենց առ տնին աստուածները. ոմանք ալ իրենց նոր ծնած տղայքը դուրս ձգեցին: Ա'րսեն նաեւ թէ բարբաբոսները որ այն առնէն մեզի հետ կամ իրենց մէջ պատերազմ ունէին, զինադադարի հաւանութիւն տուին, իբրեւ ընդհանրական աղետից մէջ. թէ ոմանք իշխանք մօրուքնին կտրեցին եւ իրենց կիներուն զլուխները օւալիրել տուին ի նշան մեծ սգոյ. եւ թէ արքայից արքայն որսորդութիւն չըրաւ եւ մեծամեծները յիւր սեղանն չընդունեց. եւ ասի, Պարթեւաց մէջ գրեթէ այնպէս բան մ'է, ինչ որ է մեր մէջ դատարանաց փակուիլը:

Զ. Անոր հիւանդութիւնը՝ սուաշին անգամ իմացուելուն պէս, Զոովմայ մէջ կատարեալ սրտաբեկութիւն տիրեց. եւ որովհետեւ իրիկուան դէմ նոր սուրհանդակներու գալստեան կըսպասէին, չգիտցօւիր թէ ինչպէս եղաւ, զրոյց ելաւ յանկարծ, թէ «Երմանիկոս կազդուրեր էր. ասոր վրայ, իսկոյն ի Կապիտոլիոն կը վազեն ջահերով եւ զոհի կենդանիներով. տաճարին զոները գրեթէ կը կտրեն, որ շուտով մատուցանեն զոհերնին: Տիբերիոս կ'արձնանայ չորս կողմէն լսուած աղաղակներէն. Զոովմայ աւազեցաւ. հոգեհեղինակ աւազեցաւ. «Երմանիկոս աւազեցաւ»: Երբոր մահն ստուգուեցաւ, ո՛չ միսիթարանր, ո՛չ հրովար-

տակ կրցաւ սահման դնել հասարակաց ցաւոյն, որ մինչեւ դեկտեմբեր ամսոյ տօնից օրերն խսկ տեւեց: Տիրերիոսի Թագաւորութեան քարուականութիւններն աւելի եւս մեծցուցին այս երիտասարդ դիւցազին փառքն ու անոր մահուան կսկիծը. որովհետեւ բոլոր աշխարհ՝ իրաւամբ համոզուած էր, թէ երկիւղն ու ականածութիւնն զորս նա կը ներշնչէր ինքնակալին, սանձ դրած էին այս հրէշին բարբարոսութեանը զոր նա ետքէն յերեւան հանեց:

Է. Ամուսնացաւ Ագրիպպասի եւ Յուլիայի դստեր՝ Ագրիպպինայի հետ, եւ անկէ ունեցաւ ինն զաւակ, որոց երկուքը մանկութեան մէջ մեռան, եւ երրորդ մը՝ տղայութեան հասակը լրացուցած առնն: Այս վերջինը նշանաւոր էր իւր գեղեցկութեամբը: Լիվիա անոր արձանն իբրեւ Կուպիդոն զգեցեալ, Աստղկան տաճարին մէջ դրաւ: Օգոստոս անոր կենդանագիրն ունէր իւր սենեկին մէջ, եւ ամեն անգամ ներս մտնելուն զայն կը համբուրէր: Միւս զաւակներն մինչեւ իրենց հօրն մահուանէն յետոյ ապրեցան. եւ էին, երեք աղջիկ, Ագրիպպինա, Դրուսիլլա եւ Լիվիլլա. եւ երեք մանչ, Ներոն, Դրուսոս եւ Կայիոս Կեսար: Ներոն եւ Դրուսոս՝ Տիրերիոսի ամբաստանութեանցը վրայ դատապարտուեցան ծերակուտէն:

Ը. Կայիոս Կեսար օգոստոս ամսոյ վերջին օրն ծնաւ, ի հիւպատոսութեան իւր հօրն Դերմանիկոսի, եւ Փոնտէոս Կապիտոնի. ծնած տեղին վրայօք անհամաձայնութիւն կայ. Կնէոս Լէնաուլոս Դետուլիկոս կը պնդէ թէ Տիրուրի մէջ ծնաւ. Պլինոս կ'ըսէ, թէ Տրէվանդոց երկրին մէջ, երկու գետոց միացած տեղն: Իբրեւ ապացոյց կը յիշէ այն տեղն զրուած խորան մը՝ վրան սա արձանագրութեամբ, ի Բուլճարոս:

Օգոստոսի մէկ նամակն ունիմք, զոր իւր մահուանէն քանի մ'ամիս առաջ իւր քեռդատերն Ս.գրիպպինայի գրած է, Կայիոս Կալիգուլայի վրայօք, վասն զի միւս Կայիոսը մեռած էր. «Սրէկ հրաման ըրի Տալատիկոսի եւ Ս.սելլիոսի որ զԿայիոս ի բանակատեղն տանին, ընդ պահապանութեամբ աստուածոց, ի 18 մայիսի: Իմ մէկ բժիշկս անոր հետ կ'ուղարկեմ, եւ Գերմանիկոսի կը գրեմ որ զայն վար դնէ, թէոր կ'ուղէ: Մնացի՛ր բարեաւ, սիրելիս Ս.գրիպպինա. եւ ջանացի՛ր՝ ողջ առողջ հասնիլ ամուսնոյդ րով:» Ինձ կը թուի, թէ այս նամակը ըստ բաւականին կը յայտնէ, թէ Կայիոս բանակին մէջ ծնած չէ. որովհետեւ երկու տարեկանի մօտ էր, երբ առաջին անգամ ըլլալով զայն հոն տարին: Ս.սի բաւական է հաւատ չընծայելու համար ա՛յն քերթուածին զոր յիշեցի, մանաւանդ որ անոր հեղինակն ալ ճանչցուած չէ: Ուստի պէտք է յարիլ ա՛յն կարծիքին, զոր կ'աւանդեն հասարակային գրութիւնները որոց հարազատութիւնը ճանչցուած է: Սակէց գատ, զիտցուած է որ Կայիոս՝ ուրիշ ամենէն նախամեծար համարեց միշտ Սանտիոնի բնակութիւնը, զոր եւ սիրեց իբրեւ իւր ծննդեան տեղին: Կ'ըսեն նաեւ, թէ Հռովմէն զգուելով, կայսրութեան կեդրոնը հոս փոխադրել ուղեց:

Թ. Կալիգուլա մականունը՝ զինուորական կատականուն մ'էր. այս բառը տեսակ մը զինուորական ոսից ամանի անուն էր, զոր նա կը հագնէր այն բանակավայրին մէջ ուր մեծցաւ: Զօրքերը շատ յարեալ էին այս իշխանին, որ իւր տղայութիւնն անոնց մէջ անցուցեր էր. ասոր մէկ ապացոյցը տեսնուեցաւ զխաւորապէս Օգոստոսի մահուանէն յետոյ, երբ իւր լոկ ներկայութիւնը բաւական եղաւ խռովարկուաց կատաղու-

Թիւնը կեցոմնելու, որոնք տարապայման միջոցներու դիմելու պատրաստուած էին. այս մարդիկն ա՛յն ատեն միայն կակուղցան, երբ տեսան որ Լայիոսը մերձակայ մէկ քաղաք մը դրկելու վրայ էին՝ վսիմնալով որ անոր կենացը վտանգ մը կը հասնի. աւոր վրայ իրենց զղջումն յայտնեցին, բռնեցին անոր կառքը եւ ստիպմամբ խնդրեցին որ իրենց վրայ այնչափ ատելի գաղափար մը չունենան:

Դ. Սիրիայի արշաւանացն ատեն իւր հօրն ընկերացաւ: Ի վերադարձին, իւր մօրը քով բնակեցաւ. եւ երբ սա աքսորուեցաւ, բնակեցաւ իւր մեծ հանւոյն՝ Լիվիայի քով, որուն դամբանականը ետքէն ինքն խօսեցաւ ատենախօսութեանց բեմին մէջ, մինչդեռ տղայութեան պատմութեան կը կրէր: Սակէ յետոյ, իւր հանւոյն Անտոնիայի քովը գնաց: Տասն եւ ինն տարեկան հասակին մէջ, Տիբերիոս զայն ի Լապրէա բերել տուաւ, եւ մի եւ նոյն օրուան մը մէջ այրական պատմութեան առնուլ եւ մօրուքը կտրել տուաւ, առանց այն օրն պատուային արարողութեամբ մը նշանակուելու, ինչպէս որ սովորութիւն էր եւ ինչպէս որ անոր եղբարցը համար կատարած էին: Ա՛յն տեղ է որ կըցաւ պրծիլ ա՛յն ամեն ծուղակներէն գորս կը լարէին անոր: Ի գուր կը ջանային որ բերնէն տրտունջ հանել տան. երբէք պատրուակ մը չէր տար չարութեան. իւր եղբարց աղետալի մահը չնշմարածի պէս երեւցաւ. եւ իւր իսկ նախատինքներն անհաւատալի կեղծ կերպարանութեամբ մը կը ծածկէր: Տիբերիոսին եւ զինքը շրջապատողներուն ա՛յն աստիճան կամարարութիւն կը ցուցնէր, որ իրաւամբ ըսին, Թէ ո՛չ անկէ աւելի լաւ սպասաւոր մը եւ ո՛չ աւելի չար տէր մը եղած է երբէք:

ԺԱ. Սակայն, նոյն այն ժամանակէն ի վեր, չէր կրնար իւր ցած եւ անգուժ միտումիւնները ծածկել . իւր մեծ զուարճութեանց մին էր չարչարանաց ենթարկուած թշուառներուն տանջանքներուն հանդիսատես ըլլալ: **Գիշերն՝** մեծ մեկնոցի մը մէջ պլլուած եւ կեղծ մագերով զլուխը ծածկած, գէշ տեղեր կը պտըտէր: **Ս.** մենէն աւելի սէր տուած էր թատերական պարի եւ երաժշտութեան. եւ Տիրերիոս դիւրաւ անոր թոյլտուութիւն կ'ընէր, յուսալով որ անոր այս ճաշակները պիտի կարենային անոր կատաղի բնութիւնը ցածուցանել: **Խորատես** ծերունին ա'յնչափ լաւ կը ճանչնար զայն, որ շատ անգամ կ'ըսէր. «**Լը** թողում որ **Լայիոս** ապրի իւր թշուառութեանն եւ այլոց թշուառութեանն համար. օձ մը կը մեծցունեմ հոովմայեցի ժողովրդեան համար, եւ **Փայեղոն** մը՝ տիեզերաց համար:»

ԺԲ. Ժամանակէ մը յետոյ ամուսնացաւ **Մ. Սիլանոսի** դստեր **Յունիա** **Լիզալիլլայի** հետ, որ **Հռովմայ** ազնուական մեծ բնութեւիւններուն մէկն էր: **Իւր** հղբօր **Դրուսոսի** տեղ հասանալոյ սահմանուելով, այս պաշտօնն դեռ չվարած, մէկէն ի մէկ քահանայապետութեան անցաւ: **Տիրերիոս՝** այն ատենն ուրիշ ամեն նեցուկէ զրկուած, եւ վատահումիւնը պակսած ըլլալով **Սէյանի** վրայ զոր քիչ ժամանակ յետոյ ջնջեց, կը փորձէր **Լայիոսի** բնաւորութիւնն ու սէրը, զոր աստիճանաբար կը մօտեցունէր զահուն: **Լայիոս**, որուն կլնն դեռ նոր մեռեր էր տղայաբերութեան ժամանակ, գահն ելլալու աւելի ասպահով ըլլալու համար, **Պրետորեան** վաշտից գլխոյն՝ **Մակրոնի** կինը **Յննիա** **Շէվիան** մոլորեցուց. երդմամբ խոստացաւ անոր, որ հնան ամուսնանայ եթէ կայսրութեան հաւանի. եւ այս

խոստումն ստորագրեց: Մնոր միջոցաւ շահեցաւ զՄակրոն, և, ոմանց հեղինակաց ըսածին նայելով, զայն գործիր րրաւ զՏիբերիոս թունաւորելու համար: Պերունիին մասնէն մատանին հանել տուաւ մինչ նա դեռ կը շնչէր. եւ որովհետեւ նա ալ կ'երեւէր թէ չէր ուզեր թող տալ մատանին, վրան պատահողներ նետել տուաւ, եւ մինչեւ իսկ զրուցուածին նայելով, իւր ձեռօքն զայն խեղդամահ ըրաւ: Ազատագրեալ մը որ ներկայ կը գտնուէր, այս վայրենի գործը տեսած ատեն պռուշով, Ասյիոս անմիջապէս կախել տուաւ զայն: Այս պատմութիւնը ճշմարտութենէ քիչ հեռի կ'երեւի, երբ դիտեմք, որ նոյն ինք Աւալիգուլա, ըստ ոմանց պատմագրաց, եթէ ո'չ այս հայրասպանութիւնը գործած ըլլալուն, գէթ զայն խորհած ըլլալուն վերայ պարծեցաւ: Իւր մօրն ու իւր եղբարց վրայ իւր սէրը ցցուցած ըլլալու համար, կը պանծար թէ անոնց վրէժը լուծել ուզած էր: Ա՛րսէր, թէ Տիբերիոսի քնացած ատենն՝ դաշոյնը ձեռքը սենեակէն ներս մտեր էր, բայց սիրտը գթալով կասեր էր. նետեր էր դաշոյնը եւ քաշուեր գացեր էր, մինչդեռ Տիբերիոս որ զայս տեսեր էր, չէր համարձակեր վրէժխնդրութեան դիմելու:

Ժ.Գ. Ինչ որ ալ ըլլայ, բոլոր հոովմայեցի ժողովողեան, կամ լաւ եւ, բոլոր յիեզերաց բաղձանօքն նա ի գահ ելաւ: Սիրելի էր գաւառաց եւ բանակաց, որ զայն տղայ տեսած էին. եւ սիրելի Հռովմայ բնակչաց, որ զայն կը սիրէին՝ Պերմանիկոսի որդին եւ ջնջուած ընտանիքի մը յետին շառաւիղն ըլլալուն համար: Միանայէն դուրս ելլելուն պէս, թէպէտ եւ Տիբերիոսի յուղարկաւորութեանն առթիւ տակաւին սգոյ զգեստ հագած էր, անոր ուղեկից եղաւ անհուն եւ

ցնծութեամբ յի բազմութիւն մը, որ ջահեր կը կրէր եւ զոհեր կ'ընծայէր: Ամենքն զայն իրենց աստղն, իրենց սանն կը կոչէին, եւ փաղաքշական անուններ կու տային:

ԺԴ. Հազիւ թէ քաղաքէն ներս մտաւ, ծերակուտի անդամոց եւ ժողովրդեան որ ժողովքին մէջ լցուել էր, միաձայն հաւանութեամբն պետութեան միակ տէր եւ միակ ինքնիշխան ճանչցուեցաւ, Տիրերիոսի կտակին հսկառակ, որ անոր ժառանգակից կու տար իւր քեռորդին՝ Տիրերիոսն, որ դեռ տղայ էր: Հասարակութեան ուրախութիւնն այնչափ մեծ էր, որ երեք ամիսէն թիչ ատենուան մէջ հարիւր վաթսուն հազարէն աւելի զոհ մորթեցին: Անոր օրերը թանկագին համարած ըլլալին ցուցնելու համար այնչափ շատ առիթ կը վնտռէին, որ քանի մ'օր յետոյ, երբ Լամպանիոյ կղզիներուն մէջ ճամբորդութիւն մ'ընելու գացած էր, ուխտեր ըրին անոր վերադարձին համար: Այն ժամանակի մօտերն հիւանդացաւ. ժողովուրդը՝ զիշերն անոր պալատին բոլորտիքը կ'անցունէր. եւ շատերը ուխտ կ'ընէին կռուելու կամ ինքզինքնին զոհելու՝ անոր բժշկութեանը համար: Քաղաքացւոց այս սքանչելի սիրոյն միացաւ նաեւ օտար արքունեաց կողմանէ, ցուցուած ակնածութիւնն: Պարթեւաց թագաւորը՝ Արտաւան, որ իւր արհամարհանքն եւ իւր ատելութիւնը չէր ծածկած Տիրերիոսի համար, Լայիւսի բարեկամութիւնը խնդրեց: Անձիհիւպատոսի մը հետ տեսակցութիւն ըրաւ եւ Սփրատին անդիլի կողմը գնաց հռովմէական արժիւններուն եւ Լեսարաց պատկերներուն ուղերձ մատուցանելու համար:

ԺԵ. Առ հասարակ ամեն մարդու նկատմամբ ցուցուցած մարդասիրութիւնը օր ըստ օրէ աւելի սիրցուցին զանի: Արտասուելով Տիրերիոսի դամբանականը՝ զրուցելէ, եւ անոր յուղարկաւորութեան հանդէսը կարգադրելէ յետոյ, փութաց երթալ ի Պէնտադայր կղզին եւ ի Պոնտիա կղզին, իւր մօրն եւ իւր եղբարց ամիւն-

ները ժողովելու համար : Աւելի եւս նախանձաւորու-
 թիւն ցուցնելու համար, օղին գէշութեանը չնայելով
 ճամբայ ելաւ : Ակնածութեամբ մօտենալով, ինքնին
 սսփորներու մէջ դրաւ անիւնները . եւ դրօշակիր ցոլա-
 նաւով մը մեծ շքով տանել տուաւ մինչ յԱստիա, եւ
 անտի Տիբրայի վրայէն ի Հռովմ : Ասպետաց կար-
 զին երեսելի մարդերն ղիմաւորելով ընդունեցին զա-
 նոնք, որ երկու կոնքերու մէջ դրուելով, ցորեկ ատեն
 շիրմի մը մէջ տեղաւորուեցան : Ի պատիւ անոնց՝ տա-
 րեկան զոհեր, եւ ի յիշատակ իւր մօրն՝ Կրկէսի խա-
 դեր հաստատեց, յորս իւր պատկերը՝ աստուածոց
 պատկերացը պէս պատգարակով տանել կը պարտէին :
 Գերմանիկոսի անունը տուաւ սեպտեմբեր ամսոյ :
 Ծերակուտական վճռով մը, իւր հանուոյն Անտօնիայի,
 քնծայել տուաւ բոլոր ա՛յն պատիւները զորս ունեցած
 էր Լիվիա . եւ իւր հիւպատոսութեանը պաշտօնակից
 ընել տուաւ իւր մօրեղբայրը Կղաղէան որ հռովմէա-
 կան ասպետ էր այն ատեն : Որդեգիր ըրաւ իւր եղ-
 բայրը Տիբերիոսը, ա՛յն օրն որ նա այրական պատ-
 մուճանն առաւ, եւ անոր տիւտղոս տուաւ իշխան երի-
 տասարդութեան : Ուզեց որ ամեն երդմանց մէջ տա
 պայմանական ճելը դրուի . Եւ այն Եւրոպէն էն
 այնչա՛տ յիշելի էն, որչա՛տ էն Եւրոպէն . եւ հիւպատո-
 սաց գրութեանցը մէջ սա հետեւեալը . Եւ այն յաջոր-
 թեան Եւրոպէն Եւրոպէն Եւրոպէն : Յանապարտու-
 թեան վերահաստատեց բոլոր անոնք, որ դատաւար-
 տուած կամ արքորուած էին . եւ ընդհանուր ներողու-
 թիւն շնորհեց : Իւր մօրն եւ իւր եղբարց դէմ եղած
 դատախազութեան վերաբերեալ բոլոր յիշատակագի-
 րերը հասարակաց հրապարակը տանել տուաւ . եւ ա-
 նոնց եւ ո՛չ մին կարդացած չըլլալուն վրայ երդում ը-
 նելէն յետոյ անոնց ամենն ալ այրեց, քրպէս զի հոգ
 եւ մոմոտուք չպատճառի անոնց, որք ամբաստանող
 կամ վկայ եղեր էին . չուզեց կարդալ ա՛յն մէկ թուղթն
 զոր ներկայացուցին իրեն, եւ կ'ըսէին թէ կենացը վն-

րաբերութիւն ունէր: Պատասխանեց թէ չէր ըրած ջան մը որ ո՛ր եւ է մէկու մը ատելութեամբն արժանի ըլլայ. եւ թէ բանտարկուներու մտիկ ընելու համար սկանջ չունէր:

ԺԶ. Հռովմէն տարագրեց այլանդակ շուայտութիւններ հնարադներն. եւ մինչեւ իսկ շատ դժուարութեամբ կրցան հրաման ընդունիլ որ զանոնք Տիբրայի մէջ չխեղդեն: Փնտռել գտնել տուաւ Տիտոս Լարիի, Նոսի, Արէմուտիոս Կորդոսի եւ Նասսիոս Սենեքոսի գործերը, զորս ծնած էր ծերակոյտն. թոյլ տուաւ որ զանոնք կարդան, իբրեւ թէ ինքն շահն ունէր որ պատմութիւնը հաւատարմարար գրուած ըլլար: Պատաւորաց թողուց իրաւասութիւն մը, որ ազատ եւ անէպիս էր իրեն բոլոր ըլլուելէ: Հռովմայեցի ասպետաց հանդէս ըրաւ խիստ եղանակաւ մը որ բարեխառնեալ էր չափաւորութեամբ: Հրապարակաւ առաւ անոնց ծիւերն, որոնք անարգական գործոյ մը յանցաւոր ցուցուեցան. եւ բաւական համարեց զանց ընել անոնց անոնները կարդալու, որոնք փոքրիկ պակասութիւններ գործած էին: Պատաւորաց աշխատութիւնը թեթեւցունելու համար, առաջին չորս տասնեակներուն վրայ հինգերորդ մտելցուց: Ռաբիլաց ժողովն եւ բուէի օրէնքը վերահաստատել փորձեց: Տիբերիոսի կտակին մէջ գրուած բոլոր պարգեւները հաւատարմարար եւ առանց յապաղեցունելու վճարեց, թէ եւ այն կտակն յոչինչ գրուած էր. նմանապէս Լիվիայի կտակին պարգեւները վճարեց, թէ եւ Տիբերիոս զայն ծնած էր: Աւճառմանց տուրքին երկու հարիւրորդ դնարն շնորհեց Խալիոյ ժողովրդոց: Ետ մը հրդեհեաւններու վնասը հատուց: Թագաւորութիւննին վերադարձունելով անոնց զորս Տիբերիոս կապտեր էր, յաւելցուց անոնց վրայ այն եկամուտներն զորս չէին կրցած ժողովել անոնց զահրնկեցութեամբն ատեն: Հարիւր միլիոն սեստերկի գրաւում մը վերադարձուց Լոմազինայի Թագաւորին՝ Անտոյոքոսի: Ա-

ռաբինութիւնը քաջալերելու նախանձուոր կեցած . ունեւն հազար սնտերկ տուաւ ազատագրեալ կնոջ մը , որ չէր ուզած իւր տէրը ամբաստանելու հաճիլ՝ հարցափորձի ատեն : Ահա ա՛յն ժամանակն է , որ ուրիշ շատ մը սլատիւներէ զատ , ոսկի վահան մը ընծայեցին անոր , զոր ամեն տարի՝ րահմապապետից դարոցը կը սփարտէր այս ինչ օրն ի Լապիտոլիոն տանիլ , երբեւէն գալով բոլոր ծերակոյտն ու ազնուականութեան երկու սեռի երիտասարդները . զովասանական տաղեր երգելով : Օրէնք դրին , որ անոր զահակալութեան օրը Պէլլէ կոչուի , որպէս թէ Հռովմայնոր հիմնադրութիւն մ'եղած ըլլար :

Եւ զորս անգամ հիւպատոս եղաւ . առաջին անգամուն , յուլիսի 11-ն մինչեւ սեպտեմբեր 1 . երկրորդ անգամուն , յունվարի սկիզբէն մինչեւ վերջն . երրորդ անգամուն , մի եւ նոյն ամսոյ՝ մինչեւ 13 . չորրորդին , մինչեւ ի 7 : Աւերջին երկու անգամու հիւպատոսութիւններն իրարու յաջորդեցին անընդհատաբար : Ահրջընթերը Լիոնի մէջ սկսաւ , առանց սլաշտօնակցի , բայց ո՛չ թէ վասն հպարտութեան կամ զանցառութեան , ինչպէս որ ըսին . այլ անոր համար , որ Հռովմէն բացակայ ըլլալուն համար չկրցաւ գիտնալ որ իրեն սլաշտօնակից ըլլալիք անձն յունվարի 1-ին մեռած էր : Երկու անգամ մարդ գլուխ երեք հարիւր սնտերկ տուաւ ժողովրդեան . եւ փառաւոր հացկերոյթ մը՝ ծերակուտին եւ ատպետաց , եւ եւ ա՛ռնցկանանցն ու զաւակացը : Այս հացկերոյթներուն վերջնոյն մէջ , էրիկ մարդոց ամուսններ բաժնեց , եւ կանանց ու տղայոց ծիրանի ժապաւէններ . եւ հասարակաց զբօսանքն մշտնջենաւորապէս աւելցունելու համար , Լուռնուեան տօնից փրայ օր մ'աւելցուց , զոր օր կրթասարդութեան կոչեց :

ՎԵՐՋ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐՈՑ

Ա.ԶԴԱՅԻՆ ՄԱՑԵՆԱԴԱՐԱՆ

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ**

**ԳՈՐԺ ՍՈՒԵՏՈՆԻՈՍԻ
ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ Ե. Մ. Ս.**

ՀԱՏՈՐ Բ.

**ՋՄԻՒՌՆԻԱ
ՑԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԵՐՑ ՏԵՏԵՆՆ
1877**

աւարինութիւնը քաջալերելու նախանձաւոր կեցած , ունեւն հազար սկստերկ տուաւ ազատագրեալ կնոջ մը , որ չէր ուզած իւր տէրը ամբաստանելու հաճիլ՝ հարցափորձի ատեն : Ահա ա՛յն ժամանակն է , որ ուրիշ շատ մը պատիւներէ զատ , ոսկի վահան մը ընծայեցին անոր , զոր ամեն տարի՝ բահմնայապետից դարոցը կը պարտէր այս ինչ օրն ի Լապիտոյիոն տանիլ , ետեւէն գալով բոլոր ծերակոյտն ու ազնուակաւնոթեան երկու սեռի երիտասարդները . զովասանական տաղեր երգելով : Օրէնք դրին , որ անոր զահակալութեան օրը Պէլէ-կոյւսի , որպէս թէ Հռովմայնոր հիմնադրութիւն մ'եղած ըլլար :

Եւ . Զորս անգամ հիւպատոս եղաւ . առաջին անգամուն , յուլիսի 1 էն մինչեւ սեպտեմբեր 1 . երկրորդ անգամուն , յունվարի սկիզբէն մինչեւ վերջն . երրորդ անգամուն , մի եւ նոյն ամսոյ մինչեւ 13 . չորրորդին , մինչեւ ի 7 : Աւերջին երկու անգամու հիւպատոսութիւններն իրարու յաջորդեցին անընդհատաբար : Աւերջնեանք Լիոնի մէջ սկսաւ , առանց պաշտօնակցի , բայց ո՛չ թէ վասն հապտութեան կամ զանցառութեան , ինչպէս որ ըսին . այլ անոր համար , որ Հռովմէն բացակայ ըլլալուն համար չկրցաւ գիտնալ որ իրեն պաշտօնակից ըլլալիք անձն յունվարի 1 ին մեռած էր : Սրկու անգամ մարդ գլուխ երեք հարիւր սնտերկ տուաւ ժողովրդեան . եւ փառաւոր հացկերոյթ մը՝ ծերակուտին եւ ապետաց , եւ եւ առնցկանանցն ու զաւակացը : Այս հացկերոյթներուն վերջնայն մէջ , էրկ մարդոց ամուսններ բաժնեց , եւ կանանց ու տղայոց ծիրանի ժապաւէններ . եւ հասարակաց զբօսանքն մշտնջենաւորապէս աւելցունելու համար , Լուոնոսեան տօնից վրայ օր մ'աւելցուց , զոր օր երկտասարդութեան կոչեց :

ՎԵՐՋ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՈՐՈՑ

ԱԶԴԱՅԻՆ ՄԱՅԵՆԱԴԱՐԱՆ

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ**

**ԴՈՐԺ ՍՈՒԵՏՈՆԻՈՍԻ
ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ Ե. Մ. Ս.**

ՀԱՏՈՐ Բ.

**ՋՄԻԻՌՆԻՍ.
ՏՊԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂՐԱՐՅ ՏԵՏԵԱՆ
1877**

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԱՑ

ԿԱՅԻՈՍ ԿԱԼԻԳՈՒԼԱ

ԺԸ. Սուսերամարտից տեսարաններ տուաւ, մերթ Ստատիլիոս Տաւրոսի ամփիթատրոնին մէջ, մերթ Արէսի—Դաշտին մէջ։ Ասոնց վերայ յաւելցուց Ափրիկեցի խմբեակներ եւ Կամպանացի ըմբիշներ, երկու ազգաց ընտիր մասէն։ Երբ ինքնին չնախագահէր տեսարանին, կա՛մ իւր բարեկամաց կամ ատենակալաց կը յանձնէր այն պաշտօնը։ Տեսարանական խաղեր եւս տուաւ ստէպ եւ շատ տեսակ, եւ որ մին գիշեր ատեն եւ ջահերու լուսով։ Նաեւ զանազան ընծաներ ցրուեց ժողովրդեան մէջ, եւ օր մը՝ կողովով լեցուն հաց ու միս բաժնեց բոլոր քաղաքացւոց։ Դիտեց որ ճիշդ իւր գէմն եղող Հռովմայեցի ասպետ մի շատ զուարթութեամբ եւ անյազարար կ'ուտէր իւր բաժինը. իսկոյն անոր ղրկեց իւր բաժինն ալ. եւ նշմարելով որ ծերակուտի անդամ մը՝ նոյնպէս կ'ուտէր անյազարար, անոր ալ ղրկեց տախտախներ, յորս զայն պրետոր կ'անուանէր արտաքոյ կարգի կերպիւ։ Կրկէսի խաղեր տուաւ, որք յառաւտէն մինչեւ յերեկոյ կը տեւէին. եւ միջանկեալ մասի համար Ափրիկէի զազաններ ի տես բերել կուտար, կամ Տրոյական խաղեր կը հրամայէր։ Այս տեսարաններէն ոմանք նշանալոր եղան սա կողմանէ

որ ասպարիզին մէջ խրուկ եւ ոսկւոյ փոշի ցանուած էր, եւ այն առեւն միայն ծերակուտի անդամք կ'ընթանային. եւ ոմանք յանկարծուտ ներկայացուցան, ինչպէս եղաւ օր մը՝ երբ իւր պալատին վերէն ըստ Լուկիոսի օրինաց կրկէսի պատրաստութեանց ամբողջանալուն նայած առեւն, քաղաքացիք ոմանք, որք իրենց տանը տանիքին վերայ էին, տեսարան մը խնդրեցին անկէ:

ԺԹ. Քիչ մը ժամանակ յետոյ ուրիշ տեսարան մը հնարեց, որ անհաւատալի եւ չստւած բան էր: Քայայե եւ Պուզօլէսի մէջտեղ ծովուն վերայ երեք հազար վեց հարիւր քայաչափ միջոցին մէջ կամուրջ մը շինել տուաւ՝ երկու կարգ փոխադրութեան նաւերով կազմուած, որ կապուած էին խարիսխներով եւ ծածկուած էին սալարկով մը որ Ապպեան ճանապարհին կը նմանէր: Երկու օր այս կամուրջին վերայէն կ'երթար եւ կու գար. առաջին օրը սքանչելի կերպիւ վառեալ ձի մը հեծած, գլուխը կաղնի պսակով, տապարով, Դազդիական վահանով եւ թրով մը զինեալ, եւ ոսկեմամուկ վարապանակով մը ծածկուած. հետեւեալ օրը կառավարի զգեստով երկու չքնաղազեղ ձիերով լծեալ կառք մը վարելով, եւ իւր առջեւէն քայլեցունելով զՔարիոս երիտասարդը զոր Պարթեւք իրեն պատանդ տուեր էին, եւ ետեւէն կ'երթային իւր պրետորեան անձնապահներն ու իւր բարերկամներ՝ պայլակներու մէջ նստած: Գիտեմ որ այնպէս կարծուեցաւ թէ Ալիքուլա ուրիշ նպատակաւ չշինեց այս կամուրջը, բայց եթէ Քսէրքսէսի նմանելու համար, որուն վերայ շատ զմայլեր էին երբ նա մի եւ նոյն եղանակաւ անցաւ Հելլեսպոնտոսին հողոցէն, որ Քայայի նեղուցին չափ լայն է, այլք

կարծեցին թէ մեծ ձեռնարկութիւն մի ընելով՝ կ'ուզէր վախճունել Պերմանացիներն ու Բրետոնները, որոց պատերազմի սպառնալիք ըրած էր: Բայց իմ հաւա կը զրուցէր որ այս անհեթեթ շինութեան բուն պատճառը, եթէ Կալիգուլայի խիստ մտերիմ պալատականաց հաւատալ պէտք է, Քրասիլլոս անուն գուշակին կանխասացութիւնն էր, որ տեսնելով թէ Տիրերիոս մտմտութի մէջ էր իւր յաջորդի մասին եւ իւր բեռորդոյն Տիրերիոսի կը հակամիտէր, ապահովեր էր զայն թէ Կայիոս չպիտի կրնար ինքնակալ ըլլալ, բայց միայն եթէ Բայայի նեղուցին վրայէն ծիով անցնէր:

Ի. Տեսարաններ տուաւ նաեւ Իտալիայէն դուրս. Ատտիկեան խաղեր Սիրակուսայի մէջ, եւ ամեն տեսակ խաղեր Լիովնի մէջ, Պաղդիոյ մէջ. ընդ որս եւ Յունական ու Լատինական ճոռոմաբանութեան մրցում մը, յորում յաղթուողները կը պարտաւորէին ինքնին յաղթողները սլակել եւ անոնց դրուատիք երգել, եւ անոնք որոց շարադրութիւնները շատ յոռի էին, կը պարտէին սպնգով մը կամ իրենց լեզուովը զանոնք սրբել, եթէ ոչ պատիժ կար ծաղկուելու կամ գետին մէջ ձգուելու:

ԻԱ. Տիրերիոսի անկատար թողած գործերը լմընցուց, Օգոստոսի տաճարն եւ Պոմպէոսի թատրոնը: Զրմուղ մը սկսաւ Տիվոլիի մօտ, եւ ամփիթատրոն մը՝ Արէսի—Պաշտին կից: Իւր յաջորդը Կղոդէս այս շէնքերուն առաջինը լմընցուց եւ միւսը թողուց: Սիրակուսայի պարիսպն ու աստուածոց տաճարները, որք փլած էին, վերանորոգեցան: Կայիոս նաեւ խորհած էր Սամոսացի Պոդիկրատին պալատը վերականգնել, Միլէտի մէջ Կիւբեդի տաճարն աւար-

տել, Ալպեան լեռանց զագաթին վերայ քաղաք մը շինել. քայց ամենէն առաջ Կորնթոսի պարանոցը քնդրել: Առաջին կարգի հարիւրապետ մը զրկեր էր պէտք եղած պատրաստութիւններն ընելու համար:

ԻՐԱ. Մինչեւ հիմա իշխանի մը վերայ էր խօսածս. հիմա պիտի խօսիմ հրէշի մը վերայ, որ ամեն տեսակ մականունն առած է (վասն զի զայն կը կոչէին Բարեպաշտ, զառաքել, հայր զինորդաց, շատ բարի, շատ մեծ): Գործով Հռովմայ մէջ գտնուող շատ մը թագաւորաց՝ իրենց մէջ նախամեծարութեան վերայ վիճելին մտիկ ըրաւ, ու պոռաց. Դո՛ւ Դէ՛լ Դե՛լ Դէ՛լ, Դո՛ւ Դէ՛լ Դե՛լ Դե՛լ Դէ՛լ. եւ թագն ու թագաւորութեան նշաններն առնելու վերայ էր: Քայց որովհետեւ ըսին թէ ինքն թագաւորներէն շատ վեր էր, սկսաւ Աստուածային պատիւներ պահանջել: Յունաստանէն բերել տուաւ այն աստուածոց արձաններն որք իրենց կատարելութեամբը կամ ժողովրդոց համարմանց առջեւ խիստ երեւելի էին, ընդ որս եւ Ուիմպիական Արամազդին արծանը: Անոնց վերայէն գլուխնին վերցունել տուաւ, եւ տեղը՝ իւր արձաններուն գլուխը դնել տուաւ: Մեծցունել տուաւ իւր պալատը, մինչեւ որ զնաց միացաւ հասարակաց հրապարակին, ուր էր Կաստոր եւ Պոլլուքսի տաճարը. զաւթի մը փոխարկեց զայն, ուր ինքն այն երկու եղբարց մէջտեղը նստած կ'երևէր, ու երկրպագութիւններ կ'ընդունէր: Ոմանք զայն կ'ողջունէին Լատին Աբապաշտ անունով: Ոմեցաւ տաճար մը, քահանաներ եւ շատ հազուադիւտ զոհեր: Տաճարին մէջ իւր արծանն ոսկիէ էր, եւ ամեն օր իրեն պէս կը հագուեցունէին: Քաղաքացւոց խիստ հարուստները՝ այս տաճարին քահանայութիւնը ձեռք անցունելու

ճիգ կր թափէին: Անոր մատուցուած զոհերն էին փլամանտ, սիրամարգ, Հնդկաստանի եւ Մ. փրիկէի հաւ, սեւ սագ, փասեան: Իւրաքանչիւր օրուան համար նշանակեալ տեսակ մը կար: Գիշերը՝ իրենք քով զալու եւ հետը պառկելու կը հրաւիրէր զԼուսինն, երբ ի լրմանն ըլլար. ցերեկն Ս. րամազդին հետ կը խօսակցէր՝ երբեմն անոր ականջին խօսելով եւ տուած սրտասփամններուն մտիկ ընել կերպարանելով, եւ երբեմն ծայնը բարձրացունելով եւ մինչեւ իսկ հետը կուռելով. որովհետեւ անգամ մը լսող եղաւ որ սպառնալով կ'ըսէր անոր. «Յտ պիտի դրկեմ քեզի ի Յունաստան, ուսկից բերել տուի զքեզ»: Բայց շուտով մը բարկութիւնն իջնելով, ինչպէս որ ինքն կ'ըսէր; եւ Ս. րամազդ հրաւիրելով զայն որ երթայ հետը բնակի, Օգոստոսի տաճարին վերայէն հաղորդակցութեան սրահ մը շինել տուաւ, Պալատին լեռնէն մինչ ի Լապիտոլիոն. եւ յետոյ, աւելի եւս մօտ ըլլալու համար, նոյն իսկ Լապիտոլիոնի հրապարակին մէջ նոր պալատի մը հիմունքը դնել տուաւ:

ԻԳ. Չէր ուզեր որ հաւատան կամ ըսեն թէ Ս. գրիպպասէն սերեալ էր: Ս. գրիպպասի սերունդը շատ ցած կը համարէր, եւ կը բարկանար երբ ճառի մը մէջ կամ տաղերու մէջ Լեսարուց կարգը դասէին զինքն: Լը պնդէր թէ յոր մայրը՝ Օգոստոսի ընդ իւր դստեր Յուլիայի ազգապղծութենէն ծնած էր. եւ Օգոստոսի յիշատակն այսպէս գրպարտելուն զոհ չըլլալով՝ արգիլեց որ չտօնեն ոչ Ս. կալիոմի յաղթութիւնն եւ ոչ երիտասարդին Պոմպէոսի պարտութիւնը Սիկիլիոյ մէջ, զորս Հռովմայեցի ժողովրդեան աղէտաբեր օրեր կ'անուանէր: Իւր մեծ հասկն Լիվիան Է:

Որքան կը կոչէր, եւ անոր ծնունդը վար կը զարնէր առ ծերակոյտն գրած նամակի մը մէջ, յորում կը պնդէր թէ Լիվիայի մօրը հաւը Փոնդիի Թաղային դատաւոր մի էր: Սակայն սա ստոյգ է որ այն համ, որոյ անունն Ափիդիոս Լուրկոյ էր, Հռովմայ մէջ դատաւորութիւն ըրած էր: Իւր հանին Անտօնիան իրեն հետ մասնաւոր խօսակցութիւն մի ընել խնդրելով՝ մերժեց, եւ ուզեց որ իւր անձնապահներուն գլուխը՝ Մակրոն ներկայ գտնուի:

Ահա՛ այսպիսի տաղտկութիւններով եւ նմանօրինակ նախատինքներով պատճառ եղաւ անոր՝ կսկիծէն մեռնելու, եթէ երբէք զայն չճշտաւորեց, ինչպէս որ կ'ըսէին: Որ եւ է պատիւ մը չըրաւ անոր մահուանէն յետոյ, եւ հանդարտ սրտով անոր փայտակոտին բոցերուն նայեցաւ այն սեղանէն ուր նստած էր: Զինուորաց տրիբուն մը դրկեց իւր եղբայրը Տիբերիոսն սպաննելու, այն վայրկենին որ նա քիչ կը կասկածէր. եւ իւր աները Սիլվանոսը պարտաւորեց ածելիով իւր վիզը կտրելու: Այս երկու սպանութեանց իբրեւ պատրուակ առարկեց թէ իւր եղբայրը մերժեց էր ծովուն վերայ փոթորկի մը աւտեն իւր հետ գալ, եւ Հռովմայ մէջ մնացեր էր պատեհութեանց նայելու եւ քաղաքին տիրելու համար. եւ թէ Սիլվանոս ճանապարհորդութեան միջոցին հոտոտեր էր անդեղեայ մը, զոր՝ Կայիոս կ'ըսէր թէ Թոմի դէմ զինքն պահպանելու համար միայն առած էր: Սակայն Սիլվանոս՝ նաւարկութենէ ծագելիք անձնական անհանգստութիւնը Թեթեւցնել եւ սիրտ խառնուքի առաջքն առնուլ միայն ուզած էր, եւ երիտասարդն Տիբերիոս պարտաւորուած էր դեղ առնուլ սաստիկ հազի մը համար որով կը տանջուէր:

Իւր մօրեղբօրը Կղաւղէսի գալով, զայն իրեն խաղա-
լիկ ընելու համար միայն խնայեց անոր:

Ի. Իւր բոլոր քոյրերուն հետ մեղապարտ եւ ան-
ընդհատ յարաբերութիւն մը ունեցաւ: Սեղանի վերայ
զանոնք իրմէ վար զը նստեցունէր, մինչդեռ իւր կինը
վերն էր: Ս. յնպէս կը կարծուի թէ Գրուսիլլայի կու-
սութիւնն աւրեց, մինչ տակաւին ծիրանեզր պատմու-
նան կը հագնէր: Կը պնդեն իսկ թէ անոր բազկացը
մէջ եղած ատեն վրայ հասաւ Ս. նստնիա, որուն քով
մեծցած էր՝ անոր հետ ի միասին: Ս. մուսնացուց
զայն Լուկիոս Կասսիոս Լոնգինոս անուն հիւպատո-
սական անձին հետ. յետոյ անոր ձեռքէն առաւ եւ
իբրեւ իւր օրինաւոր ամուսինը նայեցաւ անոր հրա-
պարակաւ: Հիւանդանալով անգամ մը, զայն իւր ըն-
չից եւ կայսրութեան ժառանգորդ յայտարարեց: Ս.
նոր մահուանէն յետոյ բոլոր հրապարակային սլաշ-
տօնները դադրեցուց, եւ այն ժամանակին մէջ մահա-
պարտական ոճիր մի էր խնդալը, իւր ծնողաց, իւր
կնոջ եւ զաւակաց հետ բաղանիք առնուլ կամ ճաշե-
լը: Ձկնալով կսկծին դիմանալ, գիշերանց վազեց
դէպ ի Կամպանիա եւ անտի ի Սիրակուսա: Քայց
շտապաւ ետ դարձաւ, մօրուքն ու մագերն երկըն-
ցուց, եւ ապա, միայն Գրուսիլլայի անուամբն եր-
դուաւ՝ մինչեւ իսկ մեծամեծ գործերու մէջ եւ ժողո-
վրդեան կամ զինուորաց խօսելու ատեն: Իւր միւս
քոյրերը նոյնչափ չսիրեց եւ նոյն կերպով չվարուե-
ցաւ անոնց հետ. զանոնք իւր սիրեցելոցը հետ պոռն-
կեցուց: Դարձեալ չղժուարեցաւ ու զանոնք արքայի
դատապարտեց իբրեւ Լէպիդոսի դաւադրութեանց
մեղսակիցք եւ իբրեւ շնացեալք: Յուցուց անոնց
ստորագրութիւնը, զոր խաբէութեամբ կամ անոնց

տկարութենէն օգուտ քաղելով առած էր. եւ երեք թուրեր՝ որք ըստ նորա բանի իրեն դէմ գործածուելու համար պատրաստուած էին, Արէժիսնդիր Արէսի նուիրեցան. ընդ որս եւ արծանագրութիւն մը որ այս կարծեցեալ ոմիրին վկայութիւն կու տար:

ԻԵ. Իւր ամուսնութեանց մէջ, ինչպէս նաեւ կնա-
թողութեանց մէջ ամօթալից գտնուեցաւ: Այցելու-
թեան զացած ըլլալով Կայիոս Պիսոնի որ նոր ամուսնացեր էր Որեստիլլայի հետ, առաւ այս կլինը՝
իւր տունը բերաւ, քիչ օրուան մէջ արծակեց. եւ եր-
կու տարի յետոյ արքորեց զայն, սա պատրուակաւ
թէ նա իւր առաջին ամուսինը նորէն տեսեր էր: Այլք կ'ըսեն թէ հարսանեկան հացկերութի ատեն
Պիսոնի դէմ յանդիման նստած ըլլալով, եւ զայն Ո-
րեստիլլայի բովը տեսնելով, ըսաւ անոր: «Այդչափ
շատ մի՛ մօտենար կնոջս» թէ՛ անմիջապէս զայն իւր
ձեռքն անցուց, եւ հետեւեալ օրը հրատարակել
տուաւ թէ ամուսնացեր էր Օգոստոսի եւ Հռոմուլոսի
պէս: Լսեց որ հիւպատոսական անձն, եւ բանակաց
հրամանատրող Մէմիոսին կնոջ Լուլիա Պաւլինայի
հանդէպ համար կ'ըսէին թէ շատ գեղեցիկ էր. շու-
տով բերել տուաւ զԼուլիա զաւառէն ուր կը
գտնուէր, վայելեց եւ շուտով ետ դրկեց՝ պատուիրե-
լով որ երբէք ուրիշ մարդու մը հետ հաղորդակցու-
թիւն չընէ: Յարատեւութեամբ եւ տարփանօք սիրեց
զԿեստիա, որ ոչ գեղեցիկ էր եւ ոչ ծաղկահասակ.
Քայց յետին աստիճանի անամօթ լկտի էր: Շատ ան-
գամ զլնուորաց տեսնել տուաւ զայն, որ վերտ զրա-
հով, վահանով եւ սաղաւարտով զգեցեալ եւ ծի հե-
ծած իր բովէն կ'երթար: Մերկամարմին զայն ցու-
ցուց իւր բարեկամաց: Երբ նա մայր եղաւ, իւր կլինը

կոչելով պատուեց զայն. զինքն հայր յայտարարեց անոր ծնած աղջկանը, զոր Յուլիա Դրուսիլլա անուանեց. աստուածուհեաց տաճարին մէջ տանել տուաւ, եւ զայն դրաւ Աթենասի գիրկը՝ զայն սնուցանելու եւ մեծցունելու հոգն անոր տալով։ Այս աղջկան անոր զաւակն ըլլալուն ամենէն մեծ ապացոյցն էր անոր ցցուցած վայրենութիւնը. որովհետեւ այն աստիճան չար էր որ իւր հետ խաղացող տղայոց աչքը կը խոթէր իւր եղունգները։

ԻԶ. Այս մանրամասն պատմութիւններէս յետոյ մարդ չպիտի զարմանայ այն եղանակին վերայ որով վարուեցաւ իւր մերժաւորաց եւ իւր բարեկամաց հետ։ Օրինակի համար, Պտղոմէոս որ Յովասի որդին եւ իւր իսկ մօրաքեռորդի էր որովհետեւ Մարկոս Անտոնիոսի քեռորդի էր. եւ Մակրոն եւ նոյն իսկ Յննիա, որք երկուքն ալ զայն ի կայսրութիւն բարձրացուցին. ասոնց ամենքն ալ իրենց ազգականութեան ու բարերարութեանց հակառակ արիւն-ռուշտ մահուամբ մը կորան։ Այլ եւս ակնածութիւն եւ ոչ քաղցրութիւն ցուցուց ծերակուտին նկատմամբ։ Թողուց որ այդ մարմնոյն շատ մը անդամները՝ մեծամեծ պաշտօններու պատուով զարդարեալ, մզոններով ճանբայ քայլելով եւ ամղանով իւր կառքին առջեւ գան, եւ իբրեւ գերի սոթտուած՝ իւր սեղանին քովը կամ իւր առջեւն ոտքի վերայ կենան։ Անոնցմէ որ մէկը զաղտնաբար կորսընցուց, եւ րիչ մը ժամանակ չդադրեցաւ զանոնք կոչելէ որպէս թէ կենդանի եղած ըլլային. յետոյ ուզեց այնպէս հաւտացունել թէ անոնք իրենց կամօքն ինքզինքնին մահացուցած էին։ Հիպատոսները պաշտօնէ հանեց, անոր համար որ մոռցեր էին իւր ծննդեան տարեդարձը հրովարտա-

կաւ մը յայտարարելու. եւ հասարակապետութիւնն երեք օր առանց առաջին պաշտօնակալաց մնաց: Եւր զանձապետին անունը դաւադրութեան մը մէջ գրուցելով, ծաղկել տուաւ զայն. ինքնին անոր հագուստը մերկացուց եւ զինուորաց ոտից ներքեւ դրաւ զայն, որպէս զի կարենան ուզածնուն պէս զարնել:

Պետութեան բոլոր աստիճանի մարդոց հետ թէ՛ ամբարտաւանութեամբ եւ թէ խստութեամբ վարուեցաւ: Կրկէսին մէջի ձրի տեղերը բռնելու փութացող բազմութեան ծայնէն նեղանալով գիշեր ատեն, գաւազանի հարուածներով վռնտել տուաւ ամենը: Այնչափ մեծ եղաւ աղմուկը, որ քսանէն աւելի Հռովմայեցի ասպետ, այնքան ալ ընտանեաց մայրեր այն տեղ կորան, թո՛ղ շատ մը մանր տղաները: Ասպետաց դասուն եւ ռամկականաց մէջտեղը կոխ յարուցանելով հաճութիւն կ'ըզզար. խաղերը սովորականէն աւելի շուտ սկսել կու տար, որպէս զի ասպետներն եկած ատեննին տեսնեն թր առաջ եկողները բռնեք են իրենց տեղերը: Սուսերամարտից տեսարանի մը մէջտեղը յանկարծ բանալ տուաւ այն վարագոյրներն որք ժողովեալ բազմութիւնն արեւուն տապէն կը պահպանէին. եւ արգիլեց որ մարդ դուրս չենէ. եւ փոխանակ սովորական կռուամարտութիւններու՝ երկրորդ թատրոնին սուսերամարտից մէջէն ամեն ծերերն ու տկարները, եւ ընտանեաց հայր գտնուող հիւանդոտները վայրենի գազանաց դէմ հանել տուաւ: Մինչեւ իսկ երբեմն հասարակաց շտեմարանները փակեց եւ ժողովրդեան սով սպառնացաւ:

Իէ. Ահաւասիկ անոր բարբարոսութեան ամենէն նշանաւոր գործերը: Որովհետեւ տեսարանի սահմա-

Նեալ կենդանիները սնուցանելու համար միս տալը սուղի կը նստէր, զանոնք սնուցանել տուաւ յանցաւորաց միսովը, զորս կենդանւոյն կու տային անոնց բզկտելու. եւ նոյն իսկ ինքն նշանակեց զանոնք որ զազանաց պիտի տրուէին: Օր մը երբ բանտերուն այցելութեան ելեր էր, դռնակին առջեւ ոտքի վերայ կեցած տեղը՝ ներսն եղողներուն ամենքն ալ զազանաց դատապարտեց՝ առանց քննութիւն մը ընելու: Քաղաքացիին մէկն որ Լեսարի կենացը համար ասպարիզին մէջ կռուելու ուխտ ըրեր էր. իւր ուխտը կատարելու պարտաւորեց. հանդիսատես եղաւ կռուին, եւ չարձակեց զայն բայց միայն երբ յաղթող եղաւ, եւ այն՝ շատ դժուարութեամբ: Ուրիշ մէկն ալ երդում ըրեր էր որ եթէ պէտք ըլլայ կը մեռնի անոր համար. ըստ բառական նշանակութեանն կատարելու ստիպեց զայն. եւ որովհետեւ նա կը վարանէր, զոհի կենդանւոյ մը պէս հագուեցուց զայն եւ խումբ մը տղայոց ձեռքը տուաւ, հրամայելով որ անոր ուխտը յիշեցընելով փողոցներուն մէջ հալածեն զայն, մինչեւ որ նա Տարպէեան ժայռին գագաթէն ի վայր գլորեցաւ: Շատ մը երեւելի քաղաքացիներ՝ տաք երկաթով նշան մը զարնելէ յետոյ, հանքի կամ ճանապարհաց աշխատութեան կամ զազանաց դատապարտեց. կամ թէ զանոնք դեղել կու տար այնպիսի նկուղներու մէջ ուր կը պարտաւորէին չորս ոտքով զազաններու դիրքի մէջ կենալ. եւ այսպէս կեցած տեղերնին, սղոցով մարմիննին երկուքի բաժնել կու տար. եւ ասի ծանրակշիռ պատճառներու համար չէր, այլ անոր համար որ իւր տեսարաններուն մէկէն զոհ չէին եղեր, կամ թէ իւր ոգւոյն վրայ երբէք չէին երդուած: Եւ պարտաւորէր հայրերը՝ իրենց զուակաց տունջանացը

հանդիսատեսս ըլլալու: Անոնցմէ մին իւր վատառողջութիւնը պատճառ լնելով հրաժեշտ խնդրեց. իսկ նա իւր գահաւորակը ղրկեց անոր: Ուրիշ մէկն ալ որ իւր որդւոյն մեռնիլը դեռ նոր տեսեր էր, գալ իւր հետ ճաշելու հրաւիրեց, եւ կրցածին չափ զրգռեց զայն՝ խնդալու եւ ուրախ ըլլալու: Օրերով շարունակ, շղթաներով ծեծել տուաւ տեսարանաց հոգաբարձու մը. եւ մեռցունել տուաւ ա՛յն ատեն, երբ չկրցաւ այլ եւս անոր վէրքերուն հոտին դիմանալ: Ատելլացի բանաստեղծ մը ասպարիզին մէջ այրուեցաւ՝ երկսայրի քերթուածի մը համար: Հռովմայեցի ասպետ մը՝ զազանաց առջեւ դրուելով, պոռաց թէ անմեղ էր. բերել տուաւ զայն, լեզուն փրցունել տուաւ ու նորէն ղրկեց իւր պատիժը կրելու:

ԻԸ. Օր մը հարցուց քաղաքացիի մը զոր աքսորէն բերել տուեր էր, թէ ո՞ւր էր երկար ժամանակէ ի վեր, եւ ի՞նչ կ'ընէր եղած տեղը: Նա ալ անոր շողորթութիւլ համար պատասխանեց թէ «Աստուածներէն կը խնդրէի ի՞նչ որ տեղի ունեցաւ. այսինքն թէ Տիրեւրիոս մեռնի եւ դուք տիրէք»: Այս խօսքին վերայ ինքնիրեն այնպէս համոզեցաւ թէ՝ ամեն անոնք զորս աքսորեր էր, մահ կը մաղթէին իրեն համար: Զինուորներ ղրկեց անոնց ամենքն ալ կողոպտելու համար: Եւրակուտի մէկ անդամը բզկտել տալ ուզելով՝ մարդեր կեցուց որ անոր ծերակուտին մէջ մտնելու ատեն հասարակութեան թշնամի կոչեն զայն, հարուածելով խողխողեն ու խաժամութիւն ձեռքը տան որ զայն բզկտէ. եւ այն ատեն միայն սիրտը հանգչեցաւ, երբ անոր անդամներն ու փորոտիքը փողոցներուն մէջ ընդ քարշ ածելով մինչեւ իւր առջեւ բերին:

ԻԹ. Իւր խօսքերուն դաժանութիւնն աւելի եւս ա-

տելի կ'ընէր իւր գործոց անօրինակ դաժանութիւնը: Գլխաւորապէս կը պարծենար թէ անդրդուելի բնաւորութիւն մի ունէր: Իւր հանլին Անտօնիա երբ զինքն կը խրատէր, ականջ չդնելով գոհ չըլլալէ զատ, «Մի'տրդ բեր, ըսաւ, որ ես ամեն մարդու ամեն բան կրնամ ընել»: Սրբ իւր եղբայրն սպաննելու հրաման կու տար, կարծելով թէ նա դեղծափ կը պահէր վերան, դեղծափ՝ Կեսարի դէմ» ըսաւ: Իւր քոյրերն արսորելու ատեն սպառնալեօք ըսաւ անոնց թէ՝ «Ոչ միայն կղզիներ, այլ նաեւ թուրքեր ունի»: Քաղաքացիին մէկը որ պրետոր եղած էր, եւ որ իւր առողջութեան աղագաւ յԱնտիկիւրա քաշուեր էր, արտօնութիւն կը խնդրէր քիչ մը աւելի ժամանակ հոն մնալու. հրամայեց որ սպաննեն զայն, ըսելով թէ որովհետեւ եղբորդոսէն օգուտ մը չէր գտեր, երակահատութիւն մը պէտք էր անոր: Ամեն տասն օրն անգամ մը սպաննուելիք բանտարկելոց ցուցակ մի կը շինէր. եւ ասի՝ իւր հաշիւները մարքել կը կոչէր: Յոյներ եւ Քաղղիացիներ միանգամայն դատապարտելով, կը պարծէր թէ Քաղղիա—Յունաստանը նուաճեր էր:

Լ. Միշտ ծանր կերպով ծեծել կու տար. եւ ամեն մարդ գիտէ անոր սա խօսքը զոր ստէպ կ'ըսէր իւր դահիճներուն. «Այնպէս ըրէ որ մեռնելնին զգան»: Մարդուն մէկուն անուան վերայ սխալելով՝ զայն ուրիշի մը տեղ պատժելէ յետոյ, ըսաւ. «Այս մարդն ալ միսին չափ արժանի է պատժոյ»: Ստէպ բերանն էր ողբերգութեան մի սա խօսքը. «Թո՛ղ զիս ատեն, բաւ է որ ինձմէ վախնան»: Շատ անգամ նախատանօք կշտամբեց ծերակուտին բոլոր անդամները միանգամայն՝ իբրեւ պաշտպանաւորք Սկյանի կամ իր-

րեւ ամբաստանիչք իւր մօրն եւ իւր եղբարցը: Կը
ցուցնէր այն յիշատակագիրերը զորս այրել կեղծած
էր, եւ կ'արդարացունէր Օգոստոսի անգթութիւնը՝
այնչափ ամբաստանութեանց առջեւ իրաւացի գտնե-
լով զայն: Կը թշնամանէր ասպետաց բոլոր դասը՝
իբրեւ մոլեալք խաղի եւ տեսարանի: Քատերական
ներկայացման մը մէջ ժողովրդեան կարծիքն իրենին
հակառակ տեսնելուն վերայ կատղած, պոռալ
սկսաւ. «Ո՛ւր էր թէ Հռովմայեցի ժողովուրդը միայն
մէկ գլուխ ունենար»: Տետրինիոս անունով աւագակի
մը համար ամբաստանութիւն կ'ընէին իւր առջեւ. ա-
նոնց որ դատաստան ընել կը խնդրէին, ըսաւ թէ ի-
րենք ալ Տետրինոսներ են: Հինգ սուսերամարտեր
զգետներ էին իրենց հակառակորդներէն հինգ հոգի
որք ցանցաւոր ըսուածներէն էին, եւ որ քնաւ դիմա-
դրութիւն չէին ըրած. անոնց մահուան վճիռ տուեր
էր. յաղթեալներէն մին ելաւ, իւր երեքժանին առաւ
եւ յաղթողաց բոլորն ալ մեռցուց: Այս սպանութիւնը
շատ սոսկալի երեւեցաւ իրեն. հրովարտակով մը ող-
բաց անոր վերայ, եւ այն տեսարանին ձեռնտուու-
թիւն ընողներուն վերայ անէծք կարդաց:

ԼԱ. Սովորութիւն ունէր տրտնջելու թէ իւր Թա-
գաւորութիւնը նշանաւոր եղած. չէր մեծ աղէտքով
մը. թէ՛ Օգոստինոսինն եղած էր Վարոսի պարտու-
թեամբը, եւ Տիրերիոսինը՝ Փիղենէսի ամփիթատրո-
նին կործանմամբը. թէ իրը՝ պիտի իմացուեր շատ
նրջանիկ եղած ըլլալուն համար. եւ մերթ ընդ մերթ
արիւնարբու սպարտութիւններ, սրածուծիւններ, սո-
վեր եւ երկրաշարժեր կը մաղթէր:

ԼԲ. Իւր կատաղութիւնը չէր թողուր զինքն՝ մինչեւ
իսկ իւր խաղերուն մէջ, իւր զբօսանքներուն մէջ, իւր

խնջոյքներուն մէջ: Գլուխ կտրելու մասին ճարտար զինուոր մը՝ անոր առջեւն իւր տաղանդը կը գործադրէր ամեն բանտարկելոց վերայ անխտրաբար: Պուգոլէսի կամուրջին նուիրագործութիւնն ընելու ատեն, զորմէ խօսեցանք, ծովեզերքին վերայ եղողներուն շատն իւր քովը գալու հրաւիրեց, եւ ամենքն ալ ծովը ձգեց: Ոմանք կ'ուզէին նաւերուն փակչիլ, բայց նուակիշներով եւ թիակներով զանոնք ի բաց տանել տուաւ: Հրապարակային գումարհումնուն մը մէջ գերիին մէկը նստարանի մը վերայէն արծաթի թիթեղ մը փրցուցեր էր. հրամայեց որ անոր ձեռքերը կտրեն ու վիզը կախեն, եւ այնպէս պտըտցունեն՝ անոր այս պատժոյն պատճառը ցուցնող գրութեամբ մի: Սուսերամարտի մը հետ զինավարժութիւն ընելով զբօսնւոյ առեւնը, սուսերամարտը զայն շողորթութեւն համար կամովին ընկաւ. Կայիոս դաշոյնով մը զայն հարուածեց, եւ յաղթանակ ի ձեռքին սկսաւ ընթանալ յաղթողաց պէս: Զոհի մը ատեն՝ զոհ մորթողի զգեստ հագաւ. եւ ձեռքի բիրը վերցունելով իջեցուց անոր գլխոյն որ դանակն իրեն կը ներկայացունէր: Խնջոյքի մը ատեն սկսաւ ամենայն զօրութեամբ խնդալ. հիւպատոմներն որ անոր հետ կ'ընթրէին, քաղցրութեամբ հարցուցին անոր թէ ի՞նչ բանի վերայ կը խնդար: «Խնդալս կու գայ, ըսաւ, երբ կը խորհիմ թէ զլիսովս նշան մը ընելով, կրնամ ձեր երկուքն ալ փողոտել տալ»:

ԼԳ. Ահաւասիկ անոր կատակներուն մէկը: Աւրամագդի մէկ արծանին առջեւ կեցած, Ապպելլոս անուն կատակերգակ դերասանի մը հարցուց թէ զո՞վ մեծ կը գտնէր, գի՞տնէր թէ զԱւրամագդ: Եւ որովհետեւ դերասանը կը վարանէր սխառասխանելու, ծաղ-

կել տուաւ զայն . եւ երբ նա կը հեծէր, Խնչ գեղեցիկ է ծայնդ, կ'ըսէր: Քանի անգամ որ իւր կնոջ կամ տիրուհոյն հետ պագտուէր, կ'ըսէր. «Սա գեղեցիկ գլուխը վար պիտի իյնայ երբ որ ուզեմ»: Ա'ըսէր նա- եւս թէ հարցաքննութեան պիտի ենթարկէր զԼեւոնիա, որ անկէ իմանայ թէ ինչո՞ւ ինքն զայն շատ կը սիրէր:

ԼԳ. Իւր նախանձոտ չարութիւնն եւ անգութ ամբարտաւանութիւնը թշնամանք կ'ընէին բոլոր դարուց բոլոր մարդոց: Եւրծանեց ու ցրուեց մեծ մարդոց արծանները, զորս Լապիտոլիոնէն ուր շատ նեղուած էին, յԱրէսի—Պաշտը փոխադրեւ էր Օգոստոս . եւ ետքն ալ երբ զանոնք վերականգնել ուզեցին, չկրցան անոնց անուաները գտնել: Արգիլեց որ մէկու մը արծան չկանգնեն առանց իրեն հարցընելու: Ուզեց նա- եւս Հոմերոսի գործերն ոչնչացունել: Եւ հարցընէր թէ ինչո՞ւ ինքն արտօնութիւն չպիտի ունենար ընելու ինչ որ Պղատոն բրած էր. Պղատոն իւր հապարակապետութենէն արտաքսեւ էր զՀոմերոս: Քիչ մնաց որ բոլոր գրատուններուն մէջէն վերցունել պիտի տար Աիրգիլիոսի եւ Տիտոս Լիվիոսի գործերը: Մին հանճարէ եւ գիտութենէ զուրկ կը համարէր, եւ զմիւսն՝ շատաբան եւ անստոյգ պատմագիր: Եւ ուզէր իրաւագիտութիւնն ամբողջապէս ջնջել . եւ կ'ըսէր թէ այնպէս պիտի ընէր որ իրմէ զատ դատաւոր եւ իրաւունտիր չգտնուէր:

ԼԵ. Խիստ երեւելի ընտանիքները կապտեց իրենց նախնեաց պատուանշաններէն. Տորկուատոսներուն՝ քառամանեակին վերցունել տուաւ, Լինկլինատոսներուն՝ խապովեալ մազերնին, Պոմպէլոսներուն՝ Մեծ մականունը: Եւտորեց զՊտղոմէոս, զոր իւր Երկիրէ

ներէն բերել տուեր էր, եւ զոր լաւ կերպիւ ընդունած էր: Այս իշխանն անոր աչքին սա յանցանքը միայն ունեցաւ որ տեսարանէն ներս մտնելու ատեն իւր հանդերձից վիճակին զօրութեամբը յինքն հրաւիրեր էր ժողովոյն նայուածքը: Որոնք որ գեղեցիկ մագներով իւր դէմը գային, անոնց զլխոյն ետեւը ուստի կուտար: Հարիւրապետի մը որդի՝ Յսինոս Պրոկուլոս անուն մէկը հօգի մականուանեալ էր իւր հասակին արտաքոյ կարգի մեծութեան աղազաւ: Հրապարակային խաղերու ատեն տեսաւ զանի. ասպարիզին մէջ իջեցուց զայն եւ երկու սուսերամարտից դէմ կռուել տուաւ. եւ երբ նա անոնց յաղթեց, շղթայի զարնելով եւ ցնցոտեօք ծածկուած՝ քաղաքին մէջ պտուտցընելով ժողովրդեան խաղալիկ ընել եւ յետոյ փողոտել տուաւ: Աերջապէս ամենէն ստորին աստիճանին մէջ ալ չգտնուեցաւ մէկն որուն չարիք մը հասցունելու առիթ չփնտռէր: Մի եւ նոյն մարդ մը շատ մը տարիներէ ի վեր Արիկիոյ Ռիանային քահանայութիւն կ'ընէր. անկէ զօրեղ մէկն ախոյեանն էանգնեց անոր դէմ: Սուսերամարտից տէր Պորիոս ահուն մէկը՝ իւր գերիներէն մին արիաքար կռուած ըլլալուն համար ազատագրելով, ժողովրդէն մեծ ծափահարութիւններ ընդունեց: Այսիոս շտապաւ դուրս ելաւ ժողովքէն, եւ սրտմտութեամբ լի՝ այնպիսի ուժգնութեամբ սանդուղքէն իջնել սկսաւ, որ իւր պատմունճանին վերջաւորաց վերայ կոխելով մագ մնաց պիտի ընկնէր, եւ սկսաւ պոռալ թէ տիեզերաց առաջին ժողովուրդը Աստարներէն եւ Այսրէն աւելի կը պատուէր սուսերամարտ մը՝ որուն ըրածը հասարակ բան մի էր:

ԼՁ. Բստ բարուցն, ապականեալ էր եւ ապակա-

նող: Այնպէս համարուած էր թէ ամօթալի սիրով մը սիրած էր զՄ. Լէպիդոս Մնէատէր մնջկատակն եւ զպատանդս ոմանս: Ալալերիոս Կատուլլոս որ հիւպատոսական ընտանիքէ երիտասարդ մարդ մի էր, քարձր ծայնիւ յանդիմանեց զայն թէ՛ իւր երիտասարդութիւնն ի չարաչարս գործածած էր՝ իւր կուշտերը յոգնեցընելու աստիճան: Իւր քոյրերուն հետ ըրած պղծութիւններն եւ Պիւրալլիդէս պոռնկին համար ունեցած սիրահարութիւնը մէկդի թողոնք, խիստ երեւելի կիներէն եւ ոչ միոյն պատուոյն ականածեց: Իրենց ամուսիններուն հետ մէկտեղ ճաշի կը հրաւիրէր զանոնք, եւ իւր առջեւէն անցունել կու տար ի հանդէս. եւ գերեզմանոցի մը պէս մտադրութեամբ եւ խուզարկութեամբ կը քննէր զանոնք. մինչեւ անգամ թէ որ մէջերնին՝ ամաչելուն համար զլուխը խոնարհեցուցած մէկը գտնուէր, ձեռքով կզակը բռնելով վեր կը վերցունէր: Որն որ իրեն հաճելի ըլլար, կ'առնուր մերձակայ սենեակ մը կը տանէր. եւ այսպէս դեռ նոր կատարած շուայտութեան նշաններովը վերադարձած ատեն՝ կ'ըսկսէր քարձր ծայնիւ գովել կամ պախարակել ինչ որ լաւ կամ յոռի կար անոնց հասակին վերայ կամ անոնց վայելմանը մէջ: Այս կիներէն ոմանց ամուսնութիւնն արձակեց յանուն իրենց բացակայ էրիկներուն, եւ այս արձակումները հասարակաց գրութեանցը մէջ մտցուց:

ԼԵ. Շուայտութեանց մասին մինչեւ իւր օրին գալով ինչ որ տեսնուէր էր անոնց ամենն ալ գերազանցեց: Նորօրինակ բաղանիք եւ նորօրինակ սնունդ հնարելով, անուշահոտութեանց մէջ կը լուացուէր, մարգարիտ եւ քաջախի մէջ թափուած թանկագին քարեր կը կրէր, ոսկեղէն հաց եւ կերակուր կը հրամցունէր իւր

հիւրերուն: Ա'ըսէր թէ, կա՛մ խնայող պէտք էր ըլլալ եւ կա՛մ Աեսար: Յուլիոս Աեսարի արքայականին վիճակն օրերով ստակ նետեց ժողովրդեան, որ մեծ գումարի մը կը հասնէր: Նոճի փայտէ ցոկանուեր շինեց, որոց խելքը պատուական քարերով ծածկուած էին. առագաստները ծաղկեայ կտաւէ էին: Ասոնց մէջ կային բաղանիք, անդաստակ եւ ճաշի սրահ՝ ըստ բաւականին ընդարձակ, որթետունկեր եւ պողատու ծառեր ամեն տեսակէ: Ահա այս նաւերուն մէջ՝ պարուց եւ նուագածութեանց մէջտեղ ի սեղան նստած, կամպանիոյ ափունքը կը շրջէր: Իւր նաւերուն եւ շէնքերուն մէջ ուրիշ բանի այնչափ չէր նայեր, որչափ անհնարին երեւցած բաներու: Խորին եւ մրկկայոյզ ծովուն մէջ թումբեր կը ձգէր: Ամենակարծր ժայռերը ճեղքել, տափարակ գետինները լեռանց հաւասարցունել, եւ սարեր փորել ու հարթել կու տար, եւ այն՝ անհաւատալի արագութեամբ. ծանր աշխատիլը զլիսապարտութեան ոճիր մի էր: Մէկ խօսքով՝ ամեն բան հասկըցունելու համար, տարի մը չտեսեց սպառեց Տիրերիոսի բոլոր գանձերը, որք երկու հազար եօթն հարիւր միլիոն սէստերկի կը հասնէին:

ԼԸ. Զբաւորութեան մէջ լնկնելով՝ ամեն տեսակ յափշտակութեանց եւ հարստահարութեանց դիմեց: Սկսաւ պնդել թէ՛ անոնք որոց նախնիքը բազաբակցութեան իրաւունք ստացած էին իրենց եւ իրենց սերնդոց համար, պէտք չէր որ այն իրաւունքը վայելէին. վասն զի սերունդ բառը՝ միկուն զաւակներէն անդին չէր կրնար ցուցնել: Յուլիոս Աեսարի եւ Օգոստոսի տուած վկայական գիրերն ոչինչ էին իւր աչքին առջեւ: Անհաւատարմութեան ամբաստանութիւն

կ'ընէր անոնց վերայ, որք իրենց ընչից վիճակը գրել-
նէն յետոյ՝ այն ինչքերնին աւելցուցած էին: Զնջեց
այն հարիւրագետաց կտակագրութիւններ, որք՝ Տի-
բերիոսի տէրութեան սկիզբէն հաշուելով՝ ոչ զՏիբե-
րիոս եւ ոչ զինքն ժառանգորդ անուանած էին. ապե-
րախտութիւն է ըրածնին, կ'ըսէր. եւ ուրիշ քաղա-
քացւոց կտակները ջնջելու համար բաւական էր որ
մէկն ելնէր ապահովելու թէ՛ իրենց կենդանութեանը
միտք ունէին զԼեսար ժառանգորդ կոչելու: Ասոր
վերայ յուզմունքը տարածուելով, ամենքն սկսան ի-
րենց կտակագրութեանցը մէջ զայն իրենց զաւակաց
կամ բարեկամացը հաւասար կարգել: Այն ատենն
ալ սկսաւ ըսել թէ զինքն ժառանգորդ ընելէ յետոյ
տակաւին ապրելով կը խնդային իւր վերայ. եւ թու-
նաւոր փոքրիկ կարկանդակներ կ'ուղարկէր կտակն
ընողներուն: Իւր գահուն վերայ չէր ելներ, բայց եթէ
իւր շահիլ ուզած բանը նախապէս որոշելէ յետոյ:
Սորք գործը լմըննար, ոտրի կ'ելլէր. եւ օր մը՝ նիստը
շատ երկար երեւելով իրեն, զանազան յանցանօք
ամբաստանեալ քառասուն հոգի դատապարտեց մի
եւ նոյն վճռով մը. եւ Լեսանիայի արթընցած ատենը՝
պարծեցաւ ըսելով թէ իւր օրականը վաստըկեր էր
մինչդեռ նա կը քնանար: Անուրդի մը ծանուցումն
ընել տալով՝ բերել տուաւ ինչ բան որ իրեն մնացեր
էր այն ամեն տեսակներէն զորս հանդիսացուցած էր.
ինքնիրեն զին կտրեց, եւ այն զինով բռնութեամբ
գնել տուաւ շատ մը քաղաքացւոց, որք տնանկացան
եւ երախտագրութեամբ ինքզինքնին սպաննեցին:
Վիտցուած բան մի է սա թէ՛ տեսնելով որ Ապոնիոս
Սատուրնինոս իւր նստարանին վերայ կը քնանար,
ըսաւ Մունեստիկին. «Ուշադրութիւն ըրէ, ահա՛ նա

տեղն հին պրետոր մը կայ որ զին աւելցընելու համար գլխովն ինձ նշան կ'ընէ՝ եւ չդադրեցաւ աճուրդին զինը բարձրացունելէ, մինչեւ որ տասներեք սուսերամարտ իբր տասն միլիոն սէստերկ գնով անոր վրայ թողուց, մինչդեռ նա կը քնանար:

ԼԵԹ. Իւր բոյրերուն զորս աքսորեր էր, գոհարեղէնները, կարասիքը, գերիներն ու ազատագրեալները վաճառեց Գաղղիոյ մէջ: Ահապին մեծ գումար մը քաղեց անկէ. եւ շահու հրապուրքէն մոլորեալ, Հռովմէն բերել տուաւ հին պալատին բոլոր կարասիքը, զորս վարժու կառքերու վերայ եւ հացարարոցի ծիերու վերայ բեռցրնելով բերաւ. այնպէս որ Հռովմայ մէջ հոսցի պակասութիւն տիրեց, եւ շատ մը դատ վարողներ չկրնալով ժամագրութեան գտնուիլ, իրենց դատերը կորուսին: Չմնաց հնարք եւ խաբէութիւն զոր չգործածեց՝ այս կարասիքն իւր ձեռքէն հանելու համար. զոմանս կը յանդիմանէր թէ՛ իրմէն աւելի հարուստ ըլլալուն վերայ չէին աւաչեր. այլոց կ'ըսէր թէ չափէ դուրս յարութիւն մի էր որ մասնաւոր անձանց կու տար աճիւլութի բաներ, որք հրքեմն իշխանի մը կը վերաբերէին: Հասկըցաւ որ խիստ հարուստ գաւառացի մը երկու հարիւր հազար սէստերկ տուեր էր իւր սննեկին բարապանացը, որպէս զի զինքն անոր սեղանը նստեցունեն՝ առանց մէկն այս կաշառքն իմանալու: Ձեռագաւ երբ անասաւ որ իրեն հետ ճաշելու պատուոյն այսչափ բարձր զին ժը կը տրուէր: Այլ, հետեւեալ օրն աճուրդի մը մէջ մի եւ նոյն մարդը տեսնելով, բան մը չարժող վարորդի կա՞մ մը անոր վերայ թողուց աճիւլութի գնով մը որ հաւատար էր արդէն տուած գումարին. եւ գրուցել տուաւ անոր թէ՛ Լեսարի հրաժիրանօքն անոր հետ սլիտի ընծրէ:

Խ. Նոր եւ մինչեւ այն ատեն չլսուած հարկեր ժողովել տուաւ, նախ հասարակաց հարկահաւաքներու ձեռօք, եւ յետոյ՝ որովհետեւ հարկելի վիճակը կ'ընդարձակէր, հարիւրապետաց եւ արեւտորական արիւնից ձեռօք: Ձեղաւ բան մը եւ անձ մը որ հարկի չենթարկուէր: Տուրք դրուեցաւ Հռովմայ մէջ ծախուած բոլոր ուտելիաց վերայ: Պատ վարողներէն կը պահանջուէր վէճի նիւթ եղող գումարին քառասնորդը. եւ իրաւախոհ ըլլալն ոճիր մի էր: Քեռնակիրք իրենց օրական վաստակին ութերորդը կու տային: Պոռնկած կիներէն հարկ կ'առնուէր ճիշդ ա'յն գնով որով իրենց անձն կու տային, եւ հրաման տրուեցաւ որ արձանագրութիւն բռնուի ամեն կանանց որ կը պոռնկէին, առանց նայելու թէ ամուսնացեալ են:

ԽԱ. Այս տուրքերը հաստատեցան, բայց ծանուցազիր չկախուելուն համար շատ մը պակասութիւններ կը գործուէին անգիտաբար. ուստի Հռովմայեցի ժողովրդեան թախանձանօքը վերջապէս հրովարտակ մը հանեց. բայց գիրն այնչափ նուրբ էր եւ այնպիսի կերպով մը փակցուցեր էին, որ կարելի չէր զայն օրինակել. վերջապէս, ի'նչ որ ալ ըլլայ ստակ ժողովելու համար, իւր պալատին մէջ շուայտութեամբ տեղ մը հաստատեց: Պորրիկ խորշեր շինել եւ զարդարել տուաւ ըստ վայելչութեան տեղւոյն: Պրին հոն ազատ կիներ եւ երիտասարդ մարդեր պարկեշտ տոհմէ. եւ անուանագրոյց գերիները կ'երթային հասարակաց հրապարակներն ու պալատներուն դռները, եւ ծերերն ու երիտասարդները կը հրաւիրէին: Աշխով ստակ փոխ կու տային անոնց, որպէս զոր իրենց գումարձութեանց ստակը վճարեն. եւ անոնց անուանե-

բը կը հարցընէին իրբեւ թէ անոնց պատիւ ընելու համար թէ Կեսարի եկամուտը կ'աւելցունեն: Քաղղի խաղերու մէջ նենգութեամբ եւ խաբէութեամբ ստակ շահիլն անգամ ամօթ չհամարեց: Օր մը՝ իւր բովի մարդն իրեն հաշուոյն խաղալու նստեցուց. եւ ինքն իւր տանը դուռն ելնելով պահ մը, տեսաւ երկու Հռովմայեցի մեծահարուստ ասպետներ որ կ'անցնէին. մերքակալել տուաւ զանոնք. գրաւեց անոնց ինչքը, եւ սիգապանծ վերադարձաւ ըսելով թէ՝ մեծայաջող բույներ նետեր էր:

ԽԲ. Արբ աղջկան մը տէր եղաւ, սկսաւ ըսել թէ ինքն աղքատ է եւ կայսրութեան ու ընտանիքի մը բռնիքն ենք: Եւ ուզեց որ իւր աղջիկը մնուցանելու եւ օժտելու համար նպաստ ընեն: Մայտաբարեց թէ տարեգլխոյն օրն ընծայ պիտի ընդունի: Յունուարի կաղանդի օրն իւր պալատին դռներ մէջ կենսալով ընդունեց այն ստակը զոր առատօրէն կը բերէին իրեն. եւ ամեն ժամանակէ աւելի մոլելով այն մետաղին, ոսկւոյ մեծաքանակ կոյտերու վերայ բոկոտն կը քայլէր, կամ անոնց մէջ կը տապալուէր:

ԽԳ. Պատերազմի գալով, ահաւասիկ սա՛ էր ըրածը: Կլիտումնոս գետն ու անով ոռոգեալ լանտառները տեսնելու զացեր էր, եւ մինչ ի Մէվանիս յառաջացեր էր: Ըսին իրեն որ իւր Պատուիացի անձնապահը վերակազմէ: Խսկոյն խելքին փչեց Պերմանիոյ վերայ յարծուսիլ: Վայրկեան մը չկորսնցուց: Մ.մեն կողմէ բերել տուաւ լէզլոններ, օժանդակ զօրքեր, եւ յետին խստութեամբ ժողվուած նոր զօրքեր, պաշարներ, որոց նմանն երբէք տեսնուած չէր. եւ աջնայէս արագութեամբ ճանբայ ելնելով քալել սկսաւ, որ սրբատրական վաշտերն անոր հապնե-

յու համար սլարտաւորեցան իրենց դրօշակները գրաստներու վերայ դնել: Իսկ ինքն դանդաղ կերպիւ պատգարակի մը մէջ նստաւ զոք կը տանէին ուժ գերիներ. եւ մերձակայ քաղաքաց բնակիչներուն հրամանն զրկուեցաւ որ ճանքաները մաքրեն եւ փոշիներն իջեցընելու համար ջրեն:

ԽԻ. Երբ հասաւ ի բանակատեղին, հրամանատարութեան մէջ զինքն ճիշդ եւ անաչառ ցուցընելու համար նշաւադուծեամբ ետ զրկեց այն տեղակալները, որք իրենց բերելիք զօրաց հետ մէկտեղ ուշկեկ հասեր էին. եւ զօրահանդէս ընելով, շատ մը հարիւրապետներ որոց ծառայութիւնն աւարտելու վերայ էր, ծերութիւննին պատճառ բռնելով ջնջեց: Իսկ այլոց յանդիմանութիւն ըրաւ թէ ազահ են. եւ հինօրեայ զինուորաց վարձատրութիւնը վեց հազար սէստէրկի իջեցուց: Արիշ ո եւ է քաջագործութիւն չգրաւ, բայց միայն իւր բանձկատեղւոյն մէջ ընդունեց Քրետոնից Թագաւորին՝ Կիմոքելլիմոսի որդին Ադիմինիոսը, որ իւր հօրմէն վճնտոռելով՝ քիչ ժարդով եկեր անոր քով ապաստաններ էր: Եւ այն ատեն, որպէս թէ բոլոր երկիրը նուաճած ըլլար, սիգաբան նամակներ գրեց ի Հռովմ, սուրհանդակաց պատուիրելով որ ծերակուտին դրան առջեւ իջնեն, եւ իւր նամակներն Արէսի — Ցաճարին մէջ տան հիւպատոսաց:

ԽԵ. Ապա, չգիտելով թէ որո՞ւ հետ պատերազմի, իւր անձնապահներէն քանի մը Պերմանացի Ռենուրի անդիի կողմն անցուց, եւ հրաման տուաւ անոնց որ պահուէին: Եւ երբ սեղանէն կ'ելնէր, դղրդամբ եկան իրեն իմացուցին թէ թշնամին երեւած կու գար: Իսկոյն իւր բարեկամներովն ու պահանորդաց մէկ մասովը կ'ընթանայ մօտակայ անտառին մէջ, կը

կտրէ ծառի ոստեր զորս տանել կու տայ իբրեւ յազ-
 Թանակ. եւ ջահերու բոսով կը վերադառնայ ու իր ե-
 տեւէն չեկողներուն դանդաղութիւնն ու վատութիւնը
 կը յանդիմանէ: Եւսկ անոնց որ իւր յաղթութեանը
 մասնակից եղած էին, տուաւ պատկներ զորս Կալի-
 Գոստի կ'անուանէր, եւ որոց վերայ արեգական,
 լուսնի եւ աստեղաց պատկերները կային: Նաեւ
 գաղտնաբար հանել ու բերել տուաւ երիտասարդ
 պատանդներ, որ դպրոցի մը մէջ էին. եւ մէկէն ի մէկ
 թողուց իւր կերակուրն եւ իւր հեծեալ զօրօքն ախաւ
 հալածել զանոնք իրենէ փախստականներ, եւ զանոնք
 երկամի զարնել տուաւ, որովհետեւ իւր այսպիսի
 տնհեղեղ խեղկաստակութեանցը մէջ միշտ մարդկու-
 Թեան սահմանէն դուրս կ'ելնէր: Աւերադառնալով ի
 կերակուր, որովհետեւ իմացուցին թէ իւր զօրքերը
 գումարուեր էին, այս լուրը բերողները զինուր վա-
 ռեալ ի սեղան նստեցուց, եւ անոնց զրուցեց Ալիբի-
 լիոսի սա բերդուածը. Զօրացէ՛ք, բարեկամք, յու-
 տացէ՛ք բաղդին:

Հրովարտակաւ ժը դառնապէս կշտամբեց զծերա-
 կոյտն ու ժողովուրդը թէ՛ հանգստութեան մէջ խաղե-
 լով եւ խնջոյքներով կ'ըզբաղին, մինչդեռ Կեսար
 վտանգներու եւ վաստակոց մէջ էր:

ԽԶ. Աւերջապէս ահագին պատրաստութեամբ մե-
 քենայից յառաջ գնաց դէպ ի Ռվկիանու եզերքը, որ-
 պէս թէ մեծ ձեռնարկութիւն մը խորհած ըլլար. եւ
 մինչդեռ ոչ ոք կրնար անոր միտքը հասկանալ, մէկէն
 ի մէկ հրամայեց որ խեցեմորթեր ժողովն եւ տակառ-
 ները լեցունեն: Ասոնք Ռվկիանոսի կողոպուտներն
 են, կ'ըսէր, որով Կապիտոլիոնն ու Կեսարաց պալա-
 տը զարդարել պէտք է: Եւ յիշատակ իւր յաղթութեա-

ներ կանգնեց շատ բարձր աշտարակ մը, ուր խապտերներ դնել տուաւ իրրեւ փարոսի մը վերայ, գիշերանց եկող նաւերը լուսաւորելու համար: Հարիւր տինար արծաթոյ պարգեւատուութիւն մի ազդարարեց գիտութեաց. եւ որպէս թէ ասկէ մեծ առատամեղմունքի մը չէր կրնար ըլլալ, ըսաւ անոնց. «Ալ հարատեցած եւ գոհ, ելէք գացէ՛ք»:

ԽԷ. Աստի իւր յաղթանակի հոգովն զբաղելով, անոր շքեղութեանը համար՝ գրեալներէ եւ բարբարոս փախստականներէ զատ ընտրեց նաեւ Պաղղիացիներ որք շատ բարձր՝ եւ լնչպէս որ ինքն կ'ըսէր, կարի յաղթանական հասակ ունէին. մինչեւ իսկ անոնց իշխաններէն մէկ բանին նշանակեց: Պարտաւորեց զանոնք իրենց մագերնին ներկել ըստ Պերմանացոց, անոնց լեզուն սորվիլ եւ մինչեւ իսկ Պերմաներէն անուններ առնուլ: Յամաքէն ի Հռովմ փոխադրել տուաւ ա՛յն ցոկանաւերն որովք Ովկիանու մէջ մտեր էր: Պրեց իւր հոգաբարձուներուն որ իրեն այնպիսի փառաւոր յաղթանակ մը պատրաստեն, որոյ նմանը դեռ տեսնուած չըլլայ. բայց նաեւ կարելի եղածին չափ ծախքը քիչ ըլլայ, ըստ որում ամեն մարդուն ապրանքը կրնային իրենց ուզածին պէս ի գործ ածել:

ԽԸ. Դեռ Պաղղիայէն դուրս չելած ամենազարշեկի խորհուրդ մը յղացաւ. այն է, կոտորել այն լեզէոններն որք ապստամբեր էին Օգոստոսի մահուտէն յետոյ, եւ որոց մէջ զինքն պաշարեալ տեսեր էր իւր տղայութեան ատեն իւր հօրը Պերմանիկոսի հետ: Այսչափ վտանգաւոր զաղափարէ մը անոր միտքը դարձունելու համար շատ նեղութիւն կրեցին. բայց նա յամառութեամբ ուղից զանոնք տասանորդա-

բար կորուսանել: Ուստի ժողովեց տուաւ զանոնք առանց զէնրի եւ առանց սուրի, եւ իւր հեծելագործօրն անհնց շուրջը պատեց տուաւ. բայց անոր դիպտաւորութեանը վերայ կառկածի գացին, եւ զինուորները ցրուեցան իրենց զէնքն առնելու եւ բռնումեան դէմ դնելու: Այն ատեն նա ալ փախաւ, եւ եկաւ դէպ ի Հռովմ ու իր բոլոր կասաղուծիւնը ծերակուտին վերայ դարձուց, որպէս զի քաղաքացիք բուն իրենց վտանգին հոգովն զբաղելով՝ քիչ հոգ ընեն այն թշնամանքները զորս նա կրեր էր: Ուրիշ գանգատներու հետ մէկտեղ, կ'սրտնջար որ իրեն չէին ընծայեր այն յաղթանակն որոյ արժանի էր: Եւ մօռնար որ քիչ ժամանակ առաջ, մահուան պատժոյ սպառնալեօք, արգիլեր էր որ իրեն պատիւ մը մատուցանելու խօսք երբէք չընեն:

ԽԵԹ. Երբ ծերակուտին պատգամաւորներն իւր առջեւն գալով՝ կ'աղաչէին որ փութացունէ իւր վերադարձը, խիստ ծայնով մը պատասխանեց. «Պիտի գամ, այո՛, պիտի գամ, եւ այս ալ ինձի հետ» իւր թուրին դաստապանին վերայ ձեռքովը զարնելով: Յայտարարեց թէ միայն անոնց համար կու գար, որք անոր զալստեանը կը փափաքէին, այսինքն ասպետաց եւ ժողովրդեան համար. թէ՛ ծերակուտի անդամոց գալով, ինքն՝ ոչ քաղաքացի եւ ոչ իշխան պիտի ըլլար անոնց նկատմամբ: Արգիլեց որ անոնցմէ եւ ոչ մին զինքն դիմաւորելու չգայ: Կ'աղաքէն ներս մտաւ իւր ծննդեան տարեդարձի օրը. եւ իւր յաղթանակը մոռնալով կամ ետքի ձգելով՝ գոհ եղաւ զրուատեաց հանդէսով: Չորս ամիս յետոյ սպաննուեցաւ՝ ինչպէս որ հիմա պիտի զրուցեմ, մինչդեռ իւր գործած բոլոր անիրենքէն մեծամեծներ կը խորհէր:

Ա՛ռւզէր որ պետութեան երկու առաջին կարգերուն մէջ եղող բոլոր երեսելիները ջնջելէ յետոյ՝ յԱնտիոն կամ յԱղեքսանդրիա քաջուի: Ասոր վերայ տարակոյս չըլլուիք. որովհետեւ անոր Թղթերուն մէջ երկու յիշատակագիր գտնուեցաւ, միոյն վերնագիրն էր Յ—բ եւ միւսոյն Դ—ւ—շ. ցանկ մի էր ասի՝ ա՛յն անձանց զոր մահու կը սահմանէր: Անոր մէկ մեծ արկղն եւս գտնուեցաւ, լի Թունով: Աղօղէս ծովը Թափել տուաւ. ալիքներն ապականեցան Թունով. եւ ծովուն խաղացքը շատ մը մեռած ծովեր բերաւ նետեց եզերքին վերայ:

Ծ. Քարծրահասակ էր, դեղնագոյն, յաղթամարմին. սրունքը շատ բարակ, ինչպէս նաեւ վիզը, աչքերը խորասոյգ, քունքը գունաւոր, ճակատը լայն եւ սպառնալից, մազերը քիչ եւ գլխոյն առջեւի կողմը գրեթէ բոլորովին անմազ. իսկ ժարմնոյն մնացեալ կողմերը՝ Թաւահեր: Ուստի եւ ժահապարտական ոճիւր մի էր անոր անցած առեւնը վերէն նայելը կամ այծի մը անուն տալը՝ ի՛նչ պատճառաւ որ ալ ըլլար: Իւր դէմքը դժնեայ էր, եւ հայելիի մէջ նայելով ան ու սարսափ ներշնչելու յարմար շարժումներ իւր դիմացը վերայ ցուցնելու վարժութիւն ընելով՝ աւելի եւս ահարկու կ'ընէր: Քաջառողջ չէր, ոչ մարմնով եւ ոչ մտքով: Ի մանկութենէ լուսնոտութեամբ ախտացեալ, ուսման կամ աշխատութեան պարապած միջոցին յանկարծական տկարութիւն կու գար վերան, եւ չէր կրնար քայլել ոչ ալ ինքզինքը բռնել: Ինքնին կ'ըզգար իւր ախտն եւ իւր իմացականութեան կրած փոփոխութիւնը, եւ շատ անգամ կը մտածէր դարման մի ընելու: Ար կարծուի թէ Աեսոնիս սիրազրգիւ ըմպելիք մը խմցուցեր էր անոր, որ ուրիշ ազդեցու-

Թիւն չէր ըրած բայց եթէ կատղեցուցեր էր զայն : Մանաւանդ քնատուճեամբ կը նեղուէր : Երբէր չէր կրնար երեք ժամէն աւելի քնանալ, եւ այն բունն ալ անհանգիստ էր եւ ցնորքներով ու այլանդակ երազներով վրդովեալ : Սնգամ մի երազին մէջ տեսաւ որ ծովն իրեն հետ կը խօսէր : Դարձեալ, գիշերն ըստ մեծի մասին իւր անկողնոյն մէջ տքնելէն մանձրացեալ, կ'եղնէր մեծ սրահներու մէջ կը թափառէր, եւ առաւօտ ըլլալուն կ'ըստասէր ու կ'անձկար :

ԾԱ. Անոր մտացը ցրուած ըլլալուն պէտք է ընծայել այն պակասութիւններն որք միմեանց հակառակ եկող կ'երեւին, ինչպէս չափազանց վստահութիւնն եւ չափազանց երկիւղը : Այս մարդն որ այնչափ կ'արհամարհէր աստուածները, երբ ամպոց որոտումն լսէր եւ կայծակին փայլումն տեսնէր, աչքերը կը գոցէր եւ զլուխը կը ծածկէր. եւ թէ որ որոտումն կրկնուէր, կը վազէր անկողնոյն մէջ կը պահուէր : Սիկիլիոյ մէջ ըրած մանապարհորդութեան մը ատեն մեծապէս ծաղրեց շատ մը հրաշքներ որոց վերայ կը խօսէին. եւ սակայն Ստեփան լերին մոխէն եւ գողումէն սոսկացած, գիշերանց փախաւ Մեսինայէն : Քարբարոսաց մեծ սպառնալիքն եր ընելէ յետոյ, երբ Ռենուսի անդիի կողմը նեղ ճանքու մը մէջ կառքի մը վերայ հեծած եւ իւր զօրօքը շրջապատեալ կը գտնուէր, մէկն ըսաւ որ եթէ Թշնամին յերեւան գայ մեծապէս պիտի շփոթէին : Իսկոյն ծին կը հեծնէ, կը վազէ դէպ ի գետն, եւ կ'ամուրջները բռնելով խուշնդոսնեալ գտնելով, խիստ շուտով փախչելու համար, իւր բանակին ծառայիցը զլուխներուն վերայէն ձեռքէ ձեռք զինքն տանել տուաւ : Քիչ մը ժամանակ յետոյ, երբ Դերմանիոյ մէջ ապստամբութիւն մը ե-

կայն աւելի բարեխառն եւ զարդարուն գրութեան ոճն ա'յն աստիճան կ'արհամարհէր, որ այն ատենուան մեծահամբաւ հեղինակին Սենեկայի գործերը դպրոցական ընդլայնումներ կը կոչէր, եւ կը նմանցունէր ա'յնպիսի շէնքերու, որոց մէջ կային քար եւ աւազ առանց կրի եւ շաղախի: Սովորութիւն ունէր պատասխանել ա'յն ատենաբանից մառերուն որք մեծապէս կը յաջողէին. եւ երբ ծերակուտին մէջ մեծ դատեր գտնուէին, իւր մոռումաքանութեան եղանակն աւելի եւս փայլեցունելու յարմար տեսածին համեմատ պաշտպանողի կամ ամբաստանողի դեր կը կատարէր, եւ հրովարտակաւ մը կը հրաւիրէր ասպետաց դասը՝ գալ մտիկ ընելու:

ԾԳ. Ուրիշ շատ տարբեր տաղանդներ բանեցուց, եւ մինչեւ իսկ մեծաւ եռանդով. հետզհետէ սուսերամարտ, կառավար, երգիչ եւ պարիչ եղաւ, եւ ասպարէզի մէջ ի հանդէս կու գտր կամ կրկէսին մէջ կ'ընթանար: Երգի եւ պարի ա'յնչափ սիրահար էր, որ հասարակութեան առջեւը չէր կրնար համբերել ու դերասանին ծայնին կ'ընկերանար, անոր շարժմանցն ու քայլերուն նմանողութիւն կ'ընէր՝ զանոնք հաւնելով կամ ուղղելով: Ահա ասոր համար է որ նոյն իսկ իւր մահուան օրն ընդհանրական հսկում մը սահմանեց, որովհետեւ գիշերային գումարման մը մէջ թատրոնին վերայ աւելի եւս քաջութեամբ զինքն ցուցնելու միտք ունէր: Պարելու համար նաեւս նոյն ժամանակն ընտրած էր: Անգամ մը կէս գիշերին երեք հիւպատոսական անձեր բերել տուաւ, որք ամեն տեսակ երկիւղով սարսափած դողալով եկան: Թատրոնին վերայ նստեցուց զանոնք. նուագաժուի հագուստով սկսաւ իւր բոլոր զօրութեամբը նպարել 'ի

ձայն սրնգից եւ փողոց. եւ ելաւ զնաց: Սակայն այս մարդն որ այնչափ բան զլտէր, լողալ չէր զիտեր:

ԾԵ. Իրեն հաճելի եղողներուն համար ունեցած հակամիտութիւնը մինչեւ մենամալութեան կը հասնէր: Հրապարակաւ կ'ընդգրկէր Մենաստէր մնջկատակը. եւ թէ որ իր պարած ատենը մէկը թեթեւ ձայն մը հանէր, իւր ձեռօքը կը ծաղկէր զանի: Հռովմայեցի ասպետին մէկուն՝ որ ձայն կը հանէր, հարիւրապետ մը ղրկելով իմացուց որ ելնէ անմիջապէս յԱստիա երթայ, եթ իւր տախտակներն առնէ Պտղոմէոս թագաւորին տանի Մարիտանիա: Արան սա գրուած էր. «Այ չարիք եւ ոչ բարիք ընէք այն մարդուն զոր ձեզ կ'ուղարկեմ»: Սուսերամարտից երկու դասուն մին ա'յնչափ յառաջ անցուց, որ թեոնցմէ շատերն իւր Գերմանացի անձնապահից պետ ընտրեց. եւ միւս դասն ա'յն աստիճան հալածեց որ սպառազինութիւնսն անգամ առաւ անոնցմէ: Այս վերջիններէն Կոլումբոս անունով մէկը յաղթող եղեւ եւ թեթեւ կերպով վիրաւորուեւր էր. անոր վերքին մէջ թոյն մը դնել տուաւ, որ նորա անունովը Բ-յ-Կ-Ե-Լ-Բ-Ե-Լ կոչուեցաւ, զոնէ ինքն այս անունը կու տար անոր՝ իւր միւս թոյներէն որոշելու համար: Այնպէս յարեալ էր Կ-Ե-Լ կառավարաց խումբին, որ անոնց ախտոին մէջ հետեւնին կ'ուտէր ու կը պառկէր: Անոնցմէ մին՝ Կիւթիկոս անուն ուն հացկերութի մը ատեն երկու միլիոն սէստերկ ընծայ առաւ անկէ: Այնչափ սէր կապած էր Բ-Ե-Լ-Բ-Ե-Լ անունով ծխու մը որ կրկէսի արշաւանաց նախընթաց երեկոյին զինուորներ ղրկելով հրաման հանեց որ բոլոր շրջալայրից մէջ լուծին պահեն, որպէս զի ծին հանգիստ քնանայ: Եինել տուաւ անոր համար մարմարիոնէ ա-

խող մը, փղոսկրէ մսուր, ծիրանի զէն եւ զարդ, մարգարտէ բառամանեկներ: Լի ու կատարեալ տուն մը, գերիներ, կարասիք տուաւ անոր. ուզեց որ անոր տունն երթան ճաշեն. կ'ըսեն նաեւ թէ զայն հիւպատոս ընել ուզեց:

ԾԶ. Սյսբան յիմարական եւ չափազանցական գործերուն մէջտեղը, շատ մը քաղաքացիք համարձակեցան խորհելու որ զայն պատժեն: Երկու անգամ դաւադրութիւնները գտնուեցան. եւ մինչդեռ ուրիշ պատեհութեանց վը նայէին ու կը վարանէին, երկու Հռովմայեցի իրենց ծրագիրը միմեանց հաղորդեցին եւ գործադրեցին, ձեռքի տակէ օգնութիւն գտնելով մեծագոր ազատագիրներէն եւ պրետորական պաշտօնականներէն, որոց անոճներն արդէն դաւադրութեան մը մէջ յիշուած էին՝ թէպէտեւ յանիքաւ: Եւ որոնք Վ'ըզգային թէ այն վայրկեանէն ի վեր ատելի եւ կասկածելի եղած էին: Նայիոս՝ իր բռնած ընթացքովն պմննուն գաղափարն անոնց դէմ յարուցեր էր. զանոնք բերել տուեր էր, եւ թուրը քաշելով երդում ըրեր էր թէ պատրաստ էր ինքզինքն ապաննելու, թէ որ մահու արժանի կը տեսնէին զինքն: Այն ժամանակէն ի վեր չէր ջաղորներ զանոնք մէկմէկու դէմ ամբաստանելէ, եւ անոնց մէջ ատելութիւն եւ կասկած յարուցանելէ: Խօսք մէկ ըրին, որ անոր պալատին մէջ տրուելիք տեսարանէն դուրս ելնելու ատենը, ցորեկին յարձակին անոր վերայ: Նասսիոս Քէրէա, որ էր տրիբուն պրետորական վաշտին որ այն ատեն պահանորդ էր, ուզեց առաջին հարուածն ինքն տալ: Նայիոս ստէպ կը թշնամանէր անոր ծերութիւնը, էնատ կը կոչէր զանի, նախատանօք կը յանդիմանէր զայն՝ իբր մեղկ ու անկարգ բարուց տէր. եւ երբ նշա-

Նախօր (փարօլա) կը հարցընէր Կայիօսի, Պրիապէ կամ Աստղիկ կը գրուցէր, կամ թէ անամօթ շարժումով մը իր ձեռքը կ'երկընցունէր անոր որ պազնէ:

Ծէ. Անոր մահն ազդարարեցին շատ մը կանխագեկոյց նշաններ: Ոլիմպիական Արամազդը, զոր հրամայեր էր որ ի Հռովմ փոխադրեն, ձեռքերնին փերան դպցունեիմուն պէս ա'յնպիսի ծիծաղ մը փրցուցեր էր, որ գործաւորներն իրենց մերենաները թողուցին ու փախան. եւ հիւս Կասսիոս անուն մէկը վերայ հասաւ, որ կ'ըսէր թէ երազին մէջ հրաման ընդուներ էր ցուլ մը մորթելու Արամազդին: Կապուայի Կապիտոլիոնը շանթէն զարնուեցաւ մարտի իդոսի օրը. պալատին գաւիթը նաեւս նմանապէս զարնուեցաւ նոյն օրը. յորմէ կարծիք ըրին թէ Կայիօսի մեծ փտանգ մը կ'ըսպառնար իւր անմնապահիցը կողմանէ. եւ թէ նշանաւոր սպանութիւն մը պիտի տեսնուէր, անոր պէս զոր արդէն տեսեր էին մարտի իդոսին: Սիլլա աստղաբաշխը՝ որուն Կայիոս բան կը հարցընէր իր ախտարացը վերայօք, մերժեցեալ մահ իմացուց անոր: Անտիոնի մէջ Քաղդի տաճարին պատգամը գրուցեց իրեն որ պատրաստ կենայ Կասսիոսի դէմ. եւ ասոր վերայ հրաման տուեր էր որ Ասիոյ անձիհիպատոս Կասսիոս Լոնգինոսը սպաննեն: Չյիշեց որ Քէրէան՝ Կասսիոս եւս կը կոչուէր: Եւր մահուան նախընթաց երեկոյին երազին մէջ տեսաւ որ երկնքի մէջն էր՝ Արամազդի գահուն ըով. եւ թէ Արամազդ իւր աջ ոտից բնամատովը հրելով յերկիր գլուխը էր գինքն: Երբեւ հրաշք համարեցին նաեւս շատ մը դէպքեր, որք նոյն օրն ըստ բերման բաղդի տեղի ունեցան: Կայիոս զոհ մը մատուցանելու ատեն փրամանդի մը տրինով ծածկուեցաւ: Մնեստէր

մ'նջկատակը ներկայացուց ողբերգութիւն մը, զոր Նէոպտոլոմէոս կատակերգուն խաղացեր էր ա'յն օրը յորում Մակեդոնացի Փիլիպպոսն սպաննուեցաւ: Լաւրէշլոս անուն մ'նջկատակ խաղին մէջ՝ ա'յն դեր-
տանն որ շէնքի մը կործանմանէ պրծած կ'ենթա-
դրուի, արին փսխել կեղծեց. եւ որովհետեւ անոր
դերը կրկնող դերասաններն իրենց ճարտարութիւնը
ցուցնել կ'ուզէին, անոնք ալ արին փսխեցին, եւ
տեսարանն արիւնով լցուեցաւ: Այն գիշերուան հա-
մար որ անոր մահուան յաջորդեց, կը պատրաստէին
նսեւս խաղ մը, յորում Սզիպտացիք ու Յթովպացիք
դժոխային գաղտնիք պիտի յայտնէին:

ԵԸ. Յունուարի 24ին, ժամը 1ին՝ յետ կիսաւոր,
տակաւին ստամոքսը լի զգալով կը վարանէր թէ ար-
դեօք ճաշն ընելու ելնէ: Եւ սակայն իւր բարեկամաց
աղաչանօքը դուրս ելաւ: Կամարի մը ներքեւէն անց-
նել կը պարտէր. եւ այն տեղը կեցուցեր էին Ասիա-
ցի պատանիներ՝ ազնուական ընտանիքէ, որք Հռով-
մայ թատեր վերայ երեւելու համար կու գային:
Վայրկեան մը կանգ առաւ որ զանոնք դիտէ եւ քա-
ջալերէ ըրածնին. եւ եթէ անոնց մեծը չըսէր թէ
ցուրտէն կը փառնար, ետ դառնալով կրկնութիւն ը-
նէլ պիտի տար: Այս պահուս ինչ որ տեղի ունեցաւ,
համաժայն չեն պատմուածները: Ոմանք կ'ըսեն թէ
երբ նա այն պատանիներուն կը խօսէր, «Բէրէա՛ ե-
տեւէն անոր վզին զարկաւ ու ծանր կերպով վիրաւո-
րեց, ըսելով. «Ի՛նձ նայէ» եւ թէ միւս դաւակիցը՝
Կուռնելիոս Սարինոս տրիրունն անոր սիրտը խո-
ցեց. այլք կ'ըսեն թէ Վարինոս՝ բազմութիւնն ի բաց
տանելով ի ձեռն հարիւրապետաց որ դաւակցութեան
մէջն էին, նշանախօսք (փարօլա) հարցուց անոր. եւ

Ձէ Կալիգուլա Սւր-հւր գրուցելովը, Կասսիոս Քէ-րէա պոռաց. «Գնա՛ անոր միացիր» եւ երբ նա կը դառնար, զարկաւ զայն կզակէն: Յերկիր զլորելով եւ իւր անձին վերայ կրկնելով, նա պոռաց Ձէ դեռ ողջ է: Միւս դաւաղիրները դաշոյնի երեսուն հարուածով զայն խոցեցին: Ժողովման բառերնին էր իր-հ: Շատերը մինչեւ իսկ անոր մարմնոյն այրական մասն սրով հարուածեցին: Ի սկզբան աղաղակին գահաւորակը տանողները վագեցին իրենց զաւազաններովը, յետոյ անոր գերմանացի անձնապահքը. եւ սպաննիչներուն շատը եւ մինչեւ իսկ ծերակուտի անդամներէն քանի մը անմեղներ ալ մեռուցին:

Եւ Ռուսներէն ինքն տարի ապրեցաւ, եւ երեք տարի, տասն ամիս եւ ութ օր թագաւորեց: Դիակը ծածկաբար Լամիայի պարտիզաց մէջ տարին, աճապարանօր պատրաստուած փայտակուտի մը վերայ կէս մը այրեցին, յետոյ թաղեցին ու դալարեօք ծածկեցին: Երբ անոր քոյրերն իրենց արտօրէն վերադարձան, հանեցին դիակը, այրեցին ու աճիմները թաղեցին: Ապա հովեն թէ մինչեւ այն ատեն այն տեղի պարտիզականներն անհանգիստ կ'ըլլային ուրուական տեսիլքներով. թէ ա՛յն տոմն ուր սպաննուեցաւ, ամեն գիշեր սոսկալի աղմուկներով կը վրդովէր, մինչեւ որ վերջապէս կրակն եկաւ այն տոմն այրեց: Այսիօսի կինը Եեսոնիա մի եւ նոյն ժամանակի մէջ հարիւրապետի մը հարուածներովն սպաննուեցաւ, եւ դուտորը պատերու զարնուելով ջախջախուեցաւ:

Լ. Նոյն այն ժամանակներուն վերայ գաղափար մը կրնայ տալ սա, որ այս սպանութեան լուրը տարածուելու առն՝ ի սկզբան չէին ուզեր հաւատալ: Ար

կարծէին թէ Կայիոսի հանած մէկ խօսքն է որպէս զի հասկընայ թէ ի՞նչ կը մտածեն իւր վերայ: Դաւադիրներն եւ ոչ մէկու մը կը սահմանէին կայսրութիւնը. եւ ծերակոյտն այն աստիճան միաբան էր ազատութիւնը վերահաստատելու, որ հիւպատոսները ծերակոյտը հրաւիրեցին ոչ թէ սովորական տեղին մէջ որովհետեւ Յուլիոս Կեսարի անունն ունէր, այլ Կապիտոլիոնի մէջ: Շատերուն կարծիքն այն էր որ Կեսարաց յիշատակը ջնջեն եւ անոնց տաճարները կործանեն:

Դիտողութիւն ըրին որ Կայիոս կոչուող Կեսարները, Կլինայի ժամանակին մէջ սպաննուողէն սկսելով, ամենքն ալ դաժան մահուամբ կորսուեր էին:

ԿՂՕԴԷՍ

Ա. Լիվիա՝ որ Օգոստոսի հետ ամուսնացած ատեն յղի էր, երեք ամիս յետոյ ծնաւ զԴրուսոս, որ ի սկզբան Դելիմոս կոչեցաւ եւ ապա Ներոն. եւ որ հայր եղաւ Կղոդէս Կեսարի: Այս Դրուսոն կը համարուի իբրեւ պտուղ շնական յարաբերութեան Լիվիայի ընդ Օգոստեայ՝ յառաջ քան զամուսնութիւն իւրեանց. ահա ասի տեղի տուաւ սա խօսքին. «Քարեբաղդ մարդիկ իրենց ամուսնութենէն երեք ամիս յետոյ զնւկի տէր կ'ըլլան»: Դրուսոս՝ զանծապետ եւ յետոյ պրետոր ըլլալով, պատերազմ ըրաւ Ալպեանց ժողովուրդներուն եւ Դերմանացւոց դէմ: Հռոմայեցի զօրապետաց մէջ առաջինն եղաւ որ հիւսիսային Ռովկիանու վերայ նաւարկեց: Ռենուէն անդին գիծեր նշանակեց նորօրինակ շինութեամբ եւ շատ ընդարձակութեամբ, որք տակաւին Դրուսոսի գիծեր կը կոչուին: Թշնամիները յաճախակի կոտորելէ եւ զանոնք իրենց անապատաց խորը մղելէ յետոյ, տակաւին զանոնք կը հալածէր, երբ գերմարդկային մեծութիւն ունեցող կնոջ մը պատկերն երեւելով իրեն, Լատիներէն լեզուաւ արգիլեց որ անկէ անդին յառաջ չբալէ: Դրուատեաց հանդէս եւ յաղթանակաց զարդերն եղան իւր քաջագործութեանցը վարձատրութիւն: Պրետորութենէ ելնելու ատեն հիւպատոս ըրին զայն. եւ ի Դերմանիա վերադառնալով այն տեղ հիւանդացաւ ու մեռաւ իւր ամարանոցին մէջ, որ յետոյ Կղոդէս կոչեցաւ: Մարմինը մինչեւ ի Հռովմ տարին զաղծականութեանց եւ լնքնօրէն քաղաքաց զլիաւոր սլաշտմանկաները. եւ զանազան տեղերու

ատենակալք ուրկէ որ կ'անցունէին, ճանքու վրայ դիմաւորեցին: Քաղեցին Արէսի—Պաշտին մէջ. բայց անոր բանական արծանական յիշատակարան մը կանգնեց անոր, որոյ շուրջը տարեկան խաղեր կը տօնէին զինուորք, եւ ուր հրապարակային զոհեր կը մատուցանէին Պաղլիոյ քաղաքաց պատգամաւորները: Մերակոյտը՝ ուրիշ պատիւներու հետ մէկտեղ, Ապպեան ճանքուն վերայ մարմարիոնէ յաղթանական կամար մը կանգնեց անոր, եւ անոր ու զուակացը Պերմանիկոս անունն ընծայեց: Փառքն ու տէրութիւնը հաւասարապէս կը սիրէր նա: Իւր յաղթութեանց պատուոյն վերայ զօրապետական կողոպուտի պատիւն աւելցնելու նախանձորդ ըլլալով, շատ անգամ պատերազմի կռուոյն մէջ Պերմանացի զօրապետները հալածեց: Ձածկեց թէ իւր դիտաւորութիւնն էր՝ եթէ կարող ըլլար, օր մը վերահաստատել հին հասարակապետութիւնը: Ոմանք կարծեցին թէ անոր զգացումները կասկածելի ըրին զայն Օգոստոսի, եւ պատճառ եղան իւր կառավարութեան պաշտօնէն ետ կանչուելու. մինչեւ իսկ կը յաւելուն թէ, որովհետեւ Պրուսոս կը վարանէր ետ գալու, թունով մահացուցին: Այս կարծիքը կը յիշեմ՝ առանց հաւատալու անոր: Օգոստոս ա՛յնպէս սիրեց Պրուսոս, որ իւր կտակին մէջ զայն իրեն ժառանգորդ ըրաւ իւր որդւոցը հաւասար, ինչպէս որ օր մը ասի զրուցեց ծերակուտին մէջ. եւ թէ անոր մահուանէն յետոյ հրապարակաւ անոր գովասանքն ըրած ատեն՝ աղաչեց աստուածներուն որ Պրուսոսի նմանող Նիսարներ միշտ տան իրեն, եւ անոր վախճանին նման փառաւոր վախճան մը շնորհեն իրեն: Ոտանաւոր տապանագիր շինեց անոր եւ գերեզմանին վերայ փորա-

գրել տուաւ. անոր վարուց վերայ յիշատագիրքեր եւս գրեց: Դրուսոս շատ գաւակ ունեցաւ իւր ծաղկահասակ կնոջմէն Անտօնիայէն, բայց երեք հատ միայն թողուց. Գերմանիկոս, Լիփիլա եւ Լոզօէս:

Բ. Լոզօէս ծնաւ Լիոնի մէջ օգոստոս ամսոյ մէկին, ի հրապատոսութեան Յուլիոս—Անտօնիոսի եւ Փաբիոս Ափրիկանոսի, ա՛յն օրը յորում Օգոստոսի խորանին նուիրագործութիւնը կատարեցաւ: Տիբերիոս Լոզօէս Դրուսոս կոչեցաւ, եւ Գերմանիկոս մականունանեցաւ, երբ իւր անդրանիկ եղբայրը Յուլիոսի որդեգրեցաւ: Տղայութեան ժամանակ հայրը զայն երեսի վերայ ձգելով, թէ՛ տղայութիւնն եւ թէ պատանեկութիւնն երկար եւ դժուարաբոյժ հիւանդութեանց մէջ անցուց, որք ա՛յն աւտիճան զայն տկարացուցին մարմնով եւ մտքով, որ այն առնենէն սկսան զայն հասարակաց որ եւ է պաշտօնի անբուական նկատել. եւ մինչեւ իսկ անչափահասութեան հասակը լրացունելէն յետոյ, ա՛յնպիսի դաստիարակի մը հրամանաց ներքեւ թողուցին, որ ժամանակաւ զրապտ վարող էր: Յիշատակագրի մը մէջ գանգատեցաւ թէ այս մարդն իւր քովը դրեր էին որ յանիրաւի ամեն կերպ նախատինք կրել տան իրեն: Իւր առողջութեան եւ դատողութեան այսպէս տկար ըլլալուն համար էր որ՝ սովորութեան հակառակ, Յունական մեկնոցով ներկայացաւ սուսերամարտից տեսարանի մը, զոր՝ իւր եղբօրն հետ ի միասին, հանդիսացունել տուաւ Դրուսոսի մահուանէն յետոյ: Մի եւ նոյն պատճառաւ է որ այրական պատմութեանն առած օրը, առանց որ եւ է արարողութեանց՝ գիշերանց ի Լապիտոլիոն տարին գահաւորակով:

Դ. Սակայն զբաղիտութեան ուսմանը սլարապելէ,

եւ մինչեւ իսկ երբեմն հրապարակու ի հանդէս գալէ
չկասեցաւ. բայց ոչ համարում մը կըցաւ շահիլ եւ ոչ
լաւագոյն յոյսեր տալ իր վերայօք: Իւր մայրը Սն-
տոնիա՝ վիժած բնութեան այլանդակ պատկեր կը
կոչէր զայն. եւ երբ ապուշի մը վերայ խօսիլ ուզէր,
կ'ըսէր. «Իմ տղէս Լազօղէն առելի տխմար է»: Իւր
հանին Լիվիա մեծապէս կ'արհամարհէր զայն, եւ
դուն ուրէք հետը կը խօսէր. մերթ ընդ մերթ, խիստ
եւ լակոնական յանդիմանութիւններ կ'ընէր անոր, եր-
րորդի մը միջոցաւ կամ գրութեամբ: Քոյրը Լիվիլա
լսելով որ կ'ըսէին թէ նա օր մը պիտի թագաւորէ,
բարձր ծայնիւ ավիսոսաց Հռովմայեցի ժողովրդեան
վերայ թէ այսպիսի թշուառ ու անարժան բազդի մը
պահուած էր: Իսկ Օգոստոսի, թէ ի՞նչ կը մտա-
ծէր անոր վերայ՝ բարի կամ յոռի, չեմ կրնար ուրիշ
կերպով լաւ եւս ցուցնել, բայց միայն անոր նամակ-
ներէն քանի մը խօսք ի մէջ բերելով:

Դ: Ենչպէս որ ինձմէ խնդրեցիք, սիրելիս Լի-
վիա, Յիբերիոսի հետ խորհրդակցեցայ, թէ ի՞նչ ը-
նելու է Լազօղէս՝ մարտի տօնից ատենը: Մեր եր-
կուքնաւ կարծիքը սա է որ անոր նկատմամբ բռնե-
լիք միջոցնիս անգամ մը ձեռք առնենք եւ մէկ մ'ալ
ուրիշ ընթացք չբռնենք: Թէ որ կ'ուզենք իբրեւ մեր
ժառանգորդը նայիլ անոր, առանց վարանելու՝ պէտր
է զայն մի եւ նոյն պատուոյ աստիճաններէն անցու-
նել որոցմէ անցաւ անոր եզրայրը. իսկ թէ որ՝ ընդ-
հակառակն, անոր առողջութեանն ու դատողութեանն
ամբողջապէս խանգարած ըլլալուն լաւ համոզուած
ենք, պէտք չէ որ մեզի՝ ինչպէս նաեւ զայն, ենթար-
կենք այն ծաղ ու ծանականքին զորս կրել պիտի
պարտաւորիմք անպատճառ: Շատ անախորժ քան

մը պիտի ըլլայ, թէ որ Լեզոզէսին՝ պաշտօն վարելու կարող ըլլալուն կամ չըլլալուն կանխապէս որոշում մը չտալովնիս, ամեն դէպքի մէջ պէտք ըլլայ անոր վերայօք խորհրդակցիլ: Ի՞նչ որ ալ ըլլայ, ներկայ պարագայիս մէջ՝ իմ կարծիքս մօտ է թող տալու, որ մարտի տօնից ատեն քահանայապետաց սեղանին գլուխն անցնի. վրայն թէ իւր ազգականին՝ Սիլվանոսի որդին անոր քովը գտնուի ու ջժողու որ ծաղրելի կամ անտեղի բան մը ընէ: Սոս ասն կարծիքը չունիմ, թէ իսկ հանդիսական բազմոցի մը վերայ նստած՝ Երկէսի խաղերուն ներկայանայ. թատրոնին յառաջավայրին վերայ այնպիսի դիրք մը բռնելովը՝ աւելի եւս կ'ենթարկուի ժողովրդեան նայուածքին: Դարձեալ՝ սա կարծիքն ալ չունիմ, թէ Ալբա լերին վերայ զոհելու երթայ, կամ Լատինական տօնից ատեն ի Էռովմ գտնուի. արդարեւ տարօրինակ բան մը պիտի երեւի ամենուն, թէ որ Ալբա լերին վերայ իւր եղբօր պնշտամանցը մասնակցելու երթայ ու քաղաքին մէջ պաշտօն մը դնեցած չըլլայ: Ահա, սիրելի՛ս Լիվիոս, ամենէն յարմար տեսածս այս է. եւ դարձեալ կը յաւելում թէ ամէր նկատմամբ մեր ընթացքը կարգադրեմք միանգամ ընդ միշտ, որպէս զի յուսոյ՝ ու երկիւղի մէջ չտատանիմք: Եթէ արժան դատիք, կրնաք նամակիս այս մասն կարդալ:»

Ուրիշ նամակի մը մէջ կ'ըսէ. «Ձեր բացակայութեան ատեն՝ ամեն օր հետս ընթերելու պիտի հրաւիրեմ Լեզոզէս պատանին. որպէս զի միշտ իւր Սուլպիկիոսին եւ իւր Աթենադորոսին հետ միմեկի չգտնուի: Ե՛րուզէի որ խեղճը քիչ մը քիչ յիմարութեամբ եւ աւելի խնամով ընտրէր իւր տեսութիւնը ըրած մարդերն ու իւր բարեկամները, եւ իւր բախուածքին եւ ար-

տաքին ցոյցըին մէջ լաւագոյն ձեւեր առնէր, գեղեցիկ միտումեանց տէր չէ. ոսկայն երբ խելքը բնաւ ցրուած չըլլայ, իւր ծնունդը կը յիշեցունէ երբեմն»:

Ա. հաւաստիկ երրորդ նամակի մը մէջ գրուցածն ալ. «Եղբորորդւոյդ Կողէսին ատենաբանելը լսեցի, սիրելիս Լիվիա. եւ դեռ զարմանքի մէջ եմ: Ենչպէս բան է որ հասարակութեան առջեւ այնչափ յստակութեամբ կրնայ խօսիլ, նա՛ որ իւր խօսակցութեանցը մէջ այնչափ քիչ շէնք շնորհք ունի»:

Ա. Երջապէս Ծգոստոս իւր որոշումն ըրաւ, եւ քահանայութենէ ու հմայութենէ զատ ուրիշ որ եւ է պատիւ մը չտուաւ Կողէսին: Իւր ժառանգութեան միայն վեցերորդն անոր սահմանեց, եւ դարձեալ երրորդ կարգին եւ զրեթէ օտարականաց մէջ դասեց. եւ անոր կտակած պարգեւներն ուծսոմ մեծ սէստէրկէ աւելի չէին հասներ:

Ե. Իւր մօրեղբայրը Յիբերիոս հիւպատոսական, զարդերը շնորհեց անոր. եւ որովհետեւ նա նոյն իսկ հիւպատոսի բարձր կը խնդրէր Թախանձանօք, Յիբերիոս՝ անոր պատասխան միայն սա գրեց. «Եռոնոսեան տօնից համար եւ ըստ սովորութեան կատարելի ընծաներուն համար քառասուն ոսկի կ'ուղարկեմ ձեզի»: Ասոր վերայ ամեն փառասիրութենէ հրաժարելով՝ Եռնանանալու միջոցին դիմեց. եւ մերթ Էռովմայ մէկ արուարձանին մէջ, մերթ Եամպանիոյ մէջ Թազած ապրեցաւ, եւ ամենէն ցած ու գռեհիկ մարդոց հետ ընտանեցած՝ իւր միւս պակասութեանցը վերայ յաւելցուց արբեցումիւնն ու բաղդի խաղի մոլութիւնը:

Զ. Սակայն, միշտ՝ քիչ շատ մեծարանք եւ մինչեւ իսկ յարգանք ըրին անոր: Ասպետաց դասն երկու

անգամ իւր ինդրանաց թարգման կանգնելու պաշտօն տուաւ անոր, եւ անոր պաշտպանութեան ներքեւ մտաւ. առաջին անգամ, երբ Օգոստոսի մարտին ի Հռովմ տանել խնդրեցին հիւպատոսներէն. երկրորդ անգամ, երբ իրենց ցաւակցութիւնը յայտնեցին Յէյանի մահուան վերայ: Երբ տեսարանին մէջ գար, ոտրի կ'եղնէին եւ կը հանէին ա'յն տեսակ մը մեկնոցն որ իրենց ամուսնը կը ծածկէր: Երակոյտն ուզեց զայն ի թիւ Օգոստոսի քահանայից անուանել զորս վիճակաւ ընտրած էին. անոր այրած տունը պետութեան ծախքովը շինել, եւ իւր կարծիքը հիւպատոսական քաղաքացւոց աստիճան զրուցելու իրաւունք տալ: Տիրերիոս չթողուց որ այս վճիռը տեղի ունենայ՝ պատճառ ցուցնելով Լեոդէսի ապշումիւնը, եւ իւր վերայ առնելով անոր տան կորստեան վնասը հատուցանել. սակայն մեռնելու ատենն իւր ժառանգորդաց երկրորդ կարգին մէջ դասեց զայն՝ ժառանգութեան մէկ երրորդին, երկու միլիոն սէստերկի հրիտակ մը ըրաւ անոր, եւ իւր սիրելի բաներուն հետ ի միասին՝ զայն յանուանէ յանձնարարեց բանակներուն, ծերակուտին եւ Հռովմայեցի ժողովրդեան:

Եւ. Իւր մօրեղբօրը Լայիոսի օրովն երբ սա ամեն տեսակ մարդասիրական գործերով քաղցրաբարոյ հռչակուիլ կը ջանար, Լեոդէս պատիւներու հասաւ, եւ երկու ամիս անոր պաշտօնակից եղաւ հիւպատոսութեան: Առաջին անգամ երբ հասարակաց հրապարակին մէջ երեւեցաւ խուրճերով, արծիւ մը եկաւ անոր աջ ուսին վերայ թառեցաւ: Զորս տարուան համար հիւպատոս կարգեցաւ յետոյ, եւ երբեմն ի տեղի Լայիոսի՝ տեսարանի նախագահեց ի ծայն

ցնծումնեան ժողովրդեան, որ ամեն տեսակ բարիք կը մաղթէր Կայսեր մօրեղբօրն ու Պերմանիկոսի եղբօրը:

Ը. Բայց եւ այնպէս Արքունեաց խաղալիկն եղած էր: Թէ որ ուշ գար ընթրելու, դժուարութեամբ, եւ սեղանին բոլորտիքը դառնալով տեղ վնտուել տալէ յետոյ կ'ընդունէին: Թէ որ կերակուրէն յետոյ քնա-
նար, ինչպէս որ այնպէս ալ կ'ըլլար շատ անգամ, ձիթապտոյ կամ արմաւի կուտեր կը նետէին անոր. կամ թէ, հտալիտներ խաղ մը կը հանէին ու խարա-
զանով մը կամ գաւազանով մը կ'արթնցունէին: Նաեւ խորդալու ատենը, կատակերգուաց կօշիկ կը դնէին ձեռքին մէջ, որպէս զի արթննալով, անով ե-
րեսը բերէ:

Թ. Շատ վտանգներու մէջ ընկաւ: Այն կիտին մէջ տեսաւ զինքն, որ հիւպատոսութենէ պիտի ընկ-
նէր. անոր համար որ, Ներոնի, եւ Կայիոսի եղբօր Պրուանսի արձանները տեղաւորելու քիչ հոգ տարեր
էր: Բաց յայտնանէ, սպասաւորաց եւ մինչեւ իսկ օ-
տարականաց չարախօսութեանցը նշաւակ եղած էր
շարունակ: Լէպիդոսի եւ Պետուլիկոսի դաւադրու-
թեանը գտնուելուն վերայ Կայիոսի խնդակցութիւն
յայտնելու համար ի Պերմանիա դրկուելով՝ մահուան
վտանգի մէջ ընկաւ, որովհետեւ Կայիոս զայրացաւ
թէ իւր մօրեղբայրն իբրեւ տեսակ մը կառավարիչ
ուղարկեր էին իրեն. կը սնդեն իսկ թէ հոն համե-
լուն պէս, իւր հազած լաթերովը Ռենոսի մէջ խօթե-
ցին: Այն ժամանակէն ի վեր, ծերակուտին մէջ կար-
ծիք յայտնելու մասին հիւպատոսներուն յետինն եղաւ
միշտ, որովհետեւ զանի վշտացունելու համար՝ ամե-
նէն յետոյ ամոր հարցումն կ'ընէին: Բնդունեցին այն

ամբաստանութիւնն որով կեղծ կը ցուցնէին կտակ մը, յորում նա ստորագրեր էր: Աւերջուպէս, քահանայութեան մէջ զինքն ընդունել տալու համար ուժ միլիոն սէստէրկ ծախք ընելու պարտաւորուելով, ա՛յն աստիճան չբաւորութեան մէջ տեսաւ զինքն, որ առ հասարակաց զանձն ունեցած պարտքը հատուցանել չկրնալով, իւր ինչքը ծախու դրուեցան, իբրեւ գրաւեալ՝ քաղաքին պրետորաց հրովարտակաւը, ըստ օրինաց անշարժ գրաւականից:

Ժ. Ահա այսպէս անցուց իւր կենաց մեծ մասն մինչ ի հասակ յիսուն ամաց, յորում ի կայսրութիւն բարձրացաւ խիստ տաքօրինակ կերպիւ մը: Այն պահուն երբ Այսիոսի սպանիչները մէկդի կ'ընէին ամեն մարդ որպէս թէ նա մինակ մնալ ուզած ըլլար, Աղօթէս ալ միւսներուն պէս հեռացեր ու քաշուեր էր ճաշի որահի մը մէջ, զոր հետեւ կը կոչէին. եւ սպանութեան ծայնն առնելուն պէս սարսափած, ընդ քարշ գնաց մինչ ի մերձակայ գաւիթ մը, եւ հոն դրան օթոյններուն ետին պահւրտեցաւ: Զինուորին մէկը որ ըստ բաղդի շուրջ կու գար, տեսաւ անոր ոտքերը, ուզեց գիտնալ թէ ո՛վ է. ճանչցաւ զանի, եւ անտի դուրս քարշելով զայն ողջունեց Աայտր կոչելով՝ ա՛յն վայրկենին, որ Աղօղէս անոր ոտիցը փալեւելով իւր կենացը խնայել կը խնդրէր: Զայն իւր ընկերացը տարաւ, որը զորդմամբ գումարուեր էին եւ տակաւին կը տուտանէին թէ ի՛նչ ճանբայ բռնելու էին: Գահաւորակի մը մէջ դրին զայն. եւ որովհետեւ անոր գերիները փախեր էին, իրենց ուսոցը վերայ առնելով մինչեւ իրենց բանակատեղն տարին՝ փոխն ի փոխն կրելով զահաւորակը: Բազմութիւնը՝ անցած ատենն անոր տխուր եւ տրտում վիճակը տեսնելով՝ կ'ողբա-

յին անոր բաղդին վերայ, եւ կը կարծէին թէ մեռցունելու կը տանէին որուն արժանապարտ չէր: Պատնէշից ցանկին ներսն ընդունուելով, գիշերը պահանորդաց մէջ անցուց. եւ սկսաւ յոյսեր տածել, որք ի սկզբան ի զուր կ'երեւէին. որովհետեւ հիւպատոսներն ու ծերակոյտը՝ քաղաքին պահպանութեանը կարգուած վաշտից միջոցաւ գրաւեր էին Նապիտոսիոնն ու հասարակաց հրապարակը, եւ որպէս թէ նախկին ազատութիւնը վերահաստատել կ'ուզէին: Նոյն ինքն Նղոզէս ժողովրդեան տրիբունի մը միջոցաւ կանչուեցաւ՝ զալ ծերակոտին մէջ կարծիք յայտնելու. պատասխանեց թէ բռնութեամբ զինքն վար դրեր էին: Բայց հետեւեալ օրը ծերակոյտը թույցեր էր իւր առաջին որոշմանցը մէջ. եւ կարծիքները շատի բաժնուելով, ժողովուրդն ալ որ ժողովքին շուրջը դիզուեր էր, բարձր ձայնիւ միակ մէկ աէր մը ինդրելով եւ զՆղոզէս անուանելով, Նղոզէս բանակին երդումներն ընդունեց եւ իւրաքանչիւր զինուորի հնգետասան մեծ սէստէրկ խոստացաւ: Նետարնիւրուն մէջ առաջինն է որ այսպէս օրինակ տուաւ՝ լէզէոնից հաւատարմութիւնն արծաթով գնելու:

ԺԱ. Գահուն վերայ ամրանալով, ուրիշ բան չունեցաւ աւելի ստիպողական, քան թէ՝ մոռացութեան մէջ թաղել ինչ որ անցեր էր ա՛յն երկու օրերուն մէջ, յորս հասարակապետութեան փճակին վերայ խորհուրդ ըրեր էին. այս մասին ընդհանուր ներողութիւն հրատարակեց, բաւական համարելով պատժել մէկ քանի զինուորական տրիբուններ եւ մէկ քանի հարիւրապետներ որք ընդդէմ Նապիտոսի զաւաղութեան մէջ մատ ունէին, թէ՛ օրինակ ըլլալու համար եւ թէ անոր համար որ գիտէր թէ անոնք իւր մահը

խնդրեր էին նաեւ: Իւր մերձաւորաց նկատմամբ զթասրտութեան շատ նշաններ ցուցուց: Իւր յաճախական եւ ամենատուրք երգումն էր յետեւ. **Օհ... օհ... օհ... Իւր հանդիմանքներ ընթանէր տուաւ Յատուածային պատիւներ եւ փիղերով լծեալ՝ Օգոստոսինին նման կառք մը՝ Երկէսի խաղերուն մէջ. իւր ծնողացը սահմանել տուաւ դամբանական արարողութիւններ, եւ նաեւ, Երկէսին մէջ տարեկան խաղեր՝ ի պատիւ իւր հօրը. եւ իւր մօրը՝ կառք մը զոր Երկէսի խաղերուն մէջ ընդ քարշ տանել պարտէին, եւ օհ... մականունը, զոր մերժեր էր Լիլիա: Իւր եղբօր յիշատակը պատուելու ամեն պատեհութիւն չփախցունելով, ի պատիւ անոր Յունարէն կատակերգութիւններ խաղալ տուաւ Եւթապօլսոյ մէջ, եւ պսակաւ վարձատրեց զայն զոր անոնց մէջ լաւագոյն գտան դատաւորք: Իւր շնորհապարտութեան ու երախտագիտութեան նշաններն եւս ցուցուց Մարկոս Անտոնիոսի, հրովարտակաւ մը յայտնելով թէ շատ կը փափարէր որ Երուսոսի ծննդեան տարեդարձք տօնուի, որովհետեւ իւր հաւոյն Անտօնի տարեդարձն ալ նոյնն էր: Աւարտեց մարմարիոնէ-յաղծական կամար մը, զոր ծերակոյտն ուզեր էր՝ Պոմպէլոսի թատեր քովը կառուցանել Տիբերիոսի, եւ զոր գործադրելու անհոգութիւն ըրած էր: Զնչեց Կայիոսի բոլոր գործերը. բայց չթողուց որ անոր մահուան օրը տօնի օրերուն կարգն անցունեն, թէ եւ իւր թագաւորութեան առաջին օրն էր այն:**

Ժ.Բ. Պատիւներու համար խիստ չափաւորասէր ըլլալով, Կայսր անունը կրելէ հրաժարեցաւ, եւ ծերակոյտին շողոքորթական վճիռները մերժեց: Իւր զստեր հարսնախառնութեան ու իւր թոռան ծննդեան

օրն անձայն անցուց եւ իւր տանը մէջ միայն տօնեց։ Աքսորեալներէ եւ ոչ մին բերել տուաւ բայց եթէ ծերակուտին խորհրդովր։ Իբրեւ շնորհ մը խնդրեց որ թոյլ տան իրեն՝ ծերակուտին մէջ մտցունել չգրեւորանոցի գաճեղէցն ու զինուորական տրիբունները, եւ թէ վաւերացուին ա՛յն անձանց կտրած դատաստանները, զորս իւր տեղը պիտի կարգէր դատելու համար։ Անհատից ոմանց համար՝ տօնավաճառի իրաւունք խնդրեց հիւպատոսներէն։ Պատաստաններուն երկայ կը գտնուէր եւ դատաւորաց մէջը կ'անցնէր կը նստէր։ Երբ ատենակալք տեսարանը մտնէին, ուրիշներուն պէս ոտքի կ'ենէր, եւ զանոնք կը բարեւէր ծայնով եւ շարժումով։ Ժողովրդեան ա՛յն տրիբունները որ իւր դատարանին մէջ բովը կու գային, ոտքի վրայ կեցունելով խօսեցսանելուն համար զինքն անմեղադիր ընել խնդրեց անոնցմէ. որովհետեւ տեղ չունէր որ նստեցունէր զանոնք։ Նաեւ, քիչ ժամանակի մէջ զինքն ա՛յն աստիճան սիրցուց, որ երբ զրոյց կաւ թէ յԱստիա ըրած մէկ ճանբորդութեանը մէջ մատնութեամբ զայն կորուսեր են, ժողովուրդը սրտաբեկեալ, անէծքներ տեղացուց եւ ծերակուտին վրայ՝ մատնիչ եւ հայրասպան կոչելով զանոնք, մինչեւ որ ատենակալներն ատենաբանութեան բեմն ելնելով ապահովեցին թէ Լիզոզէս կենդանի է եւ մօտ կու գայ։

ԺԳ. Սակայն ամեն թակարդէ գերծ չեղաւ. վախ ունեցաւ մասնաւորաց ճեռնարկութիւններէ, ապստամբութիւններէ, եւ վերջապէս քաղաքական պատերազմէ։ Ժողովրդեան մէջէն մարդ մը զիշերն իւր անկողնոյն բովը գտան դաշոյնով մը։ Արսի դանակով զինեալ երկու ասպետ ձերբակալեցին, որք զայն սպան-

նելու համար կ'ըստատէն՝ մէկը թատրոնին դուրս ել-
նելու տեղը, եւ միւսը Արէսի—Տաճարին մէջ: Ասի-
նիոս Գալլոս եւ Ստատիլիոս Լորվինոս, որ Պուլլիոն
եւ Մեսսալա ատենախօսից սերունդէն էին, յեղափո-
խութիւն մը հանել ուզեցին՝ շատ մը գերիներու եւ ա-
զատագրեալներու օգնութեամբ զորս ի մի ժողովեր է-
ին: Փութիոս Լամիլլոս Սկրիպոնիանոս՝ որ հրամա-
նատար էր Գաղմատիոյ մէջ, ըստարական պատե-
րազմ մը յարուցանել ուզեց. բայց այս փորձն ալ հինգ
օրուան մէջ խեղդուեցաւ կրօնական խղճահարու-
թեամբ մը. ա'յն լէզէոնները՝ որ անոր յարեր էին,
շուտով մը զոջացին, անոր համար որ բնաւ չկրցան
դրօշները կորզել եւ արծիւներ պատրաստել ու իրենց
նոր Լայսեր քով երթալ ժամանել:

ԺԴ. Եւր թագաւորութեան տեւողութեանը մէջ
չորս անգամ հիւպատոս եղաւ. նախ՝ երկու անգամ մի
զմիոյ կնի. ապա չորս տարի միջոցէ յետոյ. վերջին
անգամուն՝ վեց ամիս, միւս անգամներուն՝ երեք ամիս:
Եւր երրորդ հիւպատոսութեան ատեն՝ մեռած
հիւպատոսի մը տեղն անցաւ. եւ ոչ կայսր մի դեռ ա-
սի ըրած էր: Բայց, թէ՛ հիւպատոս եղած ըլլար եւ
թէ ոչ, միշտ մեծաւ հոգաբարութեամբ դատաստան
կը կտրէր, մինչեւ իսկ թէ՛ հասարակաց եւ թէ ըն-
տանեկան օրերը: Օրինաց գրուածքին չէր կապուեր
միշտ. աւելի մեղմ կամ աւելի խիստ կը գործէր, ըստ
բնական արդարութեան: Զանոնք որ իրենց ճիշդ պա-
հանջքէն աւելի խնդրելով կանոնի դէմ գտնուած ըլ-
լայնուն համար՝ իրենց պահանջման իրաւունքը կո-
րուսեր էին, այն իրաւանց մէջ վերահաստատեց. եւ
գազանաց դատապարտեց զանոնք որ յանցապարտ ե-
ղած էին մեծ նենգութեամբ, եւ զորս օրէնքը նուազ
խստութեամբ կը պատժէր:

ԺԵ. Սակայն իւր դատաստանաց մէջ միշտ մի եւ նոյն չերեւեցաւ. մերթ կորովամիտ եւ զգուշաւոր կ'ըլլար, մերթ անխոհեմ եւ զայրացկոտ; երբեմն թեթեւամիտ եւ անխորհուրդ: Սրբ կը հրաւիրէր այն ռասպետներն որ դատարանաց մէջ ծառայել կը պարտէին, անոնց մէկը՝ իւր զաւակացը թիւը պատճառ ցուցընելով կրնար հրաժարիլ. բայց չըրաւ. «դօղէս ետ դրկեց զայն» իբրեւ մէկն որ չափազանց փափար ունի դատելու: Սոյն այս կոչման առեւն, ուրիշ մէկն իւր հակառակօրդաց կողմէն՝ «այսեր առջեւ ինքզինքը պաշտպանելու հրաւիրուելով, կը պնդէր թէ ժամանակը չէ, եւ թէ իւր դատը հասարակ դատաւորաց նայելու բանն էր. «դօղէս զայն պարտաւորեց անմիջապէս իւր դատը պաշտպանելու, որպէս զի իւր անձնական գործին մէջ ցուցընէ թէ ի՞նչ արդարութիւն պիտի գործէ ուրիշի գործերուն մէջ: Մայր մը կը մերժէր իւր որդին ճանաչել. եւ երկուստեք բերուած ապացոյցները բացայայտ չէին. «դօղէս հրամայեց կնոջն որ այն երիտասարդ մարդուն հետ ամուսնանայ, եւ այս կերպով պարտաւորեց զայն խոստովանելու թէ անոր մայրն էր: «Իւրեաւ դատաստան կ'ընէր բացակայից դէմ, առանց նայելու անոնց ջատագովութեանցը, զորս կրնային ընել իրենց բացակայութեան համար: «Խառն մը մէջ պաշտպանական պատասխանայ մը առեւն՝ մէկը պողաց թէ նենգագործին երկու ձեռքը կտրել պէտք է. անմիջապէս բերել տուաւ դահիճը՝ պատժոյ գործիքով: Մարդուն մէկուն քաղաքացիութեան յատկութիւնը վէճի ներքեւ դրեր էին, եւ փաստաբանները կը վիճէին գիտնալու համար թէ այն մարդը Հռովմայեցոյ ամղանո՞ւղ դատի մտնելու էր թէ Յոյնի մեկնոցով: «այսրը՝ կատա-

րեալ անկողմնակցութիւն մը ցուցնելու համար, ամբաստանութիւնը կամ պաշտպանութիւնը քիչ կամ շատ նպաստաւոր դարձուած մը առնելուն համաձայն, քանիցս անգամ այն մարդուն հագուստը փոփոխել տուաւ: Երաւարանական գործոյ մը քննութեան առեւն գրեց թէ անո՛նց կարծիքէն էր որք իրաւունք ունէին. այս արարքը զինքն հասարակաց արհամարհանացը ենթարկեց: Քաղաքացիին մէկը՝ զաւառէն վկայ մը բերել տալու դժուարութեան համար զինքն ամենողադիր ընել կը խնդրէր անկէ. երկար ժամանակ սպասեցընելէ՝ յետոյ, ելաւ ըսաւ. «Մեռեր է, եւ կարծեմ՝ ասիներելի է անոր»: Սրբ ուրիշ մէկը շնորհակալութիւն կը յայտնէր թէ թոյլ կու տար ամբաստանեալի մը՝ ինքզինքն պաշտնելու, ըսաւ. «Թէեւ եղածը սովորական բան մի է միայն»: Լսեր եմ որ ծերերը կ'ըսէին թէ Փաստաբանք անոր համբերութիւնն ի չարաչար կը գործածէին ա՛յն աստիճան, որ զահէն իջած ատենն ետ կը կանչէին եւ պատմութեանէն կամ ոտքէն կը բռնէին. ասի պէտք չէ որ զարմանալի երեւի, որովհետեւ օր մը Յոյն մը դատի մէջ պատասխանած ատեն համարձակեցաւ ըսել անոր. «Դո՛ւ ալ ծեր եւ ապուշ ես»: Հռովմայեցի ասպետ մը, որ խիստ խառնագնաց էր բայց իւր թշնամեաց ատելութենէն կը դատաւիտուէր յանիրաւի, տեսնելով որ դատին մէջ պառնկացեալ կիներու դէմ զինքն կ'երեսէին, յանդիմանեց զԼիզոդէս իւր անգթութեանն ու թանձրամտութեանը համար. ու իւր ձեռքը բռնած տախտակներն ու սլաքն անոր երեսին նետելով անոր այտը վիրաւորեց:

ԺԶ. Լիզոդէս քննչութիւն վարեց, որ Պօլլոսի եւ Պլանկոսի ժամանակէն ի վեր ի գործ չէր լսուեր.

ինչպէս ուրիշ ամեն բանի մէջ, նոյնպէս ասոր մէջ մի եւ նոյն անհաւասար վարմունքը ցուցուց: Ասպետաց հանդիսին ատեն, ամօթապարտ շնշանակեց ան մէկ երիտասարդը, որ անպատուեալ էր բայց հայրը կ'ըսէր թէ գոհ էր անկէ. «Անոր քննիչը հայրն է» ըսաւ: Ուրիշ ասպետի մի ալ՝ որ իւր խառնագնացութեամբը նշանաւոր էր, խիստ քաղցրութեամբ սզգարարեց որ սուելի չափաւորութեամբ կամ գոնէ աւելի ընտրողութեամբ զինքն տայ շուայտութեանց. եւ յաւելցուց. «Ենչո՞ւ համար պէտք է որ քու տիրուհւոյդ անունը գիտնամ»: Իւր բարեկամաց աղաչանօք վերակարգեց զոմն ի պատիւն յորմէ ձգեր էր զայն. «Սակայն կ'ուզեմ որ, ըսաւ, այն պատուընկէցութեան նիշը մնայ»: Դատաւորաց թուոյն մէջէն արեց՝ Յոյն գաւառի մը երևելի քաղաքացիներէն մին որ Լատիններէն չէր գիտեր, եւ օտարականաց կարգին մէջ մտցուց զայն: Զմերեց որ ո՛ր եւ է ասպետ մը իր փառաց մապիմ պատասխանելու համար. սլաշապանող մը առնու: կ'ուզէր որ ամեն մէկն իւր վերայ առնուէ այն աշխատութիւնը; որչափ որ ներէ իւր կարողութիւնը: Ետտ մը անձեր որոց մտքէն չէր անցներ, յանցաւոր նշանակեց զարմանալի պատճառներով, զոր օրինակ՝ առանց իւր գիտութեան եւ առանց անցագրի Խալիպա՛յն դուրս գացած ըլլալնուն համար, իւր երկիրներուն մէջ թագաւորի մը ընկերացած ըլլալնուն համար. օրինակ կը բերէր Ռարիբիոս Պոստումոսը, որ ժամանակաւ իւր պարտապանին Պաղոմէոս թագաւորին ետեւէն յԱդեքսանդրիա երթալուն համար մահապարտ ամբաստանեցաւ: Կ'ուզէր անոնց մէկ մեծագոյն մասն նշանակել. բայց քննողներուն անհոգութենէն, զանոնք զորս յանցաւոր գտնել կ'ուզէր, անմեղ

գտնելու նախատիւնն ունեցաւ. անոնք զորս կը յանդիմանէր ամուրիութեան համար, կամ կիներնուն ամբողջութեան համար, կամ ընչից սրակաւութեան համար, ամուսնացեալ, հայր եւ հարուստ եղան. մինչեւ իսկ անոնցմէ մին, որուն համար ամբաստանութիւն կ'ըլլուէր Թէ իւր անձն կորսընցընել փորձեր էր եւ ինքզինքն վիրաւորեր էր, լաթերը վեր առաւ եւ ցուցուց որ քնաւ վէրք չունէր: Իւր քննչութեան տարօրինակ գործերուն մէջ սա եւս նշմարուեցաւ որ գեղեցկաշէն արծաթեայ կառք մը՝ որ Հռովմայ ԱՅՅԻ՝ անուանեալ Թաղին մէջ ծախու դրուեր էր, գնել ու կտոր կտոր ընել տուաւ. Թէ՛ միայն մէկ օրուսն մէջ քսան հրովարտակ հրատարակեց, որոց մէջ կար հստ մը որ կ'ազդարարէր Թէ տակառները լաւ ծեփեն ձիւթով, որովհետեւ այն տարին շատ զինի պիտի ըլլար. եւ ուրիշ հատ մի ալ, որ իժի խաժնեկուն դէմ իբրեւ ընտիր դեղ կը նշանակէր գեղծի ծառին հիւթը:

ԺԷ. Միայն մէկ զինուորական արշաւանք ըրաւ, եւ այն ալ մեծ չէր: Երակոյտը յաղթանակի զարդերն ընծայեր էր անոր. բայց ասի իւր աստիճանին վեհափառութեանն արժանավայել փայլ մը չհամարելով, կատարեալ յաղթանակ մը ուզեց. եւ իւր քաջագործութեանցն ասպարէզ ընտրեց զԱնգղիա, որ այն ատեն դժգոհ էր Հռովմայեցիներէն՝ փախստականաց հմանց ետ չտրուելուն առաջ. եւ որ յարձակում մը չէր կրած Յուլիոս Անսարէն ի վեր: Նաւը մտաւ Ռստիայէն. բայց սաստիկ հով մը՝ երկու անգամ քիչ մնաց որ զայն պիտի կորսընցընէր՝ Ստէկադեան կղզիներուն մօտը, Լիգուրիայի եզերացը դիմօք: Ելաւ ի Մարսիլիա, եւ ցամաքէն գնաց մինչ ի Պետրիակ: Քիչ օրուան մէջ առանց կռուի եւ առանց ա-

րինհեղուՅեան կղզւոյն մէկ մասին տիրեց. ճանբայ ելնելէն վեց ամիս յետոյ վերադարձաւ ի Հռովմ, եւ մեծ փառօր յաղթանակեց: Պաւառաց կառավարիչներուն եւ մինչեւ իսկ տարագրելոց ռմանց թոյլ տուաւ Հռովմ գալ եւ այս տեսարանը տեսնելու. եւ Լեսարաց պալատին գազաթին վերայ նաւային պսակ մը դրաւ՝ րադաբական պսակին քովը, իբրեւ յիշատակարան իւր յաղթութեանն ի վերայ Ռփիանու: Եւր կիմը Մեսալինա սոյլակի մը մէջ նստած անոր յաղթական կառքին ետեւէն զնաց. շատ մը Հռովմայեցիք՝ որ յաղթանակի զարդերուն արժանացեր էին այս պատերազմին մէջ, ծիրանեզր պատմութեանով ծածկուած հետիոտս կը քալէին. եւ անոնց մէջէն միայն Խրատոս Փրուգի հանդերձաւորեալ ձի մը հեծած էր եւ արմատենեօք զարդարեալ յաղթական պատմութեան առած. ըստ որում այս երկրորդ անգամն էր որ զինուորական վարձատրութիւններ կ'ընծայէին անոր:

ԺԳ. Եղօղէս քաղաքին ապահովութեանն ու պաշար հայթայթելու հոգովը զբաղեցաւ մեծ խնամով: Եւսիլեան Թաղին հրդեհին ատենը, որովհետեւ կրակը դիրաւ չէր մարեր, երկու գիւշեր հրապարակի մը մէջ անցուց. եւ որովհետեւ զինուորներն ու գերիները յոգներ էին, ատենակալաց միջոցաւ Հռովմայ բոլոր Թաղերէն ժողովուրդը բերել տուաւ, եւ զինուորաց տեղն անցունելով իւր առջեւն աշխատեցուց. սնտուկներով լեցուն ստակ բերել տուեր էր, որ մեծ գործունէութիւն ցուցնողները վարձատրէ: Շատ մը տարիներ երաշտ երթալով Հռովմայ մէջ ուտեստն պակսելով, ժողովրդեան բազմութիւնը՝ օր մը զայն հասարակաց հրապարակին մէջ արգիլեց. թշնամանք կը տեղացունէին անոր վերայ եւ հացի կտորներ կը նե-

տէին անոր. այնպէս որ մեծաւ դժուարութեամբ կրցաւ ազատիլ ու իւր պալատը փախչիլ. այն ժամանակէն սկսելով, եւ ոչ իւրք՝ սնհոգութիւն ըրաւ ի Հռովմ պաշար բերել տալու համար, մինչեւ իսկ ծմբան մէջ:

ԺԹ. Այս ճանքուն ձեռնարկութիւն ընողներուն մեծ շահեր առաջարկեց, եւ վնասներն իւր վերայ առաւ. վաճառականութեան համար նաւ շինել տուողներուն առանձնաշնորհութիւններ տուաւ, իւրաքանչիւրին՝ ըստ վիճակին զոր ունէր կայսրութեան մէջը. օրինակի համար, քաղաքացիներուն՝ Պապիա Բոսպէա օրէնքէն ազատութիւն. Լատիններուն՝ քաղաքացոյ աստիճան. եւ նաւ շինողաց կիներուն՝ չորս զաւակի տէր մարց արտօնութիւնները: Բոլոր այս սահմանադրութիւնները դեռ այսօր կը կենան:

Խ. Սակաւաթիւ հասարակաց յիշատակարաններ լմնցուց, եւ անոնք ալ աւելի մեծ բաներ էին քան թէ կարելոր. ինչպէս, Լայիոսի սկսած ջրմուղը, Փուկին լճին ծագումն եւ Ոստիոյ նաւահանգիստը. գիտէր թէ Օգոստոս այս գործերուն վերջինը յամառօրէն մերժեր էր . . . մ որ զայն կը խնդրէին. եւ թէ Յուլիոս Լեսար պարտաւորուեր էր միւսէն ետ քաշուելու: Ի Հռովմ բերաւ իւր անուամբը Լեզդիա անուանեալ ջուրը, որ Կալուիս եւ Ելիսիս կոչուած երկու ակերէ կու գայ. նաեւ Տէվերոնի ջուրերը, որ քարէ ջրանցներու մէջէն կ'անցնէին ու գեղեցիկ պահարաններու մէջ կը բաժնուէին: Փուկին լճին ծագման գալով, ասոր ձեռնակելովը թէ՛ շահ եւ թէ փառք գտաւ. ըստ որում շատ մը տնհատներ անոր ծախքն իրենց վերայ առին, սա պայմանաւ որ իրենց տրուին այն դաշտերը, որ ջուրերուն քաշուելովը

ցամբած պիտի մնային. շատ դժուարութեամբ աւարտեցաւ ջրանցքը, որուն համար երեք հազար քայլ տեղ փորեցին լերան մը մէջ տեղէն որուն մէկ մասն պեղել ու մէկ մասն վերնետել պէտք եղաւ: Շաւահանգիստ մը շինեց յԱստիա, ռաբարտակ մը յօրինելով, որ կը տարածէր յաջ եւ ի ձախ. եւ մուտքին վերայ թումբ մը՝ որ հաստատուած էր նաւու մը վերայ որ ահագին կոթող մը բերեր էր Յգիպտոսէն, եւ զոր ընկղմեր էին. այս թումբին վերայ կը բարձրանար Աղեքսանդրիոյ փարոսին նման խիստ բարձր աշտարակ մը՝ գիշերը նաւերը լուսաւորելու համար:

ԻՅ. Շատ մը պարգեւներ բաժնեց ժողովրդեան, եւ բազմաթիւ ու մեծափառ տեսարաններ տուաւ. սովորական շքեղութեանն ու որոշեալ տեղերուն չկապուեցաւ, նոր խաղեր հնարեց եւ հիները վերայարոյց նոր տեղերու մէջ: Այն ատեն որ կը կատարէր Պոմպէոսի թատրոնին նուիրագործութիւնը որ այրեր էր եւ զոր վերականգնել էր, երբ արդէն բարձր տեղի մը մէջ զոհ մատուցեր էր, եւ նստած ու անձայն բազմութեան մէջէն անցնելով իւր տեղը նստելու կուգար, զահ մը դնել տուաւ աւագաժայրին մէջ՝ անտի խաղերուն նշան տալու համար: Յօնախմբեց զարաւոր խաղերը որոց համար պնդեց թէ Օգոստոս զանոնք իրենց ժամանակէն առաջ անցուցեր էր, թէեւ նոյն ինքն իւր յիշատակագրութեանցը մէջ ըսած է թէ Օգոստոս՝ ա՛յն տարիները յորս այն խաղերն ընդհատեր էին, լաւ մը հաշուելէ յետոյ՝ զանոնք միշտ իրենց ժամանակին մէջ դրած էր. սակայն երբ ըստ սովորական եղանակի՝ հասարակաց քարոզի մը բերնով կը հրաւիրէր բոլոր քաղաքացիները, ծաղրեցին թէ մէջեւնուն մէկն. այդ խաղերը չէր տեսած եւ չպիտի

տեսնէր ալ. արդէն այդ խաղերուն վերջին անգամ
 լսածն առնել հանդիսատես զանուղներ, եւ մին-
 չեւ իսկ մէկ քանի դերասաններ կային տակաւին:
 Շատ անգամ Աատիկանի լերին վերայ ընել տուաւ
 Երկէսի արշաւանքները. եւ այդ արշաւանաց՝ իբրեւ
 միջանկեալ մասն, գազանամարտութիւններ դրաւ:
 Մեծ Երկէսը մարմարինեայ վանդակապատրով եւ
 ոսկեզօծ եզերքով գեղազարդեց. առաջ փայտէ կամ
 քարէ էին. տեղեր յատկացուց ծերակուտի անդու-
 մոց, որք՝ իրմէ առաջ, նշանակեալ տեղ չունէ-
 ին: Նաուային կռիւներուն վերայ յաւելցուց Տրոյա-
 կան կրթութիւնները. եւ պրետորական հեծելազօրքը՝
 հրամանատար ունենալով իրենց տրիբուններն եւ նոյն
 իսկ վերատեսուչը, կռուեցան Ափրիկեան հրէշներու
 դէմ: Նաեւս Թեսաղոնիկեցի հեծեալը յերեւան ե-
 կան, որք Երկէսին մէջ կատաղի ցուլեր հալածեցին,
 զանոնք յոգնեցունելէ յետոյ՝ անոնց թիկանցը վերայ
 ցատկեցին, եւ անոնց եղջիրներէն բռնելով զգետնե-
 ցին: Սուսերամարտից տեսարանները շաւուցուց. տա-
 րեկան տեսարան մը տուաւ պրետորաց դաշտին մէջ՝
 առանց հանդերձանաց եւ առանց գազանամարտու-
 թեան. ուրիշ մի ալ Արէսի—Պաշտի մէջ, սովորա-
 կան ձեւով. եւ շատ մի ալ արտաքոյ կարգի եւ սա-
 կաւորեայ, զոր Բուէ կը կոչէր, որովհետեւ ասոր
 ծանուցումն ըրած առնն ըսեր էր թէ առանց արա-
 բողոմեան փոքրիկ հացկերութի մը կը հրաւիրէր
 ժողովուրդը: Ուրիշ ամեն տեսակ տեսարանաց ոչ
 նուազ սրտի մտօք պարապեցաւ: Հրապարակաւ կը
 տեսնէին որ յաղթողաց բաժնուած ոսկիները մատնե-
 րովը կը համրէր, բոլոր քաղաքացիները՝ ինքնին
 ցնծութեան եւ գուարթութեան կը զրգուէր, եւ եր-

բեմն ոչ սակաւ ծախողապէս անոնց հետ կը կատարէր կարանէր. օրինակի համար, երբ Պալատական անունով սուսերամարտը կ'ուզէին, կատակելով անասնը բառին վերայ (որ հատալ կը նշանակէ) պատասխանեց. «Սյո՛, թէ որ բռնութի» ուրիշ սուսերամարտի մը՝ անոր չորս որդւոց խնդրանքն արծակումն տուած ատենն, տեսնելով որ ամեն մարդ հետաքրքրուեցին կ'ընէր այս շնորհքին վերայ, տոմսակներ ցրուեց, որոց մէջ ժողովողեան կը ցուցնէր թէ ո՛րչափ շահ էար զաւակաց տէր ըլլալուն մէջ. որովհետեւ այդ պատճառաւ այնքան շնորհապարտութիւն կը ցուցուէր՝ մինչեւ իսկ սուսերամարտի մը. ասի, եւ տխուր, այնչափ անտեղի չէր այն ժամանակեան մէջ եւ մեր բարուց մէջ: Արէսի—Պաշտին մէջ ներկայացունել տուաւ քաղաքի մը առնուիլն ու ասարի տրուիլը եւ Անգղիոյ Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակէն, եւ ինքն պատերազմական զգեստով նախազանգաց: Պակին լինն ծագումն տալէն առաջ, հոն նաւաժարտութիւն մը ընէր տուաւ: Սրբ կռուողները «Բարի լոյս, Կայսր մեր. զօնդ կ'ողջունենք դեռ չմեռած» ըսին, եւ ինքն ալ անոնց պատասխանելով «Բարի լոյս» ըսաւ, ասի՝ շնորհելու խօսքի մը տեղ առնելով եւ ոչ մէկերնին չուզեց կռուիլ: Կողոզէս քիչ մը ատեն խորհեցաւ թէ արդեօք սրտով թէ հրով կորսնցունէ զանոնք ամենքը. վերջապէս ուժգնութեամբ մը ելաւ իւր տեղէն, եւ դողդոջուն ու ծաղրելի քայլով մը լմին շուրջը դառնալով, զանոնք կռուելու պարտաւորեց՝ կէս մը սպառնալեօք, կէս մը խոստմանքով: Յասնեակոս ցոլանաւ Հռոդոսի նոյնքան ալ Միկիլիոյ, իւրաքանչիւրն եռակարգ թիակներով, այս կռուոյն մէջ յիւրար զարնուեցան ի ծայն փողոյն, զոր՝ մերկնալով մը

լծին վրայ բարձրացած արծաթեայ տրիտոն մը իւր թերանն առած էր:

ԻԲ. Շատ մը բաներ բարեկարգեց, հաստատեց կամ նորոգեց թիւեր մտցուց հրապարակային արարողութեանց մէջ, քաղաքական եւ զինուորական բարուց մէջ եւ բոլոր դասերուն վիճակին մէջ՝ քաղաքին ներսն ու դուրսը. երբէք քահանայապետաց դպրոցին մէջ նոր անգամ մը չընդունեց՝ առանց կանխապէս երդումն ընել տալու: Քանի անգամ որ երկրաշարժ եղաւ, քաւութեան տօներ նշանակել տուաւ: Կրօնատրին միջոցաւ՝ գումարեալ ժողովրդեան առջեւ, եւ ինքն, իբրեւ մեծ քահանայապետ, ատենաբանութեան բեմը կ'ենէր, եւ գերիներն ու գործաւորները հեռացունելով՝ հրապարակային աղօթքներու ծանուցումն կ'ընէր, երբ Հռովմայ մէջ կամ Եապիտոլիոնի մէջ չարագոյժ սքանչելիք մը երեւցած ըլլար:

ԻԳ. Ուզեց որ դատաստանի բերուած գործերը՝ որք առաջ ժմրան մէջ կամ ամրան մէջ նշանակեալ ժամանակներ ունէին, հաւասարապէս ամեն ժամանակի մէջ նայուն: Ժառանգական ականդից տեսչութիւնը՝ որ առաջ իբրեւ տարեկան յանձնարարութիւն մը Հռովմայ դատաւորաց յատկացեալ էր, մշտնջենաւորապէս տրուեցաւ անոնց, ինչպէս նաեւ գաւառի կառավարիչներուն: Պապիա օրէնքին մէկ յօդուածը ջնջեց, զոր Յիբերիոս անւցուցեր էր, եւ որ կ'ենթադրէր թէ վաթսմածեայք ժնկարող էին որդեծնութեան: Եանոն հաստատեց որ հրապարտուող արտաքոյ կարգի կերպիւ խնամակալ կարգեն անչափահասից. եւ թէ անոնք որ գաւառաց կառավարիչներուն կողմէն արքայութիւն, Հռովմէն եւ Եապիտայէն նաեւ արքայութեալ ըլլան: Տեսակ մը արքայ մտաբերեց որ ոչ սա-

կաւ տարօրինակ էր. քաղաքացւոյ մը արգիլեց որ երեք մղոնէն աւելի չհեռանայ Հռովմէն: Սրբոր ծանրակշիռ գործերու վրայ խորհուրդ պիտի ըլլար, երկու հիւպատոսաց մէջ տեղը՝ տրիբունի ամոռի մը վերայ կը նստէր ծերակուտին մէջ: Իրեն վերապահեց անցագիր տալու իրաւունքը, զոր առաջ ծերակոյտը կու տար:

ԻԴ. Հիւպատոսական զարդերը շնորհեց երկու հարիւրոց տասնեակին: Անոնց մէջէն որոնք որ ատենակալութեան յատկութիւնը մերժեր էին, ասպետի յատկութիւնն առաւ անոնցմէ: Միջնածիրանի տուաւ ազատագրեալի մը որդւոյն, սա պայմանաւ որ երթայ Հռովմայեցի ասպետի մը որդեգիր ըլլայ. աւսի ընելով կը խոտէր իւր ըրած մէկ խոստումն, որ էր ծերակուտին մէջ չմտցունել մէկն որ գոնէ Հռովմայեցի ասպետի մը եղբոր թոռն չըլլար: Ճշմարիտ է թէ զինքն արդարացունելու համար՝ օրինակ բերաւ իւր նախնեաց մին՝ կոյրն Ապպիոսը, որ քննիչ եղած ատենը, ազատագրեալի որդիներ մտցուցեր էր ծերակուտին մէջ: Քայց չէր գիտեր որ Օգոստոսի ժամանակը, եւ մինչեւ իսկ անկէ ետքն ալ, ազատագրեալ անոնը կու տային ոչ միայն անոնց որ իրենց տէրերէն ընդունած էին ազատութիւնն, այլ նաեւ ազատագրեալէ ծնած ազատ մարդոց: Քանձապետաց դպրոցին յանձնեցաւ սուսերամարտից տեսարան ժը տալ՝ փոխանակ ճանապարհաց նորոգութեան, որ անոնց պաշտաման մէկ մասն էր: Անոնց ձեռքէն առաւ նաեւ Քաղղիոյ եւ Ոստիոյ կառավարութիւնը, եւ ի փոխարինութիւն՝ անոնց տուաւ Կռոնոսի տաճարին հասարակաց գանձոն պահպանութիւնը, որ Օգոստոսի ժամանակէն ի վեր, պաշտօնի վերայ եղող

կամ պաշտօնէ ելած արեսորներուն յանձնուած էր։ Յաղթանակի զարդերը շնորհեց իւր փեսին Սիլանոսի, ժինչդեռ սա այրական պատմութեան չէր առած. եւ այս շնորհը՝ ընդհանրապէս ա՛յն աստիճան շռայլեց, որ լէզէոնները խմբովին խնդրագիր մը տուին աւոր, որով կ'աղաչէին որ անթիհիւպատոսաց կառավարութիւն մը տալուն հետ ի միասին յաղթանակի զարդերն ալ շնորհէ անոնց, որպէս զի պատրուակ չփնտռեն պատերազմի՝ ի՛նչ որ ալ ըլլայ։ Սալոս Պոստիոս դրուատեաց պատիւներն իսկ առաւ, եւ Պոզէս անոր առջեւէն փաց եւ անոր քովը կեցաւ երբ նա ի Լապիտոլիոն ելաւ եւ երբ անտի վայր իջաւ։ Գաբինիոս Սեկունդոս՝ Գերմանական Լաւրեան ազգը յաղթած ըլլալով, արտօնութիւն ստացաւ Լաւրեան մականունը կրելու։

ԻՄ. Պոզէս կանոնի դրաւ հեծելագորաց ծառայութիւնը. այնպէս որ մէկը հետեւակաց վաշտի մը հրամանատարութիւն ընելէն յետոյ, հեծելոց վաշտի մը հրամանատար կ'ըլլար, եւ անկէ լէզէոնեան տրիբունի աստիճանը կ'անցնէր։ Երբ Պոշակ մը եւս սահմանեց անվարձ սատարաց համար, որք միայն տիտղոս մի ոռնէին եւ ոչ պաշտօն։ Երակուտին մէկ վճռովք արգիլեց զինուորաց որ ատենակալաց տուներէն ներս չմտնեն՝ այցելութիւն ընելու համար։ Սնուրդով ծախել տուաւ ազատագրեալներ որք Հռովմայեցի ավպետաց տեղ անցնել կ'ուզէին։ Եառայական վիճակի մէջ դրաւ նորէն զանոնք, որ ռաբերախտ էին եւ զանգատի առիթներ կու տային իրենց տէրերուն. եւ Թէ որ զանոնք պաշտպանելու համար փաստաբաններ ներկայանային, կ'ըսէր անոնց Թէ այնպիսի պարագայի մէջ՝ անոնց ազատագրելոցն ընդդէմ դատաստան

չպիտի կտրէր: Քաղաքացիք ոմանք՝ Յսկուլապի կղզւոյն մէջ, իրենց հիւանդ գերիներուն բժշկութեան հոգէն ազատելու համար զանոնք դուրս ձգած ըլլալով, յայտարարեց թէ որոնք որ այսպէս դուրս ձգուին, թէ որ բժշկուին, ազատ պիտի ըլլան ու իրենց տէրերուն չպիտի վերաբերին. եւ թէ՛ թէ որ մէկն իւր գերին փոխանակ դուրս ձգելու՝ սպաննէ, մարդասպանութեան յանցապարտ պիտի համարուի: Յատկապէս հրովարտակաւ մը պատուէր ըրաւ ճանապարհորդաց, որ Խտալիոյ քաղաքներուն մէջէն հերիշ կերպ չանցնին բայց եթէ ոտքով եւ գահաւորակով: Պուզոլէսի մէջ եւ Ոստիոյ մէջ վաշտեր դրաւ, հրդեհ պատահած ատեն օգնութիւն ընելու համար: Օտարականաց արգիլեց Հռովմայեցի ընտանեաց անոններ առնուլ. եւ կացինով կորսնցուց՝ Յսկուլիսի մօտը, զանոնք որ քաղաքացութեան իրաւունքը կը յափշտակէին: Երակուտին տուաւ Աքայիայի եւ Մակեդոնիոյ վիճակը, զոր Տիբերիոս իրեն համար առեր էր: Ազատութիւն առաւ Լիւկիացիներէն, որոց ներքին կռիւները կորուստ պիտի պատճառէին, եւ տուաւ Հռոդոսցւոց, որք իրենց անցեալ պակասութեանցը վերայ զղջացեալ կ'երեւէին: Տրոյացիները՝ իբրեւ նախիր Հռովմայեցւոց, ընդ միշտ ազատ յայտարարեց ամեն հարկէ. եւ կարդսցուց Յունարէն հին նամակ մը որ գրուած էր յանուն ժողովրդեան եւ ծերակուտին՝ առ Մելեկիոս թագաւորն, յորում բարեկամութիւն եւ նիզակապցութիւն կը խոստանային անոր, սա պայմանաւ որ ամեն հարկէ ազատ ընէ Տրոյացիները, զորս Հռովմ իբրեւ իւր եղբայրները կը նկատէր: Քաղաքէն վճռուեց Հրեաները, որք Քրիստոս անունով մէկու մը դրոմաւորը խռովու-

Քիմներ կը յարուցանէին: Երբ տեսաւ որ Պերմա-
նացոց պատգամաւորները զորս ժողովրդեան մէջը
դնել տուեր էին, պարզմտութեամբ եւ անվերապա-
մեամբ մը՝ կ'երթային նստելու Պարթեաց եւ Հա-
յաստանի ղեկավարներուն քով, որք ատենակալաց մէ-
ջը նստած էին, թողուց որ այն պատգամաւորներն ա-
ռագաւայրին մէջ նստին, ըսելով թէ ոչ յատկութեամբ
եւ ոչ քաջասրտութեամբ անոնցմէ ստորին են: Բոլոր-
ովին ջնջեց Պրոյիդներուն զոհերն որ Պաղղիացոց
մէջ կը կատարէին այնչափ քարքարոս կերպիւ, եւ
զորս Օգոստոս միայն Հռովմայեցի քաղաքացոց ար-
դիւած էր. ընդ հակառակն, ջանաց Հռովմայ մէջ
մտցունել Լեքէս Ելիսինոսի գազանիքը: Խորհեցաւ
հասարակաց գանձոն ծախիւք վերականգնել Սիկի-
լիոյ մէջ Յրիքս բերին Սատղկան տաճաքը, որ հնու-
թենէն փլեց էր: Քաղաքաց հետ դաշնակցութիւն
ըրաւ՝ վազեմի արարողութեանց համաձայն գործելով,
այսինքն հասարակաց հրապարակին մէջ մատակ խող
մը մորթելով, եւ սովորական երդմունքը կարդացու-
նելով : Բայց ընդհանրապէս իւր Քաղաք-
ութիւնը՝ բացաքճակապէս իւր կանանց եւ իւր ազա-
տագրելոց կամացը ստորակարգեալ եղաւ. եւ այն-
պէս, ինչպէս որ պէտք էր ըլլալ անոնց շահուն եւ մե-
ծութեանը համար:

ԻԶ. Յրիտասարդութեան օտոնն երկու կիներու
նշանուեցաւ. Օգոստոսի քրոջ թուան Էմիլիա Լէ-
պիդայի, եւ Լամիլլոս ղիկտատորին հին ընտանիքէն՝
Լելիա Մեգուլլինայի, որ Լամիլլա մականունն ալ
ունէր: Սուսջինն արձակեց ղեռ կոյ՝ անոր համար
որ անոր ծնոջն Օգոստոսի երեսէն ընկեր էին. միւ-
րը՝ Կլաւդիանալով մեռաւ այն օրն որ նշանակուած

էր հարսանեացը համար։ Յետոյ ամուսնացաւ Պղաւ-
տիա Հուրգուլանիլլայի հետ, որուն հայրը յաղթանա-
կած էր. ապա Էլիա Պետինայի հետ, որ հիւպատո-
սի մը դուստր էր։ Ասոնց երկուքէն ալ բաժնուեցաւ
կնաթողութեամբ. մին ծգեց խիստ թեթեւ պակասու-
թեանց համար, եւ միւսը՝ ամօթալի անառակութեանց
համար, որոց վերայ սպանումեան կասկած մի ալ
կ'աւելնար։ Աերջապէս իրեն կին առաւ իւր ազգա-
կանին Մէսսալա Քարբարոտի դուստրը Մէսսալի-
նան. բայց իմանալով թէ նա նախատինք կ'ընէր ի-
րեն, եւ թէ համարձակեր էր հրապարակաւ ամուս-
նութիւն կնքել Աայիոս Սիլիոսի հետ՝ մինչեւ իսկ օ-
ժիտ մը յանձնելով քահանայից, սպաննել տուաւ
գայն, եւ պրետորեան զինուորաց առջեւ երդումն ը-
խաւ թէ՛ որովհետեւ ամուսնութիւնն այսչափ ծախող
կ'ըլլար իրեն, ամուրի պիտի մնար, եւ յանձն կ'առ-
նուր անոնց ձեռօք սպաննուիլ եթէ իւր երդումն
դրժէր. սակայն այս խոստման հակառակ, շատ չան-
ցաւ նոյն սոյն Պետինայի հետ միացաւ զոր վաներ էր
իւր անկողինէն. եւ Լուլիա Օլլինայի հետ, որ կին
եղած էր Աայիոսի. բայց իւր եղբօր Պերմանիկոսի
գոտեր՝ Ագրիպպինային զգուանքէն եւ արենակցու-
թեան համար ծերելի եղող ընտանեկան յարաբերու-
թենէն մոլորեալ եւ հրապուրեալ, վարձեց ատենակալ
մը որ ծերութիւնին մէջ խորհուրդ տուաւ թէ գայն իւր
կամեցը հակառակ ամուսնացունեն Ագրիպպինայի
հետ՝ հոսարակապետութեան շահուն համար, եւ բա-
ղարացուց թոյլ տան նմանօրինակ ամուսնութեանց որ
մինչեւ այն ատենն ազգապղծութիւն կը համարուէր։
Հետեւեալ օրն ամուսնացաւ Ագրիպպինայի հետ.
բայց չգտնուեցաւ մէկն որ այս օրինակին հետեւի,

բաց ի ազատագրեալէ մը եւ հարիւրապետէ մը, որոց հարսանեկան այցելութիւններ ըրաւ Ագրիպպինայի հետ:

ԻԷ. Իւր կիներուն երեքէն զաւակներ ունեցաւ. Հուրզուանիլլայէն՝ Դրուսոս եւ Կղադիա, Պետինայէն՝ Անտոնիա, Մէսսալինայէն՝ Հոկտաւիա եւ մանչ մը որ յառաջ Գերմանիկոս եւ յետոյ Քրիտանիկոս կոչեցաւ: Դրուսոս տղայութեան ատեն երբ տանձ մը վեր նետելով ու բերնովը բռնելով կը խաղար, խեղդուեցաւ ու մեռաւ Պոմպէայի մէջ: Քիչ օր առաջ նշանուիր էր Մէյանի դստեր. եւ ասով շատ զարմանալի կ'երևի այն զրոյցն որ ելաւ, թէ անոր մահուան հեղինակը Մէյանն էր: Կզօղէս՝ զԿզօղիա իւր մօրը տան դրան առջեւը ձգել տուաւ իբրեւ ծնունդ պոռնկութեան ընդ Քոտեր ազատագրեալի. թէեւ նա իւր կնաճողութենէն հինգ ամիս յետոյ ծնած էր, եւ ինքն ալ զայն սնուցանել սկսած էր: Անտոնիան ամուսնացուց նախ Կնէոս Պոմպէոսի, եւ յետոյ Փաւստոս Սիլլայի, որ Հռովմայ ռուսչին ընտանիքներէն էին. եւ Հոկտաւիան որ առաջ Սիլանոսի խօսեցեալ էր, ամուսնացուց իւր որդեգրին Ներոնի: Գալով Քրիտանիկոսի, որ իւր թագաւորութեան քսաներորդ օրն եւ իւր հիւպատոսութեան ատեն ծնած էր, անդուդար ժողովրդեան եւ զինուորաց կը յանձնարարէր զայն, անոնց առջեւ զայն իւր գիրկն առնելով, կամ տեսարանին մէջ զայն իւր քովը կամ ծնգացը վերայ կեցողնելով, եւ ձախակից ըլլալով ժողովրդեան աղաղակներուն, որ մաղթանքներ կ'ընէր այն տղոն համար: Իւր փեսաներէն մին՝ Ներոնն որդեգրեց, եւ միւս երկուքը՝ Պոմպէոսն ու Սիլանոսը կորուսանել տուաւ:

ԻԸ. Իւր ազատագրելոցը մէջէն, որոնք որ խիստ շատ բարձրացուց, ասոնք էին. Պոսիդէս ներքինին, զոր Անգղիացոց վերայ տարած յաղթանակին մէջ պատուեց երկամէ զուրկ տէգով մը (որ զինուորական վարձատրութիւն մը է). Պելիքս, որոն տուաւ շատ մը զինուորական հրամանատրութիւններ եւ Հրէաստանի կառավարութիւնը, եւ որ երեք թագուհիներու հետ ամուսնացաւ. Հարպոկրաս, որ արտօնութիւն տուաւ անկէ՝ քաղաքին մէջ զահաւորակով շրջելու եւ տեսարաններ տալու. Պոլիքէս՝ բանասիրական ուսմանց քարտուղարը, զոր շատ անգամ կը տեսնէին որ երկու հիւպատոմներուն մէջ տեղն ըլլալով՝ կը շրջէր. քայց զխաւերապէս ուրիշ երկու քարտուղարներ, Նարկիոս եւ Պալլաս, զորս ծերակոյտն ամենամեծ վարձատրութիւններով եւ զանձապետութեան ու պրետորութեան զարդերով պատուեց. եւ որոց առած աւարներն ա՛յն աստիճան էին, որ երբ որ մը Լոգոքէս կը տրտնջար թէ իւր զանձուն մէջ բան մը չունէր, պատասխան տուին իբրաւսմբ թէ հարուստ կ'ըլլար թէ որ իւր երկու ազատագրեալներն ուզէին իրենց ունեցածնին կէտակէս բաժնել իրեն հետ:

ԻԹ. Ահա այսպիսի մարդեր էին ասոնք, զորս իրեն տէր ըրաւ, եւ որոց գերի եղաւ, ինչպէս նաեւ իւր կիներուն: Պասիք. հրամանատարութիւն, շնորհ, պատիժ, ամենն ալ ամենցմէ կախեալ էր. ասին բան յօգուտ անոնց եւ ըստ նոցա հաճոյից կը կատարուէր, եւ շատ անգամ ալ առանց գիտութեան Լոգոքէսի: Դտ կ'առնէին ա՛յն պարգեւները զորս նա ընել կ'ուզէր. անոր կտրած դատաստանները կը ջնջէին. շինծու հրովարտակներ կը քաւեցունէին, եւ անոր հրովարտակները կը փոխէին հրապարակաւ: Իւր աներոց

Ապալիոս Միլանոսի վերայ, եւ երկու Յուլիաններուն՝ Երուսաղէմի դատեր եւ Գերմանիկոսի դատեր վերայ, տարակուսելի ամբաստանումիւններ ըլլուելով, առանց զանոնք խօսեցոյնել ուզելու՝ մահուան դատապարտեց: Նոյնպէս վարուեցաւ Կենոս Պոմպէոսի նկատմամբ, որ ամուսնացեալ էր իւր դստերց անդրանկին, եւ Լուկիոս Միլանոսի նկատմամբ, որ ամուսնացեալ էր կրտսերին: Պոմպէոս՝ իւր սիրելի մէկ երիտասարդին՝ քազկացը մէջ խողխողեցաւ: Միլանոս հրաման ընդունեց՝ դեկտեմբերի 28-էն յառաջ պրետորութենէ հրաժարելու. եւ սպաննուեցաւ ի սկզբան տարւոյն, Կրօդէսի եւ Ագրիպպինայի հարսանեաց օրը: Սրբաւնութիւնդ աստնակալաց եւ երեք հարիւրէն աւելի Հռովմայեցի ասպետաց մահուան վճիռն ստորագրեց ա՛յն աստիճանն թեմեւութեամբ, որ երբ հարիւրապետ մը զախով հիւարատոսաբան քաղաքացւոյ մը մահուան լուրը կու տար, եւ կ'ըսէր թէ իւր հրամանները կատարեր էր, պատասխանեց թէ ինքն հրաման տուած չունէր. եւ չգրացաւ այս սպանումիւնը համեւել, երբ իւր ազատագրեալներն ապահովեցին իրեն, թէ զինուորներն ինքնին Լայսեր վրէժ-խնդրութիւնն ընելու եմելովնին՝ իրենց պարտքը կատարած էին: Բայց ամենէն անհուատալի երեւցողը սա՛ է, որ նոյն թիւ իրեն ստորագրել տուին Մէսալինայի եւ նորա սիրահար Միլիոսի ամուսնութեան պայմանագրութիւնը, հաւտացունելով թէ ասի խաղ մի էր որ կ'ընէին չարագոյժ նշաններ հեռացունելու համար:

Լ. Թէ՛ նստած ըլլար եւ թէ կանգնած, եւ մանաւանդ երբ ընկողմանէր, իւր արտաքին տեսքը միշտ ծանրութիւն մը ունէր: Բարձրահասակ էր եւ լեցուն.

սպիտակ մասերն ըստ բաւականին կը գեղեցկացընէին անոր դէմքը. վիզը գէր էր: Բայց քալելու ատենը ծոռգերը կը տատանէին. եւ իւր կենաց ծանրակշիռ գործերուն մէջ ինչպէս եւ իւր պարապոյ ժամանակներուն մէջ, բնական անախորժ բաներ ունէր. ապուշ ծիծաղ մը, զարշելի բարկութիւն մը, որով կը փրփրէր, եւ ռնգունքը կը թրջէին. վրդովեալ արտասանութիւն մը եւ զլխու անընդհատ դող մը, մանաւանդ գործի վերայ եղած ատենը:

ԼԱ. Առողջութիւնը շատ գէշ էր մինչեւ ի գահ եկողած ատենը. եւ անկէ յետոյ՝ շատ լաւ. ի բաց առեալ սակայն երբեմն ունեցած ստամոքսի ցաւերը, որք երբեմն աչքբան սաստիկ եղան, որ մազ մնաց՝ իր ըսածին նայելով, ինքզինքն պիտի մեռցունէր:

ԼԲ. Ինքզինքն սաստիկ տուած էր սեղանի զուարճութեանց, եւ իւր հացկերոյթներն երկար էին եւ բազմամարդ. իսկ ստ ընդարձակ տեղերու մէջ կը ճաշէր, եւ շատ անգամ մինչեւ վեց հարիւր հօքը կ'ունենար: Մըր Փուկին լծին քով ճաշ մը կու տար, ջուրը՝ որ թումբերով փակուած էր, յանկարծ դուրս հոսելով մազ մնաց պիտի կորսուէր: Միշտ զաւակներն իւր սեղանը կ'առնէր. եւ երկու սնուի երկտասարդք նստած կը ճաշէին, ըստ վաղեմի սովորութեան՝ նստարանաց բարձրորուն երթնած: Հիւրի մը համար ամբաստանութիւն ըրին թէ ոսկի քաժակ մը գողցեր էր. հետեւեալ օրը դարձեալ հրաւիրեց զայն, եւ հողէ գաւաթ մը դնել տուաւ անոր առջևը: Էր ածղեն թէ հրովարտակ մը պատրաստեւ էր, որով թոյլտուութիւն կ'ընէր իւր սեղանին ատենը փութ արձակելու, որովհետեւ հաակըցեր էր որ հիւրերէն մէկը՝ իւր առջև ինքզինքն բռնելու համար շատ նեղուեր էր:

ԼԳ. Ո՞ր ժամանակ եւ ո՞ւր որ ըլլար, միշտ պատրաստ էր ուտելու եւ խմելու: Օր մը երբ Օգոստոսի շուկային մէջ դատ կը տեսնէր, մերժակայ տաճարի մը մէջ Սրէսի քահանայից տրուած կերակուրին հոտն առնելով՝ չկրցաւ դիմանալ, ելաւ զահէն ու գնաց անոնց հետ սեղանն նստաւ: Մ.մեն անգամ կերակուրէ ելած ատեն ուտելիքով եւ ըմպելիքով ուռեցած էր: Եւ երբ որ քունը տանէր, փետուր մը կը խոթէին կոկորդիլն մէջ, որպէս զի փսխեցունեն: Քիչ կը քնանար, գրեթէ միշտ կէս գիշերոմ կ'արթննար, եւ ցերեկն ալ քունը կը տանէր, երբ իւր դատարանին մէջ նստած ըլլար. ուստի եւ փոստաբանները բարձր ծայնիւ կը պուռային որ զայն արթնցունեն: Կանանց համար ունեցած սէրը չափազանցութեամբ հասցուց. բայց ունեցածը՝ մի միայն այս սէրն էր: Քաղղի խաղերու շատ մտադիր ըլլալով, այս նիւթին վերայ գործ մը շինեց: Ճանբայ զացած ատենն ամբողջ կը խաղար. իւր կառքերն այնպէս շինուած էին, որ երերալովնին խաղը չէին արեր:

ԼԴ. Ինչպէս մեծ, նոյնպէս փոքր բաներու մէջ որին ուշտ քնաւորութեան մը նշաններ ցուցուց. ոմրագործաց տանջանքին ու սպանութեանը ներկայ կը գտնուէր: Յիվոլիի մէջ ուզեց ըստ հին սովորութեան տրուած պատիժ մը տեսնել. արդէն յանցաւորները ցցի կապեր էին, երբ տեսան որ դահիճ չկար. մինչեւ իրեկոյ սպասեց որ հատ մը բերիլ տամ Զուովմէն: Սուսերամարտից տեսարաններու մէջ, թէ՛ ատենակալներուն ըլլային եւ թէ՛ իրենները, փողոտել կու տար զանոնք որ կ'իյնային՝ մինչեւ իսկ եթէ դիպուածով ալ ըլլար, մանաւանդ զանոնք որ ցանցաւոր կը կոչուէին, որոց հոգի տալը տեսնել կ'ուզէր. երեսներն

նայելով: Երկու ախոյեան մէկգմէկ մխեցին սրով. անմիջապէս անոնց սուրերուն երկաթէն մանր դանակներ շինել տուաւ իրեն: Պարզանաց ղէմ կռուողներն ու ցորեկեւան տեսարանին ատեն ասպարիզին մէջ երեւցողները տեսնելու այնչափ հաճութիւն կ'իմանար, որ օրը լուանալուն պէս կու գար իւր տեղը կը նստէր, եւ երբ ժողովուրդը ճաշելու կ'երթար, ինքն կը կենար եւ ջնջին պատրուակներով կռուել կու տար հոն գտնուող պաշտօնեաները, բաւական էր որ փարագոյք մը կամ մեքենայ մը քիչ մը թերութիւն ցուցուցած ըլլար. մինչեւ անգամ, օր մը իւր անուանագրոյցներէն մին կուռիլ տուաւ ամղան հագած:

Լ.Ե. Բայց ամենէն աւելի անվստահութիւնն ու երկչոտութիւնն անոր բարուցը յատուկ երեւցան: Իւր Թագաւորութեան առաջին տարիներուն մէջ, Թէպէտե՛ ինչպէս որ ըսինք, խիստ մարդասէր երեւիլ կ'ուզէր, սեղանի ատեն՝ նիզակով զինեալ պահապաններ կը կեցոյնէր իւր շուրջը, եւ գինուորները կ'ըսպասաւորէին: Բնաւ հիւանդի մը այցելութիւն չէր ըներ, առանց անոր սենեակն ու անոր անկողինը խուզարկել տալու. եւ ետքէն ալ միշտ իւր բովը գերիներ կը պահէր, որոց պաշտօնն էր իրեն մօտեցողներուն վերան վնասել՝ մինչեւ իսկ խստութեամբ: Պժուարութեամբ եւ իւր Թագաւորութեան վերջին մօտերը միայն՝ այս խուզարկութենէն ազատ ըրաւ կիները, աղջիկներն ու պատանիները, եւ դատրեցաւ գերիներուն ձեռքէն վերցունել գրչի կամ կնքոցի տափերը գորս կը տանէին իրենց տէրերուն ետեւէն: Ժողովրդեան վրդովման մը ատեն, Կամիլլոս անոն մէկը՝ զԴոզէս անհաբեկելու անխստեամբ ըլլալով, մինչ պատերազմի երեւոյթ մը իսկ չկար, Թշնամեական եւ սպառնալից

նամակ մը գրեց, որով կը հրամայէր անոր որ կայսրութենէն հրաժարի եւ սոսկական անձի մը առանձնական վիճակի մէջ ապրի: Կողոէս Հռովմայ գլխաւորաց հետ սկսաւ խորհիլ թէ արդեօք կրնա՞ր հնազանդիլ:

ԼԶ. Իրեն դէմ նիւթուած մէկ քանի ձեռնարկութիւններէն զոր անզգուշաբաժ իմացուցեր էին անոր, ա՛յն աստիճան վախցաւ, որ քանիցս անգամ արդարեւ հրաժարելու եղաւ: Երբ զոհի մը ատեն՝ այն մարդն որուն վերայ խօսեցանք, իւր բովը զէնքով բռնուեցաւ, շուտով ծերակոյտը գումարեց, եւ զանգատեցաւ լսելով ու ողբաբով իւր դառն ճակատագրին վերայ, որ անընդհատ վտանգներու կ'ենթարկէր զինքն. մինչև իսկ երկար ժամանակ հասարակութեան առջեւ չերեւեցաւ: Մէսսալինայի համար ունեցած ջերմ սիրոյն յաղթեց, ո՛չ այնչափ անոր երեսէն տեսած նախատիւնքներն զգալուն համար, այլ մօնաւանդ անո՛ր համար որ վախցաւ թէ, կայսրութիւնը Միլանոսի պիտի իյնար: Ահա այս ժամանակին մէջն է որ ամօթալի տհով մը բռնուած, փախաւ ի բանակատեղին զնաց՝ ճամբո՞ւ վերսոյ միշտ հարցընելով թէ արդեօք տակաւին կայսր էր ինքն:

ԼԷ. Ամենաթեթեւ կասկածներն ու անհիմն վկայութիւնները բաւական էին՝ զայն նախազգուշութեանց եւ վրէժինդրութեան հանելու: Պատժ վարողին մէկը՝ մէկդի առնելով զայն, ըստ անոր թէ երազին մէջ տեսեր էր որ Կայսրը կը մեռցունէին իւր առջեւը. վայրկեան մը յետոյ, մէկն եկաւ եւ յիշատակագիր մը կը ներկայացունէր Կողոէսին. դատ վարողն այնպէս ցուցուց թէ, այդ մարդն էր երազին մէջ տեսած մարդատպանը. եւ անմիջապէս զայն ի տանջանա տարին:

այս մարդը դատ վարողին հակառակորդն էր: Նոյն ճանքան բռնեցին նաեւ Ապպիոս Սիլանոսը կորսընցունելու համար: Մէսսալինա եւ Նարկիսոս որ այս դուռադրութիւնը կազմեր էին, իրենց մէջ բաժնեւէին դերերը. Նարկիսոս՝ դեռ օրը չլուսցած, ահաբեկ կերպարանօք մը Կայսեր սենեկէն ներս մտաւ, ու ըսաւ թէ երազին մէջ տեսեր էր որ Ապպիոս աւոր կենացը վնասել կ'ուզէր. եւ Մէսսալինայ սաստիկ զարմացում մը կեղծելով, ըսաւ թէ բանի մը օր, ի վեր ինքն ալ մի եւ նոյն երազը կը տեսնէր: Քիչ մը ետքը խմացուցին թէ եկեր էր եւ կ'ըստասէր Ապպիոս, որոնք առջի օրը հրաման գացած էր որ զայ. եւ Կոզէս համոզուելով թէ երազը ճշգրտելու համար էր որ կու գար Ապպիոս, իսկոյն բռնել ու մեռցունել տուաւ: Հետեւեալ օրը ծերակուտին մէջ պատմեց ինչպէս որ եղեր էր ամեն բան. եւ շնորհակալ եղաւ իւր ազատագրելոյն որ իւր կենացը վրայ կը հսկէր՝ մինչեւ իսկ քնացած ատենը:

ԼԸ. Որովհետեւ իւր շատ բարկացող ըլլալը կ'ըզգար, անմեղադրութիւն խնդրեց հրովարտակով մը, խոստանալով որ իւր բարկութիւնը կարծատեւ եւ անվնաս պիտի ըլլայ. եւ եթէ երկարատեւ ալ ըլլայ, անիրաւութիւն մը չպիտի ընէ: Տեսակ մը փոխարինութիւն ըրաւ Ռստիայի բնակչաց, զորս կշտամբեր էր դառնապէս թէ՛ Յիթրան ի վեր գացած ատենը՝ նաւակներով զինքն դիմաւորելու ելնել մոռցեր էին. մինչեւ իսկ ըսելու եղաւ թէ՛ սոսկական մէկու մը տեղ կը դնէին զինքն: Իւր ձեռօք ի բաց վաճեց շատ մը անձեր, որք հրապարակաւ իրեն մերժենալու համար անյարմար ժամանակ ընտրեր էին: Յանիրաւի եւ առանց իօսեցունելու արտօրեց գամնապետի մը գրա-

գիրը եւ ատենակալ մը որ պրետորումին փարած էր. մին անոր համար որ իւր կայսր ըլլալէն յառաջ տակաւ ինչ բռնութեամբ դատի ելեր էր իրեն դէմ. եւ միւսն անոր համար որ շինուածապետ ըլլալով՝ տուգանքի ենթարկւել էր Լոդովիգի գիւղային տոմարոմբ մէկ քանի վարձակալները, որք՝ ընդդէմ կանոնի՝ եփած միս կը ծախէին. եւ զաւագանքով ծնծել տուեր էր երկրագործ մը, որ միջամտութիւն ընելու ելեր էր: Եոյն պատճառաւ շինուածապետներոմբ ճեղքէն առաւ բոլորովին կապելանոցներու վերատեսչութիւնը:

Գալով իւր մտքի տկարութեանը, մէկ քանի ճառերու մէջ որպէս թէ ապացուցանեց որ կեղծ կերպաւորութիւն մի էր այն, զոր կարելոք հաճարած էր Լայիոսի տէրութեան ժամանակը՝ անոր ձեռքէն ազատելու եւ իւր նպատակներոմբ հասնելու համար. բայց չկրցաւ ոչ զոր համոզել. եւ մինչեւ իսկ, քիչ մը ժամանակ յետոյ, գիրք մը երեսեցաւ, որոմբ անունն էր յաւթի-յիւթի, եւ որոմբ նպատակն էր ցուցնել թէ ոչ որ խենթութեան նմանողութիւն կ'ընէր:

Եւ. Միտքը ցրուած եւ գլուխը խանգաքած ըլլալուն ապացոյցներ կ'երեւցունէր շատ անգամ. ահաւասիկ անոնցմէ մէկ քանին, որ բաւական զարմացուցիչ են. Մէսսալինայի մահաւանէն յետոյ, երբ սեզան նստելու կ'երթար, հարցուց թէ ինչո՞ւ Լայսրուհին չգար: Մարդ զրկելով՝ ընթրելու եւ խաղալու կը հրաւիրէր այն քաղաքացիներն զորոմբ նախընթացօրը մեղցունել տուած էր, եւ կը գանգատէր թէ ծուլութիւն կ'ընեն ելնելու եւ գալու: Ագրիպպինայի հետ ապօրինի ամուսնութիւն մը կնքելու պատրաստուած ըլլալով, չէր դադրեր բոլոր իւր խօսքերոմբ մէջ զայն իրեն աղօթիլը, եւ իւր տանը մէջ ծնած ու իւր գիբկը

մեծցած սանը կոչելէ. եւ զհետոն որդեգրելու կէտին վերայ եղած ատենը, անդադար կ'ըսէր. Թէ ոչ որ որդեգրումեաի մտած էր Զղարիա ընտանեաց մէջ, որպէս Թէ արդէն ըստ բաւականին մեծ պակասութիւն մը չէր իւր կնոջ որդին որդեգրելը, մինչդեռ իւր որդին արդէն չափահաս էր:

Եւ. Իւր խօսքերուն ու գործերուն մէջ ասն աստիճան ինքզինքն կը մոռնար, որ կարծես շատ անգամ չէր գիտեր Թէ ինքն ո՛վ էր, որո՞ւ հետ, ո՞ր ժամանակի մէջ եւ ո՞ր տեղէն խօսէր: Օր մը ծերակոտին մէջ, երբ մնավաճառաց եւ գինեվաճառաց իրոյն էր խօսքը, պոռաց. «Նաղաչեմ, որեքնի՞դ կրնաք առանց ապուրի ապրիլ» եւ սկսաւ խօսիլ Թէ՛ ժամանակաւ: Ինչ առատութիւն կը տիրէր այն խանութներուն մէջ, ուր ինքն գինի առնելու կ'երթար: Իւր ցոռէն տուաւ զանձապետութեան հետախուտի մը, Եւրիշ պատճառներէ զատ անո՞ր համար որ իւր մէկ հիւանդութեան ատեն նորա հայրը պաղ ըմպելիք մը տուեր էր իրեն՝ ժամանակին: Երակուտին մէջ վկայութեան հանեց կին մը. «Այս կինը, ըսաւ, իմ մօրս սենեկապանն աւագտութեանն էր. բայց միշտ գիտ իբրեւ իւր տէքը նկատած է: Ասի անոր համար կ'ըսեմ, որ արհեստեւ տանս մէջ կան մարդիկ որ գիտ իբրեւ իբեց տէքը չեն նկատեր»: Քարկացաւ Բաղիայի թոռկացդ դէմ, որք շնորհի մը կը խնդրէին իրմէ հրապարակաւ. եւ սկսաւ իւր տեղին վերայէն պոռայ Թէ՛ պատճառ մը չունէր անոնց շնորհի մը քնելու, եւ Թէ ինչպէս որիշ մէկը, նոյնպէս ինքն ազատ էր: Անն վայրկեան կ'ըսէր. «Աստուածոց գաւակի վերապարանք չունի՞մ: Մեծ ատենաբան մը քեզմէ եւ ուրիշ այսպիսի բաներ, որք սոսկական մէկու մը պնդայ

չեն վայելեր, ո՛ր մնաց իշխանի մը, որ առանց դաստիարակութեան եւ առանց դպրութեան չէր, մանաւանդ թէ շատ ալ ուսման պարսպած էր:

ԽԱ. Դեռ նոր երիտաւարդ եղած ատենը, Տիտոս Լիվիոսէն քաջալերութիւն եւ Փլաուսէն օգնութիւն գտնելով, պատմութիւն գրելու ելաւ: Մէկ քանի կտորներ բազմաթիւ ունկնդրաց առջեւ սկսաւ կարդալ, բայց դժուարաւ կրցաւ աւարտել: Մեծամարմին մարդ մը նստած տեղն ամոռը կոտրելով, այս դէպքն ամենոն ծիծաղը շարժեց. եւ Լոդէս՝ շշունչը դադրելէն յետոյ դարձեալ միտքը գալով, մերթ ընդ մերթ իր ծիծաղէր. ասի պաղեցուց իւր ընթերցումն եւ իւր ունկնդիրները: Նաեւ շատ գրութիւն ըրաւ իւր թագաւորութեան ատեն. եւ իւր գործերն իւր առջեւը կարդացունել կու տար ընթերցիչի մը: Իւր պատմութիւնը սկսեր էր Լեսար դիկտատորին մահուանէն. բայց աւելի նոր ժամանակ մը ընտրեց, եւ Օգոստոսի մահուանէն սկսաւ, զգալով որ չէր կրնար ազատօրէն եւ ճշմարտութեամբ խօսիլ բարձրագոյն ժամանակաց վերայ՝ առանց թշնամանելու իւր մայրն ու հօսին, որոց երկուքն ալ Անտոնէն սերեալ էին: Այս պատմութեանց առաջինէն երկու հատոր, եւ վերջինէն քառասունութէկ հատոր ձգեց: Ուր հատոր կազմեց իւր վարուց յիշատակագրութիւններէն, որոց մէջ աւելի խելք կը պակսէր քան թէ վայելչութիւն: Զատագովութիւն մը ըրաւ Լիկերոնի համար՝ ընդդէմ Ասիոս Գալլիոսի: Երեք նոր դպրութիւն հնարեց, զորս կարեւոր կը համարէր, եւ կ'ուզէր այբուբենից վերայ յաւելուլ. այս նիւթիս վերայ ճառ մը խօսեցաւ մինչհեռ տոսկակամ մէկն էր. եւ երբ կայսր եղաւ, զործադրելի ընել տուաւ դիւրութեամբ: Այս գրութիւնը

նոյն ժամանակի գրեթէ բոլոր գիրքերուն եւ գրուածոց մէջ կը գտնուի:

ԽԲ. Յոնարէն լեզուի ուսմանը պարտպեցաւ, եւ մեն առթի մէջ ցուցուց թէ ո՛րչափ կարեւորութիւն տուած էր անոր: Ռարբարոսի մը, որ իւր առջին Յոնարէն եւ Լատիններէն կը խօսէր, ըսաւ. «Եւ երկու լեզուա ալ գիտէք»: Երբ զԱքայիա ծերակուտին կը յանձնարարէք, ըսաւ թէ մի եւ նոյն ուսմանց ճաշակն ունենալովը՝ այն գաւառին կապուած էր: Շատ անգամ Յոնարէն լեզուաւ կը պատասխանէր Յունաստանի դեսպանաց, եւ Հռոմերոսի քերթուածներէն կը գրուցէր՝ իւր գահուն վերայէն. բանի՛ անգամ որ դաւադիր մը կամ թշնամի մը կորսընցունել տուաւ, պահ ունող տրիրոնին հետեւեալ տողը կու տար՝ իբրեւ բան հրամանի.

Թէ թշնամանս ընդունի, արին արանց՝ լուծէ զվրէժ:

Յոնարէն լեզուաւ բսան գիրք գրեց Տիւռննացոց պատմութեան, եւ ուժ գիրք՝ Կարթագինեցոց պատմութեան: Այս երկասիրութեանց առթիւն է որ Աղեքսանդրիոյ մէջ հին թանգարանէն զատ նոր մի ալ շինեցին՝ հիւմնադրին անուամբը Կղզիէ կոչուած. կանոն դրուեցաւ որ հոն ամեն տարի՝ նշանակեալ օրեր, հրապարակաւ կարդացուի միոյն մէջ Կարթագինեցոց պատմութիւնը, եւ միւսին մէջ Տիւռննացոց պատմութիւնը. եւ թէ այս երկու թագաւորաց ընկեր եղողները մէկզմէկու տեղ անցնելով ընթերցումն մինչեւ յաւարտ հասցունեն:

ԽԳ. Իւր էենաց վախճանին մօտ բաւական ակնեւրեւ նշաններ ցուցուց թէ զոչացած էր Ագրիպպինայի հետ ամուսնանալուն եւ զՆերոն որդեգրելուն վերայ: Երբ շնացեալ կնոջ մը դէմ տուած դատովճոյն ար-

դարձանք հաճախ՝ իւր ազատագրեալները՝ գովասանք կ'ընէին իրեն, ըսաւ անոնց Թէ՛ իւր ազատագրեալներն էր՝ յանցապաշտ թայց ոչ անպաշտ կիներ ունենալ. եւ վայրկեան մը յետոյ խանդաղատանօք փաքեցաւ Քրիտաննիկոսի եւ յորդորեց որ զարգանայ ու իւր վիճակէն խրատ առնէ. եւ յաւելցուց Յունարէն լեզուաւ. «Նա որ վիրաւորած է, կրնայ բժշկել» եւ միտքը դնելով որ այրական պատմութեան անոր զգեցումէ ժամանակէն յառաջ, ըստ որում հասակը կը ներէր, «Վերջապէս, ըսաւ, Հոռովմայեցի ժողովուրդը ճշմարիտ հետար մը պիտի ունենայ»:

Եւ ի՛նչ մը ժամանակ յետոյ կտակագրութիւն մը բրաւ, զոր բոլոր առնականալք ստորագրեցին. բայց Ագրիպպինա իւր իղճէն տանջուելով եւ բանսարկութեան ներքին իրաւունքով, անոր դիտաւորութեանց արդեանցն առաջին առաւ: Ընդունուած է Թէ թունաւորեցաւ. բայց որո՛ւ ձեռք կամ ի՛նչպէս ըլլալը չգիտցուիր: Պատմեց կ'ըսեն Թէ հապիտոլիոնի մէջ քսհանայապետաց հետ ճաշի մը առնեն եղաւ, եւ Հալոդոս ներքինային ձեռք, որուն պաշտօնն էր կերակուրները համատեսել անոր առջեւ. այլը կ'ըսեն Թէ՛ ընտանեկան ինչոյրի մէջ մէջ, եւ Ագրիպպինայի ձեռք, որ անոր տունկ մը տուաւ զոր նա շատ կը սիրէր: Իսկ հետեւեալին վերայ անհամաձայնութիւն կայ. ըստ ոմանց՝ ճանիջապէս լեզուն բռնուեցաւ, եւ բոլոր գիշերը տանջուելէ յետոյ՝ լուսնալու առնելը մեռաւ. ըստ այլոց՝ նախ թմրեցաւ, քանոյ արձնեցաւ ու փսխել սկսաւ, եւ երկրորդ անգամ թոյն տուին՝ խառնելով ապուրին մէջ զոր որպէս Թէ ոյժ առնելու համար խմցուցին, կամ գրեխին մէջ, զոր որպէս Թէ անմարտութենէն ազատելու համար ըրին:

ԽԵ. Անոր մահը ծածկեցին մինչեւ որ ամեն բան կարգադրեցաւ՝ կայսրութիւնն անոր յաջորդին ապահովելու համար. մաղթանքներ կ'ընէին բժշկութեանը համար. կառակերգութիւններ կը կանչէին զայն զրօսցունելու համար: Մեռաւ հոկտեմբերի 18-ին, ի հիւպատոսութեան Ասինիոս Մարկելլոսի եւ Ակիլիոս Ավիոլայի, ի հասակի վաթսունեւչորս ամաց եւ ի չորեքտասաներորդ ամի իւր թագաւորութեանն: Յուդարկաւորութիւնը կատարեցաւ իւր աստիճանին վայելուչ հանդիսիւ, եւ աստուածոց կարգը դասուեցաւ. բայց նորա Աստուածացումն՝ որոյ արարողութիւնները Ներոն ընդհատեց եւ յիշատակարաններն իսկ կործանել ուզեց, չհաստատուեցաւ բայց եթէ Աեսպասիանոսի ծնօր:

ԽԶ. Անոր մահը կ'երեւի թէ կանխապէս ազդարարեցաւ գլխաւորապէս՝ գիսախուի աստղ մը երեւելովը, շանթը՝ անոր հօր Պրուտոսի գերեզմանին զարնելովը, եւ այն տարուան զրեթէ բոլոր դատաւորաց մեռնելովը: Նոյն իսկ ինքն կ'երեւի թէ իւր մահը նախատեսեց. չկարգեց դատաւոր մը որոն ապշածնը մինչեւ իւր մահուանէն ետքին հասնէր. եւ ծերակուտի վերջին ճողովոյն մէջ՝ ուր ներկայ էր, տեսան որ իւր զաւակները միաբանութեան կը յորդորէր, եւ ծերակուտին կը յանձնարարէր անոնց երիտասարդութիւնը՝ աղերսալի բանիւ: Աւերջին անգամ երբ իւր գահոն վերայ նստաւ, երկու անգամ կրկնեց թէ՛ մարդկութեան պայմանին վախճանին կը մօտէր, թէ՛ պէտ շուրջն եղողներն այսպիսի կանխագուշակութեան մը վրայ սարսափածի պէս կ'երեւէին:

ՆՆՐԱՆ

Ա. Գոմիտիտ ընտանիքին ամենէն նրեւելի երկու ճիւղերն եղան Կալվինոսներուն եւ Սնորարքոսներուն ճիւղերը: Սնորարքոսը իրենց արմն եւ իրենց մականունանը հեղինակ կը ճանաչէին զԼուկիոս Գոմիտիոս, որ օր մը երբ գիւղէն կը դառնար, պատահեցաւ երկու հրաշագեղ երիտասարդաց, որք իրեն հրամայեցին երթալ եւ ծերակուտին ու ժողովրդեան աւետեղ յաղթութիւն մը, որ տակաւին տարակուսելի համարուած էր. եւ իրենց Աստուածային հրեշտակութիւնն ապացուցանելու համար, անոր այտերը շօշափելով, փոխեցին անոր մօրուրին գոյնը, զոր պղնձագոյն դեղինի դարձուցին մինչդեռ սեւ էր առաջ. այս նշանը յատկական եղաւ անոր սերնդեանը, որ զրեթէ ամենուն ալ մօրուրը նոյն այն գոյնն ռնեցաւ: Ետքն հիւսկատոսութեամբ, յաղթանակներով եւ երկու րնչութեամբ փառաւորուած, եւ պատրկեանց թուոյն մէջ ընդունուած, ամենքն ալ մի եւ նոյն մաժլանունը պահեցին, եւ Լնէոս ու Լուկիոս անուններէն յորիշանուն չունեցան երբէք: Նշմարուած է որ անոնց մէջ կար երեք Լուկիոս մի զմիոյ կնի. յետոյ երեք Լնէոս. եւ ապա փոքն ի փոքն մէկ Լուկիոս. եւ մէկ Լնէոս: Ի դէպ է անոնցմէ շատեթը ճանչցունել, որպէս զի կարելի ըլլայ նշմարել այն տարիներուն ներսն որոցմէ Ներոն խորթացաւ, եւ այն մուլտիւններն որ իւր նովոնիքէն ժառանգեց:

Բ. Արդ, քիչ մը աւելի բարձրն ելնելով, կը գտնեմ անոր մեծ հաւը Լնէոս Գոմիտիոսը. որ՝ երբ ժողովրդեան տրիրուն էք, բարկացած ըլլալով քահանա-

յապետաց դէմ որ իւր հօրը տեղը ոչ թէ իրեն այլ ուրիշի մը տուեր էին, այն տեղերուն մարդ անուանելու իրաւունքն անոնց ձեռքէն առնելով ժողովրդեան տալ տուաւ. եւ իւր հիւպատոսութեանը մէջ, Ալվերնացոց ու Ալլորբորքներուն յաղթելով, փղի մը վերայ հեծած եւ զինուորաց բազմութիւնն իւր ետեւէն՝ յաղթանակի արարողութիւն մը ընելու պէս, իւր հրամանատարած զաւառի՞ն մէջէն անցաւ: Մնոր վերայօք է որ Լորասոս ատենաբանը կ'ըսէր թէ՝ զարմանալի չէ որ նա պղնձեայ մօրուք մը ունենայ, քանի որ երկամեայ բերան մը եւ կապարեայ սիրտ մը ունի: Մնոր որդին՝ պրետոր-եղած ատենը, ուզեց որ Ղուլիոս Լետար ծերակուտին առջեւ համարատուութեան եմարկէ՝ իւր հիւպատոսութեան տտեն ըրած բոլոր ապօրինաւոր եւ անկրօն բաներուն համար: Ինքն հիւպատոս ըլլալով, փորձեց անոր ձեռքէն առնել տալ Պաղղիոյ չէզոքներուն հրամանատարութիւնը. Պոմպէոսի կուսակցութեան կողմէն՝ Յուլիոսի յաջորդութեան նշանակուելով, ի սկզբան բաղաքական պատերազմին Լորիուի մէջ բռնուեցաւ: Երբ ազատ թողուեցաւ, զնաց օգնելու Մարսիիոյ որ սաշարուեր էր. պահ մը ոյժ տուաւ, եւ մէկէն ի մէկ թողուց. վերջապէս Պարսալի կռուին մէջ կորաւ: Ֆափազանց անդրդուելի բնավորութիւն մի ունէր եւ չտիպածնց կարծրասիրտ էր: Յուսահատեալ վայրկենի մը մէջ ինքզինքն մեռցունել ուզելով թոյն կլլեց. բայց իսկոյն զոջաց ու փսխեցուցիչ դեղեր առաւ, եւ ազատագրեց իւր բժիշկը, որ իւր զոջալիքը կանխատեսելով, ազդեցութիւնը տկարացընելու կերպով պատրաստեր էր թոյնը: Նա է, որ, երբ Պոմպէոս կը խորհէր թէ ի՞նչպէս վարուելու էր կեսարի եւ իւր մէջ տեղը չէզոք եղողներուն

հետ, միայն կարծիք յայտնեց որ Թշնամեաց պէս նա-
յուի անոնց:

Գ. Թողուց մանչ զաւակ մը, որ Ռոմիտիոսներուն
լաւագոյնն եղաւ: Թէպէտ Լեսարի մահուան դաւա-
դիրներուն մէջը չէր, բայց անոնց դէմ տրուած Պեդի-
այի օրինաց ներքեւ մնալով, քաշուեցաւ գնաց Լաս-
սիոսի եւ Բրուտոսի քով, որք իրենց նիզակակցած է-
ին. անոնց մահուանէն յետոյ իւր հրամանատարած նա-
ւատորմիդը պահել եւ նաեւ զօրացունել կրցաւ, եւ
չյանմնեց զայն Մարկոս Անտոնիոսի բայց եթէ իւր
կուսակցութեան ամբողջական պարտութենէն յետոյ,
եւ յօժարակամ համաձայնութիւն մը ընելով. որուն
համար ւինքան շնորհակալութիւն ըրին իրեն, որ, ա-
մեն անոնց մէջէն զորս դատապարտած էր Պեդիայի
օրէնքը, նա միայն վերահաստատուեցաւ իւր հայրե-
նեաց մէջ եւ ամեն պատիւներու բարձրացաւ: Քա-
ղաքական պատերազմը նորէն բորբոքած ատեն,
Անտոնի տեղակալներէն մին եղաւ. եւ այն զինուոր-
նէին որ ամօթ կը համարէին Լոգէոպատրի հնազան-
դիլ, անոր մատուցին հրամանատարութիւնը. բայց
իւր վատառողջ վիճակին մէջ՝ զայն ընդունելու կամ
մերժելու կարող չըլլալով, անցաւ Օգոստոսի քով
գնաց: Ամեն յանդիմանութենէ ալ զերծ չեղաւ, որով-
հետեւ Անտոն կը անդէր Թէ իւր տիրուհին Սէրվիլիա
Նաիզան երթալ տեսնելու համար էր որ նա զինքն
Թողուց:

Դ. Անկէ ծնաւ Ռոմիտիոս, որ Օգոստոսի կտա-
կագրութեան գործադրիչն եղաւ. ասի Թէ՛ հանրածա-
նօթ եղած է՝ կառք վարելու մասին երիտասարդու-
թեան ատեն ցուցուցած ճարտարութեամբը, եւ Թէ
Նշանաւոր եղած է յետոյ՝ յաղթական զարդերով որոց

արժանագաւ Գերմանիոյ պատերազմին մէջ: Գոռուզ էր, շռայլ եւ անգութ: Շինուածապետ ըլլալով, զԼուկիոս Պլանկոս որ քննիչ էր, իւր անցնելու ճանքուն վերայ շարուելու բռնադատեց: Իւր հիւպատոսութեանը մէջ, եւ իւր պրետորութեանը մէջ, Հռովմայեցի ասպետներ եւ տիկիներ ի տեսարան հանել դւ մնջկատակ խաղեր կատարել տուաւ. եւ Երկէսին մէջ ու քաղաքին բոլոր թաղերուն մէջ գազանաց ու ստաերամարտից կռիւներ ընել տուաւ, բայց ա՛յն աստիճան անգթութեամբ, որ Օգոստոս՝ որ ասոր համար ի մասնաւորի ի զուր յանդիմանութիւններ ըրած էր անոր, հրովարտակաւ մը զայն կշտամբելու պարտաւորեցաւ:

Ե. Անդրանիկն Անտոնիայէն ունեցաւ մանչ գաւակ մը, որ Ներոնի հայր եղաւ եւ առեւի վարք մը ունեցաւ: Այս տղայն՝ Արեւելից մէջ երիտասարդ Կայիոս Կեսարի բովն եղած ստեն, ազատագրեալ մը սպաննեց, անոր համար որ իւր հրամայածին չափ ըմպելիք խմել չէր ուզած. եւ այս սպանութեան համար իշխանին պալատէն արտաքսուելով, դարձեալ չափաւորութեամբ չվարուեցաւ: Ապաւեռն ճանրուն մէջ՝ իւր ձիերուն արշաւել տալով, տղայ մը կոխան ըրաւ դիտմամբ: Հռովմայեցի ասպետի մը մէկ աչքը հանեց, անոր համար որ հասարակաց հրապարակին մէջ իրեն դէմ կը վիճաբանէր: Ա՛յն աստիճան անհատաւորիմ էր, որ ուզեց զանձապետները զրկել ա՛յն վարձքէն զոր վաճառմանց մէջ ծառայելուն համար կ'առնուին. եւ կառարշաւանաց մէջ յաղթողները՝ իրենց յաղթութեան գինէն. սակայն իւր քրոջ ծաղրաբանութիւններն ու հոգաբարձուաց զանգասները պարտաւորեցին զայն՝ կանոն ղնելու որ ւնիուհետեւ

յաղթողաց առականներն անմիջապէս վճարուին: Տիրերիոսի տէրութեան վերջերը, քրէական յանցանք, շնութեան եւ իւր քրոջ Լեպիդայի հետ ազգապղծութեան յանցանքք ամբաստանուելով, այս դատափետումիւններէն ազատեցաւ: Իւր տէրը փոխուելով: Պիւրգիայի մէջ մեռաւ ջրգողութենէ, Եւրոն անունով զաւակ մը թողլով Գերմանիկոսի աղջկէն՝ Ագրիպպինայէն:

Զ. Եւրոն ծնաւ Անտիոնի մէջ, Տիրերիոսի մահուանէն ինն ամիս յետոյ, դեկտեմբերի 15ին, արեգական ծագման ատեն, այնպէս որ զերկիր շօշափելէ յառաջ՝ արեգական հառապայթները ցամեցին վերան: Անոր ծննդեան վայրկենին շատ մը ահարկութիւնատումիւններ ըրին, որոց մէջ իբրեւ գուշակութիւն համարեցաւ անոր հօրը Դոմիտիոսի պատանխանը զոր տուաւ իւր բարեկամաց խնդակցութեանցը. «Ագրիպպինայէն եւ ինծմէ, ըսաւ, ուրիշ բան չկրնար ծնանիլ, բայց եթէ հրէշ մը, մարդկութեան պատուհաս մը»: Յետեւեցաւ նաեւ ուրիշ չարագոյժ նշան մը. ա՛յն օրը որ անոր անունը դրին, Լայիոս հետար՝ որուն իւր քոյրը կ'ըստիպէր որ ուզած անունը դնէ անոր, կատակելով՝ Լիզոդէս դրաւ, այսինքն հօրեղբօրն անունը, որ յետոյ զայն որդեգրեց՝ կայսր եղած ատենը. եւ Ագրիպպինա մերժեց այս անունը, որովհետեւ Լիզոդէս այն ատենն Արքունեաց խաղալիկն եղած էր: Սրեք տարեկան հասակին մէջ կորոյս իւր հայրը, եւ չստացաւ անոր ժառանգութեան մինչեւ իսկ մէկ երրորդն որ իրեն սահմանուած էր. վասն զի իւր ժառանգակիցը Լայիոս գրաւեց բոլոր ինչքը, եւ մինչեւ իսկ աքսորեց մայրը: Գրեթէ չքաւորութեան մէջ ինկնելով, իւր հօրքրոջ Լէպիդայի տանը

մէջ սնաւ. եւ տղայութեանն ատեն՝ պարիչի եւ սափ-
րիչի մը քով ձգուեցաւ: Կողոզէսի տէրութեան օրովը,
իւր հօրն ինչքն ստացաւ, եւ իւր աներոջ Կրիսպոս-
Պասիէնոսի թողած ժառանգութեամբը հարստացաւ:
Մայրը՝ ի Հռովմ վերադարձած ատենն ա՛յնպիսի
մեծ համարում մի ունեցաւ. որ զրոյց ելաւ թէ Մես-
սալինա ուզեր էր զՆերոն յնոյն մէջ խեղդամահ ընել
տալ՝ իբրեւ նախանձընդդէմ Բրիտաննիկոսի. սա եւս
կը յաւելցունէին թէ զայն սպաննելու գացողները՝ ա-
նոր անկողնոյն մէջէն օծի մը դուրս ելնելը տեսնելով,
ահաբեկեալ փախեր էին: Այս առասպելին տեղի
տուողը սա՛ է, որ օր մը անոր բարձին քովն օծի
շապկի կտորներ գտան: Մայրը զանոնք ոսկի ապա-
րանջանի մը մէջ դնելով, ժամանակ մը անոր աջ թե-
ւը անցունել տուաւ: Մտքէն հանեց այս ապարանջա-
նը, որ տաղովալի յիշատակ մը միտքը կը ձգէր. իւր
կենաց վերջին վայրկեաններուն մէջ նորէն ուզեց
զայն, բայց չկրցան գտնել:

Է. Դեռ տղայ ատենը, Կրկէսին մէջ Տրոյական
խաղից դերակատարներէն մին եղաւ հանապազորդա-
պէս. եւ ժողովրդեան կողմէն նպաստատրութեան
մեծամեծ նշաններ տեսաւ: Տասնութէկ տարեկան
ժամանակը, որդեգրեցաւ Կողոզէսի, եւ դրուեցաւ ընդ
խնամով Սենեկայ որ արդէն ծերակուտի անդամ էր:
Կ'ըսեն թէ Սենեկա երազին մէջ տեսաւ որ Դալիգու-
լայի ուսուցիչն եղեր էր. Ներոն արդարացուց այս ե-
րազը, իւր զարշեւի բարոցը նշանները կրցածին չափ-
շուտ ցուցնելով: Տղբայրը Բրիտաննիկոս՝ սովորու-
թենէն, զայն իւր որդեգրութենէն յետոյ Սնորարքոս-
կոչեցով, Ներոն ջանաց Կողոզէսի հաւատացունել թէ
Բրիտաննիկոս իւր որդին չէր, այլ Մեսսալինայի

այնպէս ցուցած մէկ տղան էր: Իւր հօրքրոջ Լէպի-
դայի դէմ վկայութեան ելաւ, անոր ամբաստանչին
Ագրիպպինայի հանելի բլլալու համար:

Խօսնակաց ատենին մէջ առաջին անգամ իւր վար-
ժութիւնը ընելուն առթիւ ընծաներ ըրաւ ժողո-
վրդեան եւ զինուորաց. պրետորեան պահանորդաց
հանդիսին մէջ վահան կրեց, եւ ծերակուտին մէջ
շնորհակալութեան ճառ մը խօսեցաւ առ իւր հայրա-
զիրն. երբ Կղոզէս հիւպատոս էր, անոր առջեւ Քու-
լոնացւոց կողմէն դատ վարեց Լատին լեզուաւ, եւ
Հռոդոսցւոց ու Տրոյացւոց կողմէն՝ Յոյն լեզուաւ:
Իւր առաջին դատաւորական պաշտօնն եղաւ Լատի-
նական տօնից ժամանակը քաղաքին կառավարիչ ըլ-
լալ. եւ փաստաբանները որ Կղոզէսէն հրաման ա-
ռած էին զայն չյոգնեցունելու, հոգեւորին չըրին. փո-
խանակ դիրին եւ հասարակ դատերով միայն զբաղե-
ցունելու, ծանր եւ կնճռոտ վէճերն անոր առջեւ բե-
րին: Քիչ մը ժամանակ յետոյ ամուսնացաւ Հոկտա-
ւիայի հետ. եւ Կրկէսին մէջ խաղեր տօնել տուաւ,
Կղոզէսի կենաց համար կատարուած ուխտի մեւով:

Ը. Տասնեւեօթն տարեկան էր, երբ Կղոզէսի մահը
ծանուցին: Պահապան զօրաց առջեւ երեւեցաւ կէսօ-
րէն յետոյ դեռ ժամ մը չանցած. օդին գէշութիւնը
չէր ներեր որ ախտաբքն աւելի կանուխ բարեյաջող
ըլլային: Պալատին սանդուխներուն վերայ զայն
Կայսր ողջունեցին, եւ գահաւորակով ի բանակատե-
ղին տարին. հոն աճապարանօք ժողվեց զինուորունե-
րը, եւ եկաւ մտաւ ծերակուտին մէջ, ուրկէ իրիկուն
չեղած դուրս չելաւ. ա՛յն ամեն պատիւներէն որով
զինքն կը լեցունէին, չմերժեց եւ ոչ մին, բայց եթէ
Հայր հայրենեաց անունը, որն որ իւր տարիքին չէր
վայել:

Բ. Անկէ ալ բարեպաշտական ցոյցերու անցնելով, շրջող յուղարկաւորութիւն ընել տուաւ Լեզոզէսին, անոր դամբանականը խօսեցաւ, եւ զայն սատուածոց կարգը դասել տուաւ: Մեծ պատիւներ ընծայեց իւր հօր Գոմարտիոսի յիշատակին. անսահման հեղինակութիւն մը թողուց իւր մօրը. եւ իւր Թագաւորութեան առաջին օրը՝ Մարտի 1-ին խօսքը նշանաբան տուաւ պահ ունող տրիբունին: Ստրէն շատ անգամ մօրը հետ մի եւ նոյն գահաւորակի մէջ կը սենէին զայն հրապարակաւ: Գաղթականութիւն մը հաստատեց Անտիոնի մէջ, պրետորեան հին գինուորներէ եւ տեղափոխեալ մեծահարուստ հարիւրապետներէ բաղկացեալ. խիստ զեղեցիկ նաւահանգիստ մը եւս շինել տուաւ այն տեղ:

Ժ. Իւր բարուց վերայ դարձեալ լաւագոյն գաղափար մը տալու համար, յայտարարեց թէ պիտի Թագաւորէր ըստ սկզբանց Օգոստոսի. եւ իւր առատածեռնութիւնը, իւր գթասրտութիւնն եւ իւր քաղցրութիւնը ցուցնելու համար առիթ չփոխեցուց: Հարկերը ջնջեց կամ նուազեցուց. լրտեսողաց վարձքը որ Պապիա օրինօք հաստատուած էր, մէկ քարորդին յօշեցուց. եւ մարդ գլուխ չորս հարիւր սէսաւերկ բաժնեց ժողովրդեան: Մերակուսի անդամոց մէջէն՝ անոնց որ մեծատոհմ եւ յետին աղքատ էին, տարեկան եկամուտներ սահմանեց, որոց շատերը մինչեւ հինգ հարիւր մեծ սէսաւերկի կը հասնէին: Ամեն ամիս ձրիաբար ցորենի թոշակ տալ տուաւ պրետորեան գինուորաց. եւ օր մը, երբ ոճրագործի մը դատապարտութիւնը կ'ըստորագրէր, «Մրանի՝ թէ, ըսաւ, գրեկ չգիտնայի»: Բոլոր քաղաքացիներն իրենց անունով կը բարեւէր: Մըք ծերակոյտը շնորհակալութիւններ

կը յայտնէր իրեն, ըսաւ. «Յըբ որ արժանի ըլլամ
այն ատեն շնորհակալ եղիք»: Արէսի-Պաշտին մէջ
ըրած իւր կրթութեանցը կ'ընդունէր ժողովուրդը:
Շատ անգամ հրապարակաւ նառեր զրուցեց զորս
---ի---ի--- կը կոչէին: Ոտանաւորներ ալ զրուցեց
ոչ միայն իւր տանը մէջ, այլ թատրոնին վերայ եւս.
ասի՝ այնպիսի ընդհանրական ցնծութիւն մը պատճա-
ռեց, որ շնորհակալիքներ մատուցին աստուածոց, եւ
այն ոտանաւորներուն մէկ մասն ոսկի գիրերով փո-
րագրելով, Կասլիտոլեան Արամազդին նուիրեցին:

ԺԱ. Տեսարաններ տուաւ՝ ամեն տեսակէ եւ բազ-
մաթիւ. երիտասարդական կամ երիտասարդաց խա-
ղեր. Կրկէսի խաղեր. գուսանական խաղեր, սուսե-
րամարտից կռիւներ: Հիւպատոսական ծերունիներ
եւ պառաւ տիկկիւններ ընդունեց երիտասարդաց խա-
ղերուն: Նշանակեալ տեղ մը տուաւ ասպետաց,
Կրկէսին մէջ. մինչեւ իսկ լծեալ ուղտեր հանեց
Կրկէսին մէջ: Այն մեծ խաղերուն մէջ որ վասն յա-
ւիտենականութեան կայսրութեան կոչուեցան անոր
հրամանաւր, երկու սեռի ազնուականք դեր մը խա-
ղացին: Հանրաժանօթ Հռովմայեցի ասպետ մը առ-
պարիզին մէջ արշաւեց փղի վերայ հեծած: Ափրա-
նիոսի Հրէի անուն մէկ կատակերգութիւնը խաղա-
ցին, եւ դերասաններուն թողուցին այն մէկ տան կո-
ղպուտը զոր պիտի այրէին խաղին մէջ: Ժողովրդին
բաժնեցին շատ մը օրերով եւ մեծաւ քանակութեամբ
պաշար եւ ամեն տեսակ ընծումներ, թռչուն, ցորեան,
հագուստ, ոսկի, արծաթ, մարգարիտ, պատուական
բարեր, պատկիր, գերի, գրաստ, ընտանեցեալ գա-
զաններ, վերջապէս նաւեր, կղզիներ եւ հողեր:

ԺԲ. Տեսարանին յաւաքավայրին վերէն կը նայէր

այս խաղերուն: Մէկ տարուան միջոցի մէջ՝ Արէսի — Գաշտին դէմ յանդիման շինել տուաւ փայտէ ամփիթատրոն մը, որուն մէջ սուսերամարտից տեսարան մը տուաւ, յորում ոչ ոք սպաննուեցաւ մինչեւ իսկ տնոնք որ իբրեւ ոճրագործք կռուեցան. բայց չորս հարիւր ատենակալ եւ վեց հարիւր ասպետ կռուի հանեց այն տեղ. եւ շատ մը քաղաքացիք՝ երկու կարգէ՝ որք իրենց համբաւոյն ու իրենց հարստութեան մասին ըստ ամենայնի մեղադրութենէ զերծ էին, կատուողի գազանաց հետ կռուի ելան, եւ զանազան գործերու ծառայեցին ըմբշահանդիսին մէջ: Նաւամարտուտութիւն մը եւս տուաւ ծովու ջրոյ անցքի մը մէջ, ուր ծովային հրէշներ թողուցին լողալու: Օտարական երիտասարդ տղայք՝ Պիւռոսեան կոչուած կաքաւը պարեցին. եւ պարէն յետոյ ամենուն ալ Հռովմէական քաղաքացութեան գիրեր ընծայեց: Այս կաքաներէն միոյն նիւթն էր Պատմիչ. այս դերը կատարողն էր կին մը՝ որ փայտէ կովու մը ներսի դին մտած էր, եւ ցուլ մը գալով զայն կը լկէր իրապէս. զոնէ բազմութեան աչրին երեւցածին նայելով՝ այսպէս էր: Հիկարիոս մը՝ իւր դերն սկսած ատեն իսկոյն ինկաւ Ներոնի քովն եւ վերան արիւնով ծածկեց, որովհետեւ դուն ուրեք տեսարանի մէջ պատուոյ տեղը կը նստէր. առաջ փոքրիկ ծակերէ կը նայէր եւ յետոյ բոլորովին բաց վանդակապատ, մը: Առաջին անգամ նոս՝ կանոն դրաւ որ ամեն երեք տարին անգամ մը՝ եռակի խաղեր խաղացուին ըստ նմանութեան Յունաց, եւ կոչուին Ներոնի խաղեր, որք պիտի բաղկանային երաժշտութենէ, հեծելական արշաւանքէ եւ ըմբշական անուանեալ տեսարաններէ: Պարծութեանց տեղն ու քաղանիւրը նուիրագործել

տուաւ. եւ ձէթ բաշխել տուաւ ատենակալաց եւ ասպետաց: Այս խաղերուն նախագահելու համար՝ վիճակ ձգեց հիւպատոսական քաղաքացիներուն, որք պրետորաց տեղն անցան նստան. յետոյ վար իջաւ յերաժշտավայրն, եւ մոռումբանութեան ու Լատին բանաստեղծութեան պատկն առաւ՝ նոյն իսկ իւր մրցակիցներուն համաձայն խորհրդովը, որք Հռովմայ խիստ երեւելի քաղաքացիներն էին: Պալով այն պատկին զոր իբրեւ տալիդ նուագող՝ ընդունեց դատաւորներէն. զայն նուիրեց յոռոս Օգոստոսի արձանին: Արէսի—Պաշտին մէջ տուած ըմբշական խաղերուն մէջ, զոհի մը մէջ տեղը դրաւ իւր առաջին անգամ սոճիլած մօրուրը, պատուական քարերով յեռեալ ոսկի տուփի մը մէջ փակեց եւ Կապիտոլեան Արամազդին ընծայեց: Հրաւիրեց Վեստալեաններն որ զան ըմփիշները տեսնեն, սա՛ իրաւամբ որ Արտեմիսի քրմուհիք Ոլիմպիական խաղերուն ներկայ կը գտնուէին:

ԺԳ. Յուած տեսարաններուն մէջ կը հաշուեն իրաւամբ՝ Տրդատի կամ Տիրիթի ի Հռովմ գալուաւոր: Հայաստանի այս Թագաւորը՝ անոր խոստումներէն հրապուրեալ, ժողովրդեան առջեւ պիտի երեւէր՝ հրովարտակաւ ծանուցեալ օր մը. բայց օդին գէշութիւնն արգելք հղաւ: Ներոն զայն ցուցուց՝ իրեն կարի նպաստաւոր եղանակաւ մը. հասարակաց հրապարակին քովը՝ զինեալ վաշտեր շարուած էին. ինքն ալ ատենաբանութեան բեմին մէջ փղոսկրեայ աթոռի մը վերայ նստեր էր յաղթական զգեստով, զինուորական դրօշակներով եւ Հռովմէական արծիւներով շրջապատեալ: Տիրիթ սանդուղներն ի վեր ելաւ ու ծնրադրեց: Ներոն վեր կեցուց զայն եւ ընդգրկեց.

յետոյ ընդունեց անոր աղաչանքը. վերուց անոր գլխէն գլխարկն եւ թագը դրաւ: Մոյն ժամուս արեւտորին մէկը բազմութեան կը բացատրէր Յիսիմի ըրած յարգական խօսքերը: Անկէ առաւ զայն ի թատրոն տարաւ, ուր այս իշխանը նորէն անդերսներ ըրաւ եւ անոր սօջ կողմը նստաւ: Ներսէր կայսր անունով ողջունեցին. իւր դավանեայ պատկն ի Լապիտոլիան տարաւ. Յանուսի տաճարը փակեց: առանց հոգ ընելու թէ պատերազմ կ'ար կամ թէ ոչ:

ԺԴ. Չորս անգամ հիւպատոսս եղաւ. առաջին անգամուն երկու ամիս. երկրորդ եւ վերջին. անգամուն վեց ամիս եւ երրորդ անգամուն չորս ամիս: Եւ առաջին երկու հիւպատոսութիւններն անընգնիջ ժպտան եղան. միւս երկուքը, տարբեր միջոցներով:

ԺԵ. Դատախազներու խնդիրքներուն գրեթէ միայն հետեւեալ օրն եւ գրութեամբ կը պատասխանէր: Դատախառն կտրելու եղանակին գալով. փոխանակ հետեւելու դատարանաց սովորական գնացքին, որք մէկ ժամանակուան միայն մէկ դատ մը կ'ընդունէին, նա շատ մը դատերու մէկանց կը նայէր, մէկովէկու ետեւէ: Քանի անգամ որ խորհուրդ առնել ուզէր, երբէք ի միտսին եւ հրապարակաւ չէր խորհրդակցեր. այլ իւրաքանչիւրին կ'արծիրը գրութեամբ կ'առնէր, առանձինն եւ մատաղթութեամբ կը կարդար, եւ երբ իւր ընելիքին որոշումն ընէր, դատավճիռը կու տար, որպէս թէ ընդհանուր խորհրդակցութեան մը արգասիքն եղած ըլլար: Սրկուր ժամանակ ընաւ. ծերակուտին մէջ չընդունեց ազատագրելոց որդիքը. եւ որ եւ է պատիւ մը չշնորհեց անոնց, զորս իւր նախորդըր ծերակուտին մէջ մոցուցեր էին: Մոյն հետամուտներուն որք ի թերեւ ելած էին, միսինարսնր եւ

վնասուց փոխարինութիւն ընելու համար, լէզէոններ կու տար անոնց հրամանատրելու համար: Սովորաբար վեց ամիսէն աւելիի համար հիւպատոսութիւն չէր շնորհեր: Հիւպատոսաց մին յունուարի կաղանդից մօտ մեռնելով, տեղը մարդ չդրաւ՝ մեղադրելով Լանինիոս Ռեքիլոսի հին օրինակը, որ միայն օր մը հիւպատոս եղեր էր: Յաղթանակի զարդերը շնորհեց զանձապետաց եւ մինչեւ իսկ սոսկական ասպետաց, շատ անգամ՝ երբ ծառայութիւն մը չէին ըրած: Երբեմն ծերակուտին յիշատակագրեր կ'ուղարկէր, զորս հիւպատոսաց բերնով կարդալ կու տար, թէ եւ զանձապետինն էր այս պաշտօնը:

ԺԶ. Հռովմայ տուներուն շինութեանցը համար նոր ծրագիր մը շինեց, եւ իւր ստակովն իւրաքանչիւր տան առջեւ անդաստակներ շինել տուաւ, որպէս զի անոնց տանեստանին վերայէն կարելի ըլլայ հրդեհները հեռացունել: Ե'ուզէր Հռովմայ սահմանը ընդարձակել մինչեւ յՈստիա, եւ ծովը հոն մտցունել ջրանցքով մը: Եւր թագաւորութեան օրովը շատ մը զեղծումներ զսպուեցան ու պատժուեցան, եւ շատ մը խիստ կանոններ դրուեցան: Սահման դրաւ զեղխութեան եւ ծախուց: Հասարակաց հացկերոյթներն որք կը տրուէին ժողովրդեան, պարզ ռոճիկներու վերածուեցան, զորս պարգեւ կը կոչէին. արգիլուեցաւ որ կապելանոցներու մէջ եփած բան ծախուի, բայց միայն բանջարեղէն. առաջ, անոնց մէջ ամեն տեսակ կերակուր կը ծախէին:

Խստութեամբ վարուեցաւ ընդդէմ Քրիստոնէից, որք աւելորդապաշտութեանց եւ կախարդութեանց նուիրեալ տեսակ մը մարդիկ էին: Սանձ դրաւ կառավարմաց ապերաւանութեանը, որք իրենց խաղ մը

ըրած էին քաղաքին մէջ վազելով բան գործալ ու կորզել. այս տեսակ վազքն արգիլուեցան: Աքսորեց զանոնք որ ի նպաստ կամ ընդդէմ մ'նջկատակաց կը միաբանէին, նսեւս ա'յն մ'նջկատակներն որ այս կուսակցութիւնները կը յարուցանէին:

ԺԷ. Նենգագործաց խաբէութիւններուն առաջին առնելու համար, հրամայեց որ արձանագրութեանց տախտակները շատ մը տեղերէ ծակուած ըլլան, եւ այդ ծակերը՝ մէջէն թել մը երեք անգամ անցունելով գոցուին. թէ կտակի մը բնագրին մէջ՝ առաջին երկու երեսներուն վերայ միայն կտակարարին անունը գտնուի, առանց ուրիշ ո'ր եւ է ստորագրութեամբ. եւ թէ ուրիշի մը կտակը գրող անձն՝ չկրնայ այն կտակին մէջ պարգեւատու ըլլալ: Փառտաբանից վարժքը կանոնի դրաւ եւ ապահովեց. բայց արգիլեց որ դատարանաց մէջ նստարանները վարժու չտրուին դատ վարողաց, եւ ուզեց որ հասարակաց գանձէն հոգացուին ատոնք: Արքունի գանձուն վերաբերեալ դատերու գալով. խօսնակաց ատենին, եւ հասարակ դատաւորաց առջեւ տարաւ զանոնք, եւ թոյլառութիւն ըրաւ որ ամեն դատավճիռոց համար բողոք ըլլուի առ ծերակոյտն:

ԺԸ. Սրբէք չանսաց կայսրութիւնն աւելցունելու համար տրուած յուսոյ եւ թելադրութեան. նա մանաւանդ ուզեց լէզէոններն Անգղիայէն ետ բերել. բայց իւր հօրը փառաց յիշատակարանները կործանելու պէս չերեւելու համար, ետ կեցաւ: Գոհ եղաւ Հռովմէական զաւառէ վերածելով Պոնտոսի թագաւորութիւնը, զոր Պոլէմովն թագաւորն իրեն թողուց. եւ Ալպեանց մէջ Լոտտիոսի թագաւորութիւնը, այս Իշխանին մահուանէն յետոյ:

Ժ. Միացն երկու ճանապարհորդութեան ծեռնարկեց. մին յԱղեքսանդրիա եւ միւսը յԱքայթա: Առաջինը հրաժարեցաւ՝ վասն երկիւղի եւ վասն խղճահարաւթեան, նոյն այն օրն որ ճամբայ պիտի եինէր. վասն զի, միւս տաճարները պտըտելէ յետո: Ստապի տաճարին մէջ նստած ըլլալով, երբ ոտրի եինել ռդեց, պատմութեանին մէջ շտեցաւ, եւ աչքերը մեծցան՝ այնպէս որ առջեւն եղած իրերը չկրցաւ որոշել: Աքայիոյ մէջ, Կորնթոսի պարանոցը ճեղքելու փորձն քրաւ. եւ այս մեծ գործոյս խրախուսելու համար՝ պրիտորեան վաշտերուն առնաւթանելով, նշան տալ տուաւ փողերով, առաջին բահն ինքն զարկաւ, եւ սապատ մը լեցուն հող կրեց ուսով: Զինուորական արշաւանք մը կը խորհէր դէպ ի Կասպից կապանս. եւ այս խորհրդով ժողովեր էր Խալաւցի նոթ լեզէն մը, վեց ոսնաչափ հասակով մարդերէ բազկացեալ, զոր կը կոչէր փաղանգ Մեծին Աղեքսանդրի:

Ռոյոր այս եղելութիւնները՝ որոյ ոմանք գովելի են. եւ ոմանք չեն արժանի յանդիմանութեան, մէկ տեղ ժողովեցի՝ զատելու համար ա՛յն նախատինքներէն եւ ոճիրներէն, որոց պատմութեանը պիտի սկսիմ:

Ի. Մրաժշտութիւնն ա՛յն արուեստներէն մին էր, յորս կրթութիւնն առած էր նա տղայութեանն ստե՛ն: Ի կայսրութիւն բարձրանալուն պէս, բերել տուաւ զԹերափոս, որ ամենէն վարպետ տաղաճարն էր իր օրովը. եւ օրերով շարունակ՝ երգել տալով մտիկ կ'ընէր, կերակուրէն յետոյ՝ մինչեւ կէս գիշերէն շատ ետեւ: Քիչ քիչ սկսաւ այս արուեստին վերայ խոկալ եւ զինքն. անոր վարժեցունել, կը հոգար ա՛յն ամեն նախազգուշութիւնները, զորս այս կարգի արուեստա-

գէտք սովորաբար կ'ընեն՝ իրենց ծայրը պահելու կամ գեղեցկացունելու համար. պառկած ատենը՝ կապարէ թերթ մը կը կրէր կուրծքին վերայ. լուացողական եւ փսխեցուցիչ դեղեր կ'առնէր, եւ կը ժուժկալէր այն ուտելիքներէն եւ ըմպելիքներէն որ կրնային իւր տաղանդին հակառակ ըլլալ. մինչեւ որ, ա'լ իւր յառաջադիմութեանցը վերայ գոհ ըլլալով, թէպէտեւ ծայրը տկար եւ խեղդուկ էր, ուզեց թատրոնին վերայ ելնել, ստէպ կրկնելով սա՛ Յունական առածը թէ «երաժշտութիւնը բան մը ըսել չէ, թէ որ հրապարակաւ մտիկ չըլլուի:» Նախ եւ առաջ Նէապօլիտոյ մէջ ի հանդէս ելաւ. եւ երբ սկսաւ երգել, երկրաշարժ մը ելաւ որ սրահը սարսեց, բայց նա իւր եղանակը շարունակեց մինչեւ յաւարտ: Ուրիշ շատ անգամներ եւս այն տեղ երգեց բաւական երկար ժամանակ. եւ երբ ծայրը կազդուրելու համար քիչ մը պարապոյ ժամանակ ունեցաւ, նորէն ի տես ելնելու փափաքին չկրնալով դիմանալ, բաղնիքէն ելնելուն պէս եկաւ ի թատրոն, երաժշտավայրին մէջ ճաշեց՝ բազմաթիւ ժողովրդեան աչաց առջեւ, Յունարէն լեզուաւ ըսելով թէ քիչ մը բան խմելէն յետոյ՝ ընտիր բան մը պիտի երգէր: Միգացեալ ա'յն գովեստներէն, զորս երաժշտութեան մասին իրեն կ'ընէին Ադեքսանդրիոյ ընակիչներէն ոմանք, որ պաշարաց առեւտուրի համար ի Նէապօլիս եկած էին, այն մարդիկներէն շատ մը բերել տուաւ այս քաղաքը, եւ շատ մ'ալ երիտասարդ ասպետներ ընտրելով խառնեց հինգ հազար յաղթահասակ երիտասարդ ռամկականաց մէջ, որ մաս մաս բաժնուին եւ ծափահարութեանց զանազան կերպերը սովորին. ինչպէս ա'յն կերպերը, որք կ'ըսուէին *Բալետո, Էլ Բալետ, Կոնցերտ*: Եւ երգած ատեն-

նը, պճնեալ եւ խնկեալ տղայք՝ աջ ձեռքերնին անուր մը, անոր կը ծառայէին տեսավայրին վերայ. ասոնց գլխաւորները չորս հարիւր հազար սէստէրկ վարձք կ'առնէին:

ԻԱ. Սրգելու տաղանդին այնպիսի մեծ կարեւորութիւն մը կու տար, որ Հռովմայ մէջ՝ նշանակեալ ժամանակէն յառաջ տօնել տուաւ Ներոնեան խաղերը, որոց վերայ խօսեցանք:

Ռոյոր աշխարհ անոր երկնային ծայնը լսել կը խնդրէր. պատասխանեց թէ իւր պարտիզացը մէջ պիտի տար այն զբօսանքը, անոնց որ կը փափաքէին. բայց իւր անձնապահներն իրենց աղաչանքը ժողովրդեան հետ միացունելով, յօժարութեամբ խոստացաւ որ տեսավայրին վերայ ներկայանայ. եւ իսկոյն իւր անունը դնել տուաւ այն երաժշտաց ցանկին մէջ որ պիտի մրցէին: Միաներուն պէս ինքն ալ վիճակ քաշեց, եւ իւր կարգը մտաւ, եւ տաւիղը պրետորեանց հրամանատարները կը կրէին, եւ զինուորաց տրիբուններ եւ իւր խիստ մտերիմ բարեկամներն ետեւէն կ'երթային: Սրբ նախերգանքն ըրաւ, Էլլովիոս Հռովոս՝ հիւպատոսական քաղաքացին, իմացուց թէ Կեսար զՆէ-Վէ-պիտի երգէր: Արդարեւ երգեց՝ ժամը մինչեւ չորս կէսօրէն յետոյ, եւ երաժշտութեան մրցանակն ու մրցման միւս մասերը հետեւեալ տարւոյ ձգեց, որպէս զի աւելի շատ անգամ պատեհութիւն ունենայ երգելու: Իսկ յետոյ այս յապաղումն իրեն չափազանց երկար երեւելով, սկսաւ ի հանդէս ելնել եւ ներկայանալ տեսարանաց մէջ զորս կու տային ատենակալք. ա'յնչափ որ պրետորին մէկը միլիոն մը սէստէրկ առաջարկեց անոր՝ իբրեւ հատուցումն: Ողբերգութեան դերեր նաեւս եր-

գեց. եւ աստուածները, աստուածուհիք եւ դիւցազ-
նուհիք տեսարանին վերայ դիմակներ կը կրէին որք
Ներոնի կամ անոր տիրուհոյն կը նմանէին: Ուրիշ
երգերէ զատ, երգեց նաեւ Վառլէ Ի Յնդ-Բեր-
թէն, Որեոքէն հայրապետ, Երեմիայի եւ Հելլէն-
ցացիք: Այս վերջին կտորին մէջ, երիտասարդ
զինուոր մը՝ երբ տեսաւ որ իւր տէրը շղթայի կը
զարնէին, ազատելու վազեց:

ԻԲ. Իւր մատաղ հասակէն մոլեալ եղաւ հեծելա-
կան վարժութեանց. եւ շատ անգամ Արկէսի արշա-
ւանաց խօսքեր կ'ընէր, թէ եւ ասի իրեն արգիլուած
էր: Օր մը իւր ընկերաց առջեւ՝ մեղքնալով կը խօսէր
Իւլ-Լ կառավարի մը վիճակին վերայ, զոր նորա ծի-
երն ընդ քարշ տարեր էին. երբ այս խօսքին վերայ
իւր տէրը զինքն կը յանդիմանէր, ըսաւ. «Հեկտորի
վերայ կը խօսիմ»: Ի սկզբան իւր Թագաւորութեանն,
փղոսկրեայ սայլակ մը սեղանի մը վերայ վազցունելով
կ'ըզքօսնուր. եւ տեսարանի ծայն մը առնելուն պէս
կը վազէր կ'երթար ի Արկէս, առաջները գաղտնա-
բար, յետոյ հրապարակաւ եւ այնպիսի կերպով որ
մարդ չէր ծգեր կ'իմացունէր իւր գալիքը: Հրատարա-
կեց թէ մրցանակի թիւն աւելցունել կ'ուզէր. ա'յնպէս
որ, տեսարանն երկարեցաւ մինչեւ յերեկոյ. որովհե-
տեւ արշաւանքներն այնչափ շատցան որ Իւլ-Ներոն
եւ Իւլ-Երեմիայի զլուխները չէին ուզեր իրենց կառա-
վարներն ի հանդէս հանել, բայց եթէ սա' պայմանաւ
որ օրն իրիկուն արշաւեն: Նոյն ինքն Ներոն ուզեց
կառք վարել. եւ ի սկզբան իւր պարտիզաց մէջն իւր
գերիներուն եւ խաժամուժին առջեւը փորձ ըրաւ. յե-
տոյ բացարձակ Արկէսին մէջ ելաւ, եւ իւր ազատա-
գրեալներէն մին նշան կու տար նոյն այն տեղէն, ուս-

կից սովորաբար նշան կու տան դատաւորք: Հռովմայ մէջ ի հանդէս ելնելուն վրայ գոհ չըլլալով, որոշեց յԱրքայիա անցնիլ, մի միայն անոր համար որ, այն փաղաքները յորս երաժշտութեան տեսարան կը տրուէր, որոշումն ըրած էին մրցակիցներու վաստդկած պսակներն անոր ուղարկել. ասոր վերայ՝ այնչափ հաճութիւն կ'ըզգար, որ այդ պսակները բերող պատգամաւորները՝ միւս ամենէն առաջ անոր կը ներկայանային, եւ անոր սեղանը կ'ընդունուէին: Ասոնցմէ ոմանք աղաչեցին որ երգէ, ընթրիքէն յետոյ. եւ երբ սաստիկ ծափահարեցին, սկսաւ աղաղակել թէ միայն Յոյնր գիտեն մտիկ ընել երաժշտութեան եւ արժանի են իւր տաղանդներուն: Առանց յապաղելու ճամբայ ելաւ. եւ ի Կասիոպա հասնելով, Արամազդ Կասիուի խորանին առջեւ երգեց:

ԻԳ. Շատ չանցաւ բոլոր տեսարաններու մէջ ի տես եկաւ. եւ այս դիտաւորութեամբ, սովորաբար մէկզմէկէ շատ հեռու դրուած խաղեր բերեր մէկ տաւրուան մէջ միացուցեր էր. մինչեւ իսկ ո՛ր մէկն ալ նորէն սկսուեցան: Ոլիմպիական խաղերուն մէջ՝ երաժշտաց մրցում մ'նղաւ, ընդդէմ սովորութեան: Իւր զբաղմունքէն ետ չժնալու համար, իւր ազատագրելոյն Հելլիոսի՝ որ անոր գրեր էր թէ Հռովմայ գործերն իւր ներկայութեանը կը կտրօտին, պատասխանեց. «Թէպէտեւ կ'երեւի թէ կը փափաքիս եւ կարծիքդ ալ այն է որ շուտով վերադառնամ, սակայն պէտք է որ լաւագոյն եւս համարիս, որ ես՝ ինքզինքիս արժանաւոր եղած ետ գամ»: Արբոր երգէր, արտօնութիւն չկար՝ կարի անհրաժեշտ պատճառով մ'իսկ ժողովէն դուրս ելնելու. նա իսկ բազում կանայք զորդիս ծնան եւ շատ մը հանդիսատեսներ՝ մտիկ ընելէ եւ ծափահա-

րելէ ծանծրացած, քաղաքին պարիսպներուն վերայէն փախան, որովհետեւ քաղաքին դռները փակուած էին. կամ թէ մեռեալ ձեւացան եւ քաղաքէն դուրս ելան՝ որպէս թէ թաղուելու համար: Թէ ի՛նչպիսի վախով, ի՛նչպիսի կասկածով, ի՛նչպիսի նախանձոտութեամբ եւ գատաւորաց վերայ ի՛նչպիսի անվստահութեամբ մրցանակի համար կը կռուէր, մարդոյս միտքէն չանցնիր: Եւ լրտեսէր իւր ճակատակորոյնները, անոնց անունը կ'արէր զաղտուկ, որպէս թէ իւր հաւասարներն եղած ըլլային. եւ երբեմն թշնամալից խօսքեր կը զրուցէր անոնց՝ դէմերնին ելած ատենը: Եւ կաշառէր զանոնք որ բարձրագոյն տաղանդներու տէր էին: Գալով դատաւորաց, մեծաւ յարգանօք կը խօսէր անոնց հետ եւ կ'ըսէր թէ՝ ինքն ըրեր էր ի՛նչ որ մարդս կրնար ընել. թէ ելքը բաղդէն կախեալ էր. թէ իբրեւ խելացի եւ բազմահմուտ մարդիկ, պէտք էր ամեն դիպուած գուրս թողուին. եւ երբ զինքն քաջասիրտ մնալու կը խրախօսէին, քիչ մը սիրտը հանգչած՝ տեղը կը բաշուէր, եւ սակայն ոչ սակաւ սրտաբեկ կը մնար ու չարութեան եւ դաժանաբարութեան կ'ընծայէր ւայն լուծինը զոր ամանք կը պահէին՝ ամաչելնոն համար. եւ կ'ըսէր թէ անոնք կասկածելի մարդիկ էին իրեն առջեւ:

Ի. Գ. Այն աստիճան կը հպատակէր թալտրոնի օրինաց, որ չէր համարձակեր թքնել եւ թեւովը ճակտին քրտինքը սրբել. եւ ողբերգութեան մը մէջ՝ ձեռքք բռնած զաւազանը վար ընկնելով, գողոնի կերպիւ առաւ գետնէն, վախնալով որ չըլլայ թէ այս պակասութեան համար դուրս ձգուի մրցումէն. այս մասին անոր սիրտը հանգչեցընելու համար, պէտք եղաւ որ դերասանին մէկը զայն ապահովէ, թէ ժողովուրդը

ցնծութեամբ եւ ծափածայնութեամբ գրաւեալ ըլլալով, իւր այդ շարժումն նշմարող չէր եղած: Ինքնին զինքն յաղթող կը քարոզէր, ու աւետարեւրաց մրցանակին համար եւս կը կռուէր: Զուգելով որ իրեննեւ ըէն զատ ուրիշ յաղթութիւններու հետքն ու յիշատակը մնայ, կործանել ու կոյանոցներու մէջ նետել տուաւ ա՛յն արծաններն որ կանգնուած էին խաղերու մէջ յաղթողաց:

Նաեւս կառարշաւի մրցանակին հետամուտ եղաւ. եւ տասն ծիերով լծեալ կառք մը վարեց Ուիմպիական խաղերուն մէջ, թէեւ ինքն իւր շարադրած ոտանաւորներուն մէջ յանդիմանութիւն ըրած էր Միհրզաթի՝ այս բանիս համար. բայց կառքէն վար ընկնելով թէպէտ նորէն ելաւ նստաւ, բայց զգացած ցաւը չթողուց որ կառքին մէջ կենայ: Իւր արշաւանքը չլմնցուց, բայց եւ այնպէս ոչ նուազ պսակեցաւ: Մլած զացած ատենը, ազատութիւն տուաւ բոլոր գաւառին եւ մեծագումար ստակ՝ դատաւորաց, Հռովմէական բաղաբակցութեան իրաւունքն ալ ի միասին: Այս վարձատրութիւնները նոյն ինքն քարոզեց պարանոցական խաղից ասպարիզին մէջ:

ԻԵ. Յունաստանէն վերադառնալուն, իւր աշխատութեանց առաջին թատրոնին՝ Նէպպոլտոյ մէջ մտաւ սպիտակ ծիերով լծեալ կառքի մը մէջ. եւ որմի մը ճակատը փլցուել տուաւ, ինչպէս որ ասի կ'ընեն խաղերուն մէջ յաղթողաց համար: Նոյնպէս մտաւ յԱնտիոն, յԱլքա եւ ի Հռովմ. բայց Հռովմայ մէջ ա՛յն կառքը հեծած էր որ Օգոստոսի յաղթանակին գործածուեր էր, ծիրանեաւ եւ չվերան աստղեր ցանուած մեկնոցով զարդարեալ,՝ զլուխը՝ Ուիմպիական խաղից պսակը դրած, եւ աջ ձեռքը՝ Ապոլոն-

կան խաղից պսակը. միւս պսակներն առջեւէն կը տանէին շքով, զանոնք ի՛նչ բաներու մէջ վաստըկած ըլլալն ու ի՛նչ նիւթեր երգած ըլլալը ցուցնող գրութեամբ հանդերձ: Իւր ծափահարիչներուն խումբը կառքին ետեւէն կ'երթային եւ աղաղակելով կ'ըսէին, թէ Եեսարի յաղթանակին ընկերներն են: Անկէ ալ, մեծ Խրկէսին դուռն փլցունել տալով, հասարակաց հրապարակին մէջէն անցնելով Պալատինեան Ապողոնի տաճարը գնաց: Ձուոյն ատեն զոհեր կը մորթէին. խունկեր, թռչուններ, ժապաւններ եւ կարկանդակներ կը նետէին: Իւր պսակներն անկողնոյն քովը դրաւ ա՛յն սննեկին մէջ ուր կը պառկէր, եւ իւր արծանը հոն դնել տուաւ երաժշտի հագուստով: Պրամ կոխեցին որուն վերայ անոր պատկերը կար նոյն հագուստով: Իւր միտումիւններէն հրաժարելէ ափսոսանք հեռի էր, որ իւր ծայնը լաւ պահելու համար՝ երբէք իւր զինուորաց ինքնին հրաւէր չէր կարգար այլ իւր տեղը խօսող պաշտօնակալի մը բերնով: Եւ ի՛նչ բանի վերայ ալ ըլլար, միշտ քովն էր իւր երգի դասատուն որ կ'ըսէր թէ թորերը չյոգնեցունէ եւ բերնին առջեւը կտաւ մը դնէ: Իւր տաղանդին վերայ ո՛րչափ աւելի կամ նուազ գովեստներ ընէին, ըստ այնմ կը չափաւորէր իւր ատելութիւնը կամ բարեկամութիւնը:

ԻԶ. Ի սկզբան աստիճանաբար եւ զգուշութեամբ զինքն տուաւ անկարգութեան, շուայտութեան, զեղխութեան, ագահութեան եւ անգթութեան. բայց ի՛նչ որ ալ ըրին անոր երիտասարդութիւնն անմեղադրելի ցուցնելու համար, չեղաւ մէկն որ տարակուսի թէ անոր մոլութիւններն աւելի քնաւորութենէն էին քան թէ տարիքէն: Արեւը մարը մտնելուն պէս՝ զլխարկ մը կ'անցունէր գլուխը, կը վազէր կապելանոցներն ու

ժամբու կիցերը կ'երթար, այնպէս որ հոգին վտանգի մէջ կը դնէր. արդարեւ, անցորդներուն վերայ կը յարձակէր, թէ որ դիմադրէին կը վիրաւորէր ու ընդ քարոյ ածելով կոյանոցաց մէջ կը ձգէր: Եւ կոտորտէր ու կը կողոպտէր ժողովրդեան փոքրիկ խանութները, որոց մէջէն յափշտակած բաները՝ իւր տնոյը տանելով կը ծախէր: Այս տեսակ կռիւներու մէջ, քիչ մնաց որ աչքը կամ կեանքը պիտի կորսնցունէր: Երեւկոտի անդամ մը՝ որուն կնոջը թշնամանք բրած էր, իւր հարուածներուն ներքեւ զայն մեռցունելուն բան չմնաց. ուստի ալ այնուհետեւ նոյն ժամուն դուրս չէր ելներ, առանց իւր անճապահից տրիքուններէն մէկ քանին ետեւէն հեռուէն րալեցունելու: Նոյն իսկ ցերեկ Թաւրոս տանել կու տար. եւ տեսարանին առաջավայրին վերէն կը նայէր, ու մեջկատակներուն յարուցած աղմուկները կը խրախուսէր. եւ երբ ծեծկուրի կ'ընէին եւ մէկզմէկու գլուխ րարեր եւ աթոռներ կը նետէին, ինքն ալ ժողովրդեան վերայ կը նետէր. նա իսկ, պրծտոր մը վիրաւորեց գլխէն:

Եւ Քիչ ժամանակէն իւր մոլուծիւնները զօրանալով, սկսաւ նուազ ծածկել զինքն եւ աւելի եւս չարի յանդգնեցաւ: Եւսօրէն մինչեւ կէս գիշեր սեղանէն չէր ելներ, յետոյ տաք բաղանիք կ'առնէր, կամ թէ ձիւնով պաղեցուցած բաղնիք, թէ որ ամսռ ըլլար: Երբեմն կ'ընթեր հասարակաց տեղի մը մէջ, զոր փակել կու տար, ինչպէս Նաւամարտքը, Արէսի-Պաշտը կամ մեծ Արկէսը. եւ իրեն սպասաւորել կու տար պառնիկներ ու սրինգ նուագողներ: Քանի անգամ որ Թիբրայի վերայէն յԱստիա կ'իջնէր, կամ Քայայի ծովածոցին մէջ կը նաւարկէր, չրեզերրին վրայ փոք-

քիկ հիւղեր կը կանգնէին՝ յի հասարակաց կլնեցով, որք զայն կը կանչէին ու իրենց քով մօտենալու կը հրաւիրէին: Ընթրիքներ կը հրամայէր իւր բարեկամաց համար: Այս ընթրիքներէն միոյն մէջ մեղրով պատրաստուած կերակուր մը կար որ մինչեւ չորս միլիոն սէստէրկի եղեր էր. եւ ուրիշ ընթրիքի մը մէջ ալ վարդի հիւթեր կային որ աւելի եւս սառչի նստեր էին:

ԻԸ. Թողունք ազատ մարդոց հետ ունեցած ամօթալի յարաբերութիւնն եւ իւր շնացողական մոլութիւնները. Ռուբրիա անուն Յստեան մը լկկեց: Իւր ազատագրելոյն Ակտէայի հետ ամուսնանալու կէտին հասաւ. եւ հիւպատոսական անձեր վերձեց որ երդմամբ հաստատեն թէ այն ազատագրեալ կլինը՝ Թագաւորական տոհմէ էր: Սպորոս անուն պատանի մը ներքինի ըրաւ. անդեց թէ ի կլին կերպարանափոխեր էր զայն. եւ մեծահանդէս փառօք անոր ամուսնացաւ: Շատ լաւ կ'ըսէ մէկը, թէ Մարդկային սեռը չափազանց երջանիկ պիտի ըլլար, թէ որ Դոմիտիոս հայրն այնպէս կլին մի ունենար: Այս Սպորոսը հագուեցուց իբրեւ կայսրուհի եւ պատգարակով անոր հետ գնաց ժողովներու մէջ եւ Յունաստանի շուկաներուն մէջ եւ Հռովմայ Թաղերուն մէջ եւ մերթ քնդ մերթ զայն կը համբուրէր: Ստուգուած է թէ նա իւր մօրը վրայ ցանկութիւնը յագեցունել ուզեց. եւ թէ Ագրիպպինայի թշնամիքը զայն ետ կեցուցին, փախնալով որ այս ամբարտաւան եւ դաժան կկնը՝ այս նորօրինակ շնորհն ի չարաչար չվարէ: Իւր հարձերուն մէջ դասեց պոռնիկ մը, որ Ագրիպպինայի կը նմանէր. կ'ապահովէն իսկ թէ քանի անգամ որ իւր մօրը հետ զահաւորակով գնաց, իւր հագուստներուն վրայ գիջութեան նշաններ երեւեցան:

ԻՐ. Այնպէս կը շար, որ իւր անդամոց մէջէն չկար հատ մը որ պղծուած չըլլար: Իբր տեսակ մը նոր խաղ, վերան առաւ զազանի մօրթ մը, եւ գտաւ-գեղի մը մէջէն կը յարծակէր մարդոց եւ կանանց վերայ որք ցիցերու կապուած եւ իւր ցանկական կրիցը զոհ թողուած էին. եւ երբ իւր կիրքը յագեցունէր, ինքզինքն նմանապէս զոհ կը կեցընէր իւր Պորիփորոս ազատագրելոյն, որուն ամուսնացաւ ինչպէս որ Սպորոսի. անոր հետը նաեւ նամոողութեամբ այնպիսի ճիշեր կը հանէր, ինչպէս որ կ'ընէ մէկը՝ կուսութիւնն աւրուելէն զգացած ցաւէն: Շատ մ'անձերէ իմացած եմ որ նա համոզուած էր թէ ոչ որ իւր մարմնոյն եւ ոչ մէկ մասին վերայ ողջախօհ էր, այլ թէ շատերն իրենց մոլութիւնները ծածկել գիտէին. ուստի կը ներէր ամեն անոնց որ իրենց անմաքրութիւնը կը խոստովանէին:

Լ. Կարծէք թէ հարստութեանց միակ կիրառութիւնն էր շռայլութիւնը: Անոր աչքին ազահ երեւելու համար, բաւական էր համբել. եւ մեծամեծն երեւելու համար, պէտք էր որ մարդս ինքզինքն փպցունէր: Իւր մօրեղբօրը Կայիոսին վերայ ամենէն զմայլելի գտած բանը սա՛ էր. Տիբերիոսի ժողոված անբաւ հարսնութիւնը քիչ ժամանակի մէջ մխտած ըլլալը. ուստի եւ իւր ծախուցն եւ իւր շռայլութեանցն երբէք տահման չդրաւ: Դժուարին պիտի ըլլայ հաւատալ թէ՛ Տրդատի ի Հռովմ կեցած ժամանակ՝ օրն ութսուն հազար սէստերկ կու տար անոր, եւ մեկնելու ատենն ալ մէկ միլիոնէն աւելի տուաւ: Մենեկրատ երաժշտին ու Սպիկիլլոս սուսերաւարտին տուաւ թաղարացոց ոմանց ինչքն ու օտմներն որք յաղթանակի պատիւներունեցած էին: Կերկրայի՞թէկոս Պաներոտէս վաճառ-

ռուին՝ զոր գեղի մէջ եւ քաղաքին մէջ ամենագեղեցիկ առացուածներով հարստացուց, գրեթէ արքայական յուղարկաւորութիւն մը ընել տուաւ։ Սրբէք հազուա մը երկու անգամ չհագաւ։ Բուէ կը խաղար, մէկ կէտը հինգ հարիւր սէստերկի։ Ծիրանի ուռկանով եւ ռսկի կարթով ծովն կ'որսար։ Սրբէք՝ հազարէն պակաս կառք ունենալով չճանապարհորդեց։ Խլր ջորիներուն պայտերն արծաթէ էին, ջորեպանները Նանուգայի գեղեցիկ ասուի հագած էին. կառավարներն ապարանջանօք զարդարուած էին, ինչպէս եւ սուրհանդակները։

ԼԱ. Ամենէն աւելի իւր շինութիւնները շատ սուղի նստան։ Իւր պալատն ընդարձակեց Պալատինոս լեռնէն մինչ ի յԵսկուիլիա։ Աւելցուցած մասերն ի սկզբան կօչուեցան Տուն անցից. բայց շէնքն աչրելով, շինեց նոր պալատ մը, զոր ոսկի Պալատ կոչեց։ Անոր ընդարձակութիւնն ու շքեղութիւնը հասկըցընելու համար, բաւական է ըսել թէ գաւթին մէջ Ներոնի հսկայական արծանը կանգնած էր հարիւր քսան ոտնաչափ բարձրութեամբ. թէ կամարասրահներն եռակարգ սիւներով զարդարեալ, մղոն մը երկայնութիւն ունէին. թէ իւր շքապատքին մէջ կը պարունակէր լիճ մը որ ծովու մը կը նմանէր, շէնքեր որք մեծ քաղաք մը ձեւացուցած կ'երեւէին, գիւղեր, գաշտեր, այգիներ, արօտներ եւ հօտերով եւ վայրի երէններով լեցուն անտառներ։ Ներսի կողմն ամեն զի խկեզօծեալ էր, եւ պատուական քարերով ու գաղտակութով զարդարուած։ Ճաշի սրահներուն առաստաղը կազմուած էր փղոսկրեայ շարժական սեղաններով, որք քաղկինք եւ անուշահոտութիւններ կը ծառայէին կոշնակամաց վերայ։ Ճաշի գլխաւոր սրահն ունէր

գմբեթ մը, որ գիշեր ցերեկ դառնալով, երկրագնդիս շարժմանը կը նմանէր. Ալբայի ջրոյ եւ ծովու ջրոյ պահարաններ եւս ունէր: Երբ այս պալատը լմնցունելով, անոր նուիրագործութիւնը կ'ընէր, ըսաւ թէ բաւական գոհ էր անոր վերայ եւ կ'ըսկսէր մարդու պէս բնակութիւն ունենալ: Կ'ուզէր յարկեալ բաղանիք մը շինել, Միսէնայէն մինչ ի Ավերնա լիճը. գաւիթներով զայն շրջապատել եւ Քայայի բոլոր ջուրերը հոն մտցունել. եւ Ավերնայի լճէն մինչ ի յՈստիա ջրանցք մը փորել տալ կ'ուզէր, հարիւր վաթսուն մղոն երկայնութեամբ, որպէս զի ծովով երթալէ ազատ մնայ. եւ ա'յնչափ լայնութեամբ, որ հնգակարգ թիակներով երկու ցուկանաւ կարենան անոր մէջն իրարու քովէ անցնիլ: Այսպիսի գործեր գլուխ հանելու համար, կայսրութեան բոլոր բանտերը բանալ տուաւ եւ հրամայեց որ ամեն կարգի ռմբագործք միայն աշխատութեանց դատապարտին: Ետխը ընելու համար ունեցած մենամուտիւնը խրախուսողը սա՛ էր որ իւր իշխանութեան վերայ ունեցած վստահութենէն զատ, յոյս դրեր էր ծածկեալ եւ անբաւ գանձի մը վերայ, զոր Հռովմայեցի ասպետ մը կ'ապահովէր թէ Ափրիկէի մէջ պիտի գտնուէր մեծ քարայրերու մէջ, ուր Ռիդոն թագուհին տարած էր այն գանձը՝ Տիւրոսէն փախչած ատեն. եւ թէ քիչ աշխատութեամբ կարելի էր զայն գտնել ու հանել:

ԼԲ. Բայց ականկալութիւններն ի դերեւ ելնելով, ստակը հատաւ եւ տեղէ մը յոյսը չմնաց, ա'յն աստիճան որ զինուորաց ռոճիկն ու հինօրեայ զինուորաց թռչակն ուշացունելու պարտաւորեցաւ, եւ զբաւմանց ու յափշտակութեանց դիմեց:

Ամենէն առաջ սա՛ կանոնը դրաւ որ փոխանակ իւր ազատագրելոց ընչից կէսին՝ որ իրեն կ'ընկնէր ժառանգութեամբ, հինգ վեցերորդն իրենն ըլլայ, թէ որ անոնք՝ առանց հաւանական պատճառի մը, ա՛յն ընտանիքներէն միոյն անունը կրեն, որոց հետ ինքն խնամութիւն ունէր. թէ՛ յԱրքունի գանձը գրաւուն անոնց մէջէն անո՛նց ինչքն որք իրենց տիրոջ՝ իշխանին ապերախտութիւն ցուցնեն, եւ թէ անոնց կտակը զրուցելով գրել՝ տուող կամ շարադրող իրաւաբանները պատժուին. թէ՛ Արքունի յանցանաց վերաբերեալ օրինաց ներքեւ ընկած համարուելու համար, բաւական էր որ մէկն իւր խօսքերուն կամ իւր գործերուն վերայօր ամբաստանուած ըլլար: Այսպիսով քաղաքներէն պահանջեց ա՛յն պատկներուն գինը, որք իրեն ընծայուած էին զանազան խաղերու մէջ: Ծիրանոյ եւ մեղեակի՝ գոյներուն կիրառութիւնն արգիլեց. եւ տօնավաճառի օր մը, վաճառական մը վարձելով քանի մը ունկի անոնցմէ ծախել տուաւ, որպէս զի միւս ամենքը բռնելու պատրուակ մ'ունենայ: Թանտրոնին վերայ երգած ժամանակ տեսնելով որ Հռովմայեցի տիկին մը այն արգիլեալ գոյներէն մին հագած էր, ցուցուց զայն անոնց զորս այս մասին պաշտօնի դրած էր. եւ տեսարանէն դուրս հանելով, իւր հագուստներն ու ինչքը կորուսանելու դատապարտեց այն կինը: Երբէք պաշտօն մը չշորհեց առանց սա խօսքն աւելցունելու. «Իմ կարօտութիւններս գիտէք. ա՛յնպէս մ'ընենք որ մարդ մ'իրեն յատուկ բան մը չունենայ»: Աերջապէս կողոպտեց տաճարները, եւ հալեցունել տուաւ աստուածոց արձանները, ընդ որս եւ թերափիմներուն արձանները զորս Պալքա վերապանգնեց:

ԼԳ. Մարդասպանութեանց եւ ծնողապանութեանց գալով, իւր առաջին փորձը Լեղոզէսի վերայ ըրաւ: Ներոն անոր մահուան եթէ ոչ հեղինակը, արդարեւ գործակիցն եղաւ: Այս մասին այնչափ քիչ ինքզինքն կը ծածկէր, որ Յունարէն խօսք մը գործածելով, Արդարեւ յիշատակէր կոչեց այն սոսկներն որք զԼեղոզէս թունաւորելու ծառայեր էին: Եւ թշնամանէր անոր յիշատակը, մերթ անգում եւ մերթ խենթ կոչելով: Երբէք թէ նա մարդոց մէջ Բռնի դատարէր. եւ այս Բռնի նշանակող Լատիններէն բառին առաջին վանկն երկարելով կը զրուցէր, այնպէս որ կը նմանէր Յունարէն բառի մը, որ Իւրիւս եւլ կը նշանակէ: Այս Իշխանին դրած կանոններսմ շատը՝ իբրեւ ապուշի կամ խենթի գործեր, ջնջեց. եւ ամօր գերեզմանին շինութեանը մէջ ոչ շքեղութիւն եւ ոչ ամբողջութիւն մտցուց: Թոյն գործածեց ընդդէմ Բրիտաննիկոսի, որուն կը նախանձէր մի քանի պատճառներով. այս երիտասարդ Իշխանն իրենէն գեղեցիկ ծայն մը ունէր. եւ իւր հօրը յիշատակը կրնար օր մը ժողովրդեան միտքերը դէպ ի յինքն դարձունել: Լոկուսաւ անուն կինը, որ մատներ էր շատ մը թունաւորիչներ որոց ինքն գործակից էր, Ներոնի հայճայնեց թոյն մը, որ ի սկզբան չյաջողեցաւ ինչպէս որ կը յուսար, եւ միայն փորհարութիւն տուաւ Բրիտաննիկոսի: Ներոն բերել տուաւ զԼոկուստա եւ զանակոծ ըրաւ, յանդիմանելով թէ փոխանակ թունի դեղ տուեք էր. եւ երբ նա այնպիսի սոսկալի ռճիւր մը ծածկելու համար խորհած միջոցը յայտնելով ինքզինքն կ'արդարացունէր, «Անշուշտ, կը վախնամ, ըսաւ Յուլիա օրէնքէն» եւ պարտաւորեց որ կարելի եղածին չափ շուտ ազդող թոյնը պատրաստէ իւր առջեւ. փորձեց

զայն ուլի մը վերայ, որ հինգ ժամէն յետոյ միայն մեռաւ: Աւժովցոնել ու նորէն եփել տուաւ. եւ կերցուց վարազի ծագի մը, որ անմիջապէս մեռաւ: Այս թոյնը ճաշի սրահը տանել տուաւ, եւ հրամայեց որ երեկոյին ընթրիքի ատեն Քրիտաննիկոսի տան: Սրիտառարդ Իշխանը թոյնն ուտելուն պէս ընկաւ. եւ Ներոն կ'ըսէր կոչնականներուն թէ լուսնոտութիւն էր այն, որուն ենթակայ էր Քրիտաննիկոս: Հետեւեալ օրն անապարանօք թաղել տուաւ օղը շատ գէշ բլլալով եւ առանց հանդիսի: Պալով Լոկուստայի, այս ծառայութեան համար զայն վարձատրեց՝ անպատժութիւն եւ ամբաւ հողեր շնորհելով. մինչեւ իսկ աշակերտներ տուաւ անոր:

ԼԳ. Ակսաւ իիստ ծանծրանալ իւր մօրմէն, որ իւր գործերուն եւ իւր խօսքերուն վերայ կ'ծու դիտողութիւն եւ յանդիմանութիւն կ'ընէր: Ի սկզբան իւր զայն ատելի ընել ամենուն, եւ առոր համար մերթ ընդ մերթ կ'ըսէր թէ կայսրութիւնն անոր պիտի թողուր եւ ինքն ի Հռոմէս պիտի քաշուէր: Բիշ մը յետոյ, զայն իւր պատիւներէն եւ իւր իշխանութենէն զրկեց, վերցուց անոր Հռովմայեցի եւ Պերմանացի անձնապահները, եւ վերջապէս իւր ներկայութենէն եւ իւր պալատէն արտարեց: Այսչափով գոհ չեղաւ. որչափ որ նա Հռովմայ մէջ կեցաւ, անոր դէմ դատեր յաբուցանելով նեղեց. եւ երբ գեղ քաշուեցաւ, մարդեր կը զրկէր որ ցամաքով կամ ծովով անոր տունածնացած տեղոյն բովէն անցնելով զայն կը թշնամանէին եւ կը զկծեցունէին: Քայց անոր սպառնալիքէն եւ դաժանաբարոյութենէն վախնալով, միտքը դրաւ զայն կորուսանել: Թունաւորել փորձեց, բայց տեսաւ որ այս մասին արթուն կը կենար: Հնարեց մեքենայ մը,

որ սենեկին առաստաղը վար պիտի իջեցունէր անոր վերայ՝ քնացած ատենը. այս հնարքն ի դերեւ ելաւ։ Ուստի դիմեց զպառնակով լարուած նաւու մը, որ ինքնին պիտի կոտորտէր եւ զայն խեղդելով կամ ճգմելով պիտի կորսընցունէր։ Հետը հաշտուիլէ կեղծեց, եւ գորովալիւր նամակներով հրաւիրեց ի Քայա գալ եւ Աթենասի տօնախմբութիւններն իրեն հետ բռնել։ Երկար ժամանակ սեղանի նստեցուց, որպէս զի ցոկանաւերու հրամանատարը ժամանակ ունենայ՝ իբրեւ ըստ դիպաց զարնուելու եւ խորտակելու ա՛յն նաւն որով եկած էր նա. եւ երբ մայրն ուզեց իւր Քաւէսի տունը վերադառնալ, փոխանակ անոր նաւուն որ այլ եւս բանի մը չէր կրնար ջառայել, տուաւ անոր ա՛յն նաւը, որ անոր կորստեանը համար շինուած էր։ Ուրախութեան նշաններով ելաւ հետը գնաց եւ բաժնուելու ատենն անոր կուրծքը համբուրեց։ Գիշերուան մէկ մասն արթուն կենալով, իւր ձեռնարկութեան յաջողութիւնն իմանալու կ'ըսպասէր անհամբեր։ Քայց երբ իմացաւ որ չէր յաջողեր, եւ Ագրիպպինա լողալով ազատեր էր, չգիտցաւ թէ ի՞նչ ընէ։ Այս վայրկենիս, Ագրիպպինայի ազատագիրը Լուկիոս Ագերինոս ուրախութեամբ վազելով եկաւ իմացունելու թէ մայրն ազատեր էր։ Ներոն անոր քովը դաշոյն մը ձգեց՝ առանց նշմարել տալու. եւ բռնել ու երկամի զարնել տուաւ զոյն, իբրեւ սպանիչ մը՝ Ագրիպպինայի կողմէն դրկուած. եւ իսկոյն հրաման տուաւ որ մեռցունեն զԱգրիպպինա. եւ ա՛յնպէս խօսք հանել տուաւ թէ Ագրիպպինա՝ իւր ոճիրին յայտնուիլը տեսնելով, ինքզինքն սպաններ էր։ Այս իրողութեանս վերայօք դաժան պարագաներ կը պատմեն որոց ստուգութեանն երաշխաւորներ կը ցու-

ցընեն, այսինքն թէ վազեց դիակը տեսնելու գնաց. թէ ձեռքերն անոր վերայ դրաւ. թէ անոր մարմնոյն շատ մը մասերը գովեց եւ որ մէկը խոտեց. եւ թէ սոյն միջոցին մէջ խմելիք ուզեց: Բայց ժողովրդեան եւ ծերակուտին շողոմանացը հակառակ, իւր խղճին ձեռքէն չկրցաւ պրծիլ. խոստովանեցաւ թէ այն վայրկենէն ի վեր իւր մօրը պատկերը զինքն կը հալածէր, եւ թէ դժոխոց կատաղիքն իրենց վրիժառու խարթականներն ու այրիչ ջահերը ցուցընելով կ'ըստպառնային: Մոզական զոհով մը, այս ուրուականները քաղցրացունել փորձեց: Ի Յունաստան ճանապարհորդութեան մը մէջ, չհամարձակեցաւ Մլեւսինոսի գաղտնեաց մէջ զինքն մտցունել տալու, որովհետեւ վախոյաւ քարոզին ծայնէն, որ ամբարշտաց եւ չտրագործաց հեռանալ կը հրամայէր:

Այս ծնողատպանութեան մօտն՝ եղաւ իւր հօրքրոջ մահն ալ: Սա հիւանդացեւ էր աղեաց բորբոքմամբ: Ներոն տեսնելու գնաց. եւ այս կի՛նն որ արդէն տարիքը շատ առած էր, զայն գգուելու համար անոր մօրուքը բռնելով ըսաւ. «Սա մօրուքին վար ընկնելը տեսնելուս պէս, բաւական ապրած պիտի ըլլամ»: Ներոն՝ իբրեւ կատակելով, իւր քովն եղողներուն ըսաւ թէ անմիջապէս մօրուքը վար պիտի տար. եւ հրամայեց բժշկին որ չափազանց կերպիւ լուծմունք տայ հիւանդին: Դեռ մեռած չէր, տիրեց անոր բոլոր ընչիցը. եւ բան մը չկորուսանելու համար, ջնջեց աւերոր կտակը:

ԼԵ. Իրեն կի՛ն ունեցաւ՝ Հոկտաւիայէն զատ, Գրոպայէա՝ որ գանձապետի մ'աղջիկ էր եւ առաջ կարգուած էր Հռովմայեցի ասպետի մը. եւ զՍտատիկիա Մէսսալինա, թո՛ղ Տաւրոսի որ երկու անգամ

պատիւ առած էր հիւպատոսութեամբ եւ յաղթանակաւ: Այս վերջնոյն հետ ամուսնանալու համար, սպաննեց անոր այրը՝ Ատտիկոս Աեստինոսը որ այն ատեն հիւպատոս էր:

Հոկտաւիայէն զգուելով, իւր բարեկամացն որ ասոր համար իրեն յանդիմանութիւն կ'ընէին, ըսաւ թէ կայսրուհւոյ զարդերը բաւական էին անոր: Քանի անգամ ուզեց զայն խեղդամահ ընել. եւ ամլութեան պատրուակով արծակեց զայն. բայց ժողովուրդն այս կնամթողութիւնը պարսաւելուն եւ իրեն դէմ կծու եպերանր ընելուն համար, նախ եւ առաջ զայն արսորեց եւ քիչ մը յետոյ կորսընցունել տուաւ իբրեւ շնութեամբ յանցաւոր: Զրպարտութիւնն ա'յնքան ակներեւ էր, որ տանջանքի ղրկուողներուն ամենքն ալ անոր անմեղութիւնը խոստովանելով, Անիկեառու ամուսնեալ իւր դաստիարակներէն մին կաշառեց որ ընդունեց թէ հնարքով մը շնացեր էր Հոկտաւիայի հետ: Հոկտաւիան արծակելէն տասներկու օր յետոյ ամուսնացաւ Պոպպէայի հետ, եւ զայն սիրեց միայն. բայց եւ այնպէս ոտքի հարուածով մը մեռցուց զայն, անոր համար որ յղի եւ հիւանդ եղած տտենը, օր մը կառարշաւէ մը շատ ուշ դարձած ըլլալուն համար իբրեն նախատական խօսք զրուցեր էր: Աղջիկ մ'ունեցաւ անկէ՝ Լոզոլիա Օգոստա անունով, որ փոքրիկ հասակին մէջ մեռաւ:

Զունեցաւ ո՛ր եւ է տեսակ յարաբերութեան կապ մը, որ կարենար անոր անգութ յարձակմանց դէմ կենալ: Իբրեւ դաւադիր ամբաստանեց եւ սպաննել տուաւ Լոզոլէսի դուստրը՝ Անտօնիան, որ չընդունեց Պոպպէայի տեղն անցնիլ: Նոյնպէս վարուեցաւ ամեն անոնց հետ որ իրեն յարեալ կամ խնամեցած էին,

ընդ որս եւ Աւլոս Պլաւտիոս երիտասարդին հետ, զոր լլկեց ի տանջանս ղրկելէ յառաջ, եւ ըսաւ. «Թո՛ղ հիմա մայրս երթայ գրկէ իմ յաջորդս» որովհետեւ կը պնդէր թէ Ագրիպպինա զայն կը սիրէր եւ ի կայսրութիւն բարձրացունել կ'օւզէր: Պոպպէա՝ Ներոնի հետ ամուսնանալէ յառաջ տղայ մ'ունէր, Ռուփինոս Երիսպինոս անունով. այս տղան հրամանատարութեան եւ կայսրութեան խաղեր խաղալով կ'ըզբօսնուր. միայն այսչափիս համար հրամայեց իւր գերիներուն որ ձուկն որսացած ատենը զայն խեղդեն: Աքսորեց իւր կաթնեղբայրը Յուսկոսը, անոր համար որ Յգիպտոսի կառավարիչ եղած ատենը, Կայսեր համար պատրաստուած բաղանեաց մէջը լուացուեր էր: Իւր դաստիարակը Սենեկան պարտաւորեց ինքզինքն մեռցունելու. այս փիլիսոփայն ստէպ առանձնանալ խնդրեր էր անկէ, եւ բոլոր ինչքն անոր ընծայեր էր, բայց Ներոն պատասխաններ էր թէ իւր երկիւղն անտեղի էր, եւ թէ ինքն լաւագոյն կը համարէր մեռնիլ քան թէ չարիք մ'ընել իրեն: Պրետորանոցի մեծաւորին Քուլտսի դեւ մը խոստացեր էր ճիտի ցաւի համար. Թոյն ղրկեց անոր: Ե՛ի եւ նոյն եղանակաւ կորսընցուց հարուստ ազատագրեալներ, որք զինքն Կղոդէսի որդեգրել տուած էին, եւ իրեն նեցուկ ու խորհրդատու եղած էին:

ԼԶ. Ոչ նուազ անգուժ գտնուեցաւ անոնց նկատմամբ որ օտարական էին իրեն: Պիսախոի վարսամ մը, ա՛յն աստղն որ ըստ հասարակաց կարծեաց՝ իշխանութեանց կ'ըսպառնայ, շատ մը գիշերներ երեւցեր էր. այս երեւումէն վրդովեալ, Քաբիլոս աստղաբաշխէն հասկըցաւ թէ՝ իշխանաց սովորութիւնն էր այս չտրագոյժ նշանը քաւութեան սպանութիւններով

հեռացունել, եւ մեծամեծաց զլիւն վերայ դարձունել: Այն վայրկենէն որոշեց որ Հռովմայ մէջ երեւելի մարդ չթողու, կորսընցունէ. եւ որպէս զի ասոր համար առիթ չպակսի իրեն, երկու դաւաճանութիւն գտնուեցան, մին Պիսոնի՝ Հռովմայ մէջ, եւ միւսը Վինիկիոսի՝ Ռենեվէնտի մէջ: Պաւսճաններն եռակապ շղթաներու զարնուած, անոր դիմացը բերուեցան: Ոմանք խոստովանեցան իրենց ծրագիրը. այլը՝ նոյն իսկ իւր վերայ կը ձգէին այն ծրագիրը, ըսելով թէ մահուանէ զատ միջոց մը չէին կրցած գտնել զինքն ազատելու համար այն ամօթէն որով ծածկուած էր: Պաւսճաններուն զաւակները վռնտուեցան Հռովմէն, եւ պարտաւորուեցան մեռնելու կա՛մ թունով կա՛մ անօթութեամբ: Ոմանք հազկերութի մը ատեն փողոտուեցան իրենց դատարարակաց եւ գերեաց հետ ի միասին. այլը՝ ամեն սնունդէ զուրկ թողուեցան:

ԼԷ. Այն ատենէն ւամեն տեսակ բան պատրուակ ընելով, անխտրաբար մեռցուց ամեն անոնը, զորս մէջ տեղէն վերցունել կ'ուզէր: Ոճիր համարուեցաւ Մալվիդիլէնոս Ռոփիտոսի, հասարակաց հրապարակին մօտ իւր տանը մասն եղող երեք խանութներն օտարազանաց վաճօռ տուած ըլլալը. ոճիր համարուեցաւ իրաւաբան եւ կոյր Կասիոս Լոնգինոսի, Կեսարի սպանիչ Կայիոսի պատկերն իւր նախնեաց պատկերներուն մէջ դրուած ըլլալը. եւ Պէտոս Թրասէայի ոճիր համարուեցաւ, քննիչի մը պէս կնճռոտ ճակատ ունենալը: Անոնց որ դատապարտուած էին միայն ժամ մը միջոց կը տրուէր մեռնելու համար. եւ որպէս զի ուշ չմնան, անոնց մահուան վնասն հետ ի միասին բժիշկ մը կը զրկուէր, ըստ

իւր աստութեան զանոնք ԽՈՒՆՔՆԻ համար, այլնքն երաւինին հաճանելու համար: Առաջին կենդանի մարդեր գիշատել տալ Սգիստացոյ մը որ հում միս կ'ուտէր: Այսչափ բան անպատիժ ըրած ըլլալուն վերայ գոռօզացեալ, կ'ըսէր թէ իրմէ առաջ ոչ ոք իջիւն գիտցեր էր ինչ որ մարդս կրնայ ընել զահուն վերայ: Ետ անգամ հասկըցուց թէ չպիտի խնայէր ծերակուտին մնացեալ անդամոցը, թէ պիտի ոչնչացունէր այն դասը, եւ բանակաց հրամանատրութիւնը Հռովմայեցի սապետաց եւ ազատագրելոց պիտի տար: Սրբէք եւ ոչ առենակալ մ'ընդգրկեց կամ ողջունեց. եւ նեղուցի աշխատութիւններն սկսելէ առաջ ըրած աղօթքին մէջ՝ մաղթանքներ զրուցեց իրեն եւ Հռովմայեցի ժողովրդեան համար, եւ ծերակոյտը բնաւ չլիշեց:

ԼԸ. Զինայեց նոյն իսկ Հռովմայ ժողովրդեան, եւ ոչ Հռովմայ պարիսպներուն: Մէկը շատ կը գրօցէր սա Յունարէն առածը. «Թո՛ղ ամեն բան կորսուի իմ մեռնելէս յետոյ» ասոր պատասխան զրուցեց. «Թո՛ղ ամեն բան կորսուի իմ կենդանութեանս» եւ սկաւ գործել ըստ այնմ: Սրդարեւ, ըստ իւր բանի՝ չախորժելով հին շէնքերուն տգեղութենէն, փողոցներուն փորրուեանէն եւ անկանոնութենէն, կրակ տուաւ քաղաքին՝ այն աստիճան հրապարակաւ, որ հիւպատոսական քաղաքացիք չկրցան համարձակիլ արգիլելու իրեն գերիները, որք խժուծով եւ ջահերով իրենց տանը մէջ եզած առնն վերայ հասեց էին: Ասկի Պալատին դրացի շտեմարանները՝ որոց գետինն անոր նախանձելի եղած էին, կրակի տրուեցան եւ պատերազմի մերկաններով վար առնուեցան, որովհետեւ բանուած քարերով շինուած էին. հրդեհը վեց օր

Եւ եօթն գիշեր տեւեց: Սոյն միջոցին, ժողովուրդը գերեզմանաց մէջ քաշուեր էր. կրակը՝ մասնաւորաց վերաբերեալ բազմաթիւ տներէն զատ՝ այրեց Հռովմայեցի հին զօրապետաց ընակութիւնները՝ որ տակաւին թշնամեաց կողոպուտով զարդարուած էին, Հռովմայ Թագաւորաց ձեռօք կամ Պաղղիոյ եւ Կարթագինէի պատերազմաց ժամանակ շինուած ժառարները, եւ հին հասարակապետութեան բոլոր նրեւելի յիշատակարանները: Ինքն՝ Մեկենասի աշտարակին վերէն կը նայէր այս տեսարանիս վերայ, կրակի գեղեցկութենէն զուարճացած՝ ըստ իւր բանի. եւ կատակերգուի զգեստով Տրովադայ այրումն կ'երգէր: Խոստացեր էր որ զոնէ արտօնութիւն տայ հրդեհին աւերակները խուզարկել. բայց հասարակաց աղէտքովը հարստանալ ուզելով, չթողուց որ մարդ մօտենայ անոնց: Թաղաքին նորոգութեանցը համար տուրքեր ընդունեց եւ պահանջեց իսկ. եւ աղքատացուց գաւառներն ու անհատները:

ԼԹ. Այն չարեաց եւ անիրաւութեանց վերայ՝ որոց տոկալ պէտք էր այսպիսի իշխանի մը տէրութեան ժամանակը, ուրիշ պատուհասներ եւ յաւելցան. աշնան մէջ ժանտախտ մը, որ երեսուն հազար հոգի տարաւ. արինահեղ պարտութիւն մը Անգղիոյ մէջ, որուն հետեւեցաւ երկու կարեւոր ամբողջութեանց առումն եւ կողոպտուիլը. ամօթալի կոտորած մը Հայաստանի մէջ, յորում լէգէոնները լուծի ներքեւ մօտն, եւ որ քիչ մնաց Ասորեստանի կորստեանը պատճառ պիտի ըլլար:

Սա՛ զարմանալի պիտի երեւի որ ուրիշ բանի այնչափ համբերութեամբ չէր տաներ, որչափ եպերանաց եւ թշնամանաց. երբէք չեղաւ աւելի քաղցր բան

զոր եղաւ անոնց նկատմամբ, որ արձակ եւ ոտանա-
տոր գրութիւններով զայն կը խայտառակէին: Շատ
մը Յունարէն եւ Լատիներէն տաղեր հրատարակե-
ցին անոր դէմ, ինչպէս հետեւեալները.

Երեք հոգի կը համրուին որք իրենց մայրն սպաննեցին.
Ներոն, Ովրեստէս եւ Աղկմէոն:

Նորոգ հարսնացեալն Ներոն սպաննեց իւր մայրը:

Ներոն՝ Ծնէայ արժանաւոր զաւակն է.
մին՝ իւր հայրը յափշտակեց, եւ միւսը՝ իւր մայրը:

Մինչդեռ Ներոն իւր տաւղին լարերը՝ կը զարնէ,
Պարթեն իւր աղեղին լարերը կը ձգտէ.
մին՝ պիտի ըլլայ Ապողոն երաժիշտ, միւսը՝ Ապողոն աղեղնաւոր:

Հռովմ քիչ թամանակէն միակ տունէ մը պիտի ըլլայ.
Հռովմայեցիք, քաշուեցէ՛ք ի Վէիս,
եթէ այն տունն երբէք չգրաւէ զՎէիսն իսկ, եւ այն:

Ասոնց հեղինակներուն ետեւէն չընկաւ, եւ դէմ
կեցաւ որ խստութեամբ չպատժեն զանոնք որ ծերա-
կուտին մատնուեցան: Շնականն Իսիդորոս հրապա-
րակաւ ըսաւ անոր. «Սքանչեւապես կ'երգէք Նաւ-
պլիոսի աղէտըը, եւ ծեր բարիքը կ'ըսպառէք»: Դա-
տո՛ւ՝ Ատելլական խեղկատակութեանց դերասանը,
եղանակ մը սկսաւ սա բառերով. «Քարել, հայր իմ,
բարե՛ւ, մայր իմ» եւ մէկ մը բան խմելու մէկ մը լո-
ղալու կերպեր ըրաւ, եւ ասով Նիդոգէսի մահն եւ
Ագրիպպինայի մահը նկարակերպել ուզեց. եւ երբ
կտորին վերջը՝ «Եուտով Պղուտոնի բով պիտի եր-
թար» կ'երգէր, շարժմունք մ'ըրաւ որ զծերակոյսն

կը ցուցնէր: Ներոն բաւական համարեց փիլիսոփայն եւ կատակերգուն Հռովմէն եւ Խտալիայէն արտաքսել, համարէ՛ թէ ընաւ ամօթ չզգաց, կամ թէ վախցաւ որ զինքն զգայուն ցուցնելով, աւելի կծունիւր կը հրաւիրէ իւր վերայ:

Խ. Աշխարհ՝ տասնուչորս տարուան մօտ այս հրէշիս տանելէ յետոյ, վերջապէս արդարութիւնը տեղը տարաւ: Ալինդեքս որ իբրեւ փոխպրետոր Պաղդիոյ մէջ կը հրամանատարէր, իւր գաւառն ոտք հանելով՝ նշանը ցուցուց: ժամանակաւ կանխարաններ էին Ներոնի թէ գահընկէց պիտի ըլլար. այս պատճառաւ էր որ շատ անգամ կ'ըսէր սա խօսքը. «Արուեստագէտն ամեն տեղ կ'ապրի» եւ այս խօսքով կ'ուզէր իշխանի մը վերայ անմեղադրելի ցուցնել ա'յն տաղանդը, որ օր մը կարելոր պիտի ըլլար սոսկականի մը: Սակայն խօսք տուեր էին անոր թէ գահընկէցութենէն յետոյ Արեւելից կայսրութիւնը պիտի առնէր. ոմանք ալ՝ Մրոսադէմի թագաւորութիւնը, կ'ըսէին. այլք, կատարեալ վերահաստատութիւն կը խոստանային: Այս վերջին կանխաւացութեան հաւատալու միտելով, զԱնդրիս եւ զՀայաստան կորսընցունելէն ու նորէն ձեռք անցունելէն յետոյ, կարծեց թէ իրեն սպառնացող ճակատագիրը կրիւր լմնցուցեր էր: Բայց ա'յն ժամանակէն ի վեր որ Պելլիսի պատգամն իրեն ազդարարեց պատրաստ կենալ վաճառներքերորդ տարիէն, համոզուելով թէ այն հասակին մէջ պիտի մեռնէր, եւ իւր յաջորդին՝ Պալքայի տարիքն երբէք մտքէն չանցունելով, զինքն ապաքինեալ կը կարծէր ի խոր ծերութիւն եւ ի տեւական բարօրութիւն, ա'յն աստիճան, որ նաւարեկութեան մը մէջ ծանրագին բաներ կորսընցուցած ըլլալով, կը պնդէր թէ ձուկերը

զանոնք առնէին եւ նորէն իրեն պիտի բերէին: Նէապօլսոյ մէջ էր, որ Պաղղոյոյ ոտք ենելուն առաջին լուրն առաւ, նոյն ա՛յն օրը յորում սպաններ էր իւր մայրը՝ բանի մը տարի առաջ: Սոյնչափ հանդարտ երեւեցաւ, որ հաւատացին թէ շատ ուրախ էր որ հարուստ գաւառներ կողոպտելու առիթ պիտի ունենար: Ըմբիշներու կռիւ մը տեսնելու գնաց, եւ սաստիկ հետաքրքրութիւն ցուցուց անոր մէջ: Սեղանի վերայ, աւելի ստիպողական լուրեր առաւ. եւ սպառնալեօք բորբոքեցաւ ասպտամբելոց դէմ: Ուժ օր բնաւ պատասխան մը չտուաւ, հրաման մը չբրաւ. եւ ամեն բան մոռցածի պէս երեւեցաւ:

ԽՍ. Վերջապէս, Վինդեքսի թշնամալից եւ բազմապատիկ յայտարարութիւններէն շարժելով, կայսրութեան վրէժխնդիր ըլլալու յորդորելով գիր գրեց ծերակուտին, եւ անձամբ ի Հռովմ չերթալուն ներումն խնդրեց ճիտին ցաւը պատճառ ցուցնելով: Զեղաւ բան մը որ զանի ա՛յնչափ նեղացունէր, որչափ կը նեղանար երբ կը տեսնէր, որ Վինդեքս զինքն յռի երաժշտի տեղ դրեր էր եւ փոխանակ Ներոնի՝ Մնորարքոս կը կոչէր. յայտարարեց թէ իւր որդեգրութեան անունէն պիտի հրաժարէր եւ իւր ընտանեաց անունը պիտի առնէր, անոր համար որ այս մասին կը յանդիմանէին զինքն: Պալով ուրիշ ամբաստանութեանց, ըստ նորա բանի չկար բան մը որ լաւ եւս ցուցնէր անոնց ստուծինը, քան այն յանդիմանութիւնը զոր իրեն կ'ընէին՝ ա՛յնպիսի արուեստի մը համար չգիտեր ըսելով, որուն մէջ այնչափ յառաջադիմութիւն ցուցըցած էր. եւ մերթ ընդ մերթ կը հարցընէր թէ արդեօք իրմէ աւելի յաջողակ մէկը կը ճանաչէի՞ն: Սակայն սուրհանդակները կու գային

մէկզմէկու ետեւէ. սարսափի գալով, Հռովմայ ճամբան բռնեց: Ճամբոն վերայ, խաբուսիկ կանխագուշակութիւն մը զօրացուց զանի. յիշատակարանի մը վերայ՝ խորաքանդակ պատկեր մը տեսաւ, որ էր Պաղղիացի զինուոր մը զոր Հռովմայեցի ասպետ մը զգեստէր եւ մազերն ընդ քարշ ածէր: Այս տեսարանիս վերայ, ուրախութեամբ յափշտակուեցաւ եւ զոհացաւ զերկնից: Հռովմ համեւելով, ոչ ժողովուրդը գումարեց եւ ոչ ծերակոյտը. ամապարանօք խորհուրդ կազմեց երեւելի քաղաքացւոց ոմանց հետ զորս իւր տունը կանչեց. եւ օրուան մնացեալ ժամանակը՝ տեսակ մը նոր ջրաբաշխական մեքենաներ փորձելով անցուց: Անոնց շէնքն ու վարպետութիւնը դիտողութեան առնել տուաւ, եւ ըսաւ թէ թատրոնին վերայ իջոյց պիտի հանէր զանոնք, միայն թէ Վինդերս այս մասին իրեն թոյլտուութիւն ընէր:

ԽԲ. Բայց Պալքայի եւ Սպանիոյ ապստամբութեան լուրն առնելուն վրայ, բոլորովին վհատեցաւ, եւ երկար ժամանակ գետինը փռուած մնաց, անձայն եւ կիսամեռ: Յետոյ խելքը գլուխը գալով, իւր հանգերձները պատառեց, գլուխը ծեծեց, եւ պոռալով ըսաւ թէ ա՛յ իւր բանը լմնցեր էր: Իւր դայեակը՝ ուրիշ իշխանաց ալ նմանօրինակ աղէտներ պատահած ըլլալը յիշեցունելով կը մխիթարէր զանի: պատասխան տուաւ թէ իւր թշուառութեանց նմանը չկար, եւ թէ կեանքը կորսնցունելէ առաջ զահր կը կորսնցունէր: Բայց եւ այնպէս իւր մեղկ եւ կանացի վարուց եղանակն եւ ոչ իւր չփոխեց: Սրբ յաջող լուրեր ինչ առաւ, մեծ հացկերոյթ մը տուաւ, եւ ապրտամբութեան գլուխներուն դէմ երգիծական ոտանաւորներ շինեց, զորս երգեց հտպուական շարժումներ

ընելով, եւ որք հասարակութեան մէջ տարածուեցան. մինչեւ իսկ գաղտնաբար գնաց ներկայ գտնուեցաւ տեսարանին, եւ կատակերգուի մը՝ որ յաջող կերպիւ դեր կը կատարէր, մարդ զրկեց եւ զրուցել տուաւ թէ շատ բարեբաղդ էր որ Լեսար ուրիշ զբաղմանց մէջ կը գտնուէր:

ԽԳ. Կը պնդեն թէ ապստամբութեան ծայնն առնուելուն պէս, դաժան եւ իւր բարուցն արժանավայել խորհուրդներ յղացաւ: Կ'ուզէր ետ կանչել եւ փողոտել տալ զաւառաց բոլոր կառավարիչներն եւ բանակաց բոլոր հրամանատարները, ամենքն ալ՝ իբրեւ Վինդեքսի նման տրամադրութեանց մէջ եղող. կ'ուզէր բոլոր արտօրեալներն եւ Հռովմայ մէջ եղող բոլոր Քաղղիացիները ջարդել. առաջինները, որպէս զի ապստամբելոց հետ չմիանան, եւ միւսները, իբրեւ մեղսակից եւ կողմնակից իրենց քաղաքակցաց. կ'ուզէր Քաղղիոյ աւարառութիւնը լեզէռններուն թողուլ, խնջոյքի մը մէջ ամբողջ ծերակոյտը թունաւորել, Հռովմ կրակի տալ եւ կատաղի գազաններ արծակել ժողովրդեան վերայ որպէս զի հրդեհին բոցերէն ազատելու չթողուն: Քայց ոչ այնչափ այդ խորհրդոց ահարկութեանը համար, այլ մանաւանդ զանոնք գործադրել չկարենալուն վրայ յուսահատելուն համար՝ միտքը փոխեց եւ պարտաւորեալ համարեց զինքն՝ ճամբայ ելնելու: Հիւպատոսները պաշտօնէ ձգեց, եւ ինքն միակ անոնց տեղն անցաւ, կարծելով թէ Քաղղիացիները միայն մէկ հիպատոսի ձեռօք կարելի էր հնազանդեցունել: Սրբ խուրճերն առաւ, կերակուրէ մը ելած ատենն իւր բարեկամաց ուսերուն վերայ կռնած, յայտարարեց թէ ի Քաղղիա համեւուն պէս ապստամբելոց դէմ պիտի ելնէր առանց զինուոց,

եւ անոնց առջեւ պիտի լար ու ողբար. Թէ իւր ապա-
շան անոնց սիրտը պիտի շարժէր, եւ Թէ հետեւեալ
օրը յաղթութեան երգեր պիտի շարադրէր եւ ընդհան-
րական ցնծութեան մէջ պիտի երգէր:

ԽԴ. Իւր չուոյն պատրաստութեանցը մէջ՝ իւր ա-
ռաջին հոգն եղաւ երաժշտութեան գործիքներ տանել
տալ, իւր հարճերուն մագերն էրիկ մարդու ձեւով
կտրել տալ եւ զանոնք իրեն հետ տանիլ՝ կացինով եւ
Ամոզոնի վահանով զինեալ: Հռովմայ ցեղերը դրօշի
ներքեւ կոչեց. բայց որովհետեւ զէնք կրելու վիճա-
կին մէջ եղողներէն ոչ ոք եկաւ, պահանջեց որ իւրա-
քանչիւր տէր այսքան գերի տայ, Դեւ անոնց լաւա-
գոյնները զատեց՝ առանց ի բաց հանելու վերակա-
ցումներն ու քարտուղարները: Պետութեան ամեն դա-
սու մարդոց հարկ վճարել տուաւ ժամանակէն առաջ.
եւ վարձակալները պարտաւորեց՝ անմիջապէս վճա-
րելու տարեկան տուրքը, զոր կը պարտէին **Արքունի**
զանձուն: Կը պահանջէր որ անպատճառ նոր կո-
խուած դրամ, ամենագուտ արծաթ եւ փորձեալ ոսկի
տան իրեն. այնպէս որ, հարկատուաց շատերն այսօ-
րինակ խստութենէն խեղեալ, մերժեցին ու չընդունե-
ցին եւ ոչ բան մը վճարել եւ ըսին Թէ իրենց ընդու-
նած զումարները բանսարկուաց տալ պիտի տային:

ԽԵ. Ուտելեաց Թանգութիւնն աւելի եւս ատելի
ցուցուց ա՛յն ըմբիշները զորս կը պահէր **Ներոն**:
Ըստ դիպաց՝ ա՛յնպէս պատահեցաւ, որ ուտելեաց
պակասութեան ժամանակին մէջ, **Աղեքսանդրացի**
նաւ մը այն ըմբիշներուն համար աւագ բերաւ. ամեն
մարդ սրտմտեցաւ. եւ չմնաց Թշնամանք մը զոր
չկրէր **Ներոն**: Անոր արձանին ետին կառք մ'անցու-
ցին. եւ վերան **Յունարէն** սա՛ արձանագրութիւնը կար.

դանդէք անոր մատոյց մատանի մը, յորում փորագրեալ էր Պրոսերպինէի յափշտակութիւնը: Այն կէտին որ պետութեան ամեն կարգի մարդոց ժողովոյն առջեւ հանդիսական մաղթանքներ պիտի զրուցէր, շատ դժուարութիւն կրեցին Կապիտուլիոնի բանալիները գտնելու. եւ երբ ծերակուտին մէջ կարդացուեցաւ անոր՝ ընդդէմ Ալինդերսի խօսած ատենաբանութեան մէկ մասն, յորում կ'ըսէր թէ շուտով յանցաւորները պիտի պատժուին եւ իրենց յանցանացն արժանաւոր վախճան մը պիտի ունենան, ամեն մարդ պոռաց. «Դո՛ւ պիտի ունենաս, Կե'սար»: Սա եւս նշմարուեցաւ որ վերջին անգամ Մդիպոսի դերը խաղալու ատեն, թատրոնի վերայ ընկեր էր սա խօսքը զրուցելու ժամանակը.

Մայր, կին, ազգականք, ամենք կ'ուզեն որ կոտուի՞մ:

ԽԷ. Շատ չանցաւ իմացաւ որ բոլոր բանակները Ալինդերսի ապստամբութեան մէջ կը մտնէին. այս չորին վրայ, պատռեց նամակը զոր ճաշի ատենն իրեն բերեր էին, սեղանը կործանեց, գետինը զարկաւ կոտորեց երկու աման որք մեծ յարգ ունէին իրեն առջեւ եւ զորս Հոմերական կը կոչէր, որովհետեւ Հոմերոսէն առնուած խօսքեր քանդակեալ էին անոնց վերայ. Լոկուստայէն թոյն ուզեց առաւ, ոսկի տուփի մը մէջ դրաւ զայն, եւ անցաւ Սէրվիլիոսի պարտիզացը մէջ գնաց: Մինչդեռ իւր ազատագրելոց խիստ հաւատարիմներն իւր հրամանաւ յԱստիա կ'երթային նաւեր պատրաստել տալու համար, ուզեց պրետորեան պահապան զօրաց տրիբուններն ու հարիւրապետները պարտաւորել որ իրեն ընկերակցին փախած ատեն. բայց ոմանք պատմառանօք հրաժարե-

ցան. այլք բացէ ի բաց մերժեցին. անոնցմէ մին իսկ պողալով ըսաւ. «Մի՞նէ մեռնիլն այդչափ դժուարի՞ն է»: Այն ատեն սկսաւ խորհիլ թէ արդեօք Պարթեւաց մէջ քաշուի, կամ թէ երթայ Պալքայի ոտքն ընկնի եւ կամ սուգի լաթեր հագած ատենաբանութեանց բեմին մէջ երեւելով՝ խոնարհագին աղաչանօք ներումն խնդրելով անցելոյն համար, եւ, թէ որ կայսրութիւնն իրեն թողուլ չուզեն, Յգիպտոսի կառավարութիւնը ծեռք բերելով գոր ըլլայ. այս նիւթիւս վերայ ճառ մ'իսկ գտնուեցաւ անոր գրութեանցը մէջ. բայց կ'ըսեն թէ այս խորհուրդէն ետ կեցուցին զայն, հասկըցունելով անոր թէ՝ հասարակաց հրապարակը չհասած՝ կարելի էր որ զինքն կտոր կտոր ընէին: Ուրտի ի՛նչ ճամբայ բռնելիքը հետեւեալ աւուր թողուց. եւ կէս գիշերուան ժամանակներն արթննալով, իմացաւ որ իւր անձնապահները զինքն ձգեր գացեր էին: Յատկեց անկողնէն եւ իւր բոլոր բարեկամաց տուները մարդ ղրկեց. բայց անոնց եւ ոչ մէկէն պատասխան մը չառնելով, ինքն անձամբ ելաւ ու քիչ մարդով՝ անոնց շատին այցելութեան գնաց: Բոլոր ղռները փակուած գտաւ եւ պատասխան տուող մը չեղաւ իրեն: Պարծաւ իւր սենեակն եկաւ. պահանորդները՝ անոր մինչեւ իսկ վերմակներն ու թոյն կրող ոսկի տուփը կողոպտելէ յետոյ փախեր գացեր էին: Փնտռեց Սպիկիլլոս սուսերամարտը կամ ուրիշ մէկն որ զինքն փողոտելու յօժարէ. բայց մարդ մը չգտնելով, սկսաւ պողալ. «Ո՛չ բարեկամ եւ ո՛չ թշնամի՝ ունիմ ուրեմն» եւ վազեց գնաց զինքն դար ի վար Տիբրայի մէջ գլորելու:

ԽԸ. Սակայն կանգ առաւ, եւ կ'երեւի թէ փափաքեցաւ տեղ մը առանձնանալ, որպէս զի հոն իւր վեր-

ջին վարկեաններուն մէջ խելքը գլուխը ժողովէ: Իւր ազատագիրը Փառն՝ Սալարիա ճամբուն եւ Նոմենտանա ճամբուն մէջ տեղ գտնուած պզտիկ գիւղի տուն մ'առաջարկեց, Հռովմէն չորս մղոն հեռի: Հեծաւ ի ձի, բոկոտն՝ ինչպէս որ էր, եւ պարեգօառով, մաշած մեկնոցի մը մէջ պլլուած եւ երեսին վերայ բող մը. եւ ետեւէն կ'երթային չորս հոգի, որոց մէջն էր Սպորոս: Կարծէր թէ երկիրը կը շարժէր. եւ փայլակ մը զարկաւ աչքերուն: Պրետորեանց բանակատեղւոյն բովէն անցնելու ատեն, լսեց որ զինուորներն իրեն համար անէծք կը կարդային եւ Գալբայի համար բարեմաղթութիւններ կ'ընէին: Անցորդին մէկն ըսաւ. «Ահա սա մարդերը զՆերոն կը հալածեն» ուրիշ մը, Ներոնի վերայ ի'նչ լուր կայ»: Համբուն վերայ դիակ մը գտնուելով, անոր հօտէն ձին ետ ետ երթալով, քօղն երեսէն վար ընկաւ, եւ Միսսիկիոս անուն պրետորեան զինուոր մը զայն ճանչցաւ եւ իւր անունովն ողջունեց: Երբ հասաւ ա'յն ճամբուն գլուխը որ կ'առաջնորդէր ի գիւղի տունն, ձիերն արձակեց, եւ ոտիցը ներքեւ լաթեր դնել տալով եւ մորենիներու մէջ տեղէն անցնելով հասաւ մինչեւ ազարակին պատերուն ետին: Փառն ուզեց զայն համոզել որ մտնէ այրի մը մէջ որ աւազով լցուած էր. բայց նա պատասխանեց թէ կենդանւոյն թաղուիլ չէր ուզեր. եւ սպասելով որ մարդ չտեսած զինքն տանը մէջ մտցունելու միջոց գտնեն, առուակէ մը ջուր առաւ ւափին մէջ եւ խմեց, ըսելով. «Ահա ա'յս է մնացեալ զովացուցիչ ըմպելիք Ներոնի: Յետոյ հանեց մորենւոյ թուփերը որ իւր հանդերձներուն կռուեր եւ զանոնք պատուեր էին. եւ սողալով անցաւ ծակէ մը զոր բացին պատին ներքեւէն, ուսկից զնաց

հասաւ մինչեւ փոքրիկ սրահի մը մէջ, ուր յուր պատ-
տառի մը վերայ պառկեցաւ՝ հին մեկնացով մը ծած-
կուած: Քաղց ու ծարաւն ալ սկսան ազդել. քղտեղի
հաց եւ գաղջ ջուր տուին. հացը մերժեց եւ ջուրէն
քիչ մը խմեց:

ԽԲ. Հետն եղողներուն ամենքն ալ կ'ըստիպէին
որ շուտով Թագչի իրեն սպառնացող նախատական
յարժակումներէն: Եւր գերեզմանը փորել տուաւ իւր
առջեւը՝ մարմնոյն չափն առնելով. խնդրեց որ բռ-
լորտիքը բանի մը մարմարիանի կտորներ շարեն Սէ
որ կը գտնուի, եւ իւր դիակին վերջին խնամք տանե-
լու համար ջուր եւ փայտ բերեն. եւ ամեն պարագա-
յի վերայ լալով, ստէպ կը կրկնէր. «Ի՞նչ վիճակ
այսչափ երեւելի երաժշտի մը համար»: Այս յապաղ-
մանց միջոցին, սուրհանդակին մէկը տոմսակ մը
տուաւ Փառնի. Ներոն րաշեց առաւ զայն եւ կար-
դաց տեսաւ որ ծերակոյտը զինքն հայրենեաց Թշա-
մի յայտարարեր էր, եւ փնտռել կու տար պատժելու
համար վերջին պատժով՝ ըստ կիրառութեանց նախ-
նի հասարակապետութեան: Հարցուց Սէ ի՞նչ էր այն
պատիժը. ըսին Սէ յանցաւորը կը մերկացունէին, եւ
վիզը ժանեւորի մը սայրերուն մէջ տնցունելով կը
ծաղկէին մինչեւ ի մահ: Սոսկալով, րաշեց իւր վե-
րան կրած երկու դաշոյնները. անոնց սայրը փորձեց,
ու իւր քովը դրաւ, ըսելով Սէ իւր մահացու ժամը չէր
հասած տակաւին: Մերթ՝ լալու եւ ոգբալու կը յոր-
գորէր զՍպորոս, մերթ՝ կ'ուզէր որ խնդինքն մեռցը-
նելու օրինակ տուող մ'ըլլայ իրեն: Մրբեմն ինք-
զինքն կը կշտամբէր իւր վատութեանը համար. ինքն
իրեն կ'ըսէր. «Ամօթալի եւ վատանուն է իմ վարքս.
Ի՞նչ որ կ'ընեմ, չվայլեր Ներոնի. այսպիսի վայր-

կեաններու մէջ մարդ իւր ընելիքը գիտնալու է: Օ՜ն, Նե՛րոն, ոգի՛ առա: Արդէն կը մօտենային հեծեալ-ներն որ հրաման առած էին զայն կենդանւոյն բռնե-լու: Իմացաւ անոնց գալը, եւ դողալով, Յունարէն ուտանաւոր մը զրուցեց որ կը նշանակէր.

Զիբրու մեծ ծայն մը կը զարնէ ահանջիս:

Իսկոյն իւր ճիտը խոթեց սուրը, իւր քարտուղարին Սպառիորոփոտէսի օգնութեամբը: Պէ՛տ շունչ կ'առ-նուր, երբ հարկըրապետ մը ներս մտաւ եւ վերքը կու-պել ուղեց. որպէս թէ օգնելու համար եկած ըլլար: Ներուն քսաւ անոր. «Եստ ուշ է. ւա՛յ է եղեր ւահա հաւատարմութիւնը»: Փչեց հոգին այս խօսքերը զրուցելով, աչքերը բաց եւ պշուցեալ, ա՛յնպէս որ վախ կը պատճառէր անոնց որք անոր կը նայէին: Պիլաաորապէս յանձնարարութիւն ըրեր էր որ իւր գլուխը թշնամեացը ձեռքը չթողան. այլ թէ, ի՛նչ կերպով ալ որ ըլլայ, իր մարմինն ամբողջապէս այ-րեն: Այս թոյլատուութիւնը շնորհուեցաւ ի ծեռն Պալ-բայի ազատագրին՝ Խէկելոսի, որ դեռ նոր ազատեր էր բանտէն ուր դրեր էին յեղափոխութեան լուրն առ-նուելուն պէս:

Չ. Սրկու հարիւր հազար սէստէրկի եղաւ յուղար-կաւորութիւնը, յորում գործածեցին ոսկեճամուկ սպի-տակ կնքապա մը զոր նա հագեր էր յոճուարի կա-զանդից օրը: Իւր դայիակները՝ Սզլոզէ եւ Աղեր-հանդրա, եւ իւր Ակտէա տնուն հարճը, անոր ա-ճիւնն ամփոփեցին Վոմիտիոսի գերեզմանին մէջ՝ որ Արէսի-Պաշտէն կը տեսնուի, պարտիզաց մէջ սարի մը վերայ գիւտեղուած: Այս շիրմին մէջ կայ խաչ-աւանդի պատուանդան մը, որուն վերայ կանգնուած է

Սպանիական մարմարիոնէ խորան մը, եւ որ շրջապատեալ է թասիական մարմարիոնէ վաճառականական մը:

ԾԱ. Միջակ էր հասակը: Մարմինը բիծերով ծածկուած էր եւ աղտոտի. մազերը շագանակագոյն, ոչ դիմացը վերայ եւ ոչ դիմաց գծագրութեանը վերայ գեղեցկութիւն կար. կապուտակաշուի էր եւ կարճատես. ճիտը հաստ, փորը խոշոր, սրունքը նուրբ, խառնուածը զօրեղ: Իւր չափազանց շուայտութեանցը հակառակ, տասնուչորս տարուան միջոցին մէջ միայն երեք անգամ առողջութիւնը քիչ մը խանգարեցաւ, եւ այն, զինիէն զգուշանալու կամ ուրիշ պահեցողութիւն մ'ընելու չպարտաւորուելու կերպիւ: Բնաւ վայելչութիւն չունէր հագուստի մէջ. մազերը կը գանգրէր խոպոպեշար, եւ մինչեւ իսկ, ի Յունաստան ճանապարհորդութեանը մէջ, խոպոպեօք կը կախուեցունէր մազերը՝ զխոն ետին. եւ տեսակ մը լոյսիկ հագած, ճիտը թաշկինակ մը, առանց գօտոյ եւ առանց ոտից ամանի, հասարակութեան մէջ կ'երեւէր:

ԾԲ. Գրեթէ ամեն արուեստի ձեռք զարկաւ: Մայրը՝ անոր միտքը դարձուց փիլիսոփայութեան ուսումէն, զոր անպիտան կը համարէր իշխանի մը համար. եւ իւր դաստիարակը Սենեկա անոր աչքէն հեռացուց հին ատենախօսները, որպէս զի միակ իւր վերայ կայացունէ իւր աշակերտին զմայլումն: Բանաստեղծութեան ձեռնարկեց, եւ ոտանաւորներ շարադրեց դիւրութեամբ: Ճշմարիտ է՝ այն որ կ'ըսեն թէ ուրիշի շինածներն իրենին պէս կը ցուցնէր: Անոր հանրածանօթ ոտանաւորներէն ոմանց բնագիրը տեսած եմ. որք իւր ձեռքը գրուած են, եւ քերթուածներով լի, ինչպէս որ կ'ըլլան շարադրելու ա-

տեն գրուածները, որք ուրիշի մը գրուցելովը գրուած չեն:

ԾԳ. Շատ միտում ունեցաւ նաեւ նկարչութեան եւ քանդակագործութեան համար. բայց զխաւորապէս ժողովրդական ծափահարութեանց անձկացող ըլլալով, կը նախանձէր, երբ տեսնէր մէկն որ հասարակութեան ուշագրութիւնը կը գրաւէր, հոգ չէր թէ ինչ ձեւով ըլլար ասի: Զրոյց տարածեցաւ թէ՛ թատրոնին վերայ երեւիլը բաւ չհամարելով, Պլիմպիական խաղից մէջ ըմբիշներուն հետ յասպարէզ պիտի իջնէր: Արգարեւ, հանապազորդապէս գօտեմարտութեան եւ մարմնամարզական խաղից մէջ վարժութիւն կ'ընէր: Միշտ կ'ուոյն դատաւորացը մէջ կ'անցնէր ու անոնց պէս կ'ուանոցին մէջ գետնին վերայ կը նստէր. մինչեւ իսկ իրեն կը մօտեցունէր գօտեմարտիկները, երբ կը հեռանային: Նախանձընդդէմ ըլլալով Ապողոնի՝ երգի մէջ, եւ Արեգական՝ կառք վարելու արուեստին մէջ, ուզեց նաեւ նախանձընդդէմ ըլլալ Հերքիւլէսի. եւ կ'ըսեն թէ պատրաստեր էին առիւծ մը որուն դէմ ասպարիզին մէջ պիտի կռուէր մերկամարմին, եւ զոր իւր ձեռքի բրովը պիտի սատկեցունէր կամ իւր բազկացը մէջ պիտի խեղդէր, ի ներկայութեան ժողովորդեան:

ԾԴ. Իւր կենաց վերջին մօտերը, ուխտ ըրեր էր որ, եթէ յաղթող ըլլայ, թատրոնին վերայ սրինգով եւ հովուատիկով նուագէ, եւ Վիրգիլիոսի *Տ-էն*-ը պարէ: Կ'ըսեն իսկ թէ կորսընցունել տուաւ Պարիս անուն հոպիտը՝ իբրեւ ահարկու հակառակորդ մը:

ԾԵ. Իւր անունն անմահացունելու համար ունեցած փափաքը կոյր մենամոլութեան կը հասնէր: Շատ բաներու եւ շատ տեղերու անուն փոխեց, որ անոնց

տեղն իւր անունը դնէ. ապրիլ ամսոյ անունը Ներոն դրաւ, եւ զՀռովմ Ներոպօլիս կոչել կ'ուզէր:

ԾԶ. Ասորեստանի աստուածուհւոյն երկրպագութենէն զատ ուրիշ ամեն պաշտամունք կ'արհամարհէր: Աերջապէս զայն եւս արհամարհելու ելաւ, ա'յն աստիճան որ անոր արծանին վերայ ջուր վաճեց: Ուրիշ աւելորդապաշտութիւն մ'ունեցաւ. եւ ասի՝ էր միայն, որուն յարեալ մնաց շարունակ. մանկամարդ աղջկան մը փոքրիկ պատկերն էր այն, զոր ժողովրդեան մէջէն մարդ մը զոր ինքը չէր ճանաչեր, իրեն ընծայեր էր իբրեւ բժժանք մը՝ դաւադրութիւնները յայտնելու համար: Նոյն ժամանակուան մէջ Պիսոնի դաւադրութիւնն երեւան ելնելով, այն պատկերն ա'լ անոր առաջին աստուածն եղաւ. օրը երեք զոհ կը մատուցանէր անոր, եւ կ'ուզէր որ հաւատային թէ նա ապագայն կ'իմացունէր իրեն: Իւր մահուանէն քանի մը ամիս առաջ, զոհերուն աղիքները հմայաւննելու եւս պարապեցաւ, եւ քնաւ բարեգուշակ նշան մը չկրցաւ հանել:

ԾԷ. Մեռաւ երեսոմներկու տարեկան հասակին մէջ, նոյն ա'յն օրը յորում մեռցունել տուած էր զՀոկտաւիա: Հասարակութեան ուրախութիւնն ա'յնչափ մեծ եղաւ, որ ժողովուրդը փողոցներուն մէջ կը վազվտէր՝ ազատութեան գլխարկը հագած (այն գլխարկը զոր կը դնէին ազատագրեալք). սակայն եղան քաղաքացիք, որ անոր մահուանէն երկար ժամանակ յետոյ տակաւին կ'երթային ծմբան մէջ ու ամբան մէջ անոր գերեզմանը ծաղիկներով կը զարդարէին. եւ ատենաբանութեանց բեմը կը տանէին անոր արծանները՝ ծիրանի զգեցուցած, եւ հրովարտակները՝ յորս նա կը խօսէր որպէս թէ տակաւին կենդանի

եղած ըլլար, եւ քիչ ատենէն իւր թշնամիներէն վրէժ լուծելու համար գալու ըլլար: Առլոգէս՝ Պարթեւաց թագաւորը, դաշնակցութիւնը վերանորոգելու համար դեսպաններ ղրկելով ծերակուտին, դաշնադրեց որ Ներոնի յիշատակը պատուուի: Աերջապէս, միտքս կու գայ որ, քսան տարի յետոյ՝ երբ դեռ երիտասարդ էի, բաղդախնդիր մը՝ որ ինքզինքն Ներոն կը կոչէր, շատ լաւ ընդունելութիւն գտաւ Պարթեւաց մէջ ի շնորհս այս փոխառիկ անուան, եւ մեծ օգնութիւններ գտաւ. եւ շատ դժուարութեամբ էր որ այն մարդը մեզ յանձնեցին:

ԳԱԼԱՍ.

Ա. Ներոնի մահուամբ մարեցաւ Կեսարաց ընտանիքը. ասի զեկրոջս՝ էին շատ մը կանխագեկոյց նշաններ, բայց զխաւորապէս երկու հատն որ միւսներէն շատ աւելի ակներեւ էին: Լիվիա՝ Օգոստոսի հետ ամուսնանալէն անմիջապէս յետոյ՝ ի Աէիս կ'երթար իւր տանը տեսնելու. եւ ահա արծիւ մը՝ իւր շուրջը սաւառնելով, գրկին մէջ ձգեց ճերմակ հաւ մը զոր յափշտակեր էր, եւ որուն բերանը դափնւոյ ճիւղ մը կար: Լիվիա անուցանել տուաւ հաւը, եւ տնկեց դափնին: Հաւն այնչափ շատ ձագեր հանեց, որ տունը Ցաւ հոգեւորեցաւ. եւ դափնեայ տունկն այնքան ուռճացաւ, որ Կեսարները՝ անկէ կ'առնէին ոստեր իրենց յաղմանակոյց համար, ըսյց միշտ տեղն ուրիշ մը անկելու հոգ կը տանէին: Նշմարեցաւ որ Կեսարաց իւրաքանչիւրին մեռած ատենը, տնկած դափնիներն կը չորնային: Ներոնի տէրութեան վերջին տարին՝ բոլոր տունկը չորցաւ ժինչեւ յարմառները. բոլոր հաւերը մեռան, կայծակը զարկաւ Կեսարաց պալատը, ամոնց արձաններուն գլուխները թափեցան ամենքը մէկէն, եւ Օգոստոսի ձեռքէն զաւազանը յափշտակուեցաւ:

Բ. Ներոնի յաջորդը՝ Գալբա, Կեսարաց տանը հետ ազգականութիւն չունէր. բայց իւր ազնուատոհմութիւնն երեւելի եւ հին էր: Իւր արձաններուն վերայ կ'արձանագրեր զինքն՝ ողորի Լուինտոս Կատուրոս Կատպիտոլինուսի. եւ երբ կայսր եղաւ, պալատին զաւին մէջ դրաւ իւր ընտանեաց ճիւղագրութիւնը,

յորում զինքն հօր կողմանէ՝ Արամազդէն, եւ մօր կողմանէ՝ Մինոսի կնոջմէն Պասիփայէն սերեալ կը ցուցնէր:

Ք. Ձափազանց երկար կ'ըլլայ, թէ որ անոր պարծանաց բոլոր տիտղոսներն այս տեղ յիշենք. քերկու խօսք պիտի ըսեմ անոր ընտանեացը վրայ: Ձգիտց ուիր թէ Սուլպիկիոսներուն առաջինն որ Գալբա կոչուեցաւ, ոսկէ առեր էր իւր մականունը. ըստ ոմանց սա՛ պատճառաւ էր, որ Սպանիոյ մէջ քաղաքը զոր երկար ժամանակէ ի վեր ի զուր պաշարներ էր, Գալբա կոչուած տեսակ մը խիժով զօծեալ ջահերով կրակի տուեր էր. ըստ այլոց սա՛ էր պատճառը, որ քաղմամեայ հիւանդութիւն մ'ունենալով, ասոր համար դեղորայից պարկիկներ կը գործածէր որ Գաղբէն կ'ըսուէին: Ոմանք կը պնդեն թէ շատ գէր էր, եւ թէ նախնի Գաղղիարէն լեզուաւ Գալբա գէր կը նշանակէ. շատերն ալ ընդ հակառակն կը պաշտպանեն թէ շատ նիհար էր, եւ թէ անոր մականունն առնուած էր որդէ մը որ կաղնիի մէջ կը ծնի եւ գալթաւ կը կոչուի: Այս ընտանեաց պատիւ բերողներուն մէջ կը հաշուեն Սերգիոս Գալբա, որ հիւպատոս եւ իւր ժամանակին ամենէն ճարտարախօս մարդն եղաւ: Նա՛ է որ, կ'ըսեն թէ, Սպանիոյ մէջ պրետոր եղած ատենն երեսուն հազար Լուսիտանիացի ջարդեց մասնութեամբ, եւ Վիրիատոսի պատերազմին պատճառ եղաւ: Իւր թողը՝ զայրացած ընդդէմ Յուլիոս Նեսարի, որուն տեղակալն եղած էր Գաղղիոյ մէջ եւ որ կը մերժէր իրեն հիւպատոսութիւն տալ, Կասսիոսի եւ Բրուտոսի դաւադրութեան մէջը մտաւ եւ Պեղիա օրինօք դատապարտուեցաւ: Ասորմէ յետոյ կու գան Գալբայի հաւն ու հայրը: Հաւը՝ որ աւելի իւր

աշխատութիւններովը քան թէ պատականոմներովն
երեւելի էր, պրետորումնէ անդին չգնաց եւ բաւա-
կան հետաքրքրական պատմութիւններ շինեց: Հայ-
րը, որ հիւպատոսական մարդ էր, աշխատասէր բայց
քիչ ճարտարախօս փաստաբան մ'եղաւ. կարճահա-
սակ էր եւ սապատողն: Ունեցաւ երկու կին. նախ
զՄումիա Աւայիկա, որ էր թոռն Կատուլոսի, եւ
դուստր թոռան Լուկիոս Մումիոսի որ աւերից
զԼորնթոս. ապա զԼիվիլիա Ոկելլինա հարուստ եւ
գեղեցիկ կինը, որ ուզեց զինքն իւր ազնուականու-
թեանը համար, եւ մինչեւ իսկ երբ նա զայն խաբած
չերեւելու համար՝ անոր առջեւը հագուստը վերցու-
նելով մարմնոյն տգեղութիւնը ցուցուց, աւելի եւս
Թախաճանք ըրաւ: Երկու զաւակ ունեցաւ Աւայի-
կայէն, Կայիոս եւ Մերգիոս: Անդրանիկը՝ Կայիոս,
ինքզինք կործանեց, եւ պարտաւորեցաւ Հռովմէն
հեռանալ. եւ Տիբերիոս, ըստ իւր կարգին՝ կառավա-
րութիւն մը անոր տալ չուզելուն համար, ինքզինք
մեռցուց:

Գ. Մերգիոս Գալբա որ կայսր եղաւ, ծնաւ ի հիւ-
պատոսութեան Վալերիոս Մեսսալայի եւ Լանէոմ
Լենտուլոսի, ի 34 դեկտեմբերի, Տէրրակինայի քո-
վը սարի մը ստորոտին վերայ գիւղային տան մը մէջ՝
ի Փոնդի երթալու ատեն ի ծախ կողմն: Իւր զոքան-
չին որդեգրելով, Լիվիոս անունն եւ Ոկելլա մական-
ունն առաւ, եւ իւր նախնական անունը փոխեց. ըստ
որում փոխանակ Մերգիոսի Լուկիոս անունը կրեց՝
մինչ ի իւր գահակալութեան վայրկեանը: Իբրեւ
ստոյգ համաբուած է, թէ տղայութեան ատեն երբ ի-
րեն հասակակից ուրիշ տղայոց հետ զՕգոստոս ող-
ջունելու կու գար, այս Խշիւանը զայն գգուելով ըսաւ.

«Պու ալ, զա՛ւակս, կայսրութիւն պիտի ընես»: Ըսին Տիրերիոսի թէ Պալքա օր մը պիտի թագաւորէր, բայց տարիքը շատ առած ժամանակը: Թո՛ղ ապրի ուրեմն, ըսաւ. ադի ի՛նժ չնկատեր»: Էան երբ զոհ կը մատուցանէր տեղ մը ուր շանթն ինկեր էր, արծիւ մ'եկաւ զոհին աղիքը ձեռքէն յափշտակեց ու գնաց խոզկաղիններով ծածկուած կաղնիի մը վերայ քաշուեցաւ: Ըսին անոր թէ այս նշանս կայսրութիւն կ'աւետէր իւր ընտանիքին, բայց հեռաւոր ժամանակի մը մէջ: «Այո՛, ըսաւ կատակելով. երբ ջորիները ծննդաբերեն»: Եսկ յետոյ, երբ Պալքա յեղափոխութիւն մը կը պատրաստէր, ամենէն աւելի իրեն յոյս տուողը սա՛ էր, որ ջորիի մը ծննդաբերելը տեսաւ. ասի չարագոյժ երեւոյթ մը համարուեցաւ ամենուն առջեւ. եւ միայն ինքն երջանիկ բարեգուշակութեան նշան մը կը համարէր զայն, իւր հաւուն խօսքին յարգ ընծայելով: Մեր այրակամ պատմութեանը դեռ նոր առեր էր, երազին մէջ տեսաւ որ Քաղդն իրեն կ'ըսէր. «Պրանդ քով ոսքի վերայ սպասելով ձանձրացայ. թէ որ զիս չընդունիս, առաջին դէմս ելնողին պիտի յանձնեմ ինքզինքս»: Արթընցած ատենն իւր նախասենեկին մէջ դրանը քովն արոյրէ վորքիկ արձան մը գտաւ, մէկ կանգունէ քիչ մ'աւելի մեծ. Քաղդին արձանն էր այն: Պրկելով տարաւ զայն ի Տուակուլում, ուր սովորաբար կ'անցունէր ամառը. իւր ընտանի դից մէջ դրաւ զայն, եւ ուխտ ըրաւ ամեն ամիս զոհ մը, եւ տարեղարծի նախատօնակ մը ընել անոր: Պեռ չափահաս եղած չէր, եւ շարունակաբար կը պահէր այժմ սովորութիւնն որ իւր տունէն դուրս ամեն տեղ մուցուած էր. ա՛յն է, իւր ազատագիրներն եւ լւր գերիները պարտաւորել որ օրն երկու անգամ

չարզանք մատուցանեն իրեն, անկողինէն ելնելու ատենն եւ պառկելու ատենը:

Ե. Իւր ուսման առած գիտութիւններէն մին էր իրաւագիտութիւնը: Իւր կինը Լէպիդան եւ անկէ ունեցած երկու զաւակները կորսընցունելէն յետոյ, ամուրի կեցաւ. եւ ամուսնութեան համար եղած առաջարկութեանց ականջ ղնել չուզեց, եւ ո՛չ իսկ ամուսնանալ Պոմպիլիոսի այրոյն՝ Ագրիպպինայի հետ, որ, մինչդեռ ինքն իւր կինը չէր կորուսած, եռանդազին խոստումներ ըրեր էր իրեն, այն աստիճան որ Լէպիդայի մայրը կանանց ժողովքի մը մէջ հետը կռուեցաւ ու անոր զարկաւ ալ: Հանապազօրդապէս յարզանք կը մատուցանէր Օգոստոսի կնոջ՝ Լիվիայի: Շատ համարում ունեցաւ անոր քով. եւ Լիվիա իւր կտակաւը զայն հարստացունել ուզելով, յիսուն միլիոն աճստէրկ կաւեկեր էր անոր. բայց ոտովհետեւ սռանց զրով գրելու՝ միայն թուանշանով նշանակեր էր այս գումարը, Յիբերիոս անդեց թէ միայն յիսուն հազար աճստէրկ էր հրիտակապարգելը, եւ որ Պայքա զայն խակ չկրցաւ ծեռք բերել:

Զ. Պատիւներու հասաւ ժամանակէն առաջ: Իբրեւ պրետոր՝ տուած փլորական խաղերուն մէջ, ի յոռս հանել տուաւ փիղեր որք չուանի վերայ կը պաքէին. տեսարան մը, զոր երբէք տեսած չունէին: Ապա տարիի մը մօտ ժամանակ կառավարեց զԱկուիտանիա. յետոյ հիւպատոս եղաւ վեց ամիս: Պիպուաժն այնպէս բերաւ, որ հիւպատոսութեանը մէջ Ներոնի հօր՝ Պոմպիլիոսի յաջորդեց, եւ իրեն յաջորդ ունեցաւ Ռոն կայսեր հայրը՝ Սալվիոս Ռոնը. ասի իտրէն կանխազեկոյց նշան մը համարուեցաւ, երբոր Պայքայի թագաւորութիւնը երկու որդւոց թագաւոր-

րութեանց մէջ տեղն անցաւ, ինչպէս որ անոր հիւպատոսութիւնն երկու հարց հիւպատոսութեանցը մէջ տեղն եղեր էր: Պալիկուլա զայն ի պաշտօն անուանեց, Պետուլիկոսի տեղն անցնելու համար. եւ բառակին հրամանատրութիւնն ստանձնելու գացածին հետեւեալ օրը, տեսարանի մէջ ծափահարելն արգիլեց զինուորներուն, պատուէր տալով որ ձեռքերնին հագուածներնուն ճերքիւ պահեն: Քանակետղին մէջ կ'ըսէին. «Խարգապահութիւնն եկաւ նորէն. Պալրա է որ կը հրամանատրէ եւ ոչ թէ Պետուլիկոս»: Խօստիւ արգիլեց որ արծակուրդ չուզեն իրմէ: Հանապազորդական աշխատութեամբ վարժութիւն ընել կուտայ՝ հինաւորաց զինուորին, ինչպէս նոր զինուորութեան առնուած մարդուն. սանձահարեալ բռնեց բարբարոսները, որ մինչեւ Պաղդիոյ մէջ տարածուեր էին: Եւ Պալիկուլա ա'յնչափ գոհ եղաւ իրմէ եւ իւր զինուորներէն, որ կայսրութեան բոլոր գօրաց մէջէն միայն անոր խումբերն եղան, որ ամենէն աւելի վարժատրութիւն եւ պատուոյ վկայականներ ընդունեցին: Խնքն ալ շատ նշանաւոր հանդիսացուց զինքն, խայսեր աչաց աղջեւ վահան ի ձեռին զինուորական կրթութեանց կառավարութիւն ընելով եւ քսան մղոն տեղ անոր կտուրին հետ երթալով:

Է. Պալիկուլայի սարսեութենէն յետոյ՝ կը յորդորէ ին զինքն որ բարձրանալու բարեպատեհ առիթը չկորսնցընէ. բայց նախամեծար համարեց հանգիստը. Խլօղէս ասոր համար ա'յն աստիճան շնորհապարտ եղաւ, որ իւր լաւագոյն բարեկամացը մէջ դասեց զայն. եւ ա'յնրան կը մեծարէր զայն, որ անոր վերայ անձնական թեթեւ անհանգստութիւն մ'եկած ըլլալուն համար՝ յուզադեցին Անգղիոյ արշաւանքը:

Մերկու տարի անժիհիւպատոս եղաւ Ափրիկէի: Արտաքոյ կարգի պաշտօն տրուեւ էր անոք՝ երթալ խաղաղեցունելու համար այն գաւառը, որ քաղաքաւորութենէն կը նեղուէր եւ ներքին երկպառակութիւններով կը յուզուէր: Ճիշդ ու անաչառ արգարասիրութեամբ վարուեցաւ այն տեղ, մինչեւ իսկ ամենափոքր քաներու մէջ: Զքնուոր մը՝ չուարշաւի մը մէջ երբ ուտելիք կը պակսէր, հարիւր դենարի ծախսեր էր չափ մը ցորեան որ իւր պաշարէն մնացած էր իւր քովը. Գալբա պատուիրեց որ ուտելիք չտան այն զինուորին, երբ կարօտի. եւ նա անօթութենէ մեռաւ: Մերկու հոգի գրաստի մը համար վիճելով, իւրաքանչիւրն կ'ըսէր թէ իրն էր այն կենդանին. պապացոյցները տարակուսական էին, եւ զժուարին էր ճշմարտութիւնն երեւան հասնել: Որոշեց որ կենդանին գլուխը ծածկած, ջրարբքը փանին. եւ յետոյ աչքիւրը քանալով թողուն որ նայի. եւ այն երկու հակառակորդներէն օրուն որ դիմէ, անորն ըլլայ:

Ը. Ինչ որ ըրեք էր Ափրիկէի եւ Գերմանիոյ մէջ, անոնց համար ի վարժաւորութիւն՝ ընդունեց յաղթական զւարդիւրն եւ եռակի քաջանայութեան կարգ, որով ընդունուեցաւ հնգետասանապետաց մէջ, Տիաեան քահանայից զպրոցին մէջ եւ Օգոստոսի քահանայից դպրոցին մէջ: Այս ժամանակէն սկսելով մինչեւ Ներոնի տէրութեանը կէսին մօտ, առանձնութեան մէջ ապրեցաւ, եւ քաղաքէն դուրս ինչելու ատեն գահաւորակով եւ միշտ իր ետեւէն կսուքով մը միլիոն մը սէստերկ կը տանէր ոսկի ստակ: Փոնդիի մէջ էր, երբ եկան իրեն առաջարկեցին տաբագոնեան Սպանիոյ կառավարութիւնը: Այս գաւառին մէջ հաւաքած ատեն երբ տաճարի մը մէջ զոհ կը մատուցա-

ներ, իրեն սպասաւորող ծաղկահասակ տղու մը մագերէր մէկէն ի մէկ ցերմկցան. շատերն այս բանին սա մեկնութիւնը տալին թէ ծերութեան ժամանակ երիտասարդ մարդու մը տեղը պիտի անցնէր, այսինքն թէ Ներոնի պիտի յաջորդէր: Բիշ մը ժամանակ յետոյ, Կանտաբրացուց մէջ՝ շանթն ընկաւ լնի մը մէջ, եւ հոն տառնեղկու տապար գտան. եւ ասի գերագոյն իշխանութիւնը կը նշանակէր յայտնապէս:

Թ. Ութ տարի, այս կառավարութեան մէջ բռնած ընթացքը՝ անհաստատ եւ պէս պէս եղաւ: Եւ սկզբան եռանդնոտ, փութաջան եւ անաչառ վարուեցաւ՝ մինչեւ իսկ չափազանցօրէն: Անհաւատարիմ լոմայափոխի մը ձեռքերը կտրել եւ անոր հաշուի սեղանին կապել տուաւ: Եւ աչել տուաւ ինամակալ մը, անոր համար որ Թոմաւորներ էր իւր ծանօթ, որոնք ընչիցը ժառանգ կարգաւոր էր ինքն երկրորդաբար. եւ որովհետեւ յանցաւորը Հռովմէական քաղաքացույ իրաւունք կը խնդրէր, Գալբա՝ անոր պատիժը պատուով իւրի մեղմացունելու համար, շատ աւելի բարձր եւ բռնապիայտէ խաչ մը կանգնել տուաւ անոր: Կամաց կամաց Թուլութեան եւ դանդաղութեան մէջ ընկաւ, որպէս զի երբէք կասկած չտայ Ներոնի, եւ անոր համար որ, կ'ըսէր թէ, ոչ ոք իւր դատարկութեանը համար հաշիւ տալու պարտաւորեալ էր: Կարծագինէի մէջ արդարութեան եւ առեւտրական ժողովներուն կը նախագահէր, երբ Գաղղիոյ ոտք ելնէն խմացաւ: Ակուիտանի հրամանատարն իրմէ օգնութիւն կը խնդրէր, երբ նամակ մ'առաւ Վինդեքսէն որ զայն կը յորդորէր ինքզինքն մարդկային սեռին վրէժխնդիր եւ տէր յայտարարել: Երկար ժամանակ չվարանեցաւ Էս համութիւն տուաւ, առաւել վախէն քան թէ փա-

ճասիրութենէ. որովհետեւ բռներ էր այն հրամանները զորս Ներոն զրկեր էր, զինքն կորսնցունելու համար: Գալով իւր յուսադրութեանցը, բարեգուշակ հմայանիշներու վերայ հիմնեալ էին, եւ զխաւորապէս կուսի մը կանխասացութեանցը վերայ, որք մեծապէս սրանչելի եղած էին իրեն. ըստ որում Էլունեան Արամազդի քահանայն հրազին մէջ ազդարարութիւն առած էր, թէ սրբավայրին մէջ պիտի գտնէր նոյն այն պատգամը զոր երկու հարիւր տարի առաջ ուրիշ կոյս մարգարէութիւն մը խօսած էր: Այս պատգամը կ'ըսէր, թէ Սպանիայէն պիտի ելնէր մարդ մը որ պիտի կառավարէր տիեզերքը:

Ժ. Ուստի իւր բեմին վերայ ելաւ որպէս թէ արծակուրդներ տալու համար, իւր առջեւէն տանել տալով ա'յն քաղաքացւոց պատկերները զորս Ներոն կորուսանել տուած էր, եւ ժողովրդեան բազմութեանց ցուցնելով մեծագգի երիտասարդ մը, զոր յատկապէս բերել տուեր էին Բալէարեան կղզիներուն մէկէն ուր արքայորուած էր: Ողբաց ա'յն վիճակին վերայ յորում կը գտնուէր կայսրութիւնը. եւ կայսր հրատարակուելով, յայտնեց թէ ծերակուտին եւ Հռովմայեցի ժողովրդեան տեղեկալն ըլլալ կ'ուզէր միայն: Ապա, իրաւաբանական բոլոր պաշտամունքը կախակայելով, զաւառին մէջ զինուորագրութիւն ըրաւ, որով կազմեց լէգէոններ եւ օժանդակ խումբեր՝ զօրացունելու համար իւր բանակը, որ միայն մէկ լէգէոնէ, երկու հեծելոց վաշտերէ եւ երեք հետեւակաց վաշտերէ բաղկացեալ էր: Տեսակ մը ծերակոյտ կազմեց իրեն՝ բազմամեայ փորձառութեան տէր ծերունիներէ, որպէս զի շատ ծանր զորքերու վերայ անոնց հետ խորհրդակցի: Ասպետաց դասին մէջէն ընտրեց

Երիտասարդներ, որք միշտ ոսկի մատանին կրելու իրաւունքը պահելով հանդերձ, բարպաւնաց եւ Թեմապահից Ծառայութիւնն ընել կը պարտէին իրեն: Գաւառաց մէջ յայտարարութիւններ ցրուեց, որոցմով կը յորդորէր ամէնքը՝ հասարակաց խնդրոյն վերայ միասեանիլ: Նոյն ժամանակին մօտերը, իւր զինուոց կայսրն ըրած մէկ քաղաքն ամրացումելու ապեն՝ գտնուեցաւ հին մատանի մը, որոնք քարին վերայ յաղթութեան մը պատկեր կար յաղթանակու ի միասին: Աղիքսանդրիոյ նաւ մը մօտեցաւ ի Ներտոստ, գէնքով բեռցած, առանց նաւուղղի եւ առանց նաւաստեաց. ա՛յնպէս որ, տարակոյս ընող չգտնուեցաւ թէ աստուածներն էին որ այսպիսի արդար պատերազմի մը կը նպաստատորէին: Սակայն յանկարծ, քիչ մնաց որ առնն բան պիտի կորսնցունէին: Հեծելագօրաց երկու գունդերէն մին՝ իւր երդմանը դրժած ըլլալուն վերայ գոչալով, ուզեց լքուել զՎալքա որ մօտենալու վերայ էր. եւ շատ դժուարութեամբ զտուեցաւ: Ներինները զորս Ներոնի մէկ անգատագիրն իրեն ընծայ ըրեր էր, իւր կենացը դարանելով, պիտի սպաննէին զինքն՝ ի բաղանիս առաջնորդող ճամբու մը մէջ, թէ որ ինքն չլսէր որ մէկգմէկ կը յորդորէին առիթը չփախցունելու: Գալքա զարմացած, հարցուց իսկոյն իրենց թէ ի՞նչ պատահութիւն էր ըսածնին. եւ տանջամաց մէջ խուստովանեցան յանցանքնին:

ԺԱ. Այսչափ վտանգաց վերայ յաւելցաւ Վինգերքի մահն ալ. որ այն աստիճան վհատեցուց զինք, որ՝ իբրեւ լքեալ որ, ի կենաց հրաժարելու մօտ եղաւ. բայց Հռովմէն եկած լուրերը սիրտ տուին իրեն: Իմացաւ որ Ներոն մեռեր էր. թէ, ամեն տեղ

հաւատարմութեան երդումն ըրեր էին իրեն: Ուստի Քողոց կայսեր տեղակալի տիտղոսը, եւ Նեստր տիտղոսն առաւ: Սկսաւ չուել պատերազմական հանդերձով, պարանոցէն դաշոյն մը կախած, եւ հազաւ ամիանը բայց եթէ կայսրութեան համար իրեն հետ մաքառողներուն մահուանէն յետոյ. եւ ասոնք էին, Նիմփիդիոս Սաքինոս, պրետորանոցի մեծաւորը. Փոնտէոս Կապիտոն, տեղակալ ի Վերմանիա, եւ Լեդոլիոս Մակեր, հրամանատար յՍփրիկէ:

ԺԲ. Իւր ազահուծեան եւ անգթութեան համարաւ՝ իրմէ առաջ կ'երթար ի Հռովմ: Վիտէյն թէ մեծ տուգանքներ դրեր էր Սպանիոյ եւ Գաղլիոյ քաղաքներուն վերայ, որք վարաներ էին իրեն կողմնակից յայտարարելու գիրինք. թէ անոնց որ մէկն ալ պատժեր էր, պարիսպները փլցունել տալով. թէ շատ մը հրամանատարներ իրենց զաւակներովն ու իրենց կիներովը մահու դատապարտեր էր. թէ հալեցունել տուեր էր Մարամազդի մէկ հին տաճարին մէջէն առնուած տաճարահինգ լիտր ծանրութեամբ ոսկի պսակը, զոր իրեն ընծայեր էին Յարագոնայի մէջ, եւ թէ կշռելով ու երեք ունկի պակաս գտնելով, այն պակասին փոխարէնը հատուցանել տուեր առեր էր: Հատատեց եւ զօրացուց իսկ այն զաղախարը զոր իւր վերայ ունէին Հռովմայ մէջ: Ուզեց իրենց առաջին փիհակին մէջ մտցունել ծովային զինուորները, որոց Ներոն լէգէոնեան գլխուորաց աստիճան տուած էր. եւ որովհետեւ իւր հրամանացը դէմ կը յամստէին եւ արծիւ ու դրօշներ ունենալ կ'ուզէին, հեծեալ զօրք զրկից անոնց դէմ, եւ տապանորդեց զանոնք: Յրուեց Վերմանացի անձնապահները զորս Նեսարներն իրենց ապահովութեանը համար առեր էին, եւ որոց հաւա-

տարմութիւնք փորձեալ էր. առանց վարձատրութեան արծակեց զանոնք ամբաստանելով իբրեւ կարի յարեալք Լնէոս Գողաթելլայի որոմս պարտէզները մօտն էին այս Գերմանացոց բանակատեղոյն: Իրաւ կամ սուտ, անոր վերայօք ազահութեան գործեր կը հրատարակէին, որք անարգելի կ'ընէին զայն. կ'ըսեն թէ իւր սեղանի վերայ սովորականէն աւելի առատութիւն տեսնելով հառաչեց. թէ իւր տան հազարապետն իւր հաշիւներն իբնն ներկայացուցած տեսնը, սկաւառակ մը բանջարեղէն տուեր էր անոր, իբրեւ վարձատրութիւն իւր ճշտութեանը. եւ թէ Լուսոս անուանեալ սրնգահարէ մը շատ զոհ ըլլալով, քսակէն հիւնգ դենար հաներ տուեր էր անոր:

ԺԳ. Ուստի եւ, շատ նպաստաւոր ընդունելութիւն մը չգտաւ. ասի նշմարուեցաւ առաջին անգամու տեսարանին մէջ, յորում, երբ Ատելլայի խեղկատակներն սկսան այն հանրածանօթ երգը, որոմս առաջին խօսքերն են,

Անզգամն գայ յիւր գիւղէն, եւ այլն:

ըլլոր ժողովուրդը մինչեւ յաւարտ երգեց եւ բանիցս կրկնեց այն երգը:

ԺԴ. Գահն ելնելէն յետոյ յվայելեց ժողովրդոց այն կայսրասիրութիւնը, որով զինքն ի գահ բարձրացուցեր էին. ոչ թէ անոր համար որ բարի իշխանի մը վայրոջ շատ գործեր ըրած չէր, այլ անոր համար, որ աւելի չարը բան թէ բարին զգալու տրամադիր էին: Սրբք հոգի կը կառավարէին զայն, որոնք անոր նպաւտին մէջ կը քնակէին եւ բովէն չէին զատուեր. «Դաւթայի մանկավարժները» կը կոչէին զանոնք. եւ էին Վինիոս, որ իւր տեղակալն էր Սպանիոյ մէջ եւ

մոլեգին ցանկասէր մարդ մ'էր. Լակոն որ հարկահանութենէն պրետորանոցի մեծաւոր եղած էր, եւ անտանելի էր իւր լըբութեամբն եւ թուլամորթութեամբ. Իկելոս ազատագիրն որ արդէն պատիւ առած էր ոսկի մատանեալ եւ Մարտեան մականունով, եւ որ ասպետի հասոյթից կը հետամտէր: Այս երեք մարդերն որ տարբեր մոլութիւններ ունէին, բռնաւորապէս կը կառավարէին ծերունի Աայսը, որ ըստ ամենայնի զինքն անոնց ձեռքը թողուցեր էր, եւ որ ա'յլ եւս ինքզինքին չէր նմաներ. մերթ, ընտրուելով իշխան եղողի մը չվայելու չափ խիստ եւ ազա՛հ. մերթ, իւր հասակն ունեցող իշխանի մը չվայելու չափ ներողամիտ եւ տկար: Երկու կարգէ երեւելի քաղաքացիներ դատապարտեց առանց դատաւարութեան ձեռայ եւ ամենաթեթեւ կասկածներու համար: Դուն ուրեք տուաւ Հռովմէական քաղաքակցութիւն, եւ միայն մի կամ երկու անձանց շնորհեց՝ երեք զաւակաց արտօնութիւնները, եւ այն, սահմանափակ ժամանակի մը համար: Դատաւորներն իրեն աղաչելով որ առաջին հինգ տասնեակներուն վերայ վեցերորդ մի եւս աւելցունէ, ոչ միայն զայդ մերժեց, այլ նաեւ վերցուց ա'յն հանգստեան օրերը զորս Ներոն շնորհեք էր անոնց, ձմրան մէջ եւ ի սկզբան տարւոյն ունենալ:

ԺԵ. Ի՛րոջէին նաեւ թէ միտքը դրեր էր որ միայն երկու տարուան համար տայ ա'յն պաշտօնները զորս կը կատարէին ատենակալք եւ ասպետք. եւ այդ պաշտօններն ալ միայն անոնց տայ, որ չեն փափաքիր անոնց, կամ անոնց իսկ որ պիտի մերժեն: Ներոնի առատաձեռնութիւնները յետս կոչելով գրեթէ մէկ տասներորդին իջեցուց. եւ յիսուն Հռովմայեցի

ասպետաց յանձնեց որ ետ ուզեն ի՛նչ որ առած էին դերասաններն եւ ըմբիշները. եւ թէ որ վաճառած ըլլան, եւ ստակը չկրնան հատուցանել, գնողներուն ծեռքէն գրաւեն այն քաները: Ընդ հակառակն, իւր ազատագիրներն ու իւր խորհրդատուներն իրատմարոնէին ամեն քան վաճառելու եւ ամեն քան շնորհելու, ապահարկութիւն, սուրբ, անմեղներոն պատիժ. յանգաւորաց անարատութիւն: Մերժեց Հռովմայեցի ժողովրդեան զառը տեսնել ընդդէմ Յիզեկիմոսի եւ Հայրապետի, որք Ներոնի գործակալարաց ամենապարտն էին, եւ ասոնք միայն կրցեր էին պատժէն արժիլ. մինչեւ իսկ, շատ կարեւոր յանձնարարութիւն մը տուաւ Հայրապետի. եւ գալով Յիզեկիմոսի, հրապարակային գրութեամբ մը յանդիմանեց ժողովուրդն անոր նկատմամբ ոնեցած անզեղութեանը հայմար:

ԺԶ. Այս ընթացքով, պետութեան բոլոր կարգի մարդերն օտարացումնելու մտքուն գտաւ. բայց գլխաւորապէս գլխաւորաց ատելի ըրաւ զինքը: Իւր ըպրեկամները որ իւր բացակայութեան ատեն իրեն տեղն անոնցմէ հաւատարմութեան երդումն առեր էին, հաքկ համարեր էին սովորականէն մեծկակ պարգեւ մը խոստանալ. չվաւերացուց տալ, եւ բարձր ծայնիւ ըսաւ՝ քանիցս անգամ, թէ իւր սովորութիւնն էր գլխաւոր զոնք եւ ոչ թէ զնեղ զանոնք: Այս պատասխանը բոլոր եղինուորական խմբին սիրտը դառնապէս կոկիծեցուց. բայց երկիւղն ու նախատինքներն եւս առաւել օտարացուցին պրետորեանները, որոց շատերը հեռացուց իբրեւ կաակածելի եւ Նիմփոքիոսի դաւակից: Աւերին Պերմանիոյ լէգէոնները գալարացեր էին՝ ընդդէմ Ալինդեսի եւ Պաղլիացոց ը-

րած արշաւանքնուն համար վարժատրուծին չընդունելնուն աղազաւ. ամենէն առաջ ասոնք անհնազանդութեան ելան, եւ յանուարի կաղանդից օրը չուզեցին երդումն ընել քայց եմէ ձեռակուտին: Ս. ասոնք որոշումն տուեր էին որ մարդ դրկեն եւ իմացունեն արեւորեաններուն թէ Սպանիոյ մէջ ընտրուած Կայսրէն դժգոհ էին. եւ թէ ուրիշ մ'ընտրեն որ բոլոր բանակաց հաճելի մէկն ըլլայ:

ԺԷ. Ս.յս վարժունքը իմանալով, Պալքա կարծեց թէ զինքն ոչ այնչափ իւր տարիքին համար կ'արհամարհէին, որչափ անոր համար որ զաւակ չունէր: Միշտ սիրած էր զՊիսոն Փրուզի Լիկինիանոս, որ թէ իւր արժանեօքն եւ թէ ազնուատոհմութեամբը մեծարելի երիտասարդ մ'էր. եւ միշտ իւր կտակին մէջ իւր ընչիցն եւ իւր անուանը ժառանգորդ կարգած էր զայն. յանկարծ պախտականաց բազմութեանը մէջէն կ'առնէ զայն ձեռքէն բռնելով, իւր որդին կ'անուանէ, կը տանի ի բանակատեղին եւ կ'որդեգրէ զայն ի ներկայութեան զինուորաց՝ առանց խօսք մ'ընելու խոստացեալ պարգեւատրութեան վերայ. ասի դիւրացուց այն միջոցները, որով Մարկոս Սալվիոս Ռոմոն իւր խորհուրդները գործադրեց՝ այս որդեգրութենէն վեց օր յետոյ:

ԺԸ. Մեծասքանչ եւ կրկնեալ հրաշքներ Պալքայի ազդարարած էին՝ իւր տէրութեան սկիզբէն ի վեր, այն ողբալի վախճանն որ իրեն կ'ըստպատէր: Սրբ իւր ճամբուն վերայ ամեն կողմ զոհեր կը մորթէին, կացինի հարուածով վիրաւորեալ ցու մը՝ իւր կապերը փրցուց, եւ զրեթէ Կայսեր կառքին վերայ ելնելով զայն արինով ծածկեց. եւ որովհետեւ Պալքա վար իջնել կ'ուզէր, իւր անձնապահներէն մին՝ բազմութե-

նէն ճրուելով, թիչ մնաց որ ծեռքի նիզակովը զայն պիտի վիրաւորէր: Հռովմայ մէջ եւ իւր պալատին մէջ մտնելու ատեն, երկիրը շարժեցաւ եւ տեսակ մը մոնջիւն լսուեցաւ: Ապա աւելի ակներեւ նշաններ տեսնուեցան. մէկ կողմ դրեր էր մարգարտէ եւ Թանկազին քարէ քառամանեակ մը, որով կ'ուզէր իւր Քաղդի փոքրիկ արձանը զարդարել Տուակուլոմի մէջ. միտքը փոխեց եւ խորհեցաւ թէ Կապիտոլիոնի Աստղիկն անբի եւս արձանի էր այն ընծային: Հետեւեալ գիշերն նրազին մէջ տեսաւ Քաղդը, որ կը գանգատէր այն Նախատինքէն զոր Նա ըրեր էր իրեն. եւ որ կ'ըստաւար ինքն ալ իւր պարգեւներն իրմէ ետ առնուլ: Այս երազէս սարսափած, անոր արդիւնքն ի բաց տանելու համար՝ գիշերը լուսնալոյն պէս մարդ դրկեց որ զոհ մը պատրաստեն Տուակուլոմի մէջ. ինքն ալ կը վազէ հոն կ'երթայ, եւ ուրիշ բան չգտնելու բայց նմէ բանի մը կտոր վառած ածուխ՝ խորամխն վերայ, եւ բովը ծերունի մը՝ սզազեաց որ ունէր ապակի կոնքով մը խոնկ եւ հողէ ամանով մը գինի: Սա՛ եւս նշմարուեցաւ որ յունուարի կաղանդից օրը, զիսէն պատկն ընկաւ՝ զոհի մ'ատեն. նուիրական հուժագները Թուան փախան. Պիսոնի որդեգրութեան օրը՝ զինուորաց ատենաբանելու պատրաստ եղած պատենը, չգտաւ իւր բեմին առջեւն այն զինուորական նստադիւանն ուր սովորութիւն ունէր նստիլ, զոր մոռցեր էին բերելու. եւ ծերակաւտին մէջ, իւր իշխանական աթոռը յետս ընդդէմ դրուած գտնուեցաւ:

Այն օրն որ սպաննուեցաւ, առաւօտուն՝ երբ զոհ կը մատուցանէր, ընդերահմայ մը ազդարարեց որ պատրաստ կենայ, զի սպանիչները հեռու չէին: Այրկեան մը յետոյ իմացաւ որ Ոռոն տիրեր էր

բանակատեղւոյն. խրատ տուին որ իսկոյն հանրե-
թանայ, մինչդեռ կրնար իւր ներկայութեամբն եւ իւր
իշխանութեամբն ամեն բան դարմանել: Բայց նա բա-
ւական համարեց ամրանալ իւր պալատին մէջ, զոր
շրջապատել տուաւ պահապանաց գունդեր դնելով
մէկզմէկէ քիչ կամ շատ հեռի: Եւ սակայն վշեղէն
գրահ մը հագաւ, խոստովանելով միանգամայն թէ
տկար պաշտպանութիւն մ'էր այն՝ այնչափ սուրբն ու
ղէմ: Անոր գէմ դաւաճանողները յաջողեցան զայն
պալատէն դուրս հանելու, զրոյց տարածելով թէ փո-
ծորիկն անցեր էր, թէ ապստամբները պատժուեր է-
ին, եւ թէ այլք կու գային խնդակցութիւն յայտնելու
եւ իրենց հնազանդութեանը վերայ զայն պայահովե-
լու: Դուրս ելաւ անոնց առաջը, այն պարտիքն ան-
կասկածութեամբ, որ զինուորի մը պատահելով որ
կը պարծնար թէ զՈՅՈՆ սպաններ էր, ըսաւ անոր,
«Որո՞ւ հրամանաւ»: Յառաջ գնաց մինչեւ հասարա-
կաց հրապարակին մէջ. ծիաւորներն որ հրաման ընդ-
ունած էին զայն սպաննելու, բշեղին ձեռքերն՝ բազ-
մութիւնը ճեղքելով. եւ հեռուէն զայն տեսնելով
վայրկեան մը կանգ առին. ապա, նորէն ընթացքին
շարունակեցին, եւ զայն իւր մարդերէն լքեալ եւ թո-
ղեալ գտնելով, զարկին սպաննեցին:

Ի. Ետեւերը կ'ըսեն թէ առաջին վայրկենին պողա-
ւով ըսաւ. «Ե՛նչ կ'ընէր, ը՛նկերք. ես ձերն եմ, եւ
դուք իմն էք» եւ թէ անոնց ստակ եւս խոստացաւ.
այլք կը պնդեն թէ ճիտն երկնցուց ըսելով, որ զար-
նեն քանի որ հրաման ընդունած էին: Զարմանալին
սա է, որ ներկայ եղողներուն ոչ որ անոր օգնելու
փորձ մ'ըրաւ. եւ թէ անոնք որոց ետեւէն մարդ
յրկեր էր, անոր հրամանները բանի տեղ չդրին, բայց

Ի Բերմանիոյ լեզունի մը հեծելոց մէկ գումդէն որ
 դրօշակի տըրքեր էր: Այս գումդէն զինուորները շատ
 յարեալ էին իրեն. վասն զի դեռ նոր անոնց հիւան-
 դութեանցը մէջ խիստ շատ խնամք տարեր էր անոնց.
 Կոնստանդնուպոլսոյ օգնելու վազեցին, բայց
 սխալ նախքէ երթալով, շատ ուշ հասան: Նոողիսողեալ
 սպաննուեցաւ Կորտիոս լին քովն եւ ձգուեցաւ հրա-
 պարակէին վերայ, մինչեւ որ զինուորին մէկն որ իւր
 պաշարն առած կը դառնար, անոր պատահելով, նե-
 տեց իւր բռնն եւ անոր գլուխը կտրեց: Եւ որովհե-
 տեւ չէր կրնար մազերէն բռնել, վասն զի կռնդ էր
 գլուխը, պատմութեանին մէջ դրաւ զայն. յետոյ բնա-
 մատը ամոր բերամն անցունելով, տարաւ ներկայա-
 ցուց Թոմի, որ բանակին տպաւորացը թողուց
 զայն: Ետեք ալ առին այդ գլուխը տէգի մը ծայրն
 անցուցին, եւ մեծածայն ծաղ ու ծանակով բանակ-
 ետդին շուրջը պտուտցուցին, մերթ ընդ մերթ աղա-
 դակելով: «Օ՛ն, զեղեցիկդ Պալթա, վայելէ՛ երիտա-
 սարդութիւնդ»: Այս լրբենի կռուակաբանութեան
 պատճառ տուողը սա՛ էր, որ քիչ օր յառաջ զրոյց
 հաներ էին, թէ մէկը Պալթայի հետ խօսելով կեր-
 պարանքին զեղեցկութիւնը գոված ատեն, պատաս-
 խան տուեր էր, թէ «Ցախաւին ոյժս տեգն է:» Պատ-
 րոքիստին մէկ ազատագիրը, որ նոյն իսկ Ներոնի ա-
 զատագիրն եղած էր, Պալթայի գլուխը ծախու առաւ
 հարիւր ոսկւոյ, եւ ի տես դրաւ նոյն այն տեղին մէջ
 ուր իւր տէրն սպաննուեր էր այս Կայսեր հրամանաւ:
 Քիչ մը ժամանակ անցնելէն յետոյ էր, որ անոր տան
 հազարապետն Արգոս՝ գլուխն ու մարմինը նաղեց
 Արեւելեան նանապարհին վերայ Պալթայի մէկ փոք-
 րիկ տան պարսիկացը մէջ:

ԻԱ. Միջակ էր հասակաւ: Գլուխը կոմոդ էր եւ աչքերը կապույտ. քիթն արծուոմկն. ոտքերն ու ձեռքերը ա՛յնքան տծեւացած էին յօդացաւով, որ ոչ գիրք մը կրնար թղթատել եւ ոչ ոտից աման կրել. աջ կողմը՝ մսոյ արտահում մ'ունէր ա՛յնչափ մեծ, որ դժուարութեամբ կարելի էր ի վեր ունել կապերով:

ԻԲ. Խիստ շատակեր էր. եւ ձմեռը՝ դեռ չլուացած՝ կերակուր մը կ'ուտէր. գալով ընթրիքին, ա՛յնքան զեղխութիւն ունէր որ կերակրոց աւելորդը սկաւառակներով կը տանէին սեղանին շուրջը եւ ներկայ գտնուողներուն ոտքերնուն քով կը դնէին: Իւր մոլութիւններէն մին էր մանկամոլութիւնը. բայց փափուկ պատանիներէն աւելի կը սիրէր զօրեղ չափահաս մարդերը: Ե՛րսեն թէ երբ Սպանիոյ մէջ իւր հիւն մանչերէն մին՝ Իկելոս եկաւ ու Ներոնի մահն իմացուց իրեն, ոչ միայն անպարկեշտութեամբ զայն գրկեց ամենուն առջեւ, այլ նաեւ մէկդի քաշեց զայն մազերը փետել տալու եւ նորէն գործի անցումնելու համար:

ԻԳ. Եւորաւ ի հասակի եօթանասունեւերեք ամաց, յետ եօթնամեայ թագաւորութեան: Մերակոյտը միջոց ունենալուն պէս, որոշեր էր որ արժան մը կ'անգնուի անոր՝ ցոկազարդ սիմի մը վերայ, հասարակաց հրապարակին մէջ՝ ա՛յն տեղն ուր սպաննուեր էր. բայց Վեսպասիանոս այն վճիռը ջնջեց, կարծելով թէ Գալլա Սպանիայէն սպանիչներ զրկեր էր ի Հրէաստան՝ զինքը կորսընցումնելու համար:

Ա. ՈՅՈՆԻ ընտանիքն որ **Փերենտի** ընիկ էր, հին եւ պատուաւոր եւ **Յուկանայի** առաջին ընտանիքներէն մին էր: **Հաւր՝ Մ. Սալվիոս ՈՅՈՆ** որ **Հռովմայեցի** ասպետ հօրէ եւ աննշան կամ մինչեւ իսկ ըստ ոմանց բանի՝ ծառայական պայմանի մօրէ ծնեալ էր, ծերակրօտի անդամ եղաւ շնորհիւ **Լիվիայի** որուն քով մեծցած էր. եւ պրետորութեան հասաւ: **Հայրը՝ Լուկիոս ՈՅՈՆ**, որուն մայրը մեծ տոհմէ էր եւ **Հռովմայ** ազնիւ ընտանեաց ինամեցած, շատ սիրուեցաւ **Յիւլիոսէն**, եւ ղէմքով անոր կը նմանէր ա՛յն աստիճան, որ ռմանք անոր որդին կարծեցին: **Խիստ** անաչառութեամբ վարեց քաղաքին դատաւորութեան պաշտօնները, **Ա. փրիկէի** անթիհիւպատոսութիւնն ու շատ մ'արտօքոյ կարգի հրամանատարութիւններ: **Ելիրիոյ** հրաւանտարութեան ատեն, համարձակեցաւ զինուոց հրտպարակին մէջ յիւր ներկայութեան մահուամբ պատժել տալ ա՛յն զինուորները, որք ընդդէմ **Եղօղէսի՝ Եւսիլոսի** ապստամբութեանը մէջ մտնելնէն յետոյ, զոչացեր էին եւ փողոտեր էին իրենց գլխաւորներնին՝ իբրեւ հեղինակք պարտազանցութեան: **ՈՅՈՆԻ** այս վարմունքը, որ չափազանց յանդուգն էր զի նոյն ինքն **Եղօղէս** պարտք համարեր էր այն զինուորները վարձատրել, փառք վաստակցուց իրեն եւ համարմունքը կորսնցունել տուաւ **Եայսեր** քով. բայց շուտով նորէն զայն շահեցաւ՝ **Եղօղէսի** իմացունելով **Հռովմայեցի** ասպետի մը դաւադրութիւնը, որ զայն կորսնցունել կ'ուզէր, եւ զոր իւր գերիները մատնէր էին **ՈՅՈՆԻ**: **Ծերակոյտը՝** պալատին լերին վերայ անոր արժան մը սահմանելու չընաղ

պատիւն ըրաւ անոր. եւ Լեզոզէս՝ պատրկեանց մէջ ընդունելով զայն, խիտ փառաւոր զովեստ կարդաց անոր վերայ, եւ յաւելցուց. «Չափազանց երջանիկ պիտի ըլլայի, Թէ որ անոր նմանող զաւակներ ունենայի»: Իւր կնոջմէն Ալբիա Յերենտիայէն որ երեւելի տոհմէ էր, երկու որդի ունեցաւ. Լուկիոս Յիտիանոս եւ Մարկոս Սալվինոս որ իրեն պէս Ութոն մականունն ունեցաւ: Ունեցաւ նաեւ աղջիկ մը, զոր՝ դեռ հարսնացու չեղած, Պերմանիկոսի որդւոյն Պրուսոսի հետ ամուսնացուց:

Բ. Ութոն կայսր՝ ծնաւ ապիլիի Ջէմն, ի հիւպատոսութեան Լամիլլոս Արրոնտիոսի եւ Պոմպիտոս Մնորարքոսի: Ի տղայութենէն ցոփակեաց եւ անառակ եղաւ, եւ շատ անգամ իւր հօրմէն պատիժ առաւ: Պիշերը փողոցներուն մէջ կը պտուտէր, ու գինով եւ խեղ մարդոց վերայ յարձակելով, մեկնոցի մը մէջ զրած վեր կը նետէր զանոնք: Իւր հօրը ժահուունէն յետոյ յարեցաւ ազատագրեալ կնոջ մը որ արքունեաց մէջ համարումն ունէր, եւ մինչեւ իսկ անոր սիրահարեալ կերպարանեցաւ, Թէպէտեւ այն կինը գրեթէ ցնդած էր: Սա զՈւթոն ճանչցուց Ներոնի որ իսկոյն զայն իւր լաւագոյն բարեկամացը, այսինքն իւր շուայտութեանց ընկերներուն եւ իւր մանչերուն կարգն անցուց: Այնչափ մեծ ազդեցութեան տէր եղաւ, որ հարստահարութեան համար զատապարտեալ հիւպատոսական մարդէ մը մեծագումար ստակ առնելով, զայն ազատել տալն իւր վերայ առաւ, ու բերաւ այն մարդը ծերակուտին մէջ իւր շնորհակալութիւնը յայտնելու, մինչդեռ ներումն շնորհուելուն վերայ ապահով չէր:

Գ. Ներոնի բոլոր զազանեաց հաւատարիմն ե-

դած, համադամ ընթրիք մը տուաւ այս իշխանին եւ անոր մօրը նոյն այն օրը յորում մայրը պիտի սպաննէին, որպէս զի լաւ եւս փարատէ կասկածները: Լեղծեալ ամուսնութիւն մը կնքեց Ներոնի սիրուհոյն Պոպպէայի հետ, զոր իւր ամուսնէն յափշտակեր առեր էին. եւ, ասոր համար սիրուելուն վերայ զոհ չըլլալով, նախանձեցաւ նոյն իսկ Ներոնի վերայ, ա՛յն աստիճան որ Պէպպէան խնդրելու համար Ներոնի դրկած մարդերն իւր տունէն ներս չընդունեց, եւ դրան առջեւ Թողուց զնոյն ինքն Ներոն, որ ի զուր աղաչանացը մէջ սպառնալիք կը խառնէր եւ յանձնած աւանդն ետ կ'ուզէր. ուստի եւ իւր կարծեցեալ ամուսնութիւնն արծակուեցաւ եւ ինքն ալ զանձապետի տիտղոսով ի Լուսիտանիա դրկուեցաւ. որովհետեւ Ներոն այս Թեթեւ պատժովս զոհ եղաւ, այս տեսարանին կատարեալ գայթակղութիւնը դուրս չհանելու համար: Սակայն հրապարակն ելաւ, եւ սա երկու տող ոտանաւորը հանեցին.

ՈՅՈՆ Կ'աքսորուի անուամբ զանձապետ.

Քանզի կը պառկէր անոր կընտջն հետ:

Յասն տարի իւր գաւառը կառավարեց հաւասարապէս չափասիրութեամբ եւ անշահախնդրութեամբ:

Դ. Քալբայի ապստամբութեանը մէջ, վրէժ լուծելու առիթ մը տեսնել կը կարծէր: Ամենէն առաջ ինքն անոր կողմնակից յայտարարեց զինքն. եւ այն ժամանակէն, Թագաւորելու յոյսը յղացաւ, Թէ՛ կայսրութեան գործոց վիճակին պատճառաւ եւ Թէ Սելեւկոս աստղաբաշխին կանխասացութեանը վերայ: Այս մարդն որ կանխաւ ըսած էր իրեն Թէ Ներոնի պիտի գերապրէր (survivre), այն ատեն յանկարծուստ եկաւ

զայն գտաւ եւ ապահովեց զայն թէ քիչ ատենէն կայսր պիտի ըլլար: Քան մը զանց չէր ընել, բարեկամներ եւ կուսակիցներ վաստրկելու համար: Քանի. անգամ որ Պալքայի ընթրիք կու տար, ոսկի կը բաժնէր պահ ունող զինուորներուն. ուրիշներն ալ շահելու համար ուրիշ միջոցներ կը գործածէր: Զինուոր մը իւր դրացւոյն հետ իրենց հողերուն սահմանին վերայ դատ ունենալով, իրաւընտիր ըրաւ զայն. նա ալ ծախու առաւ վէճի առիթ եղող ամբողջ գետինը, եւ զինուորին տուաւ զայն. այնպէս որ, չկար մէկն որ կայսրութեան իբրեւ միակ արժանաւոր չհամարէր եւ այնպէս չհրատարակէր զայն:

Ե. Կը յուսար Պալքայի որդեգրիլ, եւ ամեն օր ատոր կ'ըսպասէր. բայց այս ակնկալութիւնն ի թերեւ երնելով, վրէժ լուծելու փափաքէն եւ աւելի եւս իւր պարտքերէն նեղը մտած միտքը դրաւ բռնութիւն գործածել: Կը խոստովանէր թէ կայսրութենէն զատ ուրիշ ճարը չէր մնացած. եւ թէ, ո'րչափ իւր պարտատէրերուն հալածանաց ներքեւը, նոյնչափ կը սիրէր իւր թշնամեաց սուրին ներքեւ կորնչիլ: Քանի մը օր առաջ միլիոն մը սէստէրկ ձեռք անցուցեր էր Պալքայի մէկ գերիէն, որուն տեսուչի պաշտօն առնել տուեր էր. այս գումարովն էր որ ծերունի Կայսրը զահրնկէց ընելու ձեռնարկեց: Իւր խորհուրդը հաւատաց հինգ զինուորաց, որք ուրիշ փասն զինուորներ ընկերացուցին. անոնց իւրաքանչիւրին տասն մեծ սէստէրկ տուաւ եւ յիսուն ալ խոստացաւ: Այս զինուորները՝ ուրիշ մէկ քանիներ ալ հրապուրեցին. եւ տարաւոր չունեցան թէ նոյն իսկ իրենց ձեռնարկութեան գործադրութեանն ատեն աւելի բազմաթիւ օգնականներ պիտի գտնէին:

Զ. Կը խորհէր որ Պիտնի որդեգրութենէն անմիջապէս յետոյ՝ բանակատեղոյն տիրէ. եւ յանկարծ վերայ հասնի Պալքաթի՝ սեղան նստած ժամանակը. բաց ուշադրութեան առնելով պահ ունող վաշտը, այս ծրագիրն ետ թողուց. այս ա՛յն վաշտն էր որ թող տուեր էր սպաննել զՊալիկուլա, եւ Ներոնի բովէն զատուէր զացեր էր. անոր համար չափազանց անպատիւ պիտի չլլար թէ որ երրորդ մատնութիւն մ'ընէր: Միմեանց հակառակ գուշակութիւններ եւ Սելեւկոսի խրատները քանի մը օր կեցուցին զինք, մինչեւ որ վերջապէս իւր որոշումն ընելով, դաւադրութեան մէջն եղողներուն ըսաւ որ հասարակաց հրապարակին մէջ Լուսնոսի տաճարին դիմացը «Ա՛՛՛՛ ՍԵ՛՛՛՛» քովն սգասեն իրեն: Առաւօտուն գնաց ողջունելու զՊալքա, որ ըստ իւր սովորութեան զայն ընդգրկեց. տեսաւ որ զոհ կը մատուցանէր եւ լսեց ընդերահմային խօսքերը զորս պատմեցինք: Յետոյ, ազատագրեալ մը գալով ըսաւ իրեն թէ ճարտարապետներն եկած են. այս խօսքը նշանաբանն էր: Պուրս ելաւ որպէս թէ իւր գնել ուզած մէկ տունն երթալ տեսնելու համար. եւ պալատին ծածուկ մէկ դռնէն խոյս տալով ժամադրութեան տեղը գտնուելու գնաց. ալլը կ'ըսեն թէ ջերմ ուննալ կեղծեց, եւ թէ իւր բովն եղողներուն ըսաւ, որ եթէ Լայսը զինքն հարցընէ, այս պատճառը ցուցնելով ներումն խնդրեն: Կնկան գահաւորակի մը մէջ պահւըտած, բանակատեղոյն ճամբան բռնեց. բայց զինքը տանողներուն ոյժը հատնելով, քիչ մը ժամանակ ոտքով քալեց, եւ պարտաւորեցաւ կանգ առնուլ, որովհետեւ ոտքի մամլը քակուեցաւ: Շուտ ետքը զինուորներ եկան. զայն իրենց ուտոցը վերայ առին եւ կայսր հոշակե-

ցին. այսպէս հասաւ միջեւ զինուց հրապարակը, ցնծութեան ժաշերու մէջ եւ վերկ սուսերօք շուրջ պատեալ. եւ ամեն անոնք որոց կը պատահէր, իրեն կը միանային որպէս թէ դաւադրութեան մէջէն եղած ըլլային: Այն տեղ, հեծեալներ ղրկեց որ սպաննեն զՊալքա եւ զՊիսոն. եւ զինուորաց քարեկամութիւնն աւելի եւս շահելու համար, ըսաւ անոնց թէ ինչ որ իրեն թողուն, միայն զաքն պահել կ'ուզէր:

Է. Օրն երեկոյ ըլլալու վերայ էր, երբ ծերակուտին մէջ մտաւ: Քիչ խօսքով ըսաւ թէ հայրապետաց հրապարակին մէջ զինքն բռներ տարեր էին, եւ բռնադատեր էին թագաւորելու. թէ ինքն ավանդուն կամաց համեմատ պիտի վարուէր: Անկէ չուեց ի պալատ. եւ ժողովրդեան կողմէն իրեն ցուցաւ թեմարանաց մէջ, Երոն անունն ալ լսուեցաւ: Ասոր վերայ դժգոհ ըլլալու նշան մը չցուցուց երբէք, ընդ հակառակն, կ'ըսեն թէ, իւր ստորագրած առաջին գրութեանցը մէջ եւ զաւառաց կարգավորիչներուն գրած առաջին նամակացը մէջ՝ այն անունն տաւ: Սա անտարակուսելի է, թէ թողուց որ Երոնի սրժանները վերականգնեն. թէ անոր ազատագրութեան ու անոր պաշտօնականներն իրենց պաշտօններուն մէջ վերահաստատեց. եւ թէ իւր իշխանութիւնն առաջին անգամ սա՝ բանին մէջ գործածեց, որ հինգ հարիւր հազար սէստերկ տուաւ ոսկի պաշտօնը լմնցունելու համար: Եւ անոնք թէ հետեւեալ գիշերն ահաւոր երազներ տեսաւ. թէ լսեցին որ հեծութիւններ կ'արձակէր. եւ թէ իւր անկողնոյն քովը գետնին վերայ պառկած գտան. երազին մէջ այնպէս կը տեսնէր, թէ Պալքա՝ զինքը գահէն ի վայր կը կործանէր: Ասոր ոգիքը հաշտեցունելու համար քաւութեան զոհեր

ըրաւ, հետեւեալ օրը, երբ հմայութեանց կը նայէր, սաստիկ փոթորիկ մը կործանեց զինքը. եւ ինքն քանիցս անգամ կրկնեց. «Ի՞նչ որ ընեմ անօգուտ է».*

Ը. Այս ժամանակին մօտերն էր որ Պերմանիոյ բանակն երդումն ըրաւ Ախտելլիոսի: Ոթոն՝ աւի իմանալուն պէս, պարտաւորեց ծերակոյտն որ մարդ ղրկելով հետկըցունեն անոր Թէ կայսր մը ընտրուած էր, եւ խաղաղութեան ու միաբանութեան յորդորեն զայն. եւ ինքն ալ իւր կողմէն բանակցեցաւ Ախտելլիոսի հետ, առաջարկելով որ իրենց մէջ բաժնեն կայսրութիւնն. եւ ինքն փեսայ ըլլայ անոր: Շատ չանցաւ, պատերազմի որոշումն տալ պէտք եղաւ. արդէն կը մօտենային ա՛յն խումբերն որոց առջեւն առնել տուած էր Ախտելլիոս. եւ ահա Ոթոն պրետորեանց կողմէն ա՛յնպիսի նախանձաւորութեան նշան մը տեսաւ, որ քիչ մնաց կայսրութեան առաջին դասուն կորստեանը պատճառ. պիտի ըլլար: Նաւերով զէնք փոխադրել հրամայեւր էր, եւ այս պաշտօնը ծովային զինուորութեան յանձնեւր էր: Երբ զիշերը կը կատարէին, այս զինուց փոխադրութիւնը կասկած յարոյց Թէ Թագուն ձեռնարկութիւն մը կար: Պորդմամբ խուռն բազմութիւն կը գումարուի. զինուորները՝ առանց մէկէ մը հրաման ընդունելու, կը վազեն ի պալատ. ծերակոտի անդամոց մահը կը խնդրեն. զիրենք սանձել ուզող տրիբունները կը վանեն, անոնցմէ մէկ քանին կը մեղցունեն. եւ բարձ-

*Բառ առ բառ, Ի՞նչ Բանէ ինչ Զորայեւ Երկոյն Երեւե
հնէյնէն: Գունական առած՝ զոր գործ կ'ածէին երբ
խմացընէլ ուզէին Թէ ընելու լաւ բան մը չկայ:

Եւսեփ. Լահարէ:

րաժայն աղաղակներով՝ Կայսրը տեսնել խնդրելով, վերանին արիմաներկ՝ կը մտնեն ա՛յն սենեակն ուր նա սեղան նստած էր. անոր երեսը տեսնելն էր միայն որ զանոնք խաղաղեցուց: Ջերմութեամբ եւ մինչեւ իսկ շուտափութութեամբ պատերազմի պատրաստուեցաւ, առանց միտ դնելու հմայութեանց եւ առանց սպասելու որ Նուիրական վահանները զորս այն ատենն արարողութեամբ կը տանէին, իրենց տեղը հըրովն. եւ ասի՝ ամեն ժամանակի մէջ ալ, չարագոյժ նշան մը համարուած էր: Նոյն օրն Կիւբեղէի քրմերն իրենց ողբական երգերը կ'ըսէին: Պղտտոնի զոհ մատուցանելով տեսան որ զննեալ կենդանեաց փոքր տիբը գեղեցիկ էին. եւ այս տեսակ զոհի մէջ, ընդ հակառակն ըլլալն աւելի բարեզեկոյց էր: Յիբրայի յորդութիւնը յապաղեցուց իւր զնացքը՝ առաջին օրէն. եւ Հռովմէն քսան մղոն հեռուն, ճամբան շէնքի մ'աւերակներովը լցուած գտաւ:

Բ. Մի եւ նոյն յանդգնութեամբն է, որ փոխանակ աստիճանաբար կոտորելու իւր թշնամիները, որք ուտեստի պակասութեամբ եւ ծախող դիրքի մը մէջ նեղն ընկած էին, առաջին պատեհութեան ժամանակ կռուելու ելաւ. համարէ՝ թէ անոր համար, որ չկրցաւ երկարագոյն յապաղմանց համբերել եւ Վիտելլիոսի գալէն առաջ պատերազմը լմնցունելու յոյս ունէր. կամ թէ անոր համար, որ չկրցաւ զսպել իւր զինուորաց եռանդը, որք կռուիլ կ'ուզէին: Ի սկզբան թէպէտ ոչ մեծ, բայց շատ մը յաջողութիւններ շահեցաւ Մլպեանց մօտ Պլէզանսի մէջ, եւ Կաստոր անուանեալ ուրիշ տեղի մը մէջ: Այս զանազան ծեծկուտներուն չգտնուեցաւ ինքն (ի Բրիկսէլ մնացեր էր), եւ ոչ ի Բեբրիակ, ուր խաղաղութեան վերայ բանա-

կցելու համար տեսակցութիւն մ'ընելու համաձայներ էին. եւ ուր, Թշնամիք ուժգնութեամբ կրակ ընելով ա'յն պահուն որ մէկը չէր յուար, պէտք եղաւ կռուիլ նոյն ա'յն վայրկենին յորում բանակցութեան մտնելու կը խորհէին: Աթոն յաղթահարուեցաւ: Միտքը դրաւ որ ասոր վերայ այլ եւս չապրի, մի միայն՝ ինչպէս որ կը հաւատան, անոր համար որ իւր մեծութեան շահուն աղազաւ լէգէոններն ու կայսրութիւնը դարձեալ երկար ժամանակ վտանգի չենթարկէ: Արդարեւ իւր գործերը յուսահատելի չէին, եւ կրնար իւր մարդոց նախանձաւորութեանն ապաւինիլ: Տակաւին իւր բովն ունէր նոր խումբեր գորս ի պահեստի ունէր իբրեւ ապաւէն ծախող պարագայի մէջ. ուրիշներ ալ կու գային իրեն Պաղմատիայէն, Պաննոնիայէ եւ Մեսիպիայէն. եւ նոյն իսկ անոնք որ յաղթուեր էին, ա'յնչափ քիչ վհատեալ էին, որ առանց ուրիշներու օգնութեան միայն իրենց զօրութեամբն իրենց պարտութեան վրէժը լուծելու տրամադիր կ'երեւէին:

Ժ. Հայրս՝ Սուետոնիոս Լենիս, Հռովմայեցի ասպետ ու երեքտասաներորդ լէգէոնին տրիրոն ըլլալով, կը ծառայէր այս պատերազմին մէջ: Լսեր եմ որ շատ անգամ կ'ըսէր, թէ Աթոն, պարզ տոսկական որ եղած ատենը, կ'ատէր բաղաբական պատերազմը. թէ հացկերութի մը մէջ՝ մէկը Քրուտոսի եւ Լասսիոսի վախճանին վերայ խօսած ատեն, սաստիկ սոսկումն ցուցուցեր էր. թէ նոյն իսկ Պալքայի վերայ յարձակեր էր միայն սա համոզմամբ որ առանց կռուելու պիտի լմննար ամեն բան. թէ՛ կեանքն աւելի եւս իրեն զգուելի երեւցնողը սա եղեր էր որ, զինուոր մը Քերրիակի պարտութիւնն իմացունելու եկած ըլլալով եւ տեսնելով որ իր վերայ կը կասկածէ-

ին իբրեւ ստախոս կամ իբրեւ վատ մէկը, իւր թրովն ինքզինքը զարկեր էր իւր հայսեր ոտից առջեւը. թէ ասի տեսած ատենը՝ աղաղակելով ըսեր էր, որ այլ եւս վտանգի չախտի ենթարկեր այնպիսի ծառաներ: Ուստի իւր եղբայրն եւ իւր քեռորդին եւ իւր քարեկամաց ամենքն ալ իրենց գլխուն ճարը տեսնելու յորդորեց. զրկախառնեց զանոնք եւ ինքն մինակ մնալ ուզեց: Գրեց երկու նամակ. մին իւր քրոջը՝ զայն մխիթարելու համար. եւ միւրը հերոնի կնոջ՝ Մեսսալինայի որուն հետ ամուսնանալու միտք ունէր, եւ այս նամակաւ՝ իւր յիշատակն եւ իւր յուղարկաւորութեան հոգն անոր կը յանձնարարէր: Ապա այրեց որչափ նամակ որ ունէր, որպէս զի մէկու մը վնասելու առիթ չըլլան. եւ ի՛նչ ստակ որ ունէր, իւր տան սպասաւորացը բաժնեց:

ԺԱ. Մահուան կը պատրաստուէր, եւ ահա դրդրիւմ մը լսեց եւ տեսաւ որ կ'արգիլէին զանոնք որ զինքը ձգել երթալ կ'ուզէին: «Պէտք է ուրեմն, ըսաւ, մեր կենացը վերայ գիշեր մը եւս յաւելցունել»: Թոն իսկ իւր խօսքերն էին ասոնք: Արգիլեց որ մէկու մը խստութիւն չբանեցունեն. եւ իւր սենեկին դուռն մինչեւ յերեկոյ բաց թողլով, ընդունեց ամեն անոնք որ զինքը տեսնել կ'ուզէին: Մարուեցաւ եւ պաղ ջուր խմեց. յետոյ առաւ երկու դաշոյն. անոնց բերանը փորձեց, մէկ հատն իւր անարիցքը ներքեւ դրաւ. եւ սենեկին դռները փակել տալով, խորին քնով քնացաւ: Առտուն լուսնալու ատեն արթնցաւ եւ մէկ հարուածով միայն զարկաւ ինքզինքը՝ ծախ ծծին ներքեւօքը: Աղաղակ արձակելուն պէս վազեցին քովն եկան. նայեցան որ հոգի տալու վերայ է մերթ վէրքը ծածկելով եւ մերթ զայն բանալով: Ան-

միջապէս թաղեցին Վելիտերնայի մէջ, ինչպէս որ հրամայած էր: Սրեսունեւում տարեկան էր, եւ երեք ամիսէն քիչ մ'աւելի թագաւորներ էր:

ԺԲ. Հասակն ու արտաքին տեսքը այնչափ քաջասրտութեանը չէին պատասխաներ: Փորրամարմին էր, եւ ոտքերը՝ տո՛ւն: Կնկան պէս սեթեւանաց հոգատար ըլլալով, բոլոր մարմնոյն մագերը կը փետէր, եւ կը կրէր շինծու մագեր որ ա'յնպիսի վարպետութեամբ շինուած էին, որ տեսնողն անոր քնական մազը կը կարծէր: Ամեն օր երեսը կը սափրէր շատ տակէն եւ թրջած հացով մորթը կը շփէր, որպէս զի մօրուք չբռնի երբէք. եւ ասի իրեն սովորութիւն ըրեր էր. յարբոնս հասնելէն ի վեր: Հրապարակաւ Խսիսի տօնախմբութիւնները կատարեց վշեղէն զգեստով: Անոր մահն ա'յնչափ աւելի զարմացուցիչ եղաւ, որչափ որ իւր կեանքը չէր նմաներ այնպիսի մահուան: Շատ մը զինուորներ, լալով անոր ոտքերն ու ձեռքը հաճրուեցին, մեծ մարդ եւ միակ Կայսր կոչելով զայն, եւ անոր փայտակոտին քովը մեռուցին ինքզինքնին. ուրիշներ ալ անոր մահը լսելով ա'յնչափ կսկիծ իմացան, որ մէկմէկու հետ ծեծկուեցան որպէս զի փոխադարձաբար զիրար սպաննեն: Անոնք իսկ՝ որ նորա կենդանութեանը զայն խիստ ատեր էին, մեծամեծ գովեստներ տուին երբոր մեռաւ, եւ հրատարակեցին թէ ո'չ այնչափ Պալքայի տեղն անցնելու համար, այլ մանաւանդ ազատութիւնը վերահաստատելու համար զահէն ձգեր էր զՊալքա:

ՎԻՏԵԼԼԻՈՍ

Ա. Վիտելլիոսի ծագման վերայ կարծեաց շատ անհամաձայնութիւն կայ: Ոմանք կ'ըսեն թէ ազնուական եւ հին սերունդէ է. այլք, նոր եւ աննշան եւ մինչեւ իսկ վատազգի: Կարծեաց այս զանազանութիւնը թշնամութեան եւ կամ շողոքորթութեան պիտի ընծայէի, թէ որ աղոնք Վիտելլիոսի թագաւորելէն առաջ եղած չըլլային: Ունինք Կուինտոս Յւոգիոսի մէկ գործն. որ ուղղեալ է առ Կուինտոս Վիտելլիոս՝ զանծապեսն՝ Օգոստոսի. յորում գրուած է թէ Վիտելլիոսները սերեալ են Աքորիզինայց թագաւորէն՝ Փաւնոսէն, եւ Վիտելլիայէն որ շատ տեղ պաշտուած էր իբրեւ աստուածուհի. թէ բոլոր Լատիոնի մէջ թագաւորած են. թէ անոնց սերունդը՝ Սարինացոց երկրէն անցան ի Հռովմ, եւ պատրկեանց կարգը դասուեցան: Թէ անոնց հնութեան յիշատակարանները կեցած են երկար ժամանակէ ի վեր, ինչպէս Վիտելլիա ճանապարհն որ Փանիկուլէն ի ծով կ'երթայ, եւ նոյն անուամբ զաղթականութիւն մը զոր անոնց ընտանիքը միայնակ ստանձնեց պաշտպանել ընդդէմ Յկուացոց. թէ՛ վերջապէս, Սամնիտաց պատերազմին ատեն շատ մը Վիտելլիոսներ Կուկերիոյ մէջ պահապան գտնուելով, այն տեղ հաստատեց ինքնակութիւնին, եւ թէ անոնց յետագայքն երկար ժամանակէ յետոյ ի Հռովմ վերադառնալով, ծերակուտին մէջ մտեր էին:

Բ. Ուրիշ կողմանէ, գրուած է թէ անոնք սերեալ էին ազատագրեալէ մը, կամ մինչեւ իսկ՝ ըստ Լասսիոսի Սեւերոսի եւ այլոց ոմանց, կոշիկ կարկառողէ քր, որուն որդին վաճառմանց եւ գործերու մէջ քիչ մը

ստակ շահելով՝ կարգուեր էր ժողովրդեան կարգէն կնոջ մը հետ, որ Անտիոքոս անուն հացագործի մը դուստր էր, եւ որմէ ոմնեցաւ որդի մը որ Հռովմայեցի ասպետ եղաւ։ Այս տարբեր կարծիքները ըննադատելու չեմ ելներ։ Ի՞նչ որ ալ ըլլայ, Նուկէրիացի Պուրբիոս Ախտեպիոս՝ թէ՛ ազնուական տոհմէ եղած բլբար եւ թէ անարգ ցեղէ, ստոյգ է որ Հռովմայեցի ասպետ եղաւ եւ Փառատոսի գործերուն մէջ մտաւ։ Յորս որդի ոմնեցաւ մի եւ նոյն անունով, եւ միայն իրենց նախնական անունովն որոշելի։ Աւլոս, Կուլմետոս, Պուրբիոս եւ Լուկիոս, որոց չորսն ալ բարձր աստիճան մը բռնեցին։ Աւլոս մեռաւ Ներոնի հօր՝ Ռոմիտիոսի հետ հիւպատոս զանուած ատեն։ Նշանատր էր իւր պերճութեամբն եւ ըրած կերուխումովը։ Կուլմետոս ատենակալաց մէջէն ղուրս հանուեցաւ Յիթերի ձեռօք երբ կը բարեկարգէր ծերակոյտը։ Պուրբիոս, յարեալ Ռերմանիկոսի, ամբաստանեց եւ դատապարտել տուաւ այս երիտասարդ իշխանին Յշնամին եւ Յոնատրիչը՝ զՊիտոն։ Պրետորու Յիմ վարելէն յետոյ, արգիլուեցաւ իբրեւ դաւակից Սէյանի։ Եւ իւր եղբորը քով պահու տրուելով, զմեկնով մը կտրեց իւր երակները։ Բայց մահուանէ աւելի իւր ընտանեաց թախանձանացը զիջանելով, Ռոդոց որ փակեն եւ բժշկեն իւր վէրքերը։ Եւ իւր բանտին մէջ հիւանդանալով մեռաւ։ Լուկիոս, իբր անձի հիւպատոս զԱսորեստան կառավարած ատենը, վարպետութիւն բանեցունելով, պարտաւորեց Պարթեւաց Արտաւան Թագաւորն իրեն տեսութեան գալու, եւ Հռովմէական արծիւներուն մեծարանք ընելու։ Սպա երկու անգամ հասարակ հիւպատոս եւ ըննիչ եղաւ Կեղոքէսի հետ։ մինչեւ իսկ Ամբոլիոյ ար-

շաւանաց ժամանակ Բանոր բացակայութեան ատեն կայսրութիւնը կառավարեին իրեն յանձնուեցաւ: Գործունեայ եւ աշխատի մարդ մ'էր, որոնք երեսին զարնելու յանցանք մը չէր գտնուեր. բայց ինքզինքն անպատիւ ըրաւ ազատագրեալ կնոջ մը սիրահարելովը, որուն լորձունքը մեղրով խառնած կ'ուտէր մինչեւ իսկ ամեն մարդու ներկայութեանը՝ իբրեւ դեղ կոկորդի: Բաց յայսմանէ, շողոքորթութեան համար սքանչելի տաղանդ մ'ունէր: Նա' է որ ամենէն առաջ՝ խորհեցաւ զՊալիկուլա իբրեւ Աստուած պաշտել: Միւրիայէն վերադարձած ատեն, չհամարձակեցաւ անոր մօտենալ, բայց եթէ քողարկեալ գլխով, շուրջը դառնալով եւ ապա երկրպագելով: Այդ որպէս զի միջոց մը գտնէ մեծարանք ընելու Կողէսին որ միայն իւր կիներուն եւ իւր ազատագիրներուն տուած էր ինքզինքը, խնդրեց Մեսսալինայէն՝ իբրեւ շնորհ մը որմէ աւելին չէր կրնար ընել, որ արտօնութիւն տրուի իրեն նոյն իսկ Մեսսալինայի կօշիկները մերկացունել. հանեց անոր աջ ոտին կօշիկը, զոր միշտ իւր պատմութեանին ներքեւ կը պահէր եւ երբեմն կը համբուրէր: Նարկիսոսի եւ Պալլասի ոսկի արծաններն իւր ընտանի աստուածոց մէջը դրած էր. եւ երբ Կողէս դարաւոր խաղերը կը տօնէր, ըսաւ. «Յրանի՛ թէ շատ անգամ տօնէիր ատոնք»:

Գ. Անդամալուծութիւն մ'եկաւ երկու օրուան մէջ տարաւ զայն: Երկու որդի թողուց Սեկստիլիայէն, որ երեսելի զարմէ եւ անմեղադրելի կին մ'էր: Այդ երկու որդւոցը մի եւ նոյն տարուան մէջ հիւպատոս ըլլալին տեսաւ. կրտսերն անդրանկին յաջորդեց վերջին վեց ամիսներուն մէջ: Երակոյտն անոր յուղարկաւորութիւնն ընել տուաւ պետութեան ծախքովը, եւ

արձան մը կանգնեց անոր՝ ատենաբանութեանց բեմին առջեւ, սա արձանագրութեամբ. ՕՐԻՆԱԿ ԱՆՆՅԱԼՆԵԼԻ ԱԿՆԱԾՈՒԹԵԱՆ ԱՌ ԿԵՍԱՐԳ: Աւուս Վիտելլիոս՝ անոր որդին, որ կայսր եղաւ, ծնաւ սեպտեմբերի 24ին կամ ըստ այլոց՝ նոյն ամսոյ 7ին, ի հիւպատոսութեան Պրուսոս Կեսարի եւ Նորբանոս Փլակկոսի: Մնողըն անոր ախտարբը նայել տալով, ա՛յնքան սարսափեցան, որ հայրն իւր ամեն ջանքն ըրաւ որ հասարակաց պաշտօնի մը մէջ չմտնէ նա. եւ մայրը՝ բանակի մը զլուխն անցած եւ Կայսր կոչուած տեսնելով զայն, ողբաց որպէս թէ կորսնցուցած ըլլար զայն: Իւր տղայութիւնն ու պատանեկութիւնը Կապրէայի մէջ անցուց, Տիբերիոսի հեշտութեանցը ծառայելով. եւ ասի եղաւ՝ կ'ըսեն, իւր հօրը բարձրութեան հասնելուն առաջին պատճառը. եւ ասոր մականունը ՍԻՆԻՆՎԵՐԱՆ վերան պահեց (այս ա՛յն անուններէն մին էր զորս Տիբերիոս հնարեր էր այլանդակ շուայտութիւններ նշանակելու համար):

Դ. Իւր վարքն ամեն տեսակ ամօթով արատաւորեալ եղաւ: Շատ համարումն ունեցաւ Պալիկուլայի արքունեաց քով որոց հետ կառք կը վարէր, եւ Կոդէսի արքունեաց քով որոց հետ քուէ կը խաղար: Աւելի եւս հաճելի եղաւ Ներոնի, մի եւ նոյն միջոցներով. եւ մինչեւ իսկ մասնաւոր արժանիք մ'ունեցաւ անոր քով, ըստ որում Ներոնեան խաղերուն նախագահած ատենն տեսնելով որ Կայսրը՝ որ երգելու մեծ փափաք կրող էր, ժողովրդեան թախանձանացը հակառակ՝ երգելու չհամարձակելով թատրոնէն դուրս ելնել կ'ուզէր, չթողուց՝ իբրեւ ժողովրդեան իղծն անոր իմացունելու պաշտօն առած մէկը, եւ դուրս չելնելու պարտաւորեց զայն:

Ե. Այսպէս, երեք իշխանաց քով սիրելի եղած, ամենէն մեծ պատիւներն ու ամենէն պատուաւոր քահանայութիւններն ընդունեց: Անթիհիւպատոս Ափրիկէի եւ շինուածապետ եղաւ, եւ այս երկու պաշտօններուն մէջ տարբեր կերպով վարուեցաւ: Անմեղադրելի եղաւ իւր կառավարութեանը մէջ, որ երկու տարի տեւեց, ըստ որում երկրորդ տարւոյն մէջ իւր եղբօր տեղակալն եղաւ. բայց շինուածապետութեանը մէջ, տաճարաց ընծաներն ու զարդերը վերցուց առաւ, եւ ոսկւոյ ու արծաթի տեղը պղինձ եւ անագ դրաւ:

Զ. Ամուսնացաւ հիւպատոսի մը դստեր՝ Պետրոնիայի հետ, եւ անկէ որդի մ'ունեցաւ Պետրոնիոս անունով, որ զուրկ էր մէկ աչքէն: Մայրն որոշեց որ իւր ժառանգորդն ըլլայ, երբոր հայրենի իշխանութեան ներքեւ գտնուելէ ղադրի: Ախտելլիոս իսկոյն զայն ձերբազատ ըրաւ. եւ կը կարծուի թէ իբրեւ հայրասպան ամբաստանելով զայն կորսնցունել տուաւ, եւ թէ ինքն կ'ըսէր որ իւր որդին խղճի խայթերէն տանջուելով հօրը համար պատրաստած թոյնը կերեր էր: Ապա ամուսնացաւ պրետորի մը դստեր՝ Գալերիա Փունդանայի հետ, որմէ զաւակներ ունեցաւ թէ՛ արու եւ թէ՛ էգ. բայց արու զաւակը զրեթէ համբ էր:

Է. Գալբա՝ ստորին Գերմանիոյ մէջ հրամանատարելու ղրկեց զայն, ի մեծ զարմացումն բոլոր աշխարհի: Կարծուեցաւ որ այս պաշտօնն ստացաւ ի շնորհս մեծ համարման Ալինիոսի, որուն հետ կապուած էր երկար ժամանակէ ի վեր, կապոյտներուն կուսակցութեան վերայ երկուքնին ալ սէր ունենալուն առթիւ. բայց երբ Գալբայի ըսածին նայինք,

այսինքն թէ չկայ մարդ որ միայն ուտելիքի վերայ մտածողներէն նուազ վախ տուող ըլլայ, եւ թէ Աւտելլիոսի որկրամոլութիւնը յագեցունելու համար զաւառի մը հարստութիւնը պէտք էր, այն ատեն այս ընտրութեանը մէջ աւելի արհամարհանք կը տեսնուի քան թէ մեծարանք: Այնչափ աղքատ էր որ ճամբայ ելնելու համար ստակը պակսելով, իւր կլինն ու զաւակները վարձեալ տան մը մէջ թողուց, ու իւր տունը վարձու տուաւ տարւոյն մ'նացեալ ժամանակին համար. նաեւ իւր մօրն ականջի մէկ օղն առաւ գրաւ դնելու եւ ճամբորդութեանը պէտք եղած ստակն աւնով հոգալու համար: Պարտատէրերուն բազմութիւնը հասարակաց հրապարակին մէջ զայն կ'արգիլէր, ընդ որս եւ Սինուէսայի եւ Փորմիայի պատգամաւորները, որոց դէնարները խորեր էր. ուրիշ բանով չազատեցաւ անոնց ձեռքէն, բայց եթէ անոնց երկիւղ ունենալէն որ չըլլայ թէ իրենց դէմ ստայօղ նենգահնարութիւն ընէ, եւ որուն մէկ օրինակը ցուցուցեր էր ազատագրեալի մը նկատմամբ որ իւր պահանջքը կը խնդրէր միւսներէն աւելի ջերմութեամբ: Այս ազատագրեալին դէմ դատ բացաւ, իբր թէ կից մը կերած ըլլար անկէ, եւ իբրեւ փոխարինահատուցում յիսուն մեծ սէստէրկ կորզեց անորմէ:

Բանակը որուն հրամանատարելու կ'երթար, իշխանին նկատմամբ ի չար միտած եւ յեղափոխութիւն մը խորհելու վերայ ըլլալով, իբրեւ երկնից պարգեւ ընդունեց այնպիսի մէկու մը որդին որ երեք անգամ հիւպատոս եղած էր. եւ որ դեռ կտրիճ հասակին մէջ, դիւրահամբոյր եւ շուայլ մէկն էր: Դեռ նոր ապացոյցներ տուեր էր իւր այն բնաւորութեանը վերայ, ճամբուն վերայ պատահած զինուորները գրկախառ-

նելով, պանդոկներուն մէջ եւ ախոռներուն մէջ ճամբորդներն ու ջորեպանները շողմելով, նախաճաշ ըրած կամ չըրած ըլլալին անոնց հարցընելով, եւ այս հոգն արդէն ինքն կատարած ըլլալը ցուցնելու համար անոնց առջեւն զգայուելով:

Ը. Յիւր բանակատեղին հասնելով, եւ ոչ մէկու մը բան մը մերժեց, եւ նախ եւ առաջ սկսաւ ներումն շնորհել ամեն անոնց՝ որք վատահամբաւութեան, ամբաստանութեանց եւ պատիժներու համար նշանակեալ էին: **Դ**եռ ամիս մ'անցած չէր որ, իւր զինուորները՝ առանց օրն եւ ժամը նայելու, գիշերը վերայ հասնելու պահուն՝ իւր սննեկազգեստովը բաշեցին տարին կայսր հրատարակեցին զայն: **Պ**տուտցուցին բոլոր մերձակայ եւ բազմամբոխ գիւղերուն մէջ. իւր ձեռքն ունենալով Յուլիոս Լեսարի թուրը, զոր **Ա**րէսի մէկ տաճարին մէջէն առեր էին, եւ զոր զինուորին մէկն իւր բոցեռանդութեան միջոցին սնոր ներկայացուցեր էր: **Մ**ըք վերադարձաւ յիւր վրանն, կրակը ծխնելուզին մէջ վառած էր. նշան մը որ ամենուն սիրտը կոտրեց: «**Մ**ի'րտ առէք, ըսաւ անոնց. արեգակը կը ծագի մեզ համար»: **Ը**րած բոլոր ատենաբանութիւնն այս էր: **Վ**երին **Դ**երմանիոյ բանակը՝ որ արդէն **Գ**ալբաւ թողեր ու միայն զծերակոյտն ճանաչել կ'ուզէր, զինքն անոր կողմը յայտարարեց: **Դ**երմանիկոս մականոնն առաւ զոր ամենքն անոր կ'ընծայէին ստիպմամբ: **Չ**ուզեց **Օ**գոստոս անոնն եւս առնուլ, եւ իսպառ մերժեց Լեսար անունը:

Թ. **Դ**ալբայի սպանութիւնն իմանալով, գաւառին գործերը կարգի դրաւ, եւ իւր զօրքն երկու զոմդերու բաժնեց. մին, որ առջեւէն քալեց **Ո**թոնի դէմ. եւ միւսը, որուն առաջնորդութիւնն իրեն պահեց: **Ա**ռա-

ջինը բարեզեկոյց հմայութեանց ներքեւ ճամբայ ելաւ. արծիւ մ'երեւեցաւ աջ կողմը, զինանշաններուն շուրջը պտուտեցաւ, եւ թիչ մ'ատեն լէզէտներուն առջեւէն թռաւ որպէս թէ ճամբայ բանալու համար: Ընդ հակառակն, երբ ինքը ճամբայ ելնելու կը պատրաստուէր, շատ մը հեծելաձի արձաններ զորս կը կանգնէին իրեն, մէկէն ի մէկ կոտորտեցան: «Ես վնիսն զոր կրօնասիրական խնամով մը գլուխն անցուցեր էր, զետակի մը մէջ ընկաւ: Ախէնայի մէջ երբ իւր բեմին վերայ դատաստան կը կտրէր, արքադ մը թառեցաւ ուսին վերայ եւ յետոյ գլխուն վերայ: Պատահարը հաստատեց այս կանխագեկոյց նշանները. իւր տեղակալները կայսրութիւն տուին իրեն, եւ ինքն չկրցաւ զայն պահել:

Ժ. Պաղղիոյ մէջ իմացաւ Քերրիակի յաղթութիւնն ու Ռթոնի մահը. իսկոյն միակ հրովարտակաւ մը ջնջեց բոլոր արեւտորեան վաշտերը, իբրեւ վտանգաւոր գունդ մը. եւ հրամայեց որ զէնքերն ին տրիբուններուն յանձնեն: Փնտռել եւ մահուամբ պատժել տուաւ հարիւր քսան զինուոր, որոց առ Ռթոն ներկայացուցած յիշատակագիրները գտեր էր, յորս վարձատրութիւն կը խնդրէին այն ծառայութեանը համար զոր ըրած էին՝ զՊալաւ կորսընցունելով: Այս գործադրութիւնը զեղեցիկ էր եւ մեծ իշխանի մը յայտարար. բայց իւր տէրութեան բոլոր մ'նացորդը՝ իւր մինչեւ այն ատեն վարած կեանքին համաձայն եւ կայսեր մը անվայել գտնուեցաւ: Քոլոր իւր ճամբուն մէջ, յաղթանակով անցաւ քաղաքաց մէջէն, եւ զետերէն անցաւ նաւակներով որ հեշտասիրապէս զարդարեալ եւ ծաղիկներով ծածկուած էին ու խնջոյից բոլոր կազմածքովն բեռցած էին: Միօրինակ անկարգութիւն

կար իւր տանը մէջ եւ իւր բանակին մէջ։ յափշտակութիւններն ու բռնութիւնները կատարէի կը դարձունէին։ Վիտելլիոսի հետեւողը՝ անցած ամին տեղերնին իրենց համար սպասող հրապարակային հազկերունէն գոհ չըլլալով, ազատ կը թողուն գերիները, եւ կը ծածէին, կը վիրաւորէին, եւ մինչեւ իսկ դժուարանէին զամեն անոնք որ այս ազատագրութեանց դէմ կը դնէին։ Բեքրիակի պատերազմի դաշտին վերայ, ոմանց մարդոց՝ դիակներու նայելով սուկանլի տեսնելով, սա՛ գարշելի խօսքն ըսաւ. «Մեծածնամբն միշտ անոյշ կը հոտի, մամաւանդ թէ որ քաղաքակից մ'է»։ Սակայն գէշ հոտին ճար մ'ընելու համար, շատ մը գինի խմեց եւ իւր մարդերուն ալ խմցուց։ Այնուհետեւ անոնք ճիւղաւորուեցին իրենց յիշատակը, երբ անոր անունը փորագրեալ տէ՛ սաւ քարի մը վերայ, որ անոր գերեզմանը կը ծածկէր. «Արժանի չէ, ըսաւ, ուրիշ շիրմի»։ Ապրիլի նայի գաղթականութեան մէջը, Արշէփ Եւփրեցի՝ այն դաշտին որով Ռոմն ինքզինքն սպաննած էր, եւ Ապենինի բարձանց վերայ գոհ մը եւ գիշերային հակում մ'ըրաւ։

ԺԱ. Հռովմ մտաւ ի ծայր հողոց, պատերազմի զգեստով, թուրը քովն ի վար, արծիւներու եւ զինանշաններու մէջ տեղ։ Իւր հետեւորդաց հագածն էր զինուորական վարապանակ մը, եւ զինուորները ձեռքերնին բռնած էին զէնքերնին։ Այն ժամանակէն սկսաւ բոլոր աստուածային եւ մարդկային օրէնքներն առաւելուր կոխել։ Վերագոյն քահանայապետութիւնն ստանձնեց Ալէօ օրը (Հռովմայեցւոց ի Պաղղիացւոց կոտորուած օրը) տապն տարտան համար տուաւ դատաւորութիւնները, մշտնջենաւոր հիւպա-

տոս հաստատեց զինքը, (եւ որպէս զի իւր ընտրած օրինակին վերայ առարակուածին չըլլուի, ժողովեց քահանայապետներն Արէսի-Պաշտին մէջ եւ ընծաներ ընել տուաւ Ներոնի ոգւոյն: Ճաշի մ'ատեն զինքն զբզսցունող երաժշտի մ'ըսաւ, որ բան մ'երգէ Պոմիափոսի վերայօք. երաժիշտը Ներոնի երգերն սկսաւ եւ Վիտելլիոս ծափահարեց:

ԺԲ. Այսպէս եղան այս թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնքը. որ հտպիտներու, կառապաններու եւ մանաւանդ ազատագրելոյն Ասիատիկոսի թագաւորութիւնն եղաւ: Այս մարդն իւր մատաղ հասակէն ի վեր Վիտելլիոսի հետ կապուած էր փոխադարձ պառնկութեան յարաբերութեամբ. զաբշելով այդպիսի կեանքէ, փախաւ: Եւր տէրը գտաւ զայն Պուզոլէսի մէջ, որ յոռի զինի կը վաճառէր. երկամի զարկաւ զայն, յետոյ ազատեց եւ նորէն անոր միտութիւն ունեցաւ: Անոր խիստ ու խեղ թնաւորութենէն նեղացած, շրջող սուսերամարտից գլխաւորի մը վաճառեց զայն. նորէն առաւ զայն, երբ ասպարիզին մէջ երեւելու էր. եւ մի եւնոյն ժամանակին մէջ Վիփրիկէի կառավարութեան կոչուած գտնուելով, ազատագրեց զայն: Եւր գահակալութեան օրը՝ ոսկի մատանիս տուաւ անոր՝ սեղանին վերայ, թէ եւ նոյն օրուան սուսուտուն պատասխաններ էր անո'նց որ այս շնորհքն իրմէ կը խնդրէին Ասիատիկոսի համար, թէ ատելի գեղծումն մը կը համարէր այդ արատն ասպետաց դասուն վերայ դրոշմել:

ԺԳ. Եւր սիրելի մոլութիւններն էին անգթութիւնն ու որկրամոլութիւնը: Կանոնաւորապէս երեք եւ շատ անգամ ալ չորս հեղ կերակուր կ'ուտէր. նախաճաշ, ճաշ, ընթրիք, եւ չորրորդը զոր շուայտութիւն կը կո-

չէր: Ամենուն ալ կը հասնէր, փսխելու սովորած ըլլալով: Մի եւ նոյն օրը շատ մը մարդոց ճաշի հրաւելները կ'ընդունէր. եւ ամեն ճաշ չորս հարիւր հազար սէստէրկէ պակասի չէր ըլլար: Ամենէն հոչակաւորն եղաւ ա'յն, զոր իրեն տուաւ իւր եղբայրը՝ ի Հռովմ հասած ատենը. երկու հազար բնօրեալ ծովն եւ եօթն հազար թռչուն տրուեցաւ այս ճաշին: Եւ դարձեալ այս պերճութիւնն ալ գերազանցեց, ահագին մեծութեամբ սկաւառակի մը հանդէսն ընելով, զոր վահան Աթենասի կը կոչէր. անոր մէջը խառնեք էին տափածովի լերդ, փասեանի եւ սիրամարգի ուղեղ, փինիկհաւուց լեզու, քարադիացի կիթ: Այս կերակուրը շինելու համար նաւեր հաներ էին Վենետիկի ծոցէն մինչեւ Կադիքսի նեղուցը: Որկրամուկութիւնն ա'յն աստիճան զօրացած էր անոր վերայ, որ զօհեալու ատեն միսերը կէս խորովեալ եւ կարկանդակները կէս եփած կը վերցունէր, եւ փողօցներուն մէջէն անցած ատենը խսնորհներուն վերայ եւ կապելանոցներուն մէջ կերակուրներ կ'ուտէր որ կրակի պէս տաք էին կամ թէ նախընթաց օրը պատրաստուած եւ կէս մը կրծուած էին:

ԺԴ. Ամեն կերպ պատճառանքով մարդ դատապարտելու եւ խստութիւն բանեցընելու միշտ պատրաստ ըլլալով, զանազան եղանակաւ կործանեցընել տուաւ ազնուական քաղաքացիներ, որ ժամանակաւ իրեն ընկերներն եղած էին, եւ զորս յետին արտօնանի գրաւիչ շողմութեամբ իւր քովը հրապուրած էր: Անոնցմէ մին թաւաւորուեցաւ պաղ ջրով զոր իւր ձեռօրն անոր տուաւ՝ ջերմը բռնած ատենը: Չանխայեց ա'յն վաշխառուաց եւ հարկահանից գրեթէ եւ ոչ միոյն, որք առնիլիւնին պահանջեր էին իրմէ, կամ իւր

Տանապարհորդութեանցը մէջ հարկ առեր էին իրմէ։ Անանց մէկն ալ ի տանջանս ղրկեց ա՛յն վայրկենին ք. զինքն ողջունելու կու գար նա. եւ մէկէն ի մէկ գայն ետ բերել տալով, երբ ամեն մարդ արդէն անոր զօրութիւնը գովելու վերայ էր, հրաման տուաւ որ իւր ժառանգը գլխատուն գայն, ըսելով թէ անոր պատճովն իւր աչքերը պիտի պարտէր։ Աւրիշ մէկն ալ իրեն հետ դաստապարտուած տեսաւ իւր երկու հողիքը, որք իրեն համար ներողութիւն կը խնդրէին։ Հռովմայեցի ապակետ մը՝ զոր ի մահ կը տանէին, նղաղակեց. «Թ՛մ ժառանգորդս էք»։ Ախտելլիոս ուզեց տեսնել անոր կտակագրութիւնը. եւ կարդալով, երբ տեսաւ որ պրդարել զինքը ժառանգորդ անուանած էր ազգապարտաւորի մը հետ կէս առ կէս, փողոտել տուաւ թէ ազատագիրն եւ թէ ածպետը։ Փողովորդեան կարգէն շատ մը մարդիկ մի եւ նոյն բախտն ունեցան, իւր-իւրեւն կուտակցութեանը վերայ չար խօսած ըլլալնան համար. կը պնդէր թէ ոչ ալ լինչ պատճառաւ ալ զինքն տոնելն համար եւ զինքը փլցունելու յաւով թրեր էին այն յանդգնութիւնը։ Ախտելլիմ էր մանաւանդ ընտանի աստղաբաշխից, որոց վերայ ամբատանութիւն մ'ըջուելուն պէս կորսնցունել կու տար զանոնք։ Անոնց դէմ դառնացիր էր անոր համար, որ երբ հրովարտակ մը հաներ էր որով անոնց կը հրամայէր որ հոկտեմբերի կաղանդէն յառաջ Հռովմէն եւ Թատալիայէն դուրս ելնեն, անոնք ալ իրենց կողմէն Քաղդէպուոց մէկ հրովարտակը փակուցեք էին. «Պատուէր որգիլական առ Ախտելլիոս Պերմանիկոս որ հոկտեմբերի կաղանդից օրն աշխարհիս եւ ոչ մէկ տեղւոյն մէջ զտնուի»։ Նասկած եղաւ նաեւ, թէ անօթութեամբ մեռցունել տուեր էր

իւր մայրը հիւանդութեան ատեն, Պերմանացի կնոջ մը գուշակութեանցը հետեւելով, որոն կը հաւատար իբրեւ պատգամ, եւ որ կը զեկուցանէր իրեն թէ երկար եւ խաղաղ թագաւորութիւն մը պիտի ունենար թէ որ իւր մօրը գերապրէր. այլք կ'ըսեն, թէ մայրը՝ ներկայէն զգուած եւ ապագայէն սոսկացած, թոյն խնդրեր էր անկէ, զոր նա տուեր էր անոր առանց ժեծ դժուարութեան:

ԺԵ. Իւր տէրութեան ութերորդ ամիսը, Պաննոնիայի, Մեսիայի, Սիւրիայի եւ Հրէաստանի լեզէոններն ապստամբեցան. ամենքն ալ երդումն ըրին առ Վեսպասիանոս ի բացակայութեան կամ ի ներկայութեան: Վիտելլիոս, ինչ որ մնացած էր յինքն ապահովելու համար, հրապարակային եւ մասնաւորական առատածեղնութեանց դիմեց զորս մինչ ի չափազանցութիւն տարաւ. զօրք ժողովեց Հռովմայ մէջ, եւ անոնց որ իրենց կամօրը զրուեցան, յաղթութենէն յետոյ արծակումն, եւ հինօրեայ զինուորաց եւ կանոնաւոր ծառայութեան վարձատրութիւնները խոստացաւ: Յամարին եւ ծովուն վերայ իւր թշնամիներէն նեղուելով, անոնց դէմ հանեց մէկ կողմէն իւր եղբայրը՝ նաւատորմիդով, նոր քաղաքացի զինուորներով եւ ուսաբանարտներով. եւ միւս կողմանէ, Բերրիակի մէջ յաղթող զօրքերն ու զօրապետները: Բիչ ժամանակի մէջ ամեն կողմէ մատնուած կամ յաղթուած, Վեսպասիանոսի եղբոր՝ Փլաւիոս Սաբինոսի հետ դաշնադրութիւն մ'ըրաւ, որով միայն իւր կեանքն եւ հարիւր միլիոն սէստերկ եկամուտ կը պահէր իրեն: Եւ ճիշտ պալատին սանդուղներուն վերայ ի տես ելնելով, յայտարարեց թէ կը հրաժարէր կայսրութենէ զոր ակամայ ստանձներ էր. բայց ամենքն ալ դէմ

կեցան ասոր, եւ պաշտօնանկութիւնը յապաղեցաւ: Գիշերն անցնելով, առտուն լուսնալու ատեն սգոյ զգեստով իջաւ մինչեւ հասարակաց հրապարակին մէջ, եւ լալով կարգաց իւր հրաժարագիրը. ժողովուրդն եւ զինուորները դարձեալ ընդմիջելով յորդորեցին որ չվհատի, եւ իրենց ծառայութիւնը խոստացան անոր: Սիրտ առաւ, շտապաւ յարձակել տուաւ Սաբլինոսի եւ նորա կուսակիցներուն վերայ, երբ քնաւ չէին յուսար: Ասոնք մղուեցան ժինչեւ Կապիտոլիոնի մէջ, եւ քաշուեցան Արամազդի տաճարին մէջ, ուր կրակ տրուեցաւ, եւ հոն հեղձամահ եղան: Կռիւն ու հրդեհը կը դիտէր Յիւրբերիոսի տանն երդիրէն, ուր սեղանի նստած էր: Շատ ժամանակ չանցաւ, զոջաց այս բռնաւորութեանս վերայ, որուն հեղինակը՝ կը պնդէր թէ լինքը չէր. եւ ամբոխը ժողովելով, երդնու տուաւ ամենուն, եւ լինքն ամենէն առաջ երդումն ըրաւ Սրկրին խաղաղութենէն աւելի մեծագին բան մը չճանաչելու. այն ատեն իւր դաշոյնը քաշելով ներկայացուց հիւպատոսին, եւ անոր մերժելուն վերայ դատաւորաց եւ ատենակալաց ներկայացուց: Ի՞նչ որ ընդունեց զայն. եւ մինչդեռ ինքն զայն Միաբանութեան տաճարին մէջ դնելու կ'երթար, ոմանք սկսան աղաղակելով ըսել, թէ նոյն ինքն էր Միաբանութիւն. ետ դարձաւ յայտարարելով թէ պիտի պահէ դաշոյնն եւ Միաբանութեան անունը:

ԺԶ. Պարտաւորեց ատենակալները, որ Սստեաններուն հետ ի միասին պաշտօնաւորներ զրկելով խաղաղութիւն կամ զոնէ խորհրդակցելու համար քիչ մը ժամանակ խնդրեն: Հետեւեալ օրը, երբ պատասխանի կ'ըսպասէր, իրեն իմացուցին թէ թշնամին կը մօտենար. իսկոյն իւր գահաւորակէն ի վայր նե-

տուեցաւ. եւ իւր ետեւէն ունենալով միայն երկու հոգի որոց մին իւր խոհագործն էր եւ միւսը՝ հացագործը, գաղտնաբար բռնեց Ս. վէնտին լերին ճամբան՝ ուր էր իւր հարց տունը, որպէս զի անտի Լամպանիոյ մէջ փախչի: Բայց շփոթախառն գրոյց տարածուելով թէ թշնամին խաղաղութիւնն լնդուներ էր, թողուց որ զինք նորէն պալատ տանին. ամայացեալ գտաւ զայն. ինքն ալ շատ չանցաւ անոր մնաց: Սյն ատեն, ռսկի ստակով լեցուն կամար մը կապեց մէջքը, դռնապանին սենեկին մէջ ապաստանեցաւ, շունը դրանն առջեւ կապեց, եւ առջեւը մահճակալ մ'եւ անկողին մը դրաւ:

ԺԷ. Արդէն բանակին զլուրը յառաջ կը խաղար. եւ զինուորներէն ոմանք՝ դէմերնին մարդ մը չպատահելով, ցրուեցան պալատին մէջ: Ապաստանարանէն դուրս բաշեցին զՎիտելլիոս. եւ ո՛վ ըլլալը չգիտնալով, հարցուցին թէ ո՛ր է կայսրը: Մինչդեռ զանոնք խաբել կը ջանար, ճանչցուեցաւ. բայց սկսաւ խնդրել որ իւր կեանքը շնորհեն, ըսելով թէ գաղտնիքներ ունէր յայտնելիք որ Աեսպասիանոսի կենաց կարեւոր էին, եւ աղաչելով որ բանտարկեալ պահեն զինքն. մինչեւ որ վերջապէս կիսամերկ ընդ քարշ բերին հասարակաց հրապարակին մէջ, լաթերը պատռտած, չուանի պարանոցի, ձեռքերը յետին կապած, եւ մագերը՝ ոճրագործաց պէս գլխուն ետին ամփոփած. ոմանք իսկ իրենց թուրին ծայրովն անոր ծնօտը վեր կը հանէին, որպէս զի երեւն աղէկ մը տեսնուի. այլք՝ ցեխ եւ աղտեղութիւն կը նետէին վերան, որկրամոլ եւ հրծիգ կոչելով զայն:

Ժողովուրդը զայն կը յանդիմանէր մինչեւ իսկ մարմնական պակասութեանցը համար. ըստ որում չափէ

դուրս երկայն հասակ մ'ունէր, երեսը կարմիր եւ գինւոյ յաճախ գործածութենէն պալարացեալ էր, փորը մեծ եւ մէկ սրունքը միւսէն աւելի տկար էր. այս վերջին խօթութիւնն ունեցեր էր՝ Աայիոսի հետ կառք վարելու ատենը ճգմուելով: Աերջապէս, երկար ժամանակ չարչարուելէ յետոյ, բզկտուեցաւ տանջանաւորանի մէջ, եւ անտի ակիշով մ'ընդ քարշ տարուելով Տիրբայի մէջ նետուեցաւ:

ԺԸ. Իւր եղբօր եւ իւր որդւոյն հետ կորաւ, յիսունեւօթներորդ ամի իւր հասակին, արդարացունելով ա'յն կանխասացութիւնը՝ զոր մեր պատմած հրաշքին առթիւ, ըրեր էին իրեն Աիէնայի մէջ. թէ Պաղղիացւոյ մը ծեռքը պիտի ընկնէր: Արդարեւ զահէն ընկաւ. թշնամի բանակին զօրապետ Անտոնիոս Պրիմոսի ձեռք, որ ծնած էր ի Տուլուս, եւ որ տղայութեան ատեն Բիլլո մականոնը կրած էր, որ Պաղղիարէն լեզուաւ «տաւալ» կը նշանակէ:

ՎԵՍՊԱՍԻԱՆՈՍ

Ա. Արքայական զաւագանք՝ որ, սանկ ըսենք, իւր ճամբան կորսընցուցեր էր երեք իշխանաց ձեռքերում մէջ տեղն որք մի զմիոյ զկնի ի զահ բանտրացան եւ ի ձեռն ապստամբութեան եւ սպտնութեան կործանեցան, վերջապէս հաստատուեցաւ եւ ամրացաւ Փլաւիա ընտանիքին մէջ, որ արդարեւ թէպէտեւ անշան եւ զուրկ էր նշանատր եղած ըլլալէ, եւ սակայն ի հարկէ սիրելի եղաւ Հռովմայեցոց, թէեւ այն ընտանիքը յառաջ բերած էր զՌոմիտիանոս, որոյ բարբաբոսութիւնն ու ցանկասիրութիւնն արդարապէս պատժուեցան: Բէատայի օրինակցորդ քաղաքէն՝ Տիտոս Փլաւիոս Պետրոնիոս, թէ՛ ընտրութեամբ եւ թէ զինուորագրութեամբ՝ իբրեւ հարիւրապետ ծառայեց քաղաքական պատերազմին մէջ ընդ հրամանաւ Պոմպէոսի: Փարսալի կռուին օրը՝ փախաւ եւ իւր տունը քաշուեցաւ. այն տեղ ներումն եւ արծակուրդ ընդունելով յաղթողէն, սեղանաւորի մը քով մտաւ իբր գրագիր: Որդին՝ Սաբինոս մականուանեալ, բնաւ զէնք չկրեց, թէպէտեւ հեղինակը ոճանք գրած են, թէ հարիւրապետ եղաւ, եւ թէ իւր վատաւորչութեան աղագաւ ծառայութենէ քաշուելու արտօնութիւն ունեցաւ: Ասիոյ մէջ քառասորդի հաւաքիչ եղաւ: Ցակաւին կը ցուցնէին արձաններ, զորս զանազան քաղաքաց մէջ կանգնած էին ամոր՝ սա՛ արձանագրութեամբ. ԱՌԵՎԵՐԵՐԻ ԲԱԺԱԳԵԾՆ: Ապա վաշխատու եղաւ Հելլենտացոց մէջ, եւ հոն մեռաւ, իւր կնոջմէն Վեսպասիա Պոլլայէն երկու զաւակ թողելով, որոց անդրանիկը՝ Սաբինոս Հռովմայ քաղաքապետ

եղաւ, եւ կրտսերը՝ Աեսպասիանոս կայսրութեան հասաւ: Պոլլա՝ որ իւր երկանը գերապրեցաւ, պարկեշտ սերոմուղէ էր: Հայրը՝ Աեսպասիանոս Պոլլիոն, երեք անգամ զինուորական տրիբուն եւ բանակի վերատեսուչ եղած էր. եղբայրն ատենակալ էր եւ պրետորութիւն վարած էր: Հռովմէն վեց մղոն հեռու, Նուրսիայէն ի Սպոլէտա տանող ճամբուն վերայ՝ տակաւին բարձրկեկ տեղ մը կը ցուցնեն որ Աեսպասիա կը կոչուի, ուր Աեսպասիոսներու շատ մը յիշատակարաններ կան. ասի ապացոյց մ'է թէ անոնց ընտանիքը փայլէ եւ հնութենէ զուրկ չէր: Զէ թէ չեմ գիտեր որ ոմանք կ'ուզեն ցուցնել թէ Պետրոնիոսի հայրը՝ ծնեալ յայնկոյս Պոյի, զուգն եղաւ այն հողագործաց խմբերում որ ամեն տարի Ռմարիայէն Սարինացոց երկիրը կ'անցնին հողի ժշակութեան համար. թէ Քէատայի փոքրիկ քաղաքին մէջ հաստատուեցաւ. եւ թէ այն տեղ ամուսնացաւ. այլ, մշտնադոյն խաւարկութեանց հակառակ, այս իրողութեան մէկ հետքն իսկ չգտայ:

Բ. Աեսպասիանոս ձնաւ Սարինացոց երկրին մէջ՝ յայնկոյս Քէատայի, Փաղկրինա՝ անուանեալ փոքրիկ աւանի մը մէջ, ի 19 Նոյեմբերի, յերեկոյին. ի հիւստոտուութեան Կուլնտոս Սուլպիկիոս Կաւերինոսի եւ Կայկոս Պոպպէոս Սարինոսի, Օգոստոսի մահուանէն հինգ տարի առաջ: Իւր համայն Տերտուլլայի քովը մեծցաւ, Տուկանայի երկիրներուն մէջ: Սրբոր ի գործ բարձրացաւ, շատ անգամ այցելաւ այն տեղին, որ իւր տաղանթն քնակարանն եղած էր. եւ ի նշան որ էր աշխատեցողաց, չուզելով վաւերանման մ'ընել ա՛յն իրերուն վրայ որոց աւերած էին աչքերը: Իւր համայն յիշատակն աշխարհ գրեցի էր

իրեն, որ բոլոր կենացը մէջ՝ հանդիսաւոր տօնից օրերն անոր արծաթեայ բաժակովը կը խմէր ըմպելիքը: Այրական պատմութեանն զգեցած, երկար ժամանակ մեծ ընդդիմութիւն ցուցուց միջնաժիրանիին, զոր կը հազնէր իւր եղբայրը. եւ երբէք անոր հետամուտ չպիտի ըլլար, թէ որ մայրը՝ ըրած Թախանձանացը վերայ նախատանք եւս յաւելցունելով եւ զայն իւր եղբոր սակրաւորն կոչելով չստիպէր. ասի՝ մայրական իշխողութենէ աւելի ազդեց անոր: Թրակիոյ մէջ զխնուորական տրիքունի տիտղոսով ծառայեց: Ռանձապետութեանն ատեն, Էրեստէի եւ Լիւրենայիկէի կառավարութիւնն ստացաւ վիճակով: Շինուածապետութեան համար եւ ապա պրետորութեան համար ընտրելեաց մէջ մտնելով, թէ՛ մին եւ թէ՛ միւսը ձեռք չանցուց բայց եթէ դժուարութեամբ եւ իւր նախանձընդդէմներէն հինգին իրմէ առաջ անցնիլը տեսնելէ յետոյ: Այս հետամտութեանը ժամանակ եւ մանաւանդ պրետոր եղած ատենը՝ ձերակուտին Թշնամի ըլլալով, ամեն կերպերով ջանաց Լայիոսի շողորորդել: Արտաքոյ կարգի խաղեր խնդրեց Ռերմանիոյ յաղթութիւնը տօնելու համար. եւ համամիտ գտնուեցաւ որ Թաղումն մերժեն անո՛նց որ դաւադրութեան յանցանօր դատապարտուին. ձերակուտին համախումբ ներկայութեանը շնորհակալութիւն ըրաւ Լայիոսի ա՛յն պատուոյն համար զոր ըրեր էր իրեն՝ ընթրիքի հրաւիրելովը:

Գ. Այս ժամանակներուն մօտ ամուսնացաւ Փլաւիա Ռոմիտիլլայի հետ, որ ի սկզբան Լատինական քաղաքակցութեան տիտղոս ունէր, եւ Ափրիկէի մէջ Ցրապակա քաղաքէն Ստատիլիոս Լապելլա անուն շուրջմայեցի ապստին տիրուհին եղած էր. բայց յե-

տոյ ետ ուզուեցաւ ի Հռովմ, իբրեւ քաղաքացուհի ճանչցուելով դատաւորներէն, եւ յանձնուեցաւ հօրը՝ Փերենտեան Փլաիոս Լիբերալիսի, որ գանձապետի մ'ատենադպիրն եղած էր: Ասկէ ունեցաւ երեք զաւակ. Յիտոս, Ռոմիտիանոս եւ Ռոմիտիլլա: Իւր կնոջն ու դուտեր գերապրեցաւ, զորս կորոյս մինչդեռ լոկ սոսկական մէկն էր: Իւր կնոջ մահուանէն յետոյ՝ իւր քովը կանչեց Անտոնիայի ազատագրելուհին եւ քարտուղարուհին՝ Լենիդան, զոր սիրած էր ժամանակաւ. եւ ետրէն՝ կայսր եղած ատեն, անոր հետ ապրեցաւ իբրեւ իւր կնոջ հետ:

Ռ. Լիզոդէսի թագաւորութեան ժամանակ, Նարկիսոսի համարման շնորհիւն ստացաւ Ռերմանիոյ մէջ լէգէոնի մը տեղակալի պաշտօնը. անկէ անցաւ յԱնգղիա, ուր երեք անգամ կռուեցաւ Թշնամեաց հետ. հնազանդեցուց խիստ պատերազմաւէր երկու ժողովուրդներ, առաւ քսանէն աւելի քաղաքներ, եւ հնազանդեցուց Անգղիոյ մերձակայ Աելտայի կղզին, մերթ ընդ հրամանաւ Լիզոդէսի տեղակալ եւ հիւպատոսական քաղաքացի՝ Ալլոս Պլաւտիոսի, մերթ ընդ հրամանաւ նորին իսկ Լիզոդէսի: Ընդունեց նաեւ յաղթական զարդերն եւ կրկին քահանայապետութիւն մը. մինչեւ իսկ տարւոյն վերջին երկու ամիսներուն մէջ հիւպատոս կարգուեցաւ: Այն ժամանակէն սկսելով մինչեւ անթիհիւպատոս եղած ժամանակը, առանձնութեան մէջ ապրեցաւ՝ վախճալով Ագրիպպինայէն, որ տակաւին համարումն ունէր իւր որդւոյն քով, եւ որ Նարկիսոսի մահուանէն յետոյ՝ այս սիրեցելոյն քարեկամները կը հալածէր: Մեծ ուղղութեամբ կառավարեց զԱփրիկէ, եւ ժողովրդոց յարգանքը շահեցաւ, բայց եւ անպէս Ադրումէտի մէջ ծագած խռ-

վումեան մ'առնե՛ք թողկե՛ք նետեցին անոր: Ահա
դարձաւ աղբատ եւ վարկն ա'յնպէս կ'ըրուած, որ
բոլոր իւր երկիրներն իւր եղբօրը գրաւ դրաւ. եւ իւր
գործերը շիտկելու համար պարտաւորեցաւ ծիաւա-
նառութիւն եւ գերեզմանառութիւն ընել, եւ ասոր հա-
մար Լ-Է-Կ-Ն մականունեցաւ: Ապացուցուեցաւ թէ
երկու հարիւր մեծ սէստէրկ առեր էր երիտասարդէ
մը՝ իւր հօրը կամաց հակառակ, զայն տտենակալի
աստիճանին հասցունելու համար. այս կաշառառու-
թեան համար դառն կշտամբանք ընդունեց: Յոնաս-
տանի մէջ, Ներոնի ճամբորդութեան հետը գտնուե-
լով, եղաւ որ այս իշխանին երգած ատենն երբեմն
դուրս ելաւ կամ քնացաւ. ասոր համար ընկաւ անոր
երեսէն, եւ ոչ միայն անոր ընկերութենէն զրկուեցաւ,
այլ նաեւ անոր աչքին առջեւ երեւիլն արգիւտեցաւ:
Անձանօթ փոքրիկ քաղաքի մը մէջ քաշուեցաւ, եւ
այս առանձնութեանը մէջն էր, ա'յն պահուն յորում
ըստ աւենայնի վախ ունէր, որ եկան կառավարու-
թիւն մը եւ բանակ մը իրեն ընծայեցին: Բոլոր արեւ-
ելից մէջ ընդունուած հինաւորց աւանդութիւն մ'էր,
թէ աշխարհի տէրերը Հրէաստանէն դուրս պիտի գա-
յին ճիշդ նոյն այն ժամանակին մէջ. այս պատգամն
որ զՎեսպասիանոս կ'ակնարկէր ինչպէս որ ետքն
պատահալը զայն ստուգեց, ուրիշ կերպով մեկնու-
թիւն առաւ Հրէից մէջ. իրենց համար առին պէն
պատգամը, եւ լուծեցնին թոթուելով ասպարէզ կար-
դացին իւր սպաննեցին իրենց կառավարիչը, եւ փա-
խուցին Սիրիոյ անթիհիպատոմն որ անոր օգնու-
թեան կու գար. եւ որուն ձեռքէն արծիւ մ'ալ առին:
Այս ապստամբութիւնը խաղաղեցունելու համար
պէտք էր մեծ բանակ մը եւ ճարտար զուխ մը, եւ

տաճարն ա՛յնպիսի մէջն ըլլալու էր որ առանց տնկէ նրկիւղ ունենալու կարելի ըլլար անոր հասառաւ այս-
չափ կարեւոր ձեռնարկումին մը. ընտրեցին զՎես-
պասիանոս, որ բաց ի այն տաղանդներէն որոց վերայ
կրնային ըստ ամենայնի յուսադիր ըլլալ, ոնէր սե-
բունդ մը եւ անոն մը յորմէ չէին կարծեր թէ վախ-
նալու բան մը գտնուէր: Ուստի իւր գաւառին զօրացը
վերայ երկու լէգէոն, ութ վաշտ հեծելոց եւ տասն
վաշտ հետեւակաց աւելցունելով, եւ հետն ունենալով
իւր անդրանիկ որդին որ իւր տեղակալներուն մէջը
կը ծառայէր, Հրէաստան հասնելուն պէս բոլոր դրա-
ցի երկիրներուն աչքն իւր վերայ գրաւեց, զինուորա-
կան կարգապահումինը վերահաստատելով եւ ա՛յն-
չափ քաջաստուգեամբ վարուելով, որ պաշարման
մը մէջ ծոռկէն վիրաւորեցաւ քարի հարուածով մը,
եւ շատ մը նետեր ընդունեց իւր վահանին վերայ:

Թ. Ներոնէն եւ Պալքայէն ետրը, երբ Ոթոն եւ
Վիտելլիոս կայսրումինը մէկգմէկէ խելելու կ'աշխա-
տէին, նոյն լինքն՝ կայսրումեան համնելու յոյսը յղա-
ցաւ. այս յոյսը հիմնեալ էր երկար ժամանակէ ի վեր
շատ մը կանխազեկոյց նշաններու վերայ: Փլաւիոս-
ներոն գիւղի մէկ տանը մէջ հին կաղնի մը կար Ա-
րէսի նուիրեալ, որ՝ քանի անգամ որ Վեսպասիա
կը ծննդաբերէր, կ'արծակէր ծիլ մը որ յաշխարհ ե-
կած տղուն նախատաքիրը կը ցուցնէր. առաջին ծի-
լը տկար էր եւ շուտով մը չորցաւ, աղջիկ մ'էր այն
որ տարին չլննցուց. երկրորդը խիստ բարձրացած,
շատ մեծ բարեբախտումին մը կ'աւետէր. երրորդը
ծառի մը կը նմանէր: Սաբինոս՝ Վեսպասիանոսի
հայրը՝ աստղաբաշխի մը խօսքին հաւատալով, շու-
տով գնաց իւր անդն իմացուց թէ իրեն թոռն մի ծնաւ

որ կայսր պիտի ըլլայ: Եւ ալ սկստու ծիծաղիլ, զարմանալով որ իւր որդին կը զառանցէր արդէն, մինչդեռ իւր խեղճը զլուին էր: Յարէն, երբոր շինուածապետ եղաւ, վաղոցներուն ցեխն ալել տուած չըլլալուն համար՝ Լապիոս հրաւնայեց որ վերան զլուխը ցեխ ընեն: մէկն ալ տեսնելով որ գինուորները ցեխ կը նետէին անոք վերայ, խմացուց թէ օրին մէկը հասարակապետութիւնը՝ ոտնակոխ եղած եւ քաղաքական պատերազմներով վրդոված՝ անոր գրկին մէջ պիտի ապաստանէր: իբրեւ ապահով ապաւէն մը: Ճաշին ժամանակը՝ օտարական շուն մը ներս մտաւ, բերնին մէջ մարդու մը ձեռք բռնած, զոր սեղանին ներքեւ ձգեց. ուրիշ օր մ'ալ երբ ընթրիքի նստած էր, արօրավար եզ մը լուծը կոտորելով մտաւ աշն սրահին մէջ ուր կեդրակուր կ'ուտէր, փախուց գերիմեւրը, եւ մէկէն ի մէկ, յոգնածի պէս, անոր ոտից առջեւն ընկաւ: գլուխը խոնարհեցունելով: Իւր հարց զաշտին մէջ նոճի մը՝ որ առանց մրրկէ կամ տապաւրէ կտրուելու արմատախիլ եղեր էր, հետեւեալ օրն աւելի եւս կանաչագարդ եւ ուռնացեալ կանգնեցաւ: Ներոնի հետ՝ Աքայիոյ մէջ եղած ատենը՝ երազին մէջ տեսաւ որ մեծ երջանկութիւն մը կ'աւետէին իրեն եւ իր մարդոց՝ երբ Ներոն իւր մէկ ակռան կոթորնցունէր. եւ հետեւեալ օրը Լապսեր նախասենեկին մէջ մտած ատենը, տեսաւ անոր բժիշկն որ նոյն կէտին Ներոնի բերնէն քաշած հանած մէկ ակռան ցուցուց իրեն: Երբ Հրէաստանի մէջ Լաւրմեղոս լերին պատգամին խորհուրդ կը հարցընէր, սրտածխան տուաւ թէ ի՛նչ մեծ բաներ որ խորհի, կրնայ ապահով ըլլալ յաջողելուն: Խիստ երեւելի Հրեայ կալանաւորներէն մին՝ Յովսէփ, այն վայրկենին որ երկաթի կը զարնէ-

ին, ապահովեց թէ քիչ ապենէն պիտի ազատէր ի ձեռն Աեսպասիանոսի եւ նոյն իսկ ի ձեռն Աեսպասիանոսի կայսեր: Հռովմէն եկած ուրիշ զուշակութիւններ կ'աւետէին իրեն. թէ՛ Ներոնի երազին մէջ ազդարարութիւն ընդունել էր որ իւր սրբավայրէն վերցունէ Սրամազդի արծանը, եւ տանի Աեսպասիանոսի տունն եւ անկէ ալ ի Լրկէս. թէ՛ Քալբա իւր երկրորդ հիւպատոսութեանը համար Հռովմայեցիները ժողոված ատենը, Յուլիոս Նեսարի արծանը դէպ ի յԱրեւելս դարձեր էր. թէ՛ Քեքրիակի կոխէն առաջ, երկու արծիւ իրարու հետ կռուել էին ի ներկայութեան երկու բանակաց, եւ թէ՛ անոնցմէ մին յաղթուելով, իրրորդ արծիւ մ'եկեր էր Արեւելից կողմէն եւ ի փախուստ դարձուցեր էր զյաղթողը:

Զ. Սակայն վարանումէ ազատելու համար, իւր մարդոց թախանձանացը հակառակ, հարկ եղաւ որ բաղդն այնպէս բերէ որ զինքը չճանաչող զօրքեր իւր կողմն յայտարարեն զիրենք: Մեսիոյ երեք լէգէոններուն մէջէն առնուած երկու հազար հոգի՝ Ոթոնի օգնութեան երթալու ժամանակնին, իմացան որ նա յաղթուել էր եւ ինքզինքն սպաններ էր. չթողուցին որ մինչ յԱկուլիա առաջ քալէ, իբրեւ թէ այս լուրին վերայ տաքակուտելով: Այն տեղ, ինքզինքնին ամեն տեսակ չափազանցութեանց եւ յափշտակութեանց տուած ըլլալով, սկսան վախնալ որ վերադարձած ատեննին իրենց վարմունքին համար հաշիւ տալու եւ պատժուելու կը պարտաւորին. կայսր մը դնելու ելան, ինքզինքնին ստորին չկարծելով, ոչ բան զԱպանիոյ լէգէոնները, որք ընտրել էին զՔալբա. ոչ բան զպրետորեանները, որ պսակել էին զՈթոն. եւ ոչ բան զՆերմանիոյ բանակը, որ անոր տեղը

ղրեր էր զՎիտելլիոս: Քոլոր հիւպատոսական հրամանատարներուն անուններն աչքէ անցուցին, եւ անոնց ամենքը մի զմիոյ կնի ի բաց մերժելով, միաբանեցան Վեսպասիանոսի անուանը վերայ, որոյ մասին շատ մեծ գովեստ խօսեցան մէկ բանի զինուորներ ա՛յն լէգէոնէն, որ Ներոնի մահուան ժամանակին մօտերը Սիւրիայէն ի Մէսիա անցեր էին: Իսկոյն անոր անունը դրին ամեն դրօշներու վերայ: Այս ընտրութիւնը հետեւանք չունեցաւ, որովհետեւ զինուորներն սկսան կամաց կամաց պարտաւորութեան մէջ մտնել. բայց եղելութիւնը հռչակուելովը, նախ եւ առաջ՝ Սզիպտոսի կառավարիչ Տիբերիոս Սղերսանդր երդումն ըրաւ Վեսպասիանոսի՝ իւր լէգէոններովը, յուլիսի կաղանդից օրը: Այս օրն որ Վեսպասիանոսի տէրութեան առաջինն էր, ետքէն կրօնական փայլով տօնուեցաւ: Նոյն ամսոյն 11ին, Հրէաստանի բանակը կայսր ճանչցաւ զայն: Շատ մը պարագաներ նպաստեցին անոր ձեռնարկութեանը. ինչպէս, Ոթոնի առ Վեսպասիանոս գրած ճշմարիտ կամ ենթադրեալ նամակը, յորում անոր կը յանձնէր մեռած ատենն իրեն վրէժխնդիր ըլլալ եւ կայսրութեան պաշտպանութիւն ընել. ա՛յն զրոյցը, որ տարածուեցաւ թէ Վիտելլիոս միտք ունէր լէգէոններուն ձմերոցները փոխել եւ Պերմանիոյ լէգէոններն Արեւելից մէջ փոխադրել՝ անգործութեամբ եւ հանգստութեամբ զանոնք թուլցունելու համար. Մուկիանոսի օգնութիւնները, որ Վեսպասիանոսի եւ իւր մէջ տեղն առ ի նախանձուէ ծագած հին թշնամութիւնն ի բաց մերկանալով, Սիւրիոյ զօրքերն անոր հպատակեցունել խոստացաւ. վերջապէս, Պարթեւաց թագաւորին՝ Վոլոգէսի բարեսրտութիւնը, որ քառաւորն հազար աղեղնաւոր խոստացաւ:

Է. Աստի սկսաւ քաղաքական պատերազմը, եւ իւր տեղակալները յետալիս դրկելով, ինքն անցաւ յԱղեքսանդրիա՝ Եգիպտոսի պատուարներուն տիրելու համար. այն տեղ, իւր տէրութեան տեւողութեանը վերայ պատգամներուն խորհուրդ հարցունելու լուրջով, միպչակ մտաւ. Սերապիսի տաճարին մէջ ռաշկից դուրս հանեցին ամեն մարդ. եւ այս ապառաժին իւր պաշտպանութեան համար ապահովութիւններ առնելէ յետոյ ետ դարձած առնենը, իրեն ախպէս երեւցաւ. Թէ իւր առջեւ կը տեսնէր իւր ազատագրեալն Քապիթոլը, որ ինչպէս որ սովորութիւն է զոհերու մէջ, ծաղկեայ պսակներ, ազամարտ եւ հաց կը մատուցանէր իրեն. եւ սակայն նա ոչ վիայն տաճարէն ներս չէր կրցած մտնել, այլ նաեւ յօղացաւ ոնենապուն համար հազիւ Թէ կրնար քաբլ երկար ժամանակէ ի վեր, եւ այն ատենն ալ շատ հեռուն էր: Եւ ահա հասան նամակներ որ կ'իւնացանէին Վիտելլիոսի պարտութիւնը Երեմոնայի մէջ եւ նոր մահը: Դարձեալ զարմանալի պատահար մը եկաւ. Վեսպասիանոսի անձին վերայ տալարեց ա՛յն վեհափառական բարրը, որ կը պակսէր իշխանի մը որ նոր բարձրացած էր ի զահն որուն հոգմար չէր ծնած. ժողովրդեան մէջէն երկու հոգի, մին կոյր եւ միւր կաղ, պուաքի հասարակութեան ժողտեցան ծնոր, եւ սկսան աղաչել որ զիրենք բժշկէ, օա՛ Վեսպասիանոսեամբ զոր Սերապիս տուած էր անոնց՝ երազուն մէջ, Թէ՛ միայն փառալիսի բացուէր Թէ որ Լապարն անոր աչացը վերայ մքնել կամենար, եւ Թէ՛ միւրը շիտակ պիտի քալէր Թէ որ ոտքովն անգամ մը զարնէր: Վեսպասիանոս այսպիսի ճշմարտութեան մը յաջողութիւն չկրնալով նախատեսել, փորձելու ան-

գամ չհամարձակեցաւ. բայց բարեկամները խրախուսեցին զինք, ուստի փորձեց եւ յաջողեցաւ: Եւ այն ժամանակին մօտերը, դիմերը՝ յԱրքատիա՝ Տէգրէայի մէջ նուիրական տեղի մը համար տգղարարեցին որ փորել տրուի. հոն հին անօթներ գտնուեցան, յորս փորագրեալ էր պատկեր մը որ Վեսպասիանոսի կը նմանէր:

Ը. Այսպէս իւր համբաւն իրմէ առաջ քաշելով եւ Հրէից յաղթանակիլէն յետոյ հաւաւ ի Հռովմ: Ում հիւպատոսութիւն յաւելցուց առաջնոյն վերայ զոր ստացեր էր ժամանակաւ. նաեւ քննչութիւն վարեց: Իւր թագաւորութեան բոլոր ժամանակին մէջ ուրիշ բանի չզբաղեցաւ բայց եթէ խարխալեալ եւ տկարացեալ հասարակապետութիւնը վերականգնելու եւ ապա զայն երեւելի հանդիսացընելու: Զինուորները սանձարձակութեան եւ ժպրհութեան կոտորը հասեր էին. ոմանք՝ սոսրած յաղթութեանցը վերայ զոռոգացեալ, այլք՝ կրած պարտութիւններէն դառնացեալ: Եռովութիւն կը տիրէր գաւառաց մէջ, շատ մը ազատ բաղաքաց մէջ եւ քանի մը թագաւորութեանց մէջ: Վեսպասիանոս՝ Վիտելլիոսի զօրքերուն մէկ մեծ մասն արձակեց, եւ մնացեալը սանձահատեց: Գլխով անոնց որ իւր հրամանացը ներքեւ յաղթող եղած էին, անոնց աքտաբոյ կարգի որ եւ է շնորհ մ'ընելէ այնչափ հեռի գտնուեցաւ, որ մինչեւ իսկ զանոնք սպասցուց ինչ որ օրինապէս պարտ էր տալ անոնց: Բարբերը բարւորելու համար երբէք առիթ չէր փախցններ: Երկուստարդ մարդ մը՝ անկէ ընդունած պաշտօնի մէջ համար շնորհակալութիւն ընելու նպատակաւ, անոր տուէն ներկայացաւ՝ անուշահոտութեամբ խնկեալ. շատ խոժոռ աչօք նայեցաւ անոր,

Եւ անաչառ եղանակաւ մ'ըսաւ. «Լաւագոյն կը հա-
 մարէի թէ Եր խստոր հոտէիր» եւ ետ առաւ ա'յն շնոր-
 հը զոր ըբեր էր անօր: Այն նաւաստիներն որ կարգաւ
 Ոստիայէն եւ Պուզդէսէն ի Հռովմ կ'երթան ոտքով,
 պարգեւատուութիւն մը խնդրեցին անկէ՝ իբրեւ ոտքի
 ամաններնուն զինը վճարելու համար. առանց պա-
 տասխանի ճամբեց զանոնք, եւ հրամայեց որ այնու-
 հետեւ բոկոտն երթան, եւ այն ժամանակէն ի վեր
 այնպէս կ'երթան: Հռովմէական զաւառի վերածեց
 զԱքայիա, զԼիկիա, զՀռոդոս, զՔիւզանդիա,
 զՍամոս, որոց ազատութիւննին վերցուց. զԹրա-
 կիա, զԼիլիկիա եւ զԼոմագինէ որոնք մինչեւ այն
 ժամանակ թագաւորներով կը կառավարուէին: Լէգե-
 ռոններ հաստատեց Նապաղովկիոյ մէջ որ բարբարո-
 սաց յամախակի յարձակմանց ենթարկուած էր. եւ
 փոխանակ Հռովմէական սոսպետի հիւպատոսական
 հրամանատար մը դրկեց հոն: Քաղաքը տգեղացեթ
 էր հրգեհներով եւ աւերակներով. արտօնութիւն
 տուաւ որ ուզողը շէնք շինէ պարապ հողերուն վե-
 րայ, եթէ այդ հողերուն տէրերը չէին գործածեր զա-
 նոնք. ինքն ալ Նապիտոլիոնի նորոգութեանց ձեռն-
 արկեց. առնելն առաջ ինքը ձեռք զարկաւ գործին,
 աւերածները պեղեց. եւ շալակովը հող կրեց: Նորէն
 շինել տուաւ երեք հազար արուրէ սեղան, որ Նապի-
 տոլիոնի այրման ատեն կործաններ էին, եւ յորս փո-
 րագրեալ էին՝ Հռովմայ հիմնադրութենէն ի վեր, ձե-
 րակուտին վճիռները, ռամկիշխանութիւնները, դաշ-
 նակցութիւններն եւ առանձնաշնորհութիւնները: Ա-
 նոնց օրինակները փնտռեցին ամեն տեղ. եւ Վես-
 պասիանոսի շնորհիւն է որ կայսրութեան ամենագե-
 ղեցիկ եւ ամենւոհին յիշատակարանը պահուեցաւ:

Թ. Ինչն ալ նոր յիշատակարաններ կանգնեց: Խաղաղութեան տաճարը, հասարակաց հրապարակին մօտը. Լեզոզէսի տաճարը, Լէլիոս լերին վերայ, զոր Ագրիպպինա սկսած եւ Ներոն գրեթէ կործանած էր. Ամփիթատրոն մը՝ քաղաքին մէջ տեղը, զոր գիտէր թէ Օգոստոս շինելու միաք ունեցեր էր: Մարքեց եւ լրացուց ատենակալաց դասն եւ ասպետաց դասը, որոց երկուքն ալ սպանութիւններով սպառած եւ հին զեղծումներով աղտեղած էին: Քննահանդէս բրաւ անոնց, անարժան անդամներն արտաքսեց եւ անոնց տեղն Խտալիոյ եւ զաւառաց պարկեշտ քաղաքացիները դրաւ. եւ հասկըցունելու համար թէ այս երկու դասերն ոչ այնչափ իրաւունքով որչափ աստիճանաւ կը տարբերէին իրարմէ, ատենակալի մը եւ Հռովմայեցի ասպետի մը կռուին մէջ դատաստան: Եւ թէ ներելի չէր թշնամանք ընել ծերակուտի մը անդամոյ, այլ պէտք էր անոր պատասխան տալ:

Ժ. Պատերը յանհնարինս շատցած էին. ըստ որում հիներն առկախեալ մնացեր էին օրինեց պաշտօնէութեան յանախական ընդհատութեանց առթիւ, եւ ժամանակաց վրդովումն անդադար նորեր կը յորուցանէր: Ախնակաւ ընտրեալ դատաւորներէ յանձնաժողով մը հաստատեց, քաղաքական պատերազմաց պատեհութեամբ յափշտակեալ խնջքերը յետոյ դարձունել տալու համար, եւ արտաքոյ կարգի փութացունելու համար՝ հարիւրորդպետաց առջեւ տարրած դատերը, որք այնքան շատ էին որ դատավարներուն կեանքը կարճ պիտի գար:

ԺԱ. Շուայտութիւնն ու զեղխութիւնը մէկէ մը արգելք գտած չըլլալով, սոսկակի յաւաքադիմութիւն

որած էին: Մերակուտին ձեռօր օրէնք դնել տուաւ, թէ ուրիշ մէկու մը գերիին հետ ամուսնացող կինը ծառայ համարուի. եւ թէ ընտանիքի տղայոց փոխատուութիւն ընող վաշխաւորները չկարենան ստակնին ստանալ, մինչեւ իսկ այն տղայոց հայրերուն մեռնելէն յետոյ եւս:

ԺԲ. Սակայն ամոր թագաւորութիւնը չափասէք եւ գթած իշխանի մը թագաւորութիւն եղաւ, եւ այս՝ ոչ իւրք ստեցաւ: Սրբէք իւր սերունդը միջակ աստիճանէ մ'ըլլալը չծածկեց. շատ անգամ պարծեցաւ իսկ. ծաղրելի ըրաւ այն մէկ քանի շողորորթները, որ կ'ուզէին Փլաւիա ընտանիքը տանիլ հասցունել մինչեւ Քէատայի հիմնադիրներուն եւ մինչեւ Հերքիւլէսի մէկ ընկերոջը, որոց մէկ յիշատակարանը կը տեսնուի Սալարիա ճամբուն մէջ: Արտաքին շքոյ զարդերու զալով, այնչափ քիչ փափարող եղաւ անոնց, որ իւր յաղթանակի օրը՝ արարողութեան երկայնութենէն եւ տաղտկութենէն ծանձրացած, չկրցաւ համբերել եւ ըսաւ, թէ արդարացի պատիժ մ'էր իրեն որ իւր այն հասակին մէջ այնչափ քիչ խելք ունեցեր էր որ յաղթանակի փափարքեր էր, որպէս թէ իւր անուանը կը վայլէր կամ թէ երբէք պիտի կարենար յուսալ անոր: Շատ ուշ հաճեցաւ տրիբունական իշխանութիւնն եւ Հայր հայրենեաց տիտղոսն ընդունելու: Այսպէս յարգանք մատուցանելու եկողներուն վերան վնասուել տալու սովորութեան գալով, քաղաքական պատերազմին ժամանակէն ի վեր ջնջիր էր զայն:

ԺԳ. Մեծ համբերութեամբ կը տանէր իւր բարեկամաց ազատօրէն գրոյցներուն, փաստաբանից յանդուգն բացաղարձութեանց եւ փիլիսոփայից ազատամտութեան: Մուկիանոս որուն ամօթալի բարբը հան-

բաժանօթ էր, բայց՝ որ իւր ծառայութեանցն առթիւ գողոզացած էր, ըիջ յարգանօք կը խօսէր անոր վերայ. **Վ**եսպասիանոս բաւական համարեց գաղտնաբար զայն ստգտանել, անոր բարուցը մէջ ինչ որ մեղադրելի կար, զրուցելով մէկու մը որ **Թէ՛** իրեն եւ **Թէ՛** անոր բարեկամն էր. եւ յաւելցուց, «**Իսկ ես, գոնէ մարդ մ'եմ**»: **Շ**նորհակալութիւն ըրաւ **Սալվիոս Լիբերալիսի**, անոր համար որ հարուստ տաճարատանեալ մը պաշտպանած ատենը՝ համարձակեր էր ըսելու, «**Ի՞նչ փոյթ Լեսարի եթէ Հիպպարկոս միլիոն մը սէստէրկ ունի**»: **Շ**նականն **Ռեմետրիոս**՝ դատ մը կորսընցունելէն յետոյ, անոր պատահելով արժան չհամարեց զայն սրջունել, եւ **Թշնամանք** իսկ ըրաւ. **Լայսրը** բաւական համարեց զայն շուն կոչելը:

ԺԴ. Անարգանք եւ Թշնամութիւն մոռնալու միշտ պատրաստ ըլլալով, պատաւաւոր կերպիւ ամուսնացուց Վիտելլիոսի դուստրը. օժիտ՝ եւ ընծաներ տուաւ անոր: Ներոնի Թագաւորութեան օրովը, ա՛յն ժամանակին մէջ որ արգիլեալ էր իրեն յարքունիս մտնել, պալատին բարապաններէն միմե՛կ որուն կը հարցընէր **Թէ՛ ի՞նչ ընէ եւ ո՛ր երթայ, սխառասխան տուաւ **Թէ՛** «երթայ ինքզինքը կախէ»: Ստրէն, **Վ**եսպասիանոս իրմէ շնորհ մը խնդրելու համար՝ անոր գալը տեսնելով, գրեթէ մի եւ նոյն պատասխանը տուաւ անոր. եւ վրէժը բաւական լուծած համարեց: Իւր երկիրներուն կամ իւր կասկածներուն եւ ոչ զոր զոհելու կարող ըլլալով, հիւպատոս բրաւ **Չեոթիոս Պոմպոնատանոս**, յովմէ զգուշանալ կը խրատէին՝ իբրեւ մարդէ մը, որուն գուշակութիւն եղած էր **Թէ՛** պիտի Թագաւորէր. «**Շա՛տ լաւ, բաւ **Վ**եսպասիանոս. միտքը կը բերէ ինչ բարիք որ իրեն ըրի**»:**

ԺԵ. Ոչ որ անմեղ անոր Թագաւորութեան օրովը կորսուեցաւ, եթէ ոչ անոր բացակայութեան ժամանակն եւ առանց անոր գիտութեան եւ մինչեւ իսկ անոր կամեցը հակառակ: Հելվիդիոս Պրիսկոս միայն սովորութիւն ըրած էր Սիրիայէն վերադարձած ատեն զայն լոկ Վեսպասիանոս կոչել. եւ իւր պրետորութեան գրութեանցը մէջ երբէք զայն կայսր անուանած չէր: Վեսպասիանոս անոր դէմ բարկացած ըլլալը չցուցուց, բայց եթէ վերջին աստիճանի հասնելէ յետոյ՝ երբ Հելվիդիոս կռուի մը մէջ յետին ժպրհութեամբ խօսեցաւ եւ իբրեւ իւր հաւատարմ վարուեցաւ հետը. ի սկզբան արսորեց զայն, եւ յետոյ զայն մեռցունելու հրամանն եւս տուաւ. բայց ի՞նչ որ ալ ըլլայ զայն ազատել ուզելով, մարդ զրկեց՝ հակահրաման տանելու. եւ Հելվիդիոս պիտի ազատէր, եթէ որ ստութեամբ չըսէին Վայսեր եթէ ժամանակն անցեր էր: Վրէժխնդրութեամբ կիրք յագեցունելէ հեռի, մինչեւ իսկ արդարապէս տրուած պատիժներու վերայ արտաւր կը թափէր:

ԺԶ. Միայն մէկ բանի համար կրնայ իրաւամբ մեղադրուիլ. այն է ստակը սիրելուն: Արդարեւ, Պալքայի օրովը ջնջուած հարկերը վերահաստատելուն, նոր եւ աւելի ծանր հարկեր եւս դնելուն, զաւառաց տուրքերն աւելցունելուն եւ մինչեւ իսկ երբեմն կրկնապատկելուն գոհ չըլլալով, մինչեւ՝ նոյն իսկ սոսկական մէկու մը ամօթ համարուած տուրեւառութեանց եւ մինչեւ վաճառաց փոխանակութիւն ընելու խոնարհեցաւ: Պատիւները կը վաճառէր հետամուտներուն եւ արծակումն՝ ամբաստանեալներուն, եթէ՝ անմեղ ըլլային եւ եթէ յանցաւոր. կը պնդեն իսկ եթէ թմնէ ընչաքաղց մարդերը մեծամեծ գործերու գլուխ:

կ'անցունէր, որպէս զի զանոնք դատապարտէ երբոր հարստանան: Սովորութիւն ունէր զանոնք սպունգ կոչել, զորս կը քամէր ի հարկին: Այս ցանկութիւնը՝ ըստ ոմանց, անոր բնաւորութենէն էր, որուն համար անոր յանդիմանութիւն ըրաւ ծերունի անդէորդ մը, որ՝ անոր կայսր եղած ատենը չկրնալով ծրիաբար ազատութիւն ստանալ, աղաղակելով ըսաւ թէ Աղուէն իւր մագը կը փոխէ բայց ոչ բարբը: Ըստ այլոց, չքաւորութեան արդիւնքն էր այն. հասարակաց գանձն այնչափ աղքատ էր որ յափշտակութեանց դիմել հարկ կ'ըլլար. եւ այս է որ զրուցել տուաւ Վեսպասիանոսի՝ ի զահ ելած ատենը, թէ պետութիւնը չորս հազար միլիոն սէստերկի կարօտ էր ինքզինքր յակաստանի պահելու համար: Այս վերջին կարծիքն այնչափ աւելի ճշմարտաման կ'երեւի, որչափ որ ի լան կը գործածէր անիրաւաբար առնուած ստակը:

ԺԷ. Իւր առատածեռնութիւնները բոլոր մարդոց վերայ կը տարածուէին: Մերակուտի անդամոց հասոյթը կ'ամբողջացունէր, աղքատ հիւպատոսականաց հինգ հարիւր մեծ սէստերկ թուակ կու տար: Պեղեցկազարդ շինութիւններով կը վերականգնէր այրած կամ երկրաշարժէ կործանած քաղաքները:

ԺԸ. Յաղանդից եւ արուեստից պաշտպանութիւն կ'ընէր մանաւանդ: Առաջին անգամ ըլլալով հասարակաց գանձէն վճարել տուաւ հարիւր մեծ սէստերկ տարեկան հասոյթ՝ անոնց որ Յռնարէն եւ Լատիններէն դպրութիւն կ'ուսուցանէին. նոյնպէս ստակ կը վճարէր լաւ բանաստեղծներուն եւ լաւ արուեստագէտներուն: Մեծագումար ընծայ մ'ըրաւ գործաւորի մը, որ հսկայ արծան մը վերականգնէր էր. եւ մեծ վարձատրութիւն ըրաւ մեքենագործի մը, որ ահագին

սիւններ քիչ ծախքով ի Կապիտոլիոն փոխադրել կը խոստանար: Գովեց անոր գիւտը, եւ չուզեց զայն ի կիր առնուլ: Ներեցէք որ, ըսաւ անոր, աղքատ ժողովուրդն ապրեցունեմ:

ԺԹ. Բանագործական ներկայացումներ տուաւ այն խաղերուն մէջ, որք Մակելլոսի՝ նորոգ վերահաստատեալ թատրոնին նուիրագործութեան համար տօնուեցան: Ապոլլինարիս՝ ողբերգակ հեղինակը, չորս հարիւր մեծ սէստէրկ պարգեւ ընդունեց. Տերպնոս եւ Դիոդորոս երկու հարիւր ընդունեցին. ոմանք հարիւր, այլք քառասուն, թող քակի պատկները: Սաէպ ուտելիք կու տար, որպէս զի պաշար ծախողները շահին. ընծաներ կու տար արանց: Լուոնոսեան տօնից ժամանակ, եւ կանանց՝ մարտի կաղանդից օրը. բայց այս ամենուն հակառակ, չկրցաւ զինքն անստգիւտ ընել ազահութեան ամբաստանութենէն: Ազեքսանդրիոյ բնակիչները միշտ զայն Կէթէ... կը կոչէին իրենց մէկ թագաւորին անունովը, որ շատ ազահ եղած էր. եւ յուրարկաւորութեան ատեն, Փաւար անուն՝ առաջին մնջկատակն որ Կայսեր դերը կը ներկայացունէր եւ ըստ սովորութեան՝ անոր խօսքերն ու գործերը կը մեկակերպէր, հարցուց թէ իւր յուրարկատրութեան հանդէսը ո՞րչափի պիտի ելնէ, եւ երբ պատասխան տրուեցաւ թէ տասն միլիոն սէստէրկի պիտի ելնէր, աղաղակեալով ըսաւ. «Հարիւր մեծ սէստէրկ տուէք ինմի, եւ տարէք զիս Տիրքայի մէջ նետեցէք»:

Լ. Հասակը լայնանիստ էր. անդամները՝ ուժեղ եւ պնդակազմ էին. գէմքը կը նմանէր մարդու մը որ միզ մ'ընելու վերայ է. ըստ այսմ, հապիտին մէկը՝ զոր կ'ըստիպէր ծիծաղաշարժ խօսքեր ընել իրեն հա-

կառակ, գեղեցիկ իմն կատակելով ըսաւ. «Լը գրուցեմ երբոր գործդ լմնցունես»: Շատ քաջառողջ էր, թէեւ իւր առողջութիւնը պահելու համար ուրիշ բան չէր ընէր, բայց եթէ կրթութեան սրահի մը մէջ կանոնաւորեալ շարժումով մ'իւր բոլոր մարմինը կը շփէր, եւ ամիսն օր մը պահեցողութիւն կ'ընէր:

ԻԱ. Ահաւասիկ գրեթէ ի'նչպէս էր անոր ապրելու եղանակը. բանի որ կայսր եղաւ, կանուխ կ'ենէր, մինչեւ իսկ դեռ չլուացած. իւր նամակները, իւր յիշատակագիրները կարդալէն յետոյ՝ բանալ կու տար իւր սենեակը, ոտից ամաններն ու զգեստները կը հագնէր ի ներկայութեան իւր արքունեաց. ապա, ի'նչ գործ որ պատահելու ըլլար կարգի դնելէ յետոյ, գահաւորակով կը շրջագայէր. յետոյ կը բնանար՝ իւր քովն ունենալով ա'յն հարճերէն մին զորս բազմութեամբ բերել տուած էր, իւր տիրուհոյն՝ Լենիդայի տեղը լեցունելու համար: Այնուհետեւ բաղանիք կը մտնէր, եւ անտի ճաշի սրահը. այս վայրկեանն էր իւր ամենէ բարեհամբոյր եւ դիւրամասաց պահը, եւ այս պահուս մէջն էր որ իւր ծառաներն իրմէ շնորհ կը խնդրէին:

ԻԲ. Հաճոյաւ էր եւ զուարթ էր ամեն ժամու մէջ, մանաւանդ սեղանի վերայ, ուր ամեն բանի վը թոյլտրէր ի շնորհս կատակաբանութեան. ըստ որում իւր բնականէն խեղկատակ էր, եւ մինչեւ ի լրբութիւն իսկ: Անոր ծաղրալից խօսքերը կը յիշուին: Մենտորիոս Փլորոս՝ հիւսաառասական մարդը, գրուցեր էր անոր որ ՊԼ------ ըսէ եւ ոչ թէ Պլուտորոս. հետեւեալ օրը զայն ՓԼ------ կոչեց փոխանակ ՓԼ----ի: Կնոջ մը հաճութիւնն ստանալով, որու սաստիկ սիրահարութիւնն ցուցնելով խոստումներ ըրած էր,

չորս հարիւր մեծ սէստէրկ տալ տուաւ անոր. եւ երբ իւր տան հազարաւորսը հարցուց իրեն թէ ի՞նչ խօսքով այն գումարն արձանագրութեանց մէջ անցունէ, ըսաւ որ գրէ «վասն սիրոյն որ ցուցուեցաւ առ Աստուծոյ»:

ԻԳ. Ի դէպ խօսք ի մէջ բերելու մասին շատ նարտար էր. վկայ է ասոր՝ սա Յունարէն ոտանաւորը, զոր մեծահասակ եւ չար մարդու մը պատշաճեցուց. «Շառաջ կու գայ մօճելով գեղարդ մը, որուն ստուերը կը ձգուի հեռուն գետինն վերայ»: Աերիւոս անուն հարուստ ազատագրեալ մը՝ արքունի զանձուց իրաւունքը խարդախելու համար, ազատ կացութեան մարդու մը տեղ անցուցեր էր ինքզինքը եւ Լաքէս, անուն առեր էր. Աստուծոյ կ'ըսէր անոր համար. «Ի զուր կը ջանայ. մեռնելուն պէս, Աերիւոս ըլլալը պիտի տեսնուի»: Պիտաւորապէս իւր ըրած ամօթալի վաստակներուն մէջն էր որ կատակաբանութիւն կը բանեցունէր, որպէս զի անոնց ատելի կողմերը ծածկէ ծաղրալից խօսքով մը: Իւր ամենասիրելի սպասաւորներէն մին պաշտօն մը կը խնդրէր մարդու մը համար, որուն համար կ'ըսէր թէ իւր եղբայրն է. երկար ժամանակ երկարածգեց եւ բերել տուաւ զնոյն ինքն հետամուտն, առաւ անկէ այն գումարը զոր իւր պաշտպանին խոստացեր էր, եւ անմիջապէս պաշտօնը տուաւ: Սրբ իւր սպասաւորը նորէն այն մարդուն համար խօսելու եկաւ, ըսաւ անոր. «Ռիքիշ եղբայր մը փնտռէ. այդ մարդը որու համար կը խօսիս, իմ իղբայրս է»: Ճանքան գացած ատենը՝ երբ իւր կառավարը ջորիները պայտելու համար վար իջաւ, կասկած ըրաւ թէ անոր համար կառքն սպասուցներ էր որ դատախագին մէկը միջոց գտնէ իրեն

ժօտենալու. հարցուց կառավարին թէ՛ ո՞րչափ բան տուեր էին իրեն՝ պայտերուն համար, եւ կէն ինքն առնուլ ուզեց: Իւր որդին Յիտոս յանդիմանութիւն կ'ընէր ջրվաթի վերայ տուրք դրած ըլլալուն համար. այս տուրքէն առաջին անգամ առած ստակը՝ անոր քթին տանելով հարցուց թէ՛ արդեօք գէշ կը հոտի: Եւ Յիտոս՝ ո՛չ, պատասխանելով, «Այսու ամենայնիւ ջրվաթինն է» ըսաւ Անուպասիանոս: Բաղաքէ մը պատգամաւորներ՝ իրեն իմացունելով թէ՛ ժեծագին հսկայ արծան մը սահմանած էին իրեն, իւր ձեռաց ափը ցուցնելով՝ ըսաւ անոնց. «Հոռ զետեղեցէր զայն. «հաւ պատումնդանը»: Մահուան երկիրդն իմ զայն չէր արգելուր կատակարանելէ: Իւր մահուանէն քիչ մը ժամանակ առաջ Անսարաց շիրիմը մէկէն ի մէկ բացուեցաւ եւ վարդաւոր ատող մ'երեւեցաւ յերկինս. կը սնդէր թէ՛ այս հրաշքներուն առաջինը կ'ալնարկէր զՅուլիա Աւովինա, որ Օգոստոսի ցեղէն էր. եւ երկրորդը՝ Պարթևաց թագաւորը, որ հերաւոր էր: Ի սկզբան իւր վերջին հիւանդութեանը, կ'ըսէր. «Ինձ կը թուի թէ՛ աստուած կը դառնամ»:

ԻԴ. Իննբորդ անգամ հիւպատոս էր, երբ Աամպանիոյ մէջ եղած տտենը թեթեւ ցաւ մը զգաց. իսկոյն վերադարձաւ ի Հռովմ, եւ անտի՝ իւր Բէատայի երկիրներուն մէջ, ուր ամառն անցունելու սովորութիւն ունէր: Հիւանդութիւնն աւելցաւ պաղ ջրոյ յաճախ կիրառութեամբը, որ աւերեց ստամոքսը: Եւ սակայն չէր դադրիր Աայսեր պաշտամանքը կատարելէ, եւ մինչեւ իսկ իւր անկողնոյն մէջ ըլլալով տտեան կը կազմէր. բայց ամբողջական նուաղում մի զգալով, «Պէտք է որ, ըսաւ, կայսր մը ոտքի վերայ մեռնի» եւ մինչդեռ ի վեր կը հանէին, փչեց հոգին,

յոնիսի Թէին, ի հասակի վաթսունելինն ամաց, մի ամսոյ եւ եօթն ատուրց:

ԻՅ. Բոլոր աշխարհ կը համաձայնի, թէ նա իւր եւ իւր զաւակաց ճակատագրին վերայ անկասկած էր ա՛յն աստիճան, որ իւր դէմ եղած յաճախակի դաւադրութեանց հակառակ, համարձակեցաւ ծերակուտին մէջ ըսել թէ իւր զաւակունքն իրեն պիտի յաջորդէին եւ կամ ո՛չ որ: Եւ ըսեն նաեւ թէ երագին մէջ կշիռ մը տեսաւ՝ իւր պալատին գաւթին մէջ դրուած՝ կատարեալ զուգակշռութեան մէջ, մէկ կողմը նժարին մէջ Ներոն եւ Աղօղէս, եւ միւս կողմն՝ ինքն եւ իւր զաւակունքը. եւ իրաց ելքն ստուգեց զայս, ըստ որում իւր եւ իւր որդւոց թագաւորութիւնները նո՛յնչափ ժամանակի միջոց լցուցին, որչափ որ Աղօղէսի եւ Ներոնի թագաւորութիւնները:

ՏԻՑՈՍ

Ա. Տիտոս որ իւր հօրը պէս Վեսպասիանոս եւս կը կոչուէր, կա՛մ իւր բարքովը, կա՛մ իւր ճարպիկութեամբը, կա՛մ բարեբախտութեամբը, ա՛յն աստիճան ընդհանրութեան համակրութիւնը շահելու յաջողեցաւ, որ մարդկային սեռին՝ ամենասիրելի եւ ամենահաճելի բանն եղաւ. եւ աւելի զարմանալին ուա՛ է, որ այս իշխանը՝ որ զահակալութեանը մէջ պաշտելի եղաւ, սոսկական ոք եղած ատենն եւ իւր հօրը թագաւորութեան օրովը՝ հասարակութեան պարսաւանացն եւ մինչեւ իսկ ատելութեանը նշաւակ եղած էր:

Բ. Ենաւ դեկտեմբերի 25ին, Կայիոսի մահուան տարին, փոքրիկ սենեկի մը մէջ զոր տակաւին կը ցուցնեն, որ Յօժն Պօտեաց կից աղքատիկ տան մի մասն կը կազմէր: Արքունեաց մէջ մեծցաւ Քրիտաննիկոսի հետ, մի եւ նոյն դաստիարակութիւնն եւ մի եւ նոյն դասատոմբն ունեցաւ: Կ'ըսեն թէ բաղդէին մէկը՝ զոր Նարկիսոս բերել տուած էր՝ ըստ կանոնաց խտրադիմայութեան Քրիտաննիկոսի ճակատագիրը դատելու համար, ապահովելով ըսաւ թէ այն իշխանն երբէք չպիտի թագաւորէր. այլ թէ Տիտոս՝ որ անոր հետն էր, ստուգիւ ի կայսրութիւն պիտի բարձրանար: Երկուքնին ալ այնպէս սիրով էին որ կը կարծուի, թէ Տիտոս ճաշակեց ա՛յն թոյնէն որով մեռաւ Քրիտաննիկոս, եւ անով երկար ժամանակ ու վտանգաւոր կերպիւ հիւանդութիւն բաշեց: Ի յիշատակ այս մտերիմ բարեկամութեան, Տիտոս ետքէն ոսկի արծան մի կանգնեց անոր՝ իւր պալատին մէջ, եւ փղոսկրեայ հեծեալ արծան մը, զոր աստուածոց արծաններուն մէջ դնել տուաւ ամենայն կրօնական ա-

բարոդութեամբ, եւ զոր տակաւին այսօր Լորկէսի խաղերուն մէջ կը տանին:

Գ. Մարմնոյն եւ մարին յատկութիւններն իւր տղայութենէն սկսան իւր վերայ փայլիլ, եւ աստիճանաբար զարգացան. գեղեցիկ էր դիմաց գծագրութիւնը, որ շնորհք եւ մեծափառութիւն կը կրէր միանգամայն. ունէր զարմանալի ոյժ մը, Թէեւ շատ մեծահասակ չէր եւ փորը քիչ մը գէր էր. քաղաքական եւ զինուորական բոլոր տաղանդից համար ամենայաբմար տրամադրութիւն մը. զմայլելի յիշողութիւն մը. զէնք եւ ձի գործածելու նարտարութիւն. Յոյն եւ Լատին դպրութեանց խորին հմտութիւն. եւ երկու լեզուաւ ուրծակ եւ արտանաւոր գրելու եւ մինչեւ իսկ լատապատրաստից շարադրելու սքանչելի դիրութիւն մը. վայելչութեամբ եւ ճշդութեամբ երգելու համար՝ բաւական նրաժշտութիւն: Լսած եմ որ կ'ըսեն Թէ յետին տրագուծեամբ գրելու եւս վարժեցուցած էր զինքը, այս մասին իւր քարտուղարաց հետ մրցիլն իրեն զբօսանք մ'ընելով. եւ Թէ՝ ա՛յնչափ լաւ գիտէր նոսրագրութեանց գիրերը նմանցունել, որ ստէպ կ'ըսէր Թէ միայն ինքը կրնար վարպետ խարդախագործ մ'ըլլալ:

Ի. Զինուորական տրիբունի աստիճանաւ ծառայեց Մովգիոյ եւ Գերմանիոյ մէջ, մեծաւ նախանձատրութեամբ եւ չափասիրութեամբ եւ ասոնց պատասխանող համբաւով մը. ինչպէս որ. ասի կրնայ տեսնուիլ այն շատ մը արձաններէն զորս անոր կանգնեցիկ այս երկու զառառաց մէջ, եւ այն արձաններուն վրայի գրութիւններէն. յետոյ փաստաբանական ուսմանց դարձաւ՝ աւելի նշանաւոր ըլլալով քան Թէ հանապազորդող: Ամուսնացաւ Արքիէպիսկոպի

հետ, որ էր դուստր Հռովմայեցի ասպետի մը, որ պրետորիանոցին մեծատրուին ըրած էր. եւ անոր մահուանէն յետոյ ամուսնացաւ Մարտիա Փուլվիայի հետ որ երեսելի սերունդէ էր, որմէ զատուեցաւ՝ անկէ աղջիկ զաւակ մ'ունենալէն յետոյ: Պա՛մապետութե-
նէ ելած ատենը՝ լէզէոնի մը գլուխն անցուցին. Հրէ-
աստանի մէջ երկու ամուր տեղեր առաւ, Յարիբէա
եւ Պամաղա. կռուի մը մէջ՝ հեծած ձին սպաննուե-
ցաւ իւր ներքեւը, եւ ելաւ՝ իւր ի վայր կործանած
Քշնաւոյն ձին հեծաւ:

Ե. Սրբոր Պալքա կայսրութեան հասաւ, Յիտոս՝
զայն շնորհաւորելու ղրկուեցաւ, եւ ո՛րկէ որ անցաւ,
ամենուն աչքն իրեն վերայ գրաւեց, այնպէս որ ամեն
մարդ կարծէր թէ Պալքա՝ զայն իրեն որդեգրելու հա-
մար բերել կու տար. բայց իմանալով որ Նորէն ամեն
բան կը վրդովէր, ետ դարձաւ եւ Պափոսի Աստղկան
պառազամին խորհուրդ հարցուց իւր նաւարկութեան
յաջողութեանը վերայօր: Պատգամն՝ կայսրութիւն
խոնարհացաւ անոր: Քիչ ժամանակ յետոյ հայրը կայա-
քութիւնն ստացաւ, եւ Յիտոս Հրէստոսանի մէջ կե-
ցաւ՝ զայն կատարելապէս հարստակեցո՞ւնելու համար:
Պաշարեց՝ Սրոսաղէմը, տասներկու ճետ արծակելով
սպաննեց այն զինուորներէն տասներկու հոգի, որք կը
պաշտպանէին պատնէշները. եւ թուաւ քաղաքը նոյն
իսկ իւր դատեր ծննդեան օրը: Այնուորաց ուրախու-
թիւնն այնչափ մեծ եղաւ, որ իրենց ցնծութեամբ աղա-
ղակներուն մէջ Խայսր անուընդ կը հնչեցունէին. «եւ
քիչ ժամանակ յետոյ երբ իւր կառավարութիւնը սկի-
տի՞նքէր, թող չտալու համար աղաչանք եւ սպառնա-
լիք գործածեցին՝ երդընցունելով որ կա՛մ քովերսին
մնայ կամ իւր հետը տանք զիրենք. ասի՛կասկածել

տուաւ թէ իւր հօրը դէմ ապստամբիլ եւ Արեւելից մէջ թագաւորել կ'ուզէր։ Այս կասկածներն անելի եւս զօրացուց, երբ՝ յԱղեքսանդրիա երթալով եւ Մեմփիսէն անցնելով, Ապիս եզը նուիրագործեց՝ թագ ի գլուխ. Բայս թագը՝ արարողութեանց՝ մէկ կարելոր մասն էր, բայց անոր մէջ նպատակ մը տեսնել կ'ուզէին։ Այս աղմկալուրերն իմանալով, փութով դարձաւ յԽտալիա, մօտեցաւ ի Հռեգա եւ անտի ի Պուզոլէս՝ փոխադրութեան նաւով մը. քիտոյ վազեց ի Հռովմ՝ իր մարդերէն առաջ անցնելով. եւ յանակնկալս հասաւ հօրը քով, որ անոր զալստեանը չէր՝ ակնկալեր։ Քովը մօտեցած ատեն՝ առաջին խօսքը սա՝ էր՝ յոր ըսաւ. «Եւ սակայն աւասիկ եմ, հայր իմ, աւասիկ եմ»։ Ասի անուղղակի յանդիմանութիւն՝ էր՝ զոր անոր կ'ընէր՝ սուտ զրոյցներու դիւրաւ հաւատացած ըլլալուն համար։

Զ. Այս վայրկեանէն՝ ի վեր. գերագոյն իշխանութենէ մասն ոմեցաւ եւ զայն պահպանեց. իւր հօրը հետ յաղթանակեց, եւ քննիչ եւ եօթն անգամ անոր հետ հիւպատոս եղաւ։ Գարծեալ տրիբունական իշխանութիւնն առաւ անոր հետ։ Գործոց ամեն մանրամասնութիւնները ստանձնած, իւր հօրն անուամբը կը գրէր եւ կ'ըստորագրէր, զանծապետին տեղ ինքն կը կարդար յիշատակագրութիւնները՝ ծերակուտին մէջ։ Մինչեւ իսկ՝ պրետորանոցի մեծաւոր եղաւ. մինչեւ այն ժամանակը՝ միայն Հռովմայեցի ասպետներն այս պաշտօնն առած էին։ Այս պաշտաման մէջ խստութիւն եւ բռնութիւն ցուցուց. զամեն անոնք որ կասկածելի էին իրեն, կորսնցընել կու տար՝ թատրոնին մէջ եւ բանակատեղւոյն մէջ մարդեր վարծելով, որք անոնց մահը կը խնդրէին, որպէս թէ ընդհանուրին կողմէն խօ-

սող եղած ըլլային: Ուրիշ շատերու հետ, կորսընցընել տուաւ զԱւլոս Լեկինա՝ հիւպատոսական մարդը, զոր ընթրեաց հրաւիրեր էր, եւ որ հարուածներով խողխողեցաւ իւր աչացն առջեւ: Ճշմարիտ է թէ վտանգը հարկադիր էր: Յիտոս՝ բանակատեղւոյն մէջ կազմուած եւ Լեկինայի ստորագրած դաւադրութեան մը յատակագիծը ցուցուց: Այս վարմունքը՝ թէպէտ ապագային նկատմամբ զինքն ապահովութեան մէջ դրաւ, սակայն զինքն ատելի ըրաւ. այնպէս որ քիչ իշխաններ գահ ելած են աւելի չար համբաւով մը եւ ժողովրդոց կողմանէ աւելի նշանաւոր պաղուծեամբ մը:

Է. Թէ՛ շուայտութեան եւ թէ՛ անգթութեան կասկածներ կ'ըլլուէին անոր վերայ. այս կասկածներուն տեղի տուողներն էին ա'յն հացկերոյթները զորս գիշերով կ'ընէր կարի անառակ քաղաքացւոց հետ, ներքինեաց եւ զինքը շրջապատող վատանուն մարդոց բազմութիւնը, Քերենիկայի համար ցուցած սիրահարութիւնը որու հետ կ'ըսեն թէ խոստացած ալ էր ամուսնանալ: Ընչաքաղց եւս կը կոչէին զայն, որովհետեւ գիտէին թէ ստակ կ'առնուր ամեն անոնցմէ որ իւր հօրը հետ գործ ունէին: Աւերջապէս, արծակ համարձակ կ'ըսէին թէ ուրիշ Ներոն մը պիտի ըլլար նա:

Ուրչափ որ աւելի գէշ էր անոր վերայ ունեցած գաղափարնին, այնչափ աւելի շնորհապարտ եղան անոր՝ այն գաղափարը սուտ հանելուն համար. ըստ որում, զահն ելած ատենը՝ չցուցուց ա'յն մոլութիւններէն եւ ոչ մին որոցմէ վախ ունէին, եւ անոնց հակառակութիւններն երեւցուց: Իւր հացկերոյթներն ախորժելի եղան, առանց չափազանցութիւն եւ զեղխութիւն ունենալու: Քարեկամներ ընտրեց, զորս ետքէն իւր յաջորդներու իրենց բովն առին՝ իբրեւ պետութեան

լուազոյն նեցուկներ: Արծակեց զՌերենիկա՝ իւր եւ անոր կամաց հակառակ: Պաղրեցաւ սառտիկ ջերմութեամբ պաշտպանելէ կամ մինչեւ իսկ հրապարակային գումարման մը մէջ նայելէ՝ իւր մարգերէն անոնց, որք խաբուսիկ տաղանդներ կը գործածէին. թէպէտեւ անոնց մէջ կային շատեր զորս խիստ կը սիրէր, եւ որք ա՛յնպէս կատարելութեամբ կը պարէին որ հտըէն տեսարանին վերայ փայլեցուն: Արբէր որ եւ է մէկու մ'անիրաւութիւն չըրաւ. միշտ սեպհականութիւնները յարգեց. եւ մինչեւ իսկ սովորական եզոզ ընծաները մերժեց: Սակայն մէկէ մը վար չմնաց ըստ մեծագործութեան: Իւր հօրը կառուցած ամփիթատրոնին շուրջը բաղանիք շինել տուաւ քիչ ժամանակուսի մէջ. եւ անոր նուիրագործութիւնը տօնելու համար, շատ շքեղ եւ շատ կատարեալ տեսարան մ'ը տուաւ հոն: Նաեւ նաւային կռիւ մը ներկայացունել տուաւ հին նաւամարտին մէջ, սուսերամարտութիւն մը հանդիսացուց, եւ մէկ ատուր մէջ հինգ հազար վայրագ գազաններ ի տես հանել տուաւ՝ ամեն տեսակէ:

Ը. Իւր բնաւորութենէն՝ բարի գործելու մղուած, շեղեցաւ իւր նախորդաց սովորութենէն, որք՝ ըստ սկզբանց Տիբերեայ, յուինչ կը համարէին իրենցմէ յառաջ շնորհուած ամեն արտօնութիւնները, եթէ իրենք չվաւերացունէին զանոնք. անոնց ամենն ալ վաւերական յայտարարեց մի եւ նոյն հրովարտակաւ մը, եւ չուզեց որ իրեն աղէքսելու եկող ըլլայ անոնց մէկուն համար: Պալով ուրիշ շնորհներու զորս իրմէ կը խնդրէին, անյողդող սկզբունք ըրած էր ոչ զոր անյոյս ճամբել. եւ երբ իւր բարեկամները յառաջ բերին թէ կատարել կրցածէն աւելի կը խոստանար, պատասխանեց թէ «ոչ որ սլէտը է դժգոհ դուրս ելնէ

վեհապետի մը ներկայութենէն» եւ անգամ մ'ալ սեղանի նստած ատենը յիշելով որ այն օրն ամենեւին շնորհի մը չէր ըրած, սա՛ յիշատակաց եւ գովեստից արժանի խօսքն ըսաւ. «Քա՛րեկամներս, օր մի կորուսի»:

Ամեն պարագայի մէջ ա՛յնպիսի թաքստոտութեամբ կը վարուէր ժողովրդեան հետ, որ սուսերամարտից տեսարանի մը ծանուցումն ըրած ատեն՝ յայտարարեց թէ ամեն բան ժողովրդեան կամաց համեմատ պիտի կատարուէր եւ ոչ թէ իւր ուզածին պէս. եւ արդարեւ կատարել տուաւ ի՛նչ որ ժողովուրդն ուզեց. եւ մինչեւ իսկ կը յորդորէր որ ժողովուրդն իւր կամքը յայտնէ: Թրակացի անուանեալ սուսերամարտից կողմնակից ըլլալու կերպարանքն առաւ, համդիսատեսաց ծափահարութեանցն ու զուարճախօսութեանցը մէջ խառնուեցաւ, բայց առանց իւր արժանաւորութիւնը կամ արդարութիւնը վտանգի ենթարկելու: Աւելի եւս ժողովրդասէր երեւելու համար՝ շատ անգամ արտօնութիւն կու տար ամեն մարդոց որ մտնեն այն բաղանիքն ուր ինք կը լուացուէր:

Իւր թագանորութիւնը միայն ֆիզիքական արկածներով վրդովեցաւ. ինչպէս, Աամպանիայի մէջ Աեսուվիոսի հրաշնչութիւնը, Հռովմայ մէջ հրդեհի մը՝ որ երեք օր եւ երեք զիշեր տեւեց, եւ մահաբեր սրածուծիւն մը՝ որոն նմանն երբէք չէր եղած: Այս աղէտից մէջ, Վիպետի մը կատարեալ արժնութիւնն եւ հօր մը կատարեալ դիրագգայութիւնը ցուցուց, իւր հրովարտականերովը ժողովրդոց սիրտը հանգչեցունելով եւ իւր բարերարութիւններովն անոնց օգնելով: Աիճակաւ ընտրուած հիւպատոսական քաղաքացիներու յանձնուեցաւ Աամպանիոյ աղէտից դարման տանել: Այն անժանց ինչքը որը Աեսուվիոսի

այրեցումեամբը կորսուեր էին եւ ժառանգորդ չէին թողած, կործանեալ քաղաքաց վերականգմանը սահմանուեցան: Հռովմայ հրդեհէն յետոյ, յայտարարեց թէ հասարակային բոլոր կորուստներն իւր վերայ կ'առնուր. եւ կոյսերական տանց մէջ իբրեւ զարդ գործածուող բոլոր կտրասիւնները շէնքերուն մէջ եւ տաճարներուն մէջ տանել տուաւ. եւ որպէս զի փոխադրութիւնն աւելի շուտով կատարուի, Հռովմայեցի ասպետաց յանձնեց այս գործը: Ամեն տեսակ աստուածային եւ մարդկային օգնութիւններ ըրաւ ժանտախտելոց, զանոնք բժշկելու համար կամ աստուածոց սիրտը քաղցրացունելու համար՝ ամեն տեսակ դեղ եւ զոհ գործածելով:

Նոյն ժամանակի՝ յայտուհասից մէջ կը հաշուէին բանսարկունքն ու լրտեսները, որ հին բռնաւորութեան մնացորդն էին: Քաղկահոսը եւ զաւազանակոծ ընել տուաւ զանոնք, լամբիթատրոնին մէջ եւ կռուանոցին մէջ ժողովորդեան աչաց առջեւ կեցուց զանոնք, ոմնոց մէկ մասն գերեաց վիճակի վերածեց, եւ մնացեալը վաճառեց կամ աքսորեց վատառողջ կղզիներու մէջ. մինչեւ իսկ՝ ետքէն անոնց հետեւիլ ուզողներուն սանձ մը դնել ուզեց, եւ այս մասին՝ ուրիշ կանոններէ զատ, սա՛ կանոնն եւս դրաւ որ կարելի չըլլայ մի եւ նոյն ամբաստանութեան մը մէջ երկու օրէնք գործածել, ոչ ալ մեռելոց յիշատակը խռովել որոշեալ ժամանակէ մը անդին՝ զոր ինքն որոշեց:

Ուրիշ նպատակաւ չընդունեց գերագոյն քահանայապետութիւնը, բայց եթէ՝ ըստ իւր բանի, միշտ իւր ձեռքերն ամբիժ պահելու համար: Պահեց իւր խօսքը, եւ այն ժամանակէն սկսելով ոչ մէկու մը մահուանը հեղինակ կամ գործակից եղաւ. չէ թէ պատ-

ժելու առիթը կը պսկսէր իրեն, այլ կ'երդնուր թէ լաւ եւ կ'ուզէր կորսուիլ քան թէ ո՛ր եւ է զոր կորսընցունել: Երկու պատրկեանց վերայ ապացուցուցաւ թէ կայսրութեան հետամուտ եղած էին. բաւական համարեց ազդարարել անոնց որ այդ խորհուրդը մտքերնոն հանեն, եւ յաւելցուց թէ զահը բաղդին մէկ պարգեւն է. եւ թէ, եթէ սակայն ուրիշ բանի մը կը փափաքին, կը շնորհէ իրենց. եւ իսկոյն իւր սուրհանդակներէն մին զրկեց անոնց մէկուն մօրը որ հեռուն կը գտնուէր, եւ անոր սիրտը հանգչեցուց իւր որդւոյն վիճակին վերայ՝ իմացունելով թէ ողջ էր: Երկու դաւադիրներն իրեն հետ ընթրելու հրաւիրեց. եւ հետեւեալ օրը սուրբամարտից տեսարանի մը մէջ յատկապէս զանոնք իւր քովը դնել տուաւ, եւ կռուողներուն զէնքերը տուաւ անոնց որ քննեն. կը յաւելուն իսկ, թէ անոնց ախտարքը նայել տուաւ եւ իմացուց անոնց թէ մեծ վտանգ մը կ'ըսպառնար անոնց երկուքին ալ. բայց թէ այն վտանգն իրմէ չափտի գար. եւ պատահարն արդարացուց զայս: Պալով իւր եղբօրը՝ Պոմիտիանոսի, որ անդադար թակարդ կը լարէր աւնոր, եւ զրեթէ յայտնապէս կը ջանար բանականներն ապստամբեցունել եւ պալատէն փախչիլ. ոչ զայն կորսընցունելու եւ ոչ անկէ բաժնուելու կրցաւ որոշումն ընել. մինչեւ իսկ առաջընէ աւելի գէշ չվարուեցաւ անոր հետ, եւ շարունակ զայն նկատեց իբրեւ իւր պաշտօնակիցն եւ իւր յաջորդն ի կայսրութիւն. եւ երբեմն ալ զայն մէկդի քաշելով, լսով կը թախանձէր որ ա՛լ եղբօր պէս իրեն հետ ապրելու յօժարի:

Ժ. Այս հոգածութեանց մէջ տեղն էր որ վերացաւ յաշխարհէս. եւ աշխարհս անոր մահուամբը՝ աւելի

քան զայն կորսնցունող եղաւ: Յեսարանէ մը դուրս եինելով ուր շատ արտասուք թափեր էր, ուղեւորեցաւ յերկիրն Սաբինացոց, տխուր եւ խռովեալ՝ ա՛յն գոհին վերայ յորում ողջակէզը պրծեր էր. եւ շանթի մէկ քանի հարուածներուն վերայ որք օղին պարզութեան ատեն պայծեր էին: Յառաջին իջեանին, ջերմը բռնեց զայն. ճանապարհորդութիւնը շարունակեց գահաւորակով. եւ կ'ըսեն թէ՝ գահաւորակը ծածկող վարագոյրերը բանալով՝ յերկինք նայեցաւ եւ զանգատ ուղղեց թէ իրեն կ'ուղարկէր մահ որուն չէր արժանացած, եւ յաւելցուց թէ կենացը մէջ միայն մէկ գործ ըրած էր որոն վերայ կը զոջար: Զըսաւ թէ ի՛նչ էր այն գործը, եւ դիւրին չէ զայն գուշակել. կարծեցին թէ իւր եղբօր կնոջ Պոմիտիայի հետ ունեցած շնական յարաբերութիւնն էր այն. բայց Պոմիտիա երդմամբ կ'ուրանար զայն. եւ այս կլինն այնպիսի ցոփակեցաբար անպարկեշտութեամբ խանգարեալ էր որ ոչ միայն ինքզինք չպիտի պաշտպանէր, այլ ինքն առաջինն պիտի պարծէր ասանկ բանի վր վերայ:

ԺԱ. Մեռաւ մի եւ նոյն տան մէջ յորում մեռաւ իւր հայրը. ի 13 սեպտեմբերի, ի հասակի քառասունեամի ամաց, յետ թագաւորելոյ երկու տարի երկու ամիս եւ քսան օր: Անոր մահուան լուրը տարածուելուն պէս, ընդհանրական սուգը տիրեց՝ ինչպէս հասարակաց պատուհասի մը ատեն: Մերակոյտը՝ առանց հրաւիրուելու, գումարուեցաւ եւ փակուեցաւ ի սկզբան. բայց շուտով մը բացաւ դռները եւ մեռեալ իշխանին ա՛յնչափ զովեստներ տուաւ որոնք չափ շողորորթութիւն ըրած չէր երբէք անոր նախորդաց եւ ոչ միոյն:

ԴՈՄԻՏԻԱՆՈՍ

Ա. Դոմիտիանոս ծնաւ հոկտեմբերի 24ին, երբ իւր հայրը հիւպատոս նշանակեալ էր եւ հետեւեալ ամիսը պաշտօնի պիտի անցնէր: Անոր ծննդեան տեղը՝ Հռովմայ վեցերորդ թաղին մէջ է. Գրէգորիանոսն աւանդեալ տուն մ'է այն, զոր ետքէն Փլաւիա ընտանեաց տաճար ըրաւ: Տղայութիւնն ու պատանեկութիւնը՝ աղքատութեան եւ վատանուութեան նշաւակ եղան. արծաթեայ աման մ'իսկ չունէր իրեն սեպհական. եւ Կղզիոս Պոլլիոն պրետորը՝ որուն դէմ Ներոնի մէկ բանաստեղծութիւնը կայ, Մէթուս մականգրեալ, պահեր էր եւ մերթ կը ցուցնէր Դոմիտիանոսի ստորագրութիւնը որով կը խոստանար գիշեր մը հետն անցունել: Կը պնդեն թէ մի եւ նոյն յարաբերութիւնն ունեցաւ իւր յաջորդին՝ Նէրվայի հետ: Իւր Սաբինոս հօրեղբօրն եւ զինուորաց ոմանց հետ Կապիտոլիոնի մէջ ապաստաներ էր, երբ Ալիտելիոն զայն կրակի տուաւ. թշնամիներէն եւ բոցերէն նեղուելով, զնաց պահուեցաւ տաճարին սպասաւորաց միոյն բնակարանին մէջ, ուր անցուց գիշերը. եւ առաւօտոյն, Խիսի քրմի մը զգեստ հագած, այս աւելորդապաշտական կրօնին մէկ քանի ստորակարգեալ պաշտօնէից հետ փախաւ, եւ քաշուեցաւ յայնկոյս Տիրարայի՝ իւր դասընկերաց միոյն մօրը քով: Այն տեղ մնաց քովը միայն մէկ մարդ մ'ունենալով. եւ զայն փնտռողները չկրցան գտնել: Աւերջապէս յաղթութենէն յետոյ յերեւան ելաւ, Կեսար անուամբ ողջունեցաւ, եւ Հռովմայ պրետոր դրուեցաւ՝ հիւպատոսական իշխանութեամբ. որոյ անունը միայն պահեց

եւ գործերն իւր պաշտօնակցին թողուց: Մական իւր հօրն իշխանութիւնն ի չարաչար վարելովը ցուցուց ինչ որ ինքը պիտի ըլլար օր մը: Շատ մը Հռովմայեցի տիկիւններ մոլորեցունելէ յետոյ, յափշտակեց Իլիոս Լամիայի կիներ՝ Դոմիտիա Լոնգինան, եւ հետն ամուսնացաւ: Միայն մէկ ւաւոր մէջ քսանէն աւելի պաշտօն բաժնեց քաղաքին մէջ եւ զաւառաց մէջ. եւ Վեսպասիանոս կ'ըսէր թէ կը զարմանար որ իւր որդին իրեն ալ յաջորդ մը չէր դրկեր:

Բ. Պաղղիոյ մէջ եւ Պերմանիոյ մէջ արշաւանք մի ընելու ծրագիր կը պատրաստէր, մի միայն Տիտոսի քաջագործութեանցն ու համարմանը հաւասարելու համար, ըստ որում այդպիսի արշաւանք թէ՛ կարելոր չէր եւ թէ իւր հօր բարեկամացը խրատներուն հակառակ էր: Վեսպասիանոս ասոր համար կ'ծու յանդիմանութիւն ըրաւ անոր. եւ իւր տարիքն ու վիճակն իրեն յիշեցունելու համար, զայն իւր քովը պահեց. եւ քանի անգամ որ Տիտոսի հետ հասարակութեան առջեւ կ'երեւէր, Դոմիտիանոս զահաւորակով անոնց կառքին ետեւէն կ'երթար: Անոնց Հրէաստանի յաղթանակին ընկերացաւ, սպիտակ ծի մը հեծած: Վեց անգամ ստացած հիւպատոսութիւններուն մէջ միայն մէկ հատ մը ունեցաւ կանոնաւոր. այն ալ՝ իւր եղբայրը Տիտոսն էր որ անոր թողուց, եւ իւր քուէն անոր տուաւ: Այն ատեն խիստ չափասիրութիւն կերպարանեցաւ, եւ որպէս թէ սկսաւ պարապիլ բանաստեղծութեան, որուն քնաւ ծանօթութիւն չունէր եւ որուն՝ ետքէն խիստ արհամարհանք ցուցուց. հասարակութեան առջեւ ոտանաւորներ իսկ կարդաց: Այլ սակայն երբ Պարթեւաց թագաւորը՝ Ուրգէս խնդրեց որ ընդդէմ Ալանաց օգնութիւն մը դրկեն իրեն՝ ընդ

հրամանատարութեամբ Վեսպասիանոսի որդւոց մի-
ոյն, ջանաց որ ինքն ընտրուի. եւ այդ օգնութիւնը
տեղի չունենալով, նուէրներով եւ խոստումներով ջա-
նաց մի եւնոյն խնդիրքն ընել տալու պարտաւորել Ս-
րեւելից ուրիշ իշխանները: Հօրը մահուանէն յետոյ,
սկսաւ երկար ժամանակ տատամսիլ թէ արդեօք սովո-
րական պարգեւատուութեան կրկինը խոստանա՞յ՝ վի-
նուորաց՝ զանոնք իրենց պարտաւորութենէ շեղելու
համար. բայց առանց վարանելու հրատարակեց թէ
հայրը՝ մեռնելու ատենը զինքը կայսրութեան ընկերա-
կից ըրած էր, եւ թէ Յիսոս խարդախեր էր կտակը:
Այն ժամանակէն ի վեր չդադրեցաւ անոր թակարդներ
լարելէ, ծածուկկ ամ-յայտնի. եւ երբ զայն հիւանդա-
ցեալ տեսաւ, առանց սպասելու որ նա վերջին շունչը
տայ, թողուց զայն երեսի վերայ՝ որպէս թէ մեռած
ըլլար: Ըստ սովորութեան, աստուածոց կարգը դա-
սել տուաւ զայն, բայց առանց որ եւ է պատիւ մ'ը-
նելու անոր յիշատակին. եւ մինչիս իսկ իւր խօսքե-
րուն եւ հրովարտականերուն մէջ անուղղակի եղանա-
կաւ մը՝ անոր յիշատակն անարգել կը ջանար:

Գ. Ի սկզբան իւր Թագաւորութեանն, ամեն օր
ժամ մը կը փակուէր սենեկին մէջ եւ սուր ասեղով մը
ճանճեր կ'անցունէր թելի վերայ. ասի տեղի տուաւ
այն զուարճալի պատասխանին զոր տուաւ Վիբիոս
Կրիսպոս, երբ հարցուցին իրեն թէ Կայսեր թով
մարդ կա՞յ. «Ո՛չ, ըսաւ. եւ ոչ իսկ ճանճ մը»: Ար-
ժակեց իւր կլինը՝ Պոմիտիան, որ մոլեբար սիրահա-
րեր էր Պարիս հուպիտին: Իւր երկրորդ-հիւպատո-
սութեան ատեն աղջիկ մ'ունեցեր էր. եւ հետեւեալ
տարին, Օգոստոս կամ կայսրուհի սիստուսը տուեր էր
անոր: Բայց չկրցաւ երկար ժամանակ առանց Պոմի-

տիայի մնալ, եւ նորէն առաւ զայն, որպէս թէ ժողովրդեան լազանացը զիջանելու համար: Գալով կառավարութեան մէջ ունեցած վարմունքին, շատ անհաստատ էր եւ ժամանակ մը չարով եւ բարիով խառն. բայց ինչ բարի յատկութիւններ որ ունէր, շուտով մոլութեանց փոխուեցան. եւ որչափ որ կարելի է կարծեօք մակաբերել, պարագաներն օգնեցին անոր բնական հակամիտութեանը. աղքատութիւնը՝ անյազ, եւ երկիրը՝ անգութ ըրաւ զայն:

Դ. Խիստ հոյակապ եւ մեծածախ տեսարաններ տուաւ ամփիթատրոնին մէջ եւ Կրկէսին մէջ. հետեւակաց եւ հիւծելոց կռիւ մը, սովորական կառարշաւներէն զատ. սուսերամարտեր եւ զազանամարտութիւններ, ջահերով. կանայք իսկ արանց հետ ի հանդէս ելան մրցաբանին մէջ: Տօնախմբել տուաւ իւր գանձապետութեան տեսարանները, զորս զանց ըրեր էր՝ լայն պաշտօնը վարած ատեն. եւ արտօնութիւն տուաւ ժողովրդեան, որ՝ յաւարտ խաղերուն, իրմէ խնդրեն երկու զոյգ ա՛յն սուսերամարտերէն, զորս կը կրթէին արքունեաց համար:

Խաղերուն ներկայ եղած ատեն, միշտ առ ոտս իւր ունէր թզուկ մը՝ ծիրանեզոյն զգեստով, որուն հետ կը խօսէր ունայնաբանութեամբ եւ երբեմն առանց կատակի. գոնէ սա լսեցին, որ կը հարցնէր թզուկին թէ արդեօք գիտէ՞ր ինչու համար Մզիպտոսի կառավարութիւնը Մետիոս Հռոփոսի պիտի տրուէր: Տիրայի քովը փորուած ընդարձակ լճի մը մէջ նաւային կռիւներ ներկայացունել տուաւ. գրեթէ ամբողջ տորմիդներ էին որ մէկգմէկու զարնուեցան: Այս ընդհարումին նայեցաւ՝ առանց հոգ ընելու անձրեւն որ սաստիկ կը տեղար: Նաեւ տարեւոր խաղերը տօ-

նեց. այս խաղերուն վերջինները՝ Օգոստոսի թագա-
տրութեան թուականէն հաշուելով եւ ոչ թէ Կողոէսի-
նէն: Կառարշաւներուն թիւը՝ օրը մինչեւ հարիւր հա-
տի հասաւ. քայց փոխանակ եօթնի՝ հինգէն աւելի
պտոյտ չէին ըներ: Ի պատիւ Կապիտոլեան Արու-
մագդի՝ հաստատեց հնգամեան մրցողութիւն մը՝ երա-
ժշտութեան, ծիարշաւանաց եւ մարմնամարզու-
թեանց. այս մրցմանց մէջ աւելի մրցանակներ կը
բաժնուէին քան թէ մեր օրովը. որիչ մրցանակներէն
զատ, կար հատ մը՝ Յունարէն եւ Լատիներէն սր-
ձակ գրութեան համար, եւ հատ մ'ալ տաւրի եւ եր-
գոյ ծայնակցութեան համար: Կորատի կուսանաց ըն-
թանալ տուաւ ստադիոնի մէջ. եւ ինքն անձամբ նա-
խագահեց արշաւանքին, ծիրանեայ զգեստ հագած՝
Յունական ձեւով, գլխուն վերայ ոսկի թագ մը յորում
Արսմագդի, Հերայի եւ Աթենասայ պատկերները
կային, եւ իւր բովն ունենալով Փլաւիա ընտանեաց
քահանաներն եւ փլավինդիալը որ իրեն պէս հա-
գուած էին, սա բացառութեամբ որ անոնք իւր կեն-
դանագիրը կը կրէին իրենց թագերնուն վերայ:

Ամեն տարի Աթենասայ տօները կը հանդիսացու-
նէր. եւ մինչեւ իսկ այս աստուածուհւոյն քահանայից
նոր մէկ դպրոցը հաստատուեալ էր, որուն՝ փնակաւ
ընտրուած շատ մը անդամոցը պիտի յամենուէր շքեզ
գազանամարտութիւններ, թատերական ներկայա-
ցումներ եւ ճարտասանութեան ու բանաստեղծու-
թեան մրցանակներ տուլ: Սրեք անգամ ժողովրդեան
մարդ գլուխ երեք հարիւրական սէստէրկ բաժնեց:
Իւր պրետորութեան տօներուն մէջ եւ եօթնամսեան
տօներուն մէջ՝ փառաւոր հացկերոյթ մը տուաւ:
Երբակուալին եւ ասպետաց՝ հաց, եւ ժողովրդեան՝

միս բաժնեց, եւ ամենէն առաջ ինքը կերաւ: Հետեւեալ օրը վիճակահանութիւններ ցրուեցին հասարակութեան մէջ, եւ ըստ որում անոնց մեծագոյն մասն ժողովրդեան ընկած էր, **Պոմիտիանոս**՝ ծերակուտի անդամոց եւ ասպետաց ամեն մէկ նստաշարին յիսնական հատ բաշխել տուաւ:

Ե. Շատ մը հրդեհեալ մեծ շէնքեր վերականգնեց. ընդ որս եւ զ**Լապիտոլիոն** որ նորէն այրեր էր. բայց վերանորոգած շէնքերուն վերայ իւր անունը դնել կուտար, առանց վաղեմի հիմնադրին վերայ յիշողութիւն մ'ընելու: Տաճար մը շինեց **Պահապան Արամազդին**, **Լապիտոլիոնին** մէջ. եւ շուկայ մը որ **Ներվայի** շուկայ կը կոչուի. տաճար մը՝ **Փլաւիա** ընտանեաց. ստադիոն մը, երաժշտութեան դահլիճ մը եւ նաւամարտք մը: **Այս** վերջին շէնքին քարերը՝ ետքէն գործածուեցան մեծ **Արկէսին** նորոգութեան, որուն երկու կողմերն այրեր էին:

Զ. Պատերազմ ըրաւ, երբեմն անոր համար որ ընել կ'ուզէր, ինչպէս որ ըրաւ **Լատտացոց** դէմ. երբեմն ալ առ հարկէ, ինչպէս՝ ընդդէմ **Սարմատացոց**, որք լէզէոն մը իւր հրամանատարովը ջարդուբուրդ ըրեր էին: Երկու անգամ պատերազմ ըրաւ **Պակիացոց** դէմ, որ ջարդեր էին զ**Ապպիոս Սաբինոս**՝ հիւպատոսական անձն, եւ զ**Լուռնելիոս Փուսկոս**՝ պրետորեան վաշտից հրամանատարը, զորս **Լայսրն** անոնց դէմ զրկած էր: Շատ մը կռիւներէն յետոյ, յաղթանակեց **Լատտացոց** եւ **Պակիացոց**. եւ **Սարմատացոց** վերայ տարած յաղթութենէն յետոյ, դափնեայ պսակ մ'ընծայեց **Լապիտոլեան Արամազդին**: Եզական բարեբաղդութեամբ մը եւ առանց **Հուլիմն** դուրս ելնելու, խնդրեց՝ **Պերմանիոյ**

մէջ Լուկիոս Անտոնիոսի գրգռած ապստամբութիւնը: Նուոյ վայրկենին, Հռենոս՝ մէկէն ի մէկ յորդելովր, արգելք նդաւ որ բարբարոսաց զօրքերը գան Անտօնիոսի զօրաց միանան. ուստի յաղթուեցաւ. եւ սոս յաղթութեան լուրէն առաջ անոր կանխազեկոյց նշաններն երեւեցան: Նոյն իսկ կռուոյն օրը, հսկայ արծիւ մը Պոմիտիանոսի արծառնին շուրջը սաւառնեցաւ զնմութեան աղաղակներ արծակելով. եւ քիչ մը ժամանակ յետոյ, Անտոնիոսի մահուան լուրը տարածուեցաւ. այնպէս որ, շատերը կը պնդէին թէ անոր գլխուն բերուիլը տեսան:

Է. Շատ նորամուծութիւններ ըրաւ: Ինքրայարոյց ժողովրդեան հացկերոյթ տալու սովորութիւնը, եւ ռոճիկները ջնջեց. Երկէսի չորս կուսակցութեանց վերայ յաւելցուց ուրիշ երկուք ալ. Զէւ-ն-յ եւ Կ-ի-զ Զեւ կոչուածները: Ջեռնաժողովներուն արգիլեց թաւորոնը. եւ մասնաւոր տուներու մէջ խաղալու միայն արտօնութիւն տուաւ: Ներքինեաց գործածութիւնը ջնջեց. եւ տակաւին գերեվաճառաց քով գտնուածներուն զինը՝ շատ նուազեցուց: Մի եւ նոյն տարուան մէջ ցորենոյ սաստիկ նուազութիւն. եւ զինոյ մեծ առատութիւն տեսնելով, կարծեց թէ որթոց շատութիւնը կը վնասէ մշակութեան, եւ հրովարտակ մը հանեց որով կ'արգիլէր, որ նոր որթեր չտնկնն՝ Խտալիոյ մէջ եւ հին տոնկերուն կէսէն աւելին չթողոն՝ գաւառաց մէջ. այս հրովարտակը հետեւանք չունեցաւ: Շատ մը մեծ հարկեր հասարակ եղան՝ թէ՛ ազատագրելոց եւ թէ՛ Հռովմայեցի զինուորաց վերայ: Արգիլուեցաւ լէդէմներուն՝ մէկգմէկու մօտ բանակիլը. եւ անոնց պաշտօնակալացը, դրօշներուն քով հազար սէստէրկէ աւելի պահելը. որովհետեւ Լուկիոս Անտոնիոս՝ մի

եւ նոյն ձմեռոցի մը մէջ իրարու միացած երկու լէգէ-
ոններ ունեցած ըլլալուն վերայ, մեծապէս քաջալե-
րուելի էր ապաստամբուհեան՝ ա՛յն վստահութեամբ զոր
իրեն կ'ազդէին զինուորաց ի պահեստի ունեցած գու-
մարները: Պոմիտիանոս զինուորական չորրորդ թո-
շակ մը հաստատեց՝ երեք ոսկի:

Ը. Ճշդութեամբ եւ հոգատարութեամբ դատաստան
կը կտրէր, ատենին մէջ գահու մը վերայ նստելով:
Շատ անգամ իւր արտօնութեամբը ջախխեց յարիւ-
րորդպետաց վճիռները որք փաստադիմութեամբ թե-
լադրեալ էին: Աւերագտիչ տնուանեալ դատաւորաց
ազդարարեց, որ իրենց դէմ եղած գանգատներուն
չհաւատան կարի թեթեւութեամբ: ամօթապարտ նշա-
նակեց կաշառեալ դասաւորներն ու անոնց խորհրդա-
կիցները: Ժողովրդեան տրիբունները ստիպեց որ իր-
եւ հարստահարիչ ամբաստանեն ազահ շինուածա-
պետ մը, եւ ծերակուտէն խնդրեն որ դատաւորներ
կարգին անոր համար: Այնչափ լաւ կը զսպէր Հռով-
մայ եւ գաւառաց ատենակալները, որ Երիշ Ժամա-
նակ ասկէ աւելի չափասէր եւ ուղիղ եղած չէին եր-
բէք. իրմէ ետքը, ամեն տեսակ յանցանք ամբաս-
տանեալ տեսանք զանոնք: Քարուք բարւորիչ ըլլա-
լով, վերցուց այն սովորութիւնը, որով անխտրաբար
ամեն մարդու թոյլտուութիւն կ'ըլլուէր ասպետաց
նստաշարերուն մէջ նստելու. ջնջեց անուանարկիչ
գրութիւնները զորս կը հրատարակէին ընդդէմ գլխա-
ւոր քաղաքացւոց եւ Հռովմայեցի տիկնանց, եւ ա-
նոնց հեղինակները նշաւակեց: Ծերակուտէն վանեց
հինօրեայ գանձապետ մը, որ չափազանց մոլեալ էր
մշակատակի եւ պարու: Պատուակորոյս կիները
զրկեց զահաւորակի զործածութենէն ու ժառանգելու:

եւ հրիտակ ընդունելու իրաւունքէն : Հռովմայեցիի ասպետին մէկը՝ շնութեան յանցանաց համար արձակեալ կին մը իւր տունն առած ըլլալուն համար, դատաւորաց թուոյն մէջէն գծարարչեցաւ : Եւստ մը քաղաքացիք՝ երկու կարգէն, Սկանտինիա օրինաց զօրութեամբ դատապարտուեցան : Խստիւ պատժեց Աեստալեանց շուայտանքը, որոց վերայ իւր հայրն եւ իւր եղբայրը չափազանց աչք խփեր էին . մեռցունել կու տար թէ որ միայն մէկ անգամ յանցաւոր եղած ըլլային . եւ կենդանւոյն թաղել կու տար թէ որ երկու անգամ ըլլային : Օրինակի համար, երկու Ակեղատար քոյրհորձ եւ Աարոնիլլայի թոյլատրեց որ իրենց մահուան կերպն ընտրեն, . եւ աքսորեց անոնց մոլորիչները : Բայց մեծ Աեստալեանն՝ Կուռնելիա, որ շատ ժամանակ առաջ՝ օրինաց ձեռքէն պրծեր էր, երկրորդ անգամ յանցաւոր ցուցուելով, կենդանւոյն թաղուեցաւ . անոր սիրողները՝ Արէսի-Դաշտին մէջ ծաղկահարուեցան մինչեւ ի մահ, բայց ի հին պրետորէ մը, որուն դէմ ուրիշ ապացոյց մը չկար բայց եթէ տանջանաց մէջ խոստովանուածին մ'ընելը . որու համար աքսորուեցաւ : Աստուածոց ընծայելի յարգանաց վերաբերեալ ամեն բանի մէջ խղճահար ըլլալով, իւր գլխուտրաց ձեռք փլցունել տուաւ յիշատակարան մը զոր իւր ազատագիրներէն մէկը՝ Կապիտուլեան Աքսամազդի տաճարին սահմանեալ քարերով կանգնեթ էր իւր որդւոյն . եւ անոր մէջ ամփոփուած աճիւններն ու ոսկրներն ի ծով թափել տուաւ :

Բ. Իւր առաջին տարիներուն մէջ, ա՛յն աստիճան արիւնէ գարշիլ ցուցուց, որ ի բացակայութեան իւր հօլն՝ յիշելով Ալիքիլիոսի սա ոտանաւորը,

Իրինչդեռ ազգ մարդկային ապերախտ եւ անգուժ

Ոչ գմիս կենդանեաց յիւր առնոյր ի սընունդ, եւ այլն.

ուզեց արգիլել որ եզ չմորթնն: Յանկումեան եւ ազահումեան նշան երբէք չցուցուց՝ սոսկական որ եղած ատենը, ոչ ալ իւր Թագաւորութեան սկիզբնիրուն մէջ. ընդ հակառակն մեծ անշահախնդրութիւն եւ առատածեռնութիւն ցուցուց: Իրեն սպասաւորողաց բոլորն ալ ընծաներով կը յգիացունէր եւ զխաւորապէս ազահումենէ խորշիլ կը պատուիրէր: Ձեր ուզեր ժառանգութիւններն ընդունիլ երբոր կտակողները զաւակ ունենային. մինչեւ իսկ ջնջեց Ռուսկիոս Սկիպիոնի կտակագրութեան մէկ յօդուածը, որով սա ծերունի անդամոց կը Թողուր՝ ամեն տարի այս ինչչափ գումար մը, զոր նորա ժառանգորդը՝ ամեն ծերակուտին մէջ մոնելու վայրկենիւ, պիտի վճարէր ամեն: Ջնջեց հասարակաց գանձուն հետ եղած դատերը որք իւր Թագաւորութենէն մինչեւ հինգ տարիէն աւելի յառաջ կը հասնէին. եւ արտօնութիւն չտուաւ որ մի եւ նոյն անձանց դէմ նոր դատեր բացուին՝ տարի մը միջոց չանցած, եւ այն՝ սա պայմանաւ որ եթէ ամբաստանողն իւր դատը չվաստելի, արտորով միայն պատժուի: Անցելոյն համար ներումն շնորհեց գանձապետաց գրագիրներուն որք Լուդիկա օրինաց հակառակ՝ կը բանախօսէին: Ս.յն հողի մասերն որք ռասս եւ անդ գրաւուեր էին՝ հիմօրեայ զինուորաց եղած բաշխումն յետոյ, իրենց վաղեմի տէրերուն Թողուեցան իբրեւ կանխագրաւութեան իրաւամբ: Յարունիս գրաւման կամ կալուածոց նենգութիւնները նուաճեց եւ ամենց հեղինակները խստիւ պատժեց: Անոր սա խօսքերը կը յիշէին. «Իշխան մը երբ բանսարկոյնը չպատժեր, զանոնք կը խրախուսէ»:

Ժ. Բայց ոչ իւր անշահախնդրութեանը մէջ եւ ոչ իւր զթասրտութեանը մէջ յարատեւեց. այլ աւելի շուտ անգթութեան դիմեց քան թէ ազահութեան: Խորսընցունել տուաւ Պարիս մնջկատակին՝ մէկ աշակերտը որ դեռ տղայ էր եւ այն ատենն ալ կարի հիւանդ, մի միայն անոր համար որ ըստ կերպարանացն եւ ըստ տաղանդիցն՝ իւր վարժապետին շատ կը նմանէր. նոյնպէս վարուեցաւ Յարսացի Հերմոգինէսի նկատմամբ՝ պատմութեան մը մէջ քանի մը տող ազատ խօսք մտցուցած ըլլալուն համար, եւ ընդօրինակողներն որ զայն գրեր էին կտխուեցան: Ընտանեաց հայր մը՝ տեսարանին մէջ ըսեր էր թէ Թրակեան ըմբիշ մը հաւասար կու գար գերանդաղէնի մը քայց չէր հաւասարեր ցանցաւորի մը. ընդ քարշ ածուեցաւ ասպարիզին մէջ եւ պարտաւորուեցաւ շունքրու հետ կռուելու, թիկանցը վերայ տախտակ մ'ունենալով յօրում գրուած էր. Մարտիրոս Բարսեղ: Մերակուտի բազմամիւ անդամներ որոց շատերը հիւպատոսութիւն ըրած էին, ի մահ մատնեցան՝ իբրեւ յանցաւորք դաւադրութեան, ընդ որս Կիլիկա Կէրէալիս՝ որ այն ատեն Ասիոյ անթիհիւպատոս էր, Սալվիդիէնոս Որփիպաս, Ակիլիոս Գլաբրիոն՝ որ յաքսորի էր. այլք՝ ամենամեծեւ պատրուակներով ի մահ մատնուեցան. ինչպէս Հելիոս Լամիա՝ հին զուարճախօսութեանցը համար որք կասկածելի ըրած էին զայն եւ սակայն խիստ անմեղ էին, եւ սա պատճառաւ որ երբ իւր ծայնին գեղեցկութեանը համար մէկը կը գովէր զայն՝ իւր կնոջը յափշտակութենէն քանի մ'օր յետոյ, ըսելուն համար. «Աւա՛ղ, լաւ եւս կրնամ լուռ կենալ» եւ Տիոտոսի՝ որ կը յորդորէր զայն ուրիշ կին մ'առնելու, պատասխար-

նելուն համար. «Մի՞թէ դուք եւս ամուսնանալ կ'ուզէ՞ր» Սալվիոս Լուկէլիանոս՝ իւր մօրեղբօր Ռոն կայսեր ծննդեան օրը տօնած ըլլալուն համար. Մէտիոս Պոմպոսիանոս՝ վասն զի իրեն գուշակութիւն ըրեր էին թէ պիտի թագաւորէր, անոր համար որ հրապարակին մէջ աշխարհացոյց տախտակներ կը կրէր վերան՝ եւ զանոնք կը բացատրէր ժողովրդեան՝ Կիտոս Լիվիոսի ատենախօսութիւնները կարդալով, եւ անոր համար որ իւր գերիներուն Մագոն եւ Աննիբաղ անոմաներ դրեր էր. Սալուստիոս Լուկուլլոս որ հրամանատար էր յԱնգղիա, անոր համար որ թողուցեր էր որ իւր անունը տրուի տեսակ մի նորածնեւ գեղարքներու. Յունիոս Հուստիկոս՝ անոր համար որ գովեալ կարգացեր էր Թրասէա Պէտրոսի եւ Հելվիդիոս Պրիսկոսի, եւ զանոնք առաքինի մարդ կոչեր էր, եւ ասի առիթ տուաւ այն հրովարտակին որ Հռովմէն եւ Ստալիսլէն կ'արտաքսէր բոլոր փոխտփանները. Հելվիպիոս որդին՝ անոր համար որ Էնոնի եւ Պարիսի մէջ տեղը տեսարան մը ներկայացունել տուեր էր, որ՝ Պոմպոսիանոս կը պնդէր թէ իւր ի կնոջէն թողուելուն պատկերն էր. Փլաւիոս Սաբինոս՝ որ իւր ազգականներէն էր, անոր համար որ ռամկաց ժողովի օրը՝ իբրեւ քարոզ ժողովրդեան ազդարարելու առեւնը փոխանակ Պոմպոսիանոս հիւպատոս է ըսելու սխալմամբ կայսր ըսեր էր: Անտոնիոսի վերայ տարած յաղթութենէն յետոյ աւելի եւս անգուն դառնալով, նոր տեսակ հարցաքննութեան մը ենթարկեց այն ապստամբապետին բոլոր կուսակիցները, մինչեւ իսկ զանոնք որ երեսնին պահեր էին. կ'այրէին անոնց ծննդական անդամները կամ կը կարէին ձեռքիւնի: Անոնց մէջէն որք քիչ շատ նշա-

նաւոր մարդիկ էին, միայն երկու հոգի ազատ մնացին. ատենակալ տրիքուն մը եւ հարիւրապետ մը. որք իբրեւ ապացոյց իրենց անմեղութեամբ՝ ի մէջ բերին իրենց բարուց վստահունութիւնը, որ ի հարկէ՝ զօրապետին եւ զինուորաց առջեւ անվարկ պիտի ընէր զիրենք:

ԺԱ. Իւր բարբարոսութեանցը մէջ սուտ մարդասիրութիւններ կը ցուցնէր. իւր սննեակը բերել տուաւ դերասան մը՝ որ առաջին դերերը կը կատարէր, իւր բովը նստեցուց, ուրախ եւ անկասկած ճամբեց զայն, մինչեւ իսկ իւր սեղանէն կերակուր դրկեց անոր տոմը, եւ հետեւեալ օրը խաչել տուաւ զայն: Միտքը զնելով որ կորսընցունէ զԱրետինոս Լոդեմէս՝ հիպատոսական անձն որ իւր բարեկամաց եւ իւր գործակալաց մին էր, առաջուան պէս եւ աւելի եւս լու վարուեցաւ հետը, մինչեւ որ օր մ'անոր հետ գահաւորակի մէջ եղած ատենը տեսնելով այն մատնիչը զոր ընդդէմ անոր կաշառքեր էր, ըսաւ անոր. «Լուգէ՞ր որ վաղն ի միասին սա չար գերիին մտիկ ընենք»: Թշուառացելոց համբերութիւնն աւելի եւս դառնացունելու համար, երբէք մահու վճիռ մը չտուաւ անանց զթասիրական նախերգանք մ'ընելու. այնպէս որ, այն ատեն ամենէն աւելի ահ կ'ազդէր, երբ մարդասիրական խօսքեր կ'ընէր: Օր մը երբ ամբաստանեալներ ներկայացուցեր էր ծերակուտին առջեւ, ըսաւ թէ այն օրը պիտի փորձէր թէ ո՞ր աստիճանն ծերակոյտը նախանձախնդիր էր իրեն: Ամբաստանեալները չկրցան պրծիլ՝ հին հասարակապետութեան մէջ գործածուած անհաւատաց դատապարտուելէ: Այս պատժոյն դաժանութենէն ահաբեկիլ կեդծեց. եւ դատաւճուոյն ահուելութիւնը մեղմելու հա-

մար՝ սոյն սա խօսքերն ըսաւ ծերակուտին, զորս անտեղի չէ յիշել. «Ներեցէ՛ք, հա՛րք համախումբ, որ ծեր զՔասարտութենէն ընդունիմ այն բանն որ գիտեմ թէ դժուարութեամբ պիտի շնորհէք ինձ. այսինքն թէ դատապարտեալք ինքնին ընտրեն իրենց մահուան կերպը. ասով՝ սոսկալի տեսարան մը պիտի հեռացունէք ձեզմէ, եւ պիտի հասկըցուի թէ ես ալ ծերակուտին խորհրդակցութեանցը մէջ բանի մը կը ծառայեմ»:

ԺԲ. Շինուածոց եւ տեսարանաց համար ըրած անընդհատ ծախքերէն եւ զինուորական թռչակին յաւելումէն ստակներն սպառելով, զինուորաց թիւը պակսեցունել խորհեցաւ՝ զանձուն բռն թեթեւցունելու համար. բայց տեսնելով որ այս ընթացքը՝ զինքը նեղութենէ չազատելէ զատ բարբառոսաց արշաւանացն ենթակայ կ'ընէր, ոկսաւ առանց ո՛ր եւ է ակնածութեամբ կողոպտել մեռեալներն ու կենդանիները: Բաւական էր որ մէկը՝ ամբաստանող մ'ոճնենար, եւ ահա յանցաւոր կ'ըլլար. խօսք եւ գործք, ամեն բան րբէական յանցանք կը համարուէր: Ա՛յն ժառանգութիւններն որ յետին աստիճանի օտար էին Նալսեր, յարբունիս կը գրաւուէին. բաւական էր որ մէկն ելնէր հաստատելու թէ հանգուցեալը զՆեսար իրեն ժառանգորդն ըրած էր ըսելը լսած է: Հրէից վերայ դրուած տուրքեր՝ ուրիշ ամենէն աւելի խստութեամբ կը հաւարէին. այս տուրքերուն կ'ենթարկէին անխտրաբար զանոնք որ Հրէական օրինաց կը հետեւէին՝ առանց հրապարակաւ զայն դաւանելու, եւ զանոնք որ Հրէից ազգին վերայ դրուած տուրքերէն ազատ ըլլալու համար կ'ուրանային թէ այն ազգէն չէին: Միտքս կու գայ որ երիտասարդութեանս ատեն

տեսայ, որ հաղակահանին մէկն իննսուն տարեկան ծերունի մը մերկացուց բազմամիւ վկայից առջեւ՝ հասկանալու համար թէ արդեօք թլփատեալ էր:

Դոմիտիանոս՝ երիտասարդութեան ատենէն, իւր խօսքերուն եւ իւր վարմանցը մէջ լի էր ամբարտաւանութեամբ եւ գոռոզութեամբ: Իւր հօրը տիրուհին՝ Լէնիդա, Իւսիայէն վերադարձած ատենն երբ ըստ սովորութեան զինքը համբուրելու կու գար, ձեռքն երկնցուց անոր: Շատ զէշ կ'երեւէր իրեն որ իւր եղբորը փեսայն՝ սպիտակագգեստ գերիններ ունենայ. եւ կ'ըսէր. «Աղէկ չէ որ շատ մը տէրեր գտնուին»:

ԺԳ. Սրբոր ի կայսրութիւն հասաւ, յանգզնեցաւ ծերակուտին մէջ ըսելու թէ իւր հայրն եւ իւր եղբայրն ուրիշ բան չէին ըրեր, բայց եթէ իրեն վերադարձուցեր էին ինչ որ ինքն անանց տուեր էր: Իւր կիսն արծակելէ յետոյ երբ զայն դարձեալ առնելու ատենն՝ ըսաւ թէ զայն նորէն յիւր անյուղին կ'ընդունէր, նոյն ա՛յն խօսքն ըսաւ որ կը գործածուի՝ նշանակելու համար ա՛յն բաքօները որոց վերայ կը կրկն աւառուածոց արծաթները: Շատ հաճելի եկաւ իրեն, երբ հասարակաց խնճոյից օր մը՝ ամփիթատրոնին մէջ աղաղակեցին. «Սրջանկութիւն մեք տիրոջն եւ ձեր տիրուհոյն»: Ասպիտոլիոնի մէջ տօնուած խաղերու ատեն, ժողովուրդը միաբան ծայնիւ իրմէ խնդրեց Պալփուքիոս Սուրայի վերահաստատութիւնը, զոր ծերակուտէն արտաքսեր էր, եւ որ՝ դեռ նոր վաստրկէր էր մոռամբանութեան մրցանակը. արժան չհամարեց պատասխանել, եւ լուծիւն հրամայեց քարոզի մը ըբերնով: Ժպրհումիւնն ա՛յն աստիճանի հասցուց որ պաշտօնէին մէկ նամակին մէջ՝ Դեբե Եւ Դեբ Կոյսը մեղուց, եւ այն

ժամանակէն հրամայուեցաւ որ այսպէս կոչեն զայն: **Արտօնութիւն** չտուաւ որ **Կապիտոլիոնի** մէջ արծաններ կանգնեն իրեն, բայց միայն՝ **Սէ** որ ոսկիէ կամ արծաթէ ըլլային, եւ այս ինչ արժէքն ունենային: **Յաղթանակներով** եւ **կառքերով** քանդակագործեալ աշխրան յաղթական կամարներ եւ աշխրան **Յանուսի** արծաններ կանգնեց, որ այս յիշատակարանաց միոյն վերայ **Յունարէն** լեզուաւ գրեցին. **Ա. Է. — — — — — Է:** **Յասնեւեօթն** անգամ **հիւպատոս** եղաւ, որ տեսնուած բան չէր. ընդ որս **եօթն** անգամ ալ մի զմիոյ լնի. սակայն միայն տիտղոսն էր ուզածը, եւ մայիսի կաղանդից վրտ կամ աւելի շատ անգամ ալ՝ յունուարի **13**ին կը հրաժարէր: **Իւր** երկու յաղթանակներէն յետոյ, **Պերմանիկոս** մականունն առաւ. եւ այս **Պերմանիկոս** եւ **Պոմպիանոս** երկու տնունները դրաւ սեպտեմբեր եւ հոկտեմբեր ամիսներուն. որովհետեւ առաջինը՝ **իւր** գահակալութեան ժամանակն էր. եւ երկրորդը՝ **իւր** ծնած ամիսն էր:

Ժ. Բոլոր աշխարհի տօներն եւ տհարկու ըլլալով, վերջապէս իւր մտերիմ բարեկամացը, իւր ազատագիրներուն եւ իւր կնոջ դաւաճանութեանցը ճերքեւ ընկնեցաւ: **Սրկաթ** ժամանակէ ի վեր, իւր կենաց վախճանին վերայ եւ մինչեւ իսկ իւր մահուան ժամուն եւ կերպին վերայ նախազգացումներ ունէր: **Ի** մանկութենէն՝ ամեն բան կանխաւ իրեն գրուցած էին: **Քաղղէացիք:** Հայրը՝ տեսնելով որ կերակուրին մէջ սոնկէ կ'ըզգուշանար, խնդաց վերան, եւ ըսաւ անոր որ ոչ **Սէ** թոյնէ այլ **Սուրէ** վախճալու էր **Սէ** որ իւր ճակատագիրը գիտնար: **Միշտ** անհանգիստ եւ սրտադողի մէջ ըլլալով, ամենաթեթեւ կասկածներու քականջ կը կախէր. եւ կ'սպաւորովն **Սէ** այդեաց հա-

մար տուած հրովարտաժն անգոր թողելու ուրիշ պատճառ չունէր, բայց եթէ երկու տող Յունարէն ուտանաւոր որք Հռովմայ մէջ կը պտըտէին եւ որոյ իմաստն էր. «Եւ որ որմատակներն արմատարի կտրուին, դարձեալ բաւական զինի պիտի գտնուի» Եւսարի մորթուած ատենը ինդընպում ընելու հաճար»: Նմանօրինակ՝ երկուսն երով պարտաւորեցաւ մերժելու ա՛յն արտաքոյ կարգի պատիւը, զոր ծերակոյտը կ'ընծայէր իրեն, եւ որ շատ լաւ կու գար՝ անոր սնափառութիւնը հաճեցունելու. այն պատիւը սա էր, որ երբոր հիւպատոս ըլլար, վիճակաւ ընտրուած Հռովմայեցի ասպետներ անոր սակրաւոր պիտի ըլլային եւ իրենց աստիճանին զգեստովն եւ զինուորական նիզակով՝ ածոր առջեւէն պիտի քայլէին: Մինչ վտանգը հետզհետէ կը մօտենար. օր ըստ օրէ երկչոտութիւնն աւելալով, թափանցիկ քարերով պատնշ տուաւ անդաստակները ուր կը շրջէր. այնպէս որ, իբրեւ ի հայելոյ կը տեսնէր ի՛նչ որ կ'ըլլար իւր ետեւի կողմը: Երբէք չէր խօսեր բանտարկելոց հետ, բայց եթէ միայնակ եւ ի ծածուկ, եւ ածոնց շղթաներն իւր ձեռքը բռնելով. եւ իւր Եպաթաւորացը հասկըցունելու համար թէ պէտք չէ որ մէկը մինչեւ իսկ բարի դիտաւորութեամբ՝ իւր տիրոջ մահուանը ձեռք երկնցունէ, մեռցունել տուաւ Եպափրոդիտէ քարտուղարը, որուն համար կ'ըսէին թէ օգնէր էր Ներոնի ինքզինքն սպաննելու:

ԺԵ. Աւերջապէս հազիւ թէ սպասեց որ իւր ազգականը՝ Փլաւիոս Նոնմէս հիւպատոսութենէ ելնէ. եւ ամենախաբերաց կ'սակածով մը՝ զայն կորսընցունել տուաւ, թէպէտ նա տաղանդէ եւ ակնածելութենէ զուրկ մարդ մ'էր, որուն զաւակներն իբրեւ իւր յաջորդները

կը նկատէր՝ մէկը Ասպասիանոս եւ միւսը Պոմփտիանոս կոչելով։ Այս վերջին անգամովն փութացուց իւր կորուստը։ Ուր ամսէ ի վեր՝ երկինք այնպէս շարունակաբար կ'որոտար, որ վերջապէս՝ շանին գողումն լսելու ատենն աղաղակելով ըսաւ. «Թո՛ղ զարնէ, որո՛ւ որ կ'ուզէ»։ Շանն ինկաւ Լապիտովոնի վերայ եւ Փլաիա ընտանեաց տաճարին վերայ, իւր պալատին վերայ եւ մինչեւ իւր սենեկին մէջ։ Փոթորիկ մը՝ անոր յաղթական արծաններէն սիոյն մակագրութիւնն առնելով տարաւ գերեզմանի մը մէջ նետեց. ծառ մը՝ որ Ասպասիանոսի ի զահ ելած ատենն ի վեր կանգնէր էր, եւ որ անոր սոսկական որ եղած ատենը կործանուած մնացեր էր, նորէն ի վայր տապալեցաւ։ Պրենեստի Քաղղին խառնաճամբ՝ որոն ինքզինքը կը յանձնարարէր ի սկզբան իւրաքանչիւր տարւոյ, եւ որ մինչեւ այն ատեն միշտ նպաստաւետ պատասխաններ տուած էր իրեն, վերջին տարւոյն պատասխանները՝ սոսկալի էին եւ մինչեւ իսկ արին կը գուժէին։ Մրազին մէջ տեսաւ որ այն Առնասը զոր մեծաւ ջերմեռանդութեամբ կը պատուէր, իւր սրբաւայրէն զուրս կ'ելնէր՝ ըսելով իրեն, Թէ այլ եւս չէր կրնար զինքը պաշտպանել եւ Թէ Արամազդ՝ գէնքն իւր ձեռքէն կ'ստնուր։ Բայց անոր վերայ ամենէն աւելի տապալուած ընողն եղաւ այն բանն որ տեղի ունեցաւ իւր եւ Ասկլետարիոն աստղաբաշխին մէջ տեղը, որ անոր մօտալուտ մահը գուշակեր էր։ Բերել տուաւ աստղաբաշխը. եւ սա իւր ըսածը չուրանալովը, Պոմփտիանոս հարցուց անոր Թէ իւր իսկ վախճանին ինչպէս ըլլալիքն ալ գիտէր արդեօք։ Ասկլետարիոն պատասխանեց Թէ շուներէն պիտի բզկտուէր։ Պոմփտիանոս սպաննել

տուաւ զայն. եւ անոր գուշակութիւնն ի սուտ հանելու համար, հրամայեց որ թաղեն զայն խնամով. բայց մըրիկ մ'եղնելով՝ բոլոր պատրաստութիւնները ցիր ու ցան ըրաւ, եւ շուները բզկտեցին կիսայրեաց դիակը: Ատինոս միմոսն որ անցնելու ատենն ականատես եղած էր, երեկոյին Պոմիտիանոսի ընթրեաց ատենը՝ այն աւուր ուրիշ լուրերուն հետ մէկ տեղ ասի ալ պատմեց:

ԺԶ. Իւր մահուան նախընթաց երեկոյին, արջտակ բերին իրեն, զոր հետեւեալ աւուր պահել տուաւ, ըսելով. «Թէ որ մնամ» եւ դէպ ի յիւր պալատականները դառնալով, ըսաւ անոնց թէ, հետեւեալ օրը լուսինն արիւմաներկեալ պիտի ըլլար Զրհոսի նշանին մէջ, եւ թէ տեղի պիտի ունենար պատահար մը որուն վերայ պիտի խօսէին աշխարհիս ամեն կողմն: Ի մէջ գիշերի արթնցաւ լի սոսկումով, եւ դուրս ցատկեց անկողնէն: Առաւօտուն տեսաւ այն գուշակը զոր Պերմանիայէն ղրկեր էին իրեն, եւ մեկնութիւն ուզեց անկէ՝ փայլակի մը վերայօք. գուշակն իմացուց թէ յեղափոխութիւն մը պիտի ըլլար կայսրութեան մէջ, եւ ի մահ ղրկուեցաւ: Պոմիտիանոս՝ ճակտին վերայ ունեցած մէկ պալարը բերելով արիւմ վազցուց եւ աղաղակեց. «Երանի՜ թէ սա վազցուցած արիւնովս ազատէի»: Հարցուց թէ ժամը քանի՞ն էր. եւ որովհետեւ հինգերորդ ժամէն էր ունեցած վախը, ըսին իրեն թէ ժամը վեցն եկեր էր: Միրտը հանգչած երեւեցաւ որպէս թէ վտանգն անցած ըլլար, եւ ի բաղանիս մտնելու կ'երթար երբ իւր սննեկին առաջին պաշտօնակալը՝ Պարթենիոս զան կեցուց, ըսելով թէ մարդուն մէկն իրեն հետ խօսիլ կ'ուզէր որ ոտիպողական եւ կարեւոր բաներ պիտի յայտնէր իրեն:

Դուրս հանել տուաւ ամեն մարդ եւ մտաւ իւր խուցը. այն տեղ է որ սպաննուեցաւ. եւ ահաւասիկ ի՞նչ կերպով՝ գոնէ ըստ հաւանական կարծեաց:

ԺԷ. Դաւադիրները չէին գիտեր թէ՝ բաղանեաց մէջ թէ կերակուրի ատուն յարձակին վերան. «Ստեփանոս» Դոմիտիլլայի տան հազարապետն որ այն ատեն իբրեւ սոսկ խորոզ ամբաստանեալ էր, անոնց առաջարկեց որ իւր վերայ առնու դաւաճանութեան գործադրութիւնը: Կասկածի տեղի չտալու համար, քանի մ'օր իւր ծախ բազուկը վիզէն կապով կախուած պահեց, որպէս թէ վիրաւորուած ըլլար. եւ նշանակեալ պահոյն, դաշոյն մը պահեց այն լաթերոյն մէջ որով պլլուած էր բազուկը: Հրաման ուզեց Կայսեր խօսելու, որպէս թէ դաւադրութիւն մը իրեն յայտնելու համար. եւ Կայսեր դիմացն ելաւ: Մինչդեռ Դոմիտիանոս անոր ծնօրէն առած յիշատակագիրը կը կարդար սոսկումի նշաններ ցուցնելով, Ստեփանոս զարկաւ զայն՝ որովայնին վարի կողմէն. եւ մինչ բռնաւորը վիրաւորեալ՝ կը տապալկէր, զինուորական վարձատրութեամբ պատուակիր՝ ծերոնի զօրականն Լիզոյիանոս, Պարթենիոսի ազատագիրն՝ Մակսիմոս, պալատին տամնապետ՝ Սատուրիոս, եւ սուսերամարտ մը՝ խուժեցին անոր վերայ եւ դաշոյնի եօթն հարուածով զայն սպաննեցին: Պզտի գերի մը՝ որ ընտանի աստուածոց սպասաւորութեան պաշտօնով, սպանութեան ատենը հոն գտնուեցաւ, կը պատմէր թէ Կայսրը՝ առաջին հարուածն ընդունելուն պէս, աղաղակելով ըսեր էր իրեն որ իւր սնարից ներքեւն եղող դաշոյնն իրեն բերէ եւ իւր անձնապահները կոչէ. բայց, թէ ինքն դաշոյնին միայն կոթը գտեր էր, եւ թէ երթալ կոչել ուզած ատենը՝ բոլոր դռները

փակուած տեսեր էր. թէ նոյն ժամանակին մէջ Դոմիտիանոս զգեստներ էր զՍտեփանոս, եւ իւր մատնէրը կտրած ըլլալով հանդերձ մերթ դաշոյնն անոր ձեռքէն խլելու եւ մերթ աչքերը հանելու աշխատելով, երկար ժամանակ անոր հետ կռուեր էր: Կորուսեալ սեպտեմբերի 24ին: Քառասունուհինգ տարի ապրեր եւ տասնուհինգ տարի թագաւորեր էր: Դիակը՝ հասարակ մարդու մը պէս դազաղի մը մէջ դրուելով դիւթաղից ձեռօք փոխադրուեցաւ: Անոր դաշնակը՝ Փիլիա յուղարկաւորութիւն ըրաւ: Լատին ճանապարհին վերայ գիւղային տան մը մէջ, անոր ածիւնները գաղտնաբար Փլաւիա ընտանեաց տաճարին մէջ տարաւ, եւ խառնեց Յիսոսի դստեր՝ Յուլիայի ածիւններուն հետ, զոր նոյնպէս մնուցած էր:

ԺԸ. Բարձրահասակ էր. երեսը՝ չափաւոր կարմրութիւն ունէր. աչքերը մեծ էին, բայց տկար. եւ ընդհանրապէս՝ շնորհք եւ գեղեցկութիւն կար բոլոր անձին վերայ, մանաւանդ երիտասարդութեանն աւտեն. միայն թէ ոտքին մատները շատ փոքր էին: Բայց՝ ետքէն, կոմտ դարձաւ, փորը մեծցաւ, եւ սրունքները՝ հիւանդութեամբ մը ծիրելով շատ նիհարցան: Ա՛յնչափ լաւ գիտէր՝ իւր համեստ դէմք մի ունենալը, որ օր մը ծերակոտի անդամօց ըսաւ. «Մինչեւ հիմա պարկեշտութիւն գտաք իմ վարուցս մէջ եւ դիմացս վերայ»: Բայց կոմտ ըլլալուն համար ա՛յնչափ կը ցաւէր, որ թշնամանք կը համարէր իրեն երբ այդ պակասութեանը համար ուրիշ մը յանդիմանուէր: Սակայն, մազի խնամատարութեան վերայ հրատարակած մէկ նամակին մէջ՝ իւր մէկ բարեկամին կարեկցելով, կ'ըսէր. «Եր տեսնէք որ ես բարձրահասակ եւ բարեծել եմ. ձեր մազերն ալ իմինե-

բուս վիճակին պիտի հասնին: Մագերուս՝ ինծմէ առաջ ծերանալուն համբերութեամբ կը տանիմ: Գիտցէ՛ք որ չկայ բան մը՝ գեղեցկութեան չափ հաճելի, բայց ոչ բան մ'ալ՝ անոր չափ վաղանցուկ»:

ԺԹ. Ամեն կերպ աշխատութիւն անտանելի կու գար իրեն: Դուն ուրեք ոտքով ի քաղաք, կամ ձիով ի բանակ կ'երթար. միշտ գահաւորակի մէջ կ'ըլլար, եւ ոչ իւրիք զէնք գործածելու վարժութիւն կ'ընէր, բայց նետ արծակելու մէջ շատ վարպետ էր: Ալքայի շրջավայրից մէջ, տեսած են որ, նետի հարուածներով զարկաւ մինչեւ հարիւր հատ զանազան կենդանիներ, եւ մինչեւ իսկ նետերը կենդանեաց գլխուն վերայ կը փակցունէր, այնպէս որ եղջիւրի կը նմանէին. տղայ մը ձեռքը բաց բռնած՝ իւր դէմը կը կեցունէր իբրեւ նպատակ, եւ անոր մատներուն մէջ տեղէն նետերը կ'անցունէր՝ առանց անոնց դպցունելու:

Խ. Պահում վերայ եղած ատեն հոգ չտարաւ դպրութեան, Թէպէտեւ մեծ ծախքով նորոգել տուաւ այրած գրատունները եւ կորսուած գործերու ճիշդ օրինակն առնելու համար մինչեւ յԱղեքսանդրիա մարդ ղրկեց: Սրբէք չպարտապեցաւ ոչ պատմութեան, ոչ բանաստեղծութեան, ոչ ալ գրելու՝ ընդհանրապէս, մինչեւ իսկ պէտք եղած ատենն ալ: Տիրերիոսի տէրութեան գործերն եւ յիշատակագիրները միայն կը կարդար: Իւր նամակները, իւր ճառերն եւ իւր հրովարտականքը միշտ ուրիշ մէկու մը խմբագրութիւնն էին: Սակայն իւր զրոյցը զուրկ չէր պերճութենէ. մանաւանդ Թէ անոր նշանաւոր խօսքերն ալ կան. «Կ'ուզէի, կ'ըսէր, այնչափ գեղեցիկ ըլլալ որչափ որ Մէտիոս կը կարծէ Թէ է»: Մագերուն կէսը ճերմակ եւ կէսը շիւկագոյն եղող մարդու մը համար կ'ըսէր. «Ձիւնի վե-

րայ թափած ճերմակ գինի է» եւ իշխանաց վիճակն ողբալով կ'ըսէր, թէ «Երբոր դաւադրութեանց վերայ խօսք ըլլայ, չեն հաւատար իշխաններուն, բայց եթէ սպաննուելն էն յետոյ»:

ԻԱ. Պարապոյ ժամանակներուն մը բաղդի խաղ կը խաղար, մինչեւ իսկ տօնի օրերն եւ առաւօտուն: Յերեկ ատեն բաղանիք կ'առնէր եւ ճաշի ատեն շատ կ'ուտէր, այնպէս որ իրիկունները շատ անգամ միայն Մատիոսի խնձոր մը եւ սրուակով քիչ մ'ըմպելիք կ'առնուր: Ստէպ ճաշ կու տար պերճառատութեամբ, բայց միշտ անապարանօք. արեւը մտնելէն յետոյ երբէք սեղանի նստած չէր մնար. եւ փոխանակ գիշերային շուայտութիւն ըսուած բանն ընելու, միայնակ կը շրջագայէր մինչեւ քնանալու ատենը:

ԻԲ. Ձափազանց կը սիրէր կիները. եւ սիրոյ հեշտութիւնները՝ իւր օրական պաշտամանց կարգը կը զասէր, եւ զանոնք անկողնոյ վարժութիւնք կը կոչէր: Ըսուածին նայելով, իրեն զքօսանք ըրած էք իւր տիրուհիներուն մագերը խլել կամ յետին աստիճանի հասարակաց կիներու հետ բաղանիք առնուլ: Պոմիտիայի յարած ըլլալով, յամառօրէն մերժեց ամուսնանալ իւր եղբոր Յիտոսի աղջկան հետ, զոր իրեն կ'առաջարկէին ի հարսնութիւն. բայց ուրիշի մը հարսնանալուն պէս, մոլորեցուց զայն՝ ի կենդանութեան իսկ Յիտոսի. եւ երբ իւր հայրն եւ իւր ամուսինը կորոյս, յայտնապէս սիրեց զայն, եւ անոր մահուանը պատճառ եղաւ՝ վիժումն ընելու պարտաւորելով զայն:

ԻԳ. Ժողովուրդն անտարբեր մնաց Պոմիտիանոսի մահուան լուրն առնելով. բայց գլխուորդները կատաղեցան. ուզեցին անմիջապէս անոր աստուածացումն

ընել. եւ անոր վրէժը լուծելու համար՝ իրենց առաջնորդելու յօժարող գլուխներ միայն պակսեցան. սակայն զայն սպաննողներուն մահը խնդրեցին անդուլ անդադար, զոր եւ ստացան յետոյ: Ընդ հակառակն, ծերակոյտը կատարեալ ցնծութեան մէջ եղաւ. խուռն բազմութեամբ ժողովուեցաւ, եւ մեռեալ իշխանին յիշատակագիրը թշնամալից նախատանօք մէկգմէկու ձեռքէ յափշտակելով պատողտեցին, ուզելով որ զայն ընդ քարշ ածեն ի Մահարան, անդամատեն եւ անոր արձանները կործանեն: Բոլոր անոր պատուոյ տիտղոսներն ոչնչացուցին, եւ անոր յիշատակը ջնջեցին՝ հրովարտակաւ մը:

Սպաննուելէն քանի մ'ամիս առաջ, արջնագուստ մը խօսեցաւ Կապիտոլիոնի մէջ, եւ Յունարէն լեզուաւ ըսաւ. «Ամեն բան կարգին է» կամ «Ամեն բան կարգին պիտի մտնէ»: Ասոր վերայ շինեցին երկու ոտանաւոր, որոց նշանակութիւնը սա էր. «Եւ այն արջնագուստն որ խօսեր էր, չէր կրցեր ամեն բան կարգին է ըսել, այլ ամեն բան կարգին պիտի մտնէ»: Եւ ըսեն նաեւ «Եւ Պոսիտիանոս երազին մէջ տեսաւ որ Տիտին ետին ոսկիէ կուզ մ'ոնէր. եւ ասկէ հետեւցուց թէ իրմէ յետոյ՝ աւելի երջանիկ եւ զարգացող վիճակի մէջ պիտի ըլլայ կայսրութիւնը. եւ ասի ճշմարտեցաւ՝ անոր յաջորդող կայսերաց անշահախնդրութեամբն եւ չափափրութեամբը:

ՎԵՐԷ ԳՆՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՑԱՍԱՆ ԿԵՍԱՐԸՑ

ՑԱՆԿ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

Ա. ՅՈՒՂԻՆՈՍ ԿԵՍԱՐ	Էջ-	7
Բ. ՕԳՈՅՑՈՍ	»	73
Գ. ՑԻՐԵՐԻԱՍ	»	163
Դ. ԿԱՅԻՆՈՍ ԿԱԼԻԳՈՒԼԱ	»	223

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

Դ. ԿԱՅԻՆՈՍ ԿԱԼԻԳՈՒԼԱ	Էջ-	3
Ե. ԿՂՕՂԷՍ	»	40
Զ. ՆԵՐՈՆ	»	82
Է. ԳԱԼԲԱ	»	135
Ը. ՈՐՈՆ	»	154
Թ. ԱՒՑԵԼԼԻՆՈՍ	»	165
Ժ. ԱՆՍՊԱՍԻԱՆՈՍ	»	181
ԺԱ. ՑԻՑԱՍ	»	203
ԺԲ. ԴՈՄԻՑԻԱՆՈՍ	»	213

ՎՐԻՊԱԿ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

ԵՐԻՆ	ՑԻՆ	ՍԻՆ	ՈՒՆԻՆ
9	16	բոլոր	բոլոր
13	17	թշնամիները	թշնամիները
34	12	լիսեսը	լիսեռը
35	18	կաքառը	կաքաւը
47	13	հրապարախօսաց	հրապարակախօսաց
65	24	հետարի	հետարի
67	16	ոակայն	սակայն
71	12	կար	դար
71	31	լիսուն	զլիսուն
74	12	հինեւ	հին եւ
74	30	կարբի	կարգի
75	18	անդամներ	անդամներ
89	31	անոց	անոնց
92	22	վեհափառութիւնը	վեհափառութեանը
95	16	շատագովելով	շատագովելով
106	1	կը	կը
114	27	իւր կնոջի	իւր կնոջն
115	5	տագիրներ	տակագիրներ
116	10	ցուցներ	ցուցուցներ
120	3	անոցմէ	անոնցմէ
122	17	զինը	զինքն
122	31	ծերանեզր	ծիրանեզր
128	7	քովերնին	քովերնին
148	7	աւելորդ ապաշտու-	աւելորդապաշտու-
		թիւաներ	թիւաներ
153	15	Յուլիոսի կեսարի	Յուլիոս կեսարի
159	12	Լէվիա	Լիվիա
159	30	Նուէն	Նուլան
160	2	Բովիլէսի	Բովիլէսի
175	1	եշխանը	իշխանը
190	13	դէմներնին	դէմերնին
198	28	տարիներէ	տարիներէ
208	24	զու	դու
228	19	յիշատագրութեանց	յիշատակագրութեանց
229	31	կատասու	կատաղու

ԵՐԿՐԱՐԴ 4ԱՅՈՐ

ԵՐԻՆ 3-Է ՍԻՆԷ

5 15 Լիոնի
10 13 Տետրինոսներ
20 2 Մնէստէր
36 16 անապարանօր
40 5 Դրուսոն
43 8 ուրեք
44 20 Լիվիոս
50 11 Լիվիա
54 15 խօսեցանելուն
52 1 կ'ըսպասէն՝
54 14 պաշտնելու
58 21 ...ն
59 4 պէտք եղաւ: Նաւա-
հանգիստ

61 4 հաւտալ
63 10 եին
63 15 ծերակուտին
66 20 նելով,:
67 9 Բարբարոտի
69 14 Նարկիոս
71 1 մասերն
71 11 ի զահ ե- եղած
71 22 սեռի երիտասարդը

71 24 երջնած
78 18 մահուանէն սկսաւ

78 27 դպրութիւն հնարեց
79 4 մնն

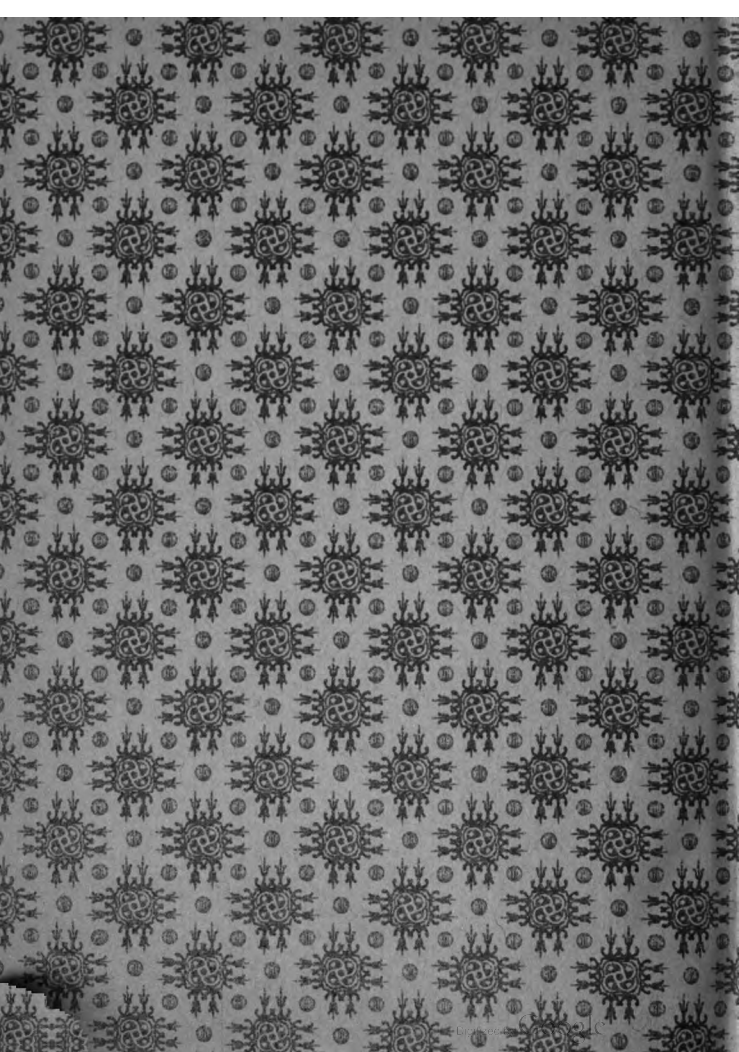
ՈՂԷ

Լիոնի
Տետրինոսներ
Մնէստէր
անապարանօր
Դրուսոն
ուրեք
Լիվիա
Լիվիա
խօսեցունելուն
կ'ըսպասէին՝
պաշտպանելու
Մարսեցիներուն
պէտք եղաւ: Այս աշ-
խատութիւնը տասն-
ոմէկ տարի տեւեց,
Թէպէտեւ երեսուն
հազար հոգի անընդ-
հատ կը բանէին:
Նաւահանգիստ

հաւաքալ
էին
ծերակուտին
նելով քրմերուն:
Բարբարոտի
Նարկիոս
մազերն
ի զահ ելած
սեռի ազնուական ե-
րիտասարդը
կրջնած
Քաղաղորութենէ
սկսաւ
տառեր հնարեց
ամեն

79	25	երկու թաղաւորաց ընկեր եղողները մէկզմէկու տեղ	երկու թանգարանաց անդամակիցները՝ փոխադարձաբար մէկզմէկու տեղ
81	11	Աստուածացումն	աստուածացումն
83	31	Կեսարի	Կեսարի
89	8	Մտքէն	Մտքէն
91	26	ամեն երեք տարին	ամեն հինգ տարին
92	16	Արաւելիս	Դեմետրի
95	14	պարգեւատու	պարգեւառու
95	28	գաւառէ վերածելով	գաւառի վերածելով
96	5	յետո :	յետոյ :
99	1	եւ աստուածները ,	եւ աստուածները դից- ագոնք ,
100	4	փաղաքները	քաղաքները
102	25	փլցուել	փլցունել
102	29	վերան աստղեր	վերան ոսկեղէն աստ- ղեր
102	30	ցանուած	ցանուած
103	13	հագուտով	հագուստով
110	13	կանոններուն	կանոններուն
111	23	արտաքսէց	արտաքսեց
117	4	այինքն	այսինքն
119	19	Սքանչելապէս	Սքանչելապէս
127	14	Ուստի	Ուստի
127	28	զինքն	զինքն
132	23	ժողովրդդեան	ժողովրդեան
135	25	որդի	որդի
144	30	ե- ղաւ	ե- ղաւ
147	4	Թեամբ	Թեամբը
155	7	Սալվինոս	Սալվինոս
157	14	ի Թերեւ	ի դերեւ
158	3	բայց	բայց
191	27	երբէթ	երբէթ
197	17	առատածեռնութիւն- ները	առատածեռնութիւն- ները
200	25	սպասաւորը	սպասաւորը
229	7	երկիւղն երգվ	երկիւղներով
229	9	կու զար	կու զար

100

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

